ЗМІСТ

1 Ортинський В.
Ювенальна превенція в Україні:
функціональні особливості в період воєнного стану

9 Беліченко О.
Сучасні глобальні проблеми етнонаціональної політики
України: на прикладі правового регулювання статусу
національних меншин

16 Білак М.
Міжнародно-правові та національні гарантії реалізації
права особи на захист життя і здоров'я

26 Blok N.
On the essence of the concept "internally displaced person"

32 Богатирьов І., Гумін О.
Функціонування в Україні пенітенціарних таборів
для військовополонених російської федерації

38 Бундз Р.
Пробація в Україні:
сучасний стан та особливості реалізації

46 Жаровська І., Бобко А.
Енергетична безпека України:
екологічні та військові загрози

52 Zabolotna N., Paliy E.
Legal aspects of land reform as the main national resourse
of Ukraine analysis of research problem

59 Kantsir V., Sloboda N.
Features of the conduct of investigators (detectives) action
(interrogation) under the conditions of the state of martial

65 Kelman M., Kelman R.
Legal prohibition as a method of limiting political power

73 Коваль І.
Українська національно-правова ідея: виклики сьогодення

82 Коваль М., Нємцев А.
Звільнення від кримінальної відповідальності
за кримінальним процесуальним правом

88 Kovalchuk V.
The activity of Volodymyr Starosolskyi as a lawyer
and public activists in protecting the language rights
of Ukrainians in the Second Polish Republic

95 Kovalchuk O.
Criminal liability for offenses against national security:
domestic and foreign perspectives

101 Кравчук С.
Вплив штучного інтелекту на права людини
та загальні рекомендації для сталого втілення

111 Куракін О., Кириченко В.
Держава і державність: сучасні геополітичні
та міжнародно-правові загрози

121 Lychenko I.
System of public administration of currency trading

128 Макарчук В.
Встановлення та юридичне оформлення кордонів
Української РСР з сусідами – встановлення та часткові
уточнення кордонів з РСФРР в 1920-х рр.

137 Malets M.
International legal standards for the legal regulation
of intellectual property: foreign experience

144 Малець М., Нємцев А.
Адміністративний процес, як провідна галузь права
у співвідношенні з міжнародними правовими
системами ЄС та США

153 Марич Х.
Деревна лісова біомаса: проблеми та перспективи
сталого використання

161 Марич Х., Карпюк А.
Довкіллєве правосуддя в Україні та світі

168 Олійник А.
Кримінально-правова характеристика суб'єкта
корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень
у сфері охорони здоров'я

178 Пивовар М.
Перспективи розвитку транскордонного співробітництва
на рівні місцевого самоврядування в Україні

186 Погорілець М., Шульган І.
Боротьба з корупцією в українському публічному секторі:
оцінка ефективності антикорупційних стратегій
та шляхи подальшого вдосконалення

194 Rymarchuk R.
The concept of national minority rights
202 Романова А.
Морально-етичні норми в юриспруденції
209 Ромців О.
До питання відновлення України після війни з росією
214 Сливка М.
Позитивні та негативні аспекти медіації і примирення сторін в адміністративному судочинстві: розмежування та проблеми застосування
221 Сливка С.
Антиномічна реалізація природного права
227 Смолин Я.
Проблеми правової природи забезпечувальної уступки права грошової вимоги за договором факторингу
239 Смолин Я., Анциферова М.
Дерогація, аброгація, нуліфікація: поняття, особливості та приклади застосування
248 Сорока С.
Предмет ст. 305 КК України як обов'язкова ознака складу кримінального правопорушення
254 Терлюк І., Терлюк О.
Надання безоплатної правової допомоги населенню у процесі здійснювання навчальної діяльності: аспекти міжнародного та українського історичного досвіду
267 Frasca A.
Transparency as a means of preventing corruption in public administration
274 Хомишин І.
Практика розгляду судами справ про притягнення осіб до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства
281 Чистоклетов Л.
Міжнародно-правова практика мобілізації та способу комплектування збройних сил
298 Шульган І., Анциферова М.
Правове регулювання запобігання корупційним проявам в діяльності державної прикордонної служби в Україні в умовах воєнного стану
308 Юркевич І., Романів А.
Верховний Суд як суд першої інстанції щодо справ державної вагомості для України

CONTENTS

1 Ortynskyi V.
Juvenile prevention in Ukraine: functional features during the period of martial status

9 Belichenko O.
Current global problems of ethno-national policy of Ukraine: on the example of legal regulation of the status of national minorities

16 Bilak M.
International and national legal guarantees for the realisation of the right to life and health protection

26 Blok N.
On the essence of the concept "internally displaced person"

32 Bogatyrev I., Humin O.
Functioning penitentiary camps for prisoners of war of the russian federation in Ukraine

38 Bundz R.
Probation in Ukraine: current state and features of implementation

46 Zharsovska I., Bobko A.
Energy security of Ukraine: environmental and military threats

52 Zabolotna N., Paliy E.
Legal aspects of land reform as the main national resourse of Ukraine analysis of research problem

59 Kantsir V., Sloboda N.
Features of the conduct of investigators (detectives) action (interrogation) under the conditions of the state of martial

65 Kelman M., Kelman R.
Legal prohibition as a method of limiting political power

73 Koval I.
Ukrainian national and legal idea: today's challenges

82 Koval M., Niemtsev A.
Exemption from criminal liability under criminal procedural law

88 Kovalchuk V.
The Activity of Volodymyr Starosolskyi as a Lawyer and public activists in protecting the language rights of Ukrainians in the Second Polish Republic

95 Kovalchuk O.
Criminal liability for offenses against national security: domestic and foreign perspectives

101 Kravchuk S.
The impact of artificial intelligence on human rights and general recommendations for sustainable implementation

111 Kurakin O., Kirichenko V.
State and stateness: contemporary geopolitical and international legal threats

121 Lychenko I.
System of public administration of currency trading

128 Makarchuk V.
Demarcation and legalisation of the borders of the Ukrainian SSR with its neighbours – establishment and partial clarification of boundaries with the RSFSR in the 1920s.

137 Malets M.
International legal standards for the legal regulation of intellectual property: foreign experience

144 Malets M., Niemtsev A.
Administrative process as a leading field of law in relation to the international legal systems of the EU and the USA.

153 Marych K.
Woody forest biomass: problems and prospects of sustainable use

161 Marych K., Karpiuk A.
Environmental justice in Ukraine and the world

168 Oliinyk A.
Criminal-legal characteristics of subject of corruption and corruption-related offenses in the field of health care

178 Pyvovar M.
Prospects for the development of cross-border cooperation at the local government level in Ukraine

186 Pohorilets M., Shulhan I.
Fighting corruption in the ukrainian public sector: assessing the effectiveness of anti-corruption strategies and ways for further improvement

194 Rymarchuk R.
Concept of minority rights
202 Romanova A.
Moral and ethical standards in jurisprudence
209 Romtsiv O.
On the issue of restoring Ukraine after the war with russia
214 Slyvka M.
Positive and negative aspects of mediation and conciliation of the parties in administrative jurisdiction: distinction and problems of application
221 Slyvka S.
Antinomic implementation of natural law
227 Smolyn Ya.
Problems of the legal nature of a monetary receivable assignment under a factoring contract
239 Smolyn Ya., Antsyferova M.
Derogation, abrogation, nullification: concepts, features and application examples
248 Soroka S.
Subject of Article 305 of the Criminal Code of Ukraine as a mandatory element of a criminal offense
254 Terlyuk I., Terlyuk O.
Providing free legal aid to the public in the process of educational activities: aspects of international and ukrainian historical experience
267 Frasca A.
Transparency as a means of preventing corruption in public administration
274 Khomyshyn I.
The practice of court consideration of cases of bringing persons to administrative responsibility for committing domestic violence
281 Chystokletov L.
International-legal practice of mobilization and the method of assisting the armed forces
298 Shulhan I., Antsyferova M.
Legal regulation of the prevention of corruption in the activities of the state border service in Ukraine under the conditions of marital state
308 Yurkevych I., Romaniv A.
The Supreme Court as a court of first instance regarding cases of state importance for Ukraine

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 343.1

Володимир ОРТИНСЬКИЙ
Національний університет “Львівська політехніка”,
директор Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
volodymyr.l.ortynskyi@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-9041-6330

ЮВЕНАЛЬНА ПРЕВЕНЦІЯ В УКРАЇНІ: ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.001

© Ортинський В., 2024

З’ясовано, що Україна ратифікувала і виконує норми міжнародного законодавства, що стосуються захисту прав дітей, зокрема і кримінально-правовими засобами. Діяльність органів ювенальної превенції в Україні є надзвичайно важливою в умовах воєнного стану для реалізації принципів міжнародного гуманітарного права щодо безпеки дитинства та загальнодержавних норм захисту основоположних прав дитини. Органи ювенальної превенції концентрують свою діяльність на проведенні роботи щодо запобігання правопорушень, вчинених дітьми, на виявленні, припиненні та розкритті кримінальних правопорушень, вчинених дітьми, на основі заходів, передбачених чинним законодавством.

Наголошено, що важливо виявляти причини та умови, які сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми особами та в межах своєї компетенції припиняти й усувати протиправні діяння. Часто основна робота проводиться на основі факту вчинення неповнолітніми особами правопорушення. Для особи, що тільки формує свої життєві цінності та визначає напрями самореалізації, важливим є спрямування на правомірне самовизначення. У цьому процесі важливою є превентивна діяльність і співпраця закладів освіти, сім’ї та представників правоохоронних органів, ювенальної поліції.

Зазначено, що сьогодні в Україні важливим напрямом діяльності представників ювенальної поліції є робота з дітьми, які є внутрішньо переміщеними особами. Такі неповнолітні можуть частіше втягуватися до протиправної діяльності через те, що вони перебувають в стані стресу, пов’язаного зі зміною звичних умов проживання. Правопорушники можуть скористатися таким станом дитини і залучати її до неправомірної діяльності як безпосередньо, так і через соціальні мережі.

Акцентовано увагу на тому, воєнні реалії доводять важливість посиленого захисту дитинства і материнства в Україні, а також потребу активної роботи компетентних органів з неповнолітніми для збереження їхнього життя і здоров’я, адже сьогодні правоохоронні органи стикаються з новими проблемами, що пов’язані з порушенням прав

дітей, які спричинені активними бойовими діями, незаконним вивезенням дітей на територію росії, втратою неповнолітніми рідних, житла, втягненням їх до протиправної діяльності, зокрема, на тимчасово окупованих територіях.

Ключові слова: ювенальна превенція, ювенальна юстиція, права дитини, ювенальна поліція, профілактичні заходи, соціальні служби.

Постановка проблеми. Загальні гарантії захисту прав дитинства визнані і закріплені в Конституції України як основоположні. В процесі реформування соціально-правової сфери, розпочатого до повномасштабного вторгнення росії на територію України, відбулися масштабні зміни у правоохоронній системі, зокрема, в ювенальній юстиції. Значна увага надана реформуванню ювенальної поліції з метою удосконалення роботи з неповнолітніми щодо попередження правопорушень серед цієї категорії населення, а також виявлення та припинення протиправних дій, що посягають на права дитини. Воєнні реалії доводять важливість посиленого захисту дитинства і материнства в Україні, а також потребу активної роботи компетентних органів з неповнолітніми для збереження їх життя і здоров'я, адже сьогодні правоохоронні органи стикаються з новими проблемами, що пов'язані з порушенням прав дітей, які спричинені активними бойовими діями, незаконним вивезенням дітей на територію росії, втратою неповнолітніми рідних, житла, втягненням їх до протиправної діяльності, зокрема, на тимчасово окупованих територіях. Тож ювенальна поліція має посилити діяльність, з огляду на виклики часу, зокрема, активно працювати з дітьми, що належать до внутрішньо переміщених осіб, для недопущення втягнення їх у протиправну діяльність.

Аналіз дослідження проблеми. Особливості реалізації ювенальної превенції досліджувалися в межах кримінально-правової науки, юридичної психології та соціології. Основоположні права дитини та неодмінність її охорони визначено у таких нормативно-правових актах, як "Конвенція про права дитини" [13], Закон України "Про охорону дитинства" [1].

Аналіз задекларованої проблематики доцільно здійснювати на основі національного законодавства, зокрема, Закон України "Про Національну поліцію", що регламентує обов'язки та повноваження ювенальної поліції [11]. Особливості організації роботи ювенальної превенції, ведення профілактичного обліку дітей, здійснення заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, передбачені в Наказі Міністерства внутрішніх справ № 1044 від 19.12.2017 р. "Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України" [7] та Наказі Міністерства внутрішніх справ від 25.06.2020 р. № 488 "Про затвердження Змін до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України" [8]. Дослідницькі концепції науковців сприяли розвитку й удосконаленню підходів до трактування ювенальної превенції, ювенальної юстиції, зокрема їхньої діяльності під час воєнного стану. Т. О. Павлова розкриває особливості міжнародно-правової практики захисту прав дитинства та батьківства кримінально-правовими засобами [2], В. А. Шатіло та А. Д. Мусієнко дослідили гарантовані Конституцією України основоположні права дитини та розкрили міжнародну практику щодо їх забезпечення і реалізації в умовах воєнного стану [3], Т. С. Томляк висвітлила принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини [4]. Систему суб'єктів ювенальної превенції в Україні на основі адміністративно-правового статусу аналізує І. В. Іщенко [6], а Р. М. Опацький розкриває юридичну природу ювенального правопорядку [10].

Мета статті полягає в тому, щоб з кримінально-правового погляду проаналізувати функціональні особливості ювенальної превенції в період воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Українське суспільство сьогодні чітко розуміє важливість повноцінного розвитку і правового захисту молодого покоління, яке буде не лише відбудовувати Україну, а, головне – формуватиме та розвиватиме українську національну ідею.

За законодавством України охорона дитинства визнається стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, що є одним з чинників, які впливають на стан забезпечення національної безпеки держави та її внутрішньополітичну діяльність, тому, в контексті забезпечення інтересів дитини, які будуть для неї найбільш корисними і важливими для особистісного становлення і розвитку, рішення держави у цій площині потрібно приймати з урахуванням повноцінного задоволення її індивідуальних потреб, що залежать від вікових особливостей, статі, стану здоров'я, сімейних традицій, етнічної належності тощо. Якщо вікові особливості розвитку дитини дозволяють, то потрібно враховувати її думку під час прийняття рішень, що є важливими для неї і її особистісного розвитку та соціального становлення [1].

Україна ратифікувала і виконує норми міжнародного законодавства, що стосуються захисту прав дітей, зокрема і кримінально-правовими засобами. Т. О. Павлова зазначає, що значна кількість міжнародно-правових джерел регламентує охорону прав дітей, материнства та батьківства, концентруючи увагу на потребі попередження і боротьби зі злочинністю через реалізацію кримінально-правових засобів впливу. Авторка запропонувала таку класифікацію міжнародно-правових актів у зазначеній сфері: 1) міжнародно-правові акти, в яких вказано перелік основних прав дітей в контексті загальних прав людини; 2) міжнародно-правові акти, концептуальна мета яких полягає в охороні прав дітей і виключення недопустимого поводження з дітьми; 3) міжнародно-правові акти, у яких безпосередньо визначено шляхи і напрями недопущення та подолання випадків сімейного насильства і недопустимого поводження з дітьми [2, с. 39–44].

Окремо відзначимо класифікацію конституційних прав дитини в умовах воєнного стану, яку здійснив В. А. Шатіло, виокремивши три рівні: права дитини у широкому розумінні (визначаються Конституцією України); права дитини у вузькому розумінні згідно з правами, зумовленими особливостями віку; права дитини, які зумовлені воєнним станом, а саме: право на статус біженця, право на захист у збройному конфлікті (заборона залучення дітей до воєнних дій, заборона депортації); право на участь у заходах, метою яких є морально-психологічна, фізична реабілітація і, що надзвичайно важливо, налагодження і відновлення соціокультурної взаємодії дітей, що визнані жертвами збройних конфліктів [3, с. 64–67].

З наведеного вище можна зазначити, що забезпечення і реалізація захисту прав дітей в умовах воєнного стану в багатьох аспектах покладена на органи ювенальної превенції. Ювенальна поліція може залучати до роботи з неповнолітніми представників державних органів, громадських організацій, зокрема, тих, діяльність яких пов'язана з роботою з дітьми, а також волонтерів. Звичайно, для належної реалізації такої діяльності потрібно розробити певні інструкції і рекомендації, які регулюватимуть її (діяльність) саме у такий кризовий період розвитку суспільства. Цей процес ускладнюється тим, що відбувається в режимі "сьогодні на сьогодні", адже ситуації, які виникають під час воєнних дій, неможливо повністю передбачити. Тому важливо залучати спеціалістів, які мають досвід роботи з дітьми саме в умовах збройних конфліктів, війни. Акцентуємо увагу на тому, що Європейський Суд пов'язує забезпечення найкращих інтересів дитини з дотриманням національними судовими органами справедливого балансу, де в пріоритеті будуть інтереси дитини [4, с. 109–119].

Ювенальна юстиція (з лат. ***juvenalis*** – юнацький та ***justitia*** – правосуддя) здійснює профілактичні дії, які пов'язані з попередженням злочинності неповнолітніх, а також проводить фахову роботу із залученням соціальних працівників, дитячих психологів з тими неповнолітніми особами, які вже скоїли злочин, і тими, що стали жертвою злочинів. На жаль, дуже часто основна робота проводиться на основі факту вчинення неповнолітніми особами правопорушення. Для особи, що тільки формує свої життєві цінності та визначає напрями самореалізації, важливим є спрямування на правомірне самовизначення. У цьому процесі важливою є превентивна діяльність і співпраця закладів освіти, сім'ї та представників правоохоронних органів, ювенальної поліції.

Основними функціями ювенальної юстиції є [5]:

1. Охоронна – гарантування неповнолітній особі, відповідно до чинного законодавства, судового захисту за умови визнання її потерпілою, підсудною тощо.

2. Відновна та примирна – правосуддя у справах неповнолітніх має спрямовуватися на відновлення порушених прав та свобод жертви злочину або потерпілого і не бути лише каральним.

3. Реабілітаційна, що спрямована на роботу як з потерпілим, так і з правопорушником для його виправлення.

Ювенальна превенція – це система заходів, що здійснюються визначеними й уповноваженими законом особами, зміст яких полягає в тому, щоб за допомогою комплексу соціально-правових, психологічних, педагогічно-виховних заходів впливати на сім'ю, суспільство задля подолання негативних чинників, які провокують та заохочують неправомірну, девіантну, конформістську поведінку неповнолітнього [6, с. 81–84].

В Україні ювенальна превенція регламентується "Інструкцією з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України", затвердженою Наказом Міністерства внутрішніх справ України № 1044 від 19.12.2017, якою врегульовано діяльність підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, визначено їх функціональні особливості та сферу поширення повноважень.

Функціональними завданнями представників ювенальної превенції визначено [7]: профілактичну діяльність; встановлення тих неповнолітніх, які схильні до протиправної діяльності, та взяття їх на облік, з метою реалізації превентивних заходів попередження неправомірної поведінки; взаємодія з іншими правоохоронними органами і підрозділами задля встановлення фактичного місця перебування неповнолітнього, якщо є дані про його зникнення, або ж такі дані надійшли на основі відкритого кримінального провадження зникнення дитини; за наявності відомостей про факти домашнього насильства щодо неповнолітнього оперативне реагування і припинення таких дій, а також їх попередження; превентивна діяльність щодо недопущення дитячої бездоглядності; здійснення діяльності щодо недопущення порушення прав дітей на освіту, що є одним з основоположних прав людини.

Зазначимо, що Наказом Міністерства внутрішніх справ від 25.06.2020 № 488 "Про затвердження Змін до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України" внесено зміни, що стосуються видів індивідуальної профілактики щодо дитини, а саме: активна комунікація з дитиною для формування у неї правосвідомості та правомірної поведінки (ознайомлення з ризиками та суспільною й особистісною небезпекою протиправної поведінки і особливостями відповідальності за вчинення правопорушення); профілактична робота з батьками дитини, законними представниками, близьким оточенням щодо недопущення умов, які спонукають вчинення правопорушень дитиною, а також з метою запобігання порушення прав дитини; формування індивідуального плану профілактичної роботи з неповнолітнім на підставі даних про моральні, психологічні, соціальні особливості дитини та офіційних відомостей про неї; з'ясування побутових умов проживання дитини та морально-психологічного клімату в сім'ї і соціальному середовищі, де вона розвивається, для виявлення чинників, що впливають або можуть потенційно спонукати дитину до неправомірної поведінки; реалізація інших, профілактичних заходів, що встановлені або не суперечать чинним нормативно-правовим актам [8].

В юридичній літературі зазначено, що такі доповнення завдань підрозділів ювенальної превенції дають змогу змінити вектор їх діяльності у кримінально-процесуальний бік, що потребує відповідної підготовки, спеціалізації або підвищення кваліфікації кадрового потенціалу даних підрозділів [9, с. 63–70]. Також науковці пропонують вживати термін "ювенальний правопорядок", який трактують як стан упорядкованості правом суспільних відносин у сфері реалізації прав, свобод і законних інтересів дітей, а також у галузі охорони та захисту їхніх прав від неправомірних дій інших суб'єктів права [10, с. 28–31].

Цей термін загалом відображає зазначені вище ідеї та правові положення. Під впливом євроінтеграційних процесів формується тенденція, за якою органи ювенальної превенції відіграють роль наставника неповнолітніх. Таке сприйняття населенням, особливо неповнолітніми особами,

сприяє довірі до правоохоронних органів, вироблення методики взаємодії для усунення та недопущення проявів девіантної поведінки серед дітей.

За Законом України "Про Національну поліцію" з-поміж основних повноважень поліції визначається здійснення контролю за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також поліція вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей та соціального патронажу щодо дітей, які відбували таке покарання, як позбавлення волі [11].

Як бачимо, повноваження поліції щодо забезпечення прав дітей охоплюють широкий спектр завдань, для виконання яких доцільною є співпраця із соціальними службами і робота з оточенням дитини, адже найчастіше дитина моделює поведінку на основі досвіду взаємин у сім'ї та близькому оточенні. Ювенальний поліцейський є посадовою особою в органах Національної поліції, яка безпосередньо працює над профілактикою правопорушень серед дітей. Якщо у представників інших служб виникає потреба у спілкуванні з дитиною, то вони звертаються безпосередньо до ювенального поліцейського, який досвідчений у такій роботі [12].

Зауважимо, що часто ювенальні поліцейські, окрім основної, мають психологічну освіту, що позитивно впливає на спілкування з дітьми, але якщо виникає потреба, то вони залучають фахового психолога, який допомагає налагодити процес комунікації і уникати психотравматичного навантаження на неповнолітнього.

Сьогодні в Україні важливим напрямом діяльності представників ювенальної поліції є робота з дітьми, що є внутрішньо переміщеними особами. Такі неповнолітні можуть частіше втягуватися до протиправної діяльності через те, що вони перебувають в стані стресу, пов'язаного зі зміною звичних умов проживання. Правопорушники можуть скористатися таким станом дитини і залучати її до неправомірної діяльності як безпосередньо, так і через соціальні мережі. Коли неповнолітні особи залучені до неправомірної діяльності через соціальні мережі, з допомогою мережі "Інтернет", то з метою припинення такої діяльності працюють представники кіберполіції.

Також важливо продовжувати нагляд і роботу з дітьми, які є ВПО і проживали у неблагонадійних родинах або відзначалися схильністю до неправомірної поведінки. Дані про таких неповнолітніх осіб мають передавати представники ювенальної поліції того регіону, звідки прибула дитина, але потрібно зважати на те, що якщо в регіоні велися активні бойові дії, то матеріали і особові справи дітей можуть бути знищені.

Як бачимо, в умовах воєнного стану первинною є комунікаційна практика через активну діяльність ювенальних поліцейських у закладах освіти, співпрацю з дитячими громадськими організаціями. Потрібно не лише убезпечувати дітей від негативного впливу оточення, що, звичайно, є первинним завданням, а й навчати правил безпеки в умовах воєнних дій, адже дітьми легко маніпулювати, а, отже, залучати до безпосередньої участі у збройних конфліктах.

У Конвенції про права дитини зазначається, що держави-учасниці поважають і забезпечують усі права дитини, передбачені Конвенцією, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин. Також передбачається вжиття всіх потрібних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації [13].

Висновки. Діяльність органів ювенальної превенції в Україні є надзвичайно важливою в умовах воєнного стану для реалізації принципів міжнародного гуманітарного права щодо безпеки дитинства та материнства та загальнодержавних норм захисту основоположних прав дитини. Основним завданням сьогодні є збереження життя, здоров'я та безпеки дітей, на які посягає країна-агресор росія, нехтуючи законами і правилами ведення війни.

Органи ювенальної превенції мають сконцентрувати свою діяльність на проведенні роботи із запобігання правопорушенням дітей. Потрібно виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, вчинені дітьми, вживаючи заходів, передбачених чинним законодавством.

Важливо виявляти причини та умови, які сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми особами та, в межах своєї компетенції, припиняти й усувати протиправні діяння. Ювенальна юстиція в Україні працює повноцінно, результативно і посилено, з огляду на загрози правам і свободам дітей в умовах воєнного стану, що дає підстави сподіватися на максимальне гарантування безпеки неповнолітніх осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про охорону дитинства: Закон України. (2001). *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), № 30, ст. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

2. Павлова Т. О. (2023). Міжнародний аспект охорони прав дітей та батьків кримінально-правовими засобами. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Правознавство. Том 25. Випуск 1 (36). С. 39–44.

3. Шатіло В. А., Мусієнко А. Д. (2022). Конституційні права дитини і міжнародні стандарти їх захисту в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. № 2. 2023. С. 64–67.

4. Томляк Т. (2022). Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини у практиці Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. № 1 (45). С. 109–119.

5. Ювенальна юстиція. (2024). Безоплатна правнича допомога. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%AE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%8F

6. Іщенко І. В. (2017). Система суб'єктів ювенальної превенції в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Південноукраїнський правовий часопис*. № 3. С. 81–84.

7. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України. (2017). *Наказ Міністерства внутрішніх справ України*. № 1044 від 19.12.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text

8. Про затвердження Змін до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України. (2020). *Наказ Міністерства внутрішніх справ України*. № 488 від 25.06.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0738-20#Text

9. Зеленський Є. С., Карпенко О. М. (2021). Адміністративно-правовий статус підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України. *Публічне право*. № 1 (41). С. 63–70.

10. Опацький Р. М. (2022). Юридична природа ювенального правопорядку. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Ужгород. № 5. С. 28–31.

11. Про Національну поліцію: Закон України. (2015). Відомості Верховної Ради (ВВР), № 40–41, ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text

12. Хто такий ювенальний поліцейський та чим він займається. (2022). *Головне управління Національної поліції в Івано-Франківській області*. URL: https://if.npu.gov.ua/news/khto-takiy-yuvenalniy-politseyskiy-ta-chim-vin-zaymaetsya

13. Конвенція про права дитини. (1989). *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

REFERENCES

1. ***Pro okhoronu dytynstva*** [About the protection of childhood]: Zakon Ukrainy. (2001). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), No. 30, st. 142. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text [In Ukrainian].

2. Pavlova, T. O. (2023). ***Mizhnarodnyi aspekt okhorony prav ditei ta batkiv kryminalno-pravovymy zasobamy***. [International aspect of protection of the rights of children and parents by criminal legal means]. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravoznavstvo. Tom 25. Vypusk 1 (36). P. 39–44. [In Ukrainian].

3. Shatilo, V. A., Musiienko, A. D. (2022). ***Konstytutsiini prava dytyny i mizhnarodni standarty yikh zakhystu v umovakh voiennoho stanu.*** [Constitutional rights of the child and international standards of their protection in the conditions of martial law]. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. No. 2. 2023. P. 64–67. [In Ukrainian].

4. Tomliak, T. (2022). ***Pryntsyp zabezpechennia naikrashchykh interesiv dytyny u praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny.*** [The principle of ensuring the best interests of the child in the practice of the European Court of Human Rights]. Publichne pravo. No. 1 (45). P. 109–119. [In Ukrainian].

5. ***Yuvenalna yustytsiia.*** [Juvenile justice]. (2024). Bezoplatna pravnycha dopomoha. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%AE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%8E%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%D1%8F [In Ukrainian].

6. Ishchenko, I. V. (2017). ***Systema subiektiv yuvenalnoi preventsii v Ukraini: administratyvno-pravovyi aspekt.*** [System of juvenile prevention subjects in Ukraine: administrative and legal aspect]. Pivdennoukrainskyi pravovyi chasopys. No. 3. P. 81–84. [In Ukrainian].

7. ***Pro zatverdzhennia Instruktsii z orhanizatsii roboty pidrozdiliv yuvenalnoi preventsii Natsionalnoi politsii Ukrainy.*** [On the approval of the Instructions for organizing the work of juvenile prevention units of the National Police of Ukraine]. (2017). Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy. No. 1044 vid 19.12.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text [In Ukrainian].

8. ***Pro zatverdzhennia Zmin do Instruktsii z orhanizatsii roboty pidrozdiliv yuvenalnoi preventsii Natsionalnoi politsii Ukrainy.*** [On the approval of the Amendments to the Instruction on the organization of the work of the juvenile prevention units of the National Police of Ukraine]. (2020). Nakaz Ministerstva Vnutrishnikh sprav Ukrainy. No. 488 vid 25.06.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0738-20#Text [In Ukrainian].

9. Zelenskyi, Ye. S., Karpenko, O. M. (2021). ***Administratyvno-pravovyi status pidrozdiliv yuvenalnoi preventsii Natsionalnoi politsii Ukrainy.*** [Administrative and legal status of juvenile prevention units of the National Police of Ukraine]. Publichne pravo. No. 1 (41). P. 63–70. [In Ukrainian].

10. Opatskyi, R. M. (2022). ***Yurydychna pryroda yuvenalnoho pravoporiadku***. [Juridical nature of the juvenile justice system]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo. Uzhhorod. No. 5. P. 28–31. [In Ukrainian].

11. ***Pro Natsionalnu politsiiu*** [About the National Police]: Zakon Ukrainy. (2015). Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), No. 40–41, st. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text [In Ukrainian].

12. ***Khto takyi yuvenalnyi politseiskyi ta chym vin zaimaietsia.*** [Who is a juvenile policeman and what does he do]. (2022). Holovne upravlinnia Natsionalnoi politsii v Ivano-Frankivskii oblasti. URL: https://if.npu.gov.ua/news/khto-takiy-yuvenalniy-politseyskiy-ta-chim-vin-zaymaetsya [In Ukrainian].

13. ***Konventsiia pro prava dytyny.*** [Convention on the Rights of the Child]. (1989). Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 19.07.2024 р.

Volodymyr ORTYNSKYI
Lviv Polytechnic National University,
Director of the Educatioal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Dr. Habil. (Law), Professor
volodymyr.l.ortynskyi@lpnu.ua,
ORCID: 0000-0001-9041-6330

JUVENILE PREVENTION IN UKRAINE: FUNCTIONAL FEATURES DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATUS

It was found that Ukraine has ratified and implements the norms of international legislation related to the protection of children's rights, in particular, by means of criminal law. The activity of juvenile prevention bodies in Ukraine is extremely important in the conditions of martial law for the implementation of the principles of international humanitarian law regarding the safety of childhood and national norms for the protection of the fundamental rights of the child. Juvenile prevention bodies concentrate their activities on the prevention of offenses committed by children, on the detection, termination and disclosure of criminal offenses committed by children on the basis of measures provided for by current legislation.

It was emphasized that it is important to identify the reasons and conditions that contribute to the commission of offenses by minors and, within the limits of their competence, to stop and eliminate illegal acts.

Very often, the main work is carried out on the basis of the fact that minors have committed an offense. For a person who is just forming his life values and determining the directions of self-realization, it is important to focus on legitimate self-determination. In this process, preventive activities and cooperation of educational institutions, families and representatives of law enforcement agencies, juvenile police are important.

It is noted that today in Ukraine, an important area of activity of juvenile police representatives is work with children who are internally displaced persons. Such minors may more often become involved in illegal activities due to the fact that they are in a state of stress associated with a change in their usual living conditions. Offenders can take advantage of the child's condition and involve him in illegal activities both directly and through social networks.

Attention is focused on the fact that wartime realities prove the importance of enhanced protection of childhood and motherhood in Ukraine, as well as the need for competent authorities to actively work with minors to preserve their lives and health, because today law enforcement agencies are faced with new problems related to the violation children's rights, which are caused by active hostilities, illegal removal of children to the territory of Russia, loss of relatives and housing by minors, their involvement in illegal activities, in particular, in the temporarily occupied territories.

Keywords: juvenile prevention, juvenile justice, children's rights, juvenile police, preventive measures, social services.

УДК 340.12:008:34:339.92

Олександра БЕЛІЧЕНКО
Національний університет “Львівська політехніка”,
асистентка кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор філософії за спец. 081 “Право”
oleksandra.v.belichenko@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-9423-0488

СУЧАСНІ ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: НА ПРИКЛАДІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

http://doi.org/10.23939/law2024.43.009

© Беліченко О., 2024

Стаття присвячена аналізу проблем етнонаціональної політики в сучасних умовах розвитку державності та перспективам удосконалення законодавства в контексті забезпечення належного правового статусу національних меншин.

У статті розглянуто основні проблеми в сфері етнонаціональної політики України та правового регулювання статусу національних меншин. Авторка наголошує на браку єдиної стратегії розвитку етнонаціональних відносин, що призводить до фрагментарного законодавства. Впровадження цілісного нормативного акту могло б визначити напрямок розвитку державності та сформувати ідеологічне підґрунтя для майбутніх нормативних актів щодо статусу національних меншин, корінних народів та інших етнічних груп.

Також підкреслено, що питання національних меншин часто ігнорувалися в національному праві, а законодавча база щодо корінних народів та захисту статусу національних меншин сформувалася переважно як реакція на зовнішні обставини, такі як окупація Кримського півострова. Прогалини в законодавстві ускладнюють забезпечення прав національних меншин, зокрема через брак актуальних статистичних даних, оскільки всеукраїнський перепис населення проводився лише раз у 2001 році.

Авторка звертає увагу на низький рівень толерантності в українському суспільстві, що демонструється опитуванням, проведеним у 2022–2024 роках. Респонденти часто не вважають свої дії протиправними чи дискримінаційними стосовно ромів, але не бажають мати їх у своєму оточенні. Це свідчить про недостатню освіченість щодо національної характеристики як чинника дискримінації і брак уваги з боку держави до питань мовної виваженості та захисту прав національних меншин.

Брак ефективної політики інтеграції національних меншин є ще однією вагомою проблемою. Законодавець часто розглядає національні меншини як групу громадян іншого етнічного походження, що проживають в Україні традиційно, що є хибним підходом. Для поліпшення етнонаціональної політики треба розв’язувати проблеми в

суміжних сферах, таких як освіта, політичні права, участь у місцевому самоврядуванні та боротьба з мовою ворожнечі.

Ключові слова: національні меншини, правовий статус, правове регулювання, етнонаціональна політика, національна ідентичність, юридичні проблеми, глобалізація.

Постановка проблеми. Наша держава ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [1], що стало вагомим чинником європейської інтеграції і відобразило прагнення української нації до демократичних цінностей та підтримку цивілізаційного розвитку державності. Підходи євроінтеграції визначалися цінними ідеями верховенства права, захисту прав та свобод осіб та інших суб'єктів права.

Гарантійного забезпечення потребує такий вектор розвитку вільного суспільства, тому особливим аспектом правового регулювання має стати захист національних меншин як особливих суб'єктів етнонаціональних відносин у державі.

Проблема етнонаціональної політики не є новою для Української держави, проте особливо затребуваним питання стало в контексті військової агресії, терористичних загроз та сепаратистських рухів, що, на жаль, активізувалися в нашій державі. Забезпечення стану правової захищеності не може відбуватися без юридичної уваги спільноти до проблем правового статусу національних меншин. Питання полягає не тільки в належному правовому регулюванні та оновленні законодавства, а має набагато ширшу сферу застосування – протидія девальваційним проявам зловживання правом. Національні меншини – це суб'єкти етнополітики, які володіють не тільки низкою прав, але є громадянами держави, тобто мають конституційні обов'язки, і тому вагомим є фактор знаходження оптимального балансу між правами та обов'язками досліджуваних груп.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема етнонаціональних відносин, побудова національної ідентичності, проблеми патріотичного виховання лише нещодавно стали увагою науковців в Україні. Питання дискримінації у сфері етнонаціональної політики та за іншими ознаками порушувалися такими дослідниками, як Н. Бортник, Д. Бєлов, І. Жаровська, Н. Грень, В. Ковальчук, Ю. Ковний та іншими. У зарубіжній доктрині права питання досліджували Z. de Beijl, M. Bertrand, E. Duflo, V. Di Stasio та інші.

Проте проблема міжетнічних відносин, національних інтересів окремих етнічних груп, визначення політичних прав окремих суб'єктів етнополітики і низка інших проблемних питань сучасного функціонування держави потребує подальшого аналізу, адже проблематика має широкомасштабну соціально-правову характеристику.

Метою цієї статті є аналіз проблем етнонаціональної політики в сучасних умовах розвитку державності та перспективи вдосконалення законодавства в контексті забезпечення належного правового статусу національних меншин.

Виклад основного матеріалу. Україна проходить етап створення оптимальної моделі поєднання суспільних інтересів етнонаціонального характеру. Треба звернути увагу, що проблеми статусу етнонаціональних груп та їх правове регулювання є одними з найбільш дискутованих і політизованих проблем у багатьох державах світу. Не оминула дискусія й Україну, оскільки наша держава завжди була багатонаціональною.

Визначимося з основними проблемами, що існують сьогодні у сфері етнонаціональної політики України і, зокрема, тими, що стосуються правового регулювання статусу національних меншин.

По-перше, брак єдиної, уніфікованої стратегії (концепції) розвитку етнонаціональних відносин, де би визначалися аспекти багатокультурності та багатоманітності, багатого історичного досвіду державності. Впровадження такого цілеспрямованого нормативного акту допомогло б визначити вектор розвитку державності, сформувати цілісне онтологічне ідеологічне підґрунтя для майбутніх

та й чинних нормативних актів щодо статусу національних меншин, корінних народів, етнічних груп, представників ромської національності як окремої унікальної групи національних меншин тощо.

Мовиться не тільки про мету й завдання етнонаціональної політики, яку треба визначити нормативно, але й про стратегічні напрями її досягнення. Держава, що задекларувала себе як правова та демократична, не може убезпечити членів суспільства винятково декларативними гаслами, потрібні дієві механізми гарантування прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права.

По-друге, прогалини праксіологічно-правового характеру вказують на те, що питання національних меншин у національному праві часто ігнорувалося, ба більше, воно ставало предметом політичних маніпуляцій держави-агресорки (наприклад, норми, що стосувалися регіональної мови).

Будемо відверті, що законодавча база про корінні народи в Україні сформувалася тільки як реакція на окупацію Кримського півострова. Таке ж "уривчасте" законодавство існувало у сфері захисту статусу, мови та ідентичності національних меншин. Вагомим є аналіз індивідуального, спеціального та загального статусу представників національних меншин, адже, як слушно стверджують представники індійської школи права, аналіз статусу національних меншин "демонструє напругу навколо індивідуальних і групових прав" [2].

По-третє, вагомою проблемою стало й те, що немає реальної статистичної основи, на якій може ґрунтуватися законодавство. Йдеться про Всеукраїнський перепис населення, що дає змогу вести не тільки офіційний облік чисельності населення, але й подає інформацію про її склад. Відповідно до законодавства "перепис населення – періодичне суцільне державне статистичне спостереження, що включає збирання демографічних і соціально-економічних даних, які на встановлену Кабінетом Міністрів України дату характеризують чисельність і склад населення країни, а також оброблення, узагальнення, поширення та використання його результатів" (ст. 1 ЗУ "Про Всеукраїнський перепис населення") [3].

Етнічне походження є обов'язковим елементом у програмі перепису населення. У подальшому ст. 3 цитованого Закону визначає черговість проведення перепису – раз на 10 років. Вказане є дуже вагомим, оскільки метою перепису є отримання інформації про зміни, які відбуваються в суспільному житті держави. Проте на сьогодні за всю історію сучасної незалежної України перепис населення було здійснено лише раз у 2001 році. Виникає об'єктивно зумовлене запитання: чи може законодавець, формуючи державну політику, спиратися на дані понад двадцятилітньої давнини? Відповідь очевидна – інформаційні дані значно застаріли та не можуть продемонструвати реальні характеристики життя соціуму. Відповідно до даних вище вказаного перепису, на території нашої країни проживали представники понад 130 національностей і народностей. Зокрема, 29,6 % визнали російську мову рідною мовою, але лише 17,3 % ідентифікували себе як росіяни за національною ознакою. Видається, що в світлі військово-політичних обставин реальні показники сьогодення зовсім інші.

По-четверте, брак державно-правового та політичного акценту на прояви дискримінації за етнічною та національною ознаками.

Питання дискримінації за будь-якою ознакою для української реальності є доволі проблемним чинником, оскільки донині доволі часто таке деструктивне правове явище, як дискримінація ототожнюється з порушенням прав людини. Юридична практика нівелює цю проблему в багатьох її проявах. Питання дискримінації за віковою, статевою ознакою, чинником сповідування релігії чи іншими характеристиками так само нівельовано, як і проблема національної та етнічної, або расової дискримінації. Отож має родовий характер. Проте вказане не применшує проблеми.

Вже згадані нами роми як національна меншина дискриміновані часто на правозастосовному і правореалізаційному рівні, а в побуті питання дискримінації цієї групи є звичним явищем. Продемонструємо вказане даними нашого опитування, яке ми проводили впродовж 2022–2024 років на території Закарпатської, Львівської, Київської та Одеської областей. Докладніше результати опитування подамо у таблиці.

Таблиця

Опитування респондентів щодо ставлення до ромів

Запитання	Так (%)	Ні (%)	Важко відповісти (%)
Чи вживаєте ви слово “циган” у побутовій розмові?	87	1	2
Чи погодилися б ви мати сусідів – ромів?	9	85	6
Чи погодилися б ви, щоб роми навчалися з вашими дітьми в одному класі?	13	81	6
Чи можете ви сказати, що ставитесь до ромів так само, як до всіх інших національностей?	56	39	5

** За даними усного авторського опитування, 2022–2024 рр.*

Отже, результати опитування дають нам змогу зробити низку соціально-правових висновків:

- громадяни не вважають свої дії протиправними чи дискримінаційними стосовно ромів, проте практичні питання демонструють значні прогалини в освіченості щодо національної характеристики як чинника дискримінації. Більшість респондентів декларує адекватне ставлення до ромів, проте не бажає стикатися з ними безпосередньо в своєму соціально-побутовому оточенні;
- треба констатувати низький рівень толерантності суспільства, що вказує на брак уваги суспільства та держави до питань мовної виваженості та відсутності утисків та інших негативних проявів стосовно представників інших етнонаціональних груп.

По-п’яте, в Україні немає політики у сфері ефективної інтеграції національних меншин. Законодавець ставиться до цієї групи як до громадян, які традиційно проживають на території України, але є представниками іншого етнічного походження, ніж титульна нація – українці. Проте звернемо увагу, що вказане не є правильним. Навіть останні зміни до законодавства (Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про національні меншини (спільноти) України” щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України” [4]) вказують на те, що європейська спільнота акцентувала Україні на неправильному тлумаченні такого поняття, тому виключено слово “традиційно” в контексті проживання на території держави. “Нові” національні меншини не можуть мати утисків стосовно “традиційних” (“старих”) національних меншин.

По-шосте, проблеми забезпечення комплексності правової політики. Основним завданням правового регулювання є удосконалення захисту прав та законних інтересів національних меншин. Така політика містить механізм функціонування конкретних заходів для надання представникам нацменшин рівного статусу. Лише спеціальним законом, що регулює статус етнонаціональних суб’єктів, вирішити це питання неможливо. Субординовані права та обов’язки стосуються й інших суб’єктів права: від держави, громадянського суспільства до територіальних громад. Тому заразом з питанням удосконалення етнонаціональної політики мають розв’язуватися проблеми в суміжних сферах: освіта мовою національної меншини, політичні та виборчі пільги та привілеї для національних меншин, муніципальне право та участь нацменшин у діяльності органів місцевого самоврядування, утворення та функціонування громадських організацій, що відстоюють інтереси національної меншини, подолання мови ворожнечі в побуті та віртуальному просторі на тлі етнічних та національних непорозумінь, антитерористична політика держави, питання адаптації мігрантів та біженців тощо.

Програми, які розробляються, мають мати комплексний характер та охоплювати організаційні, процедурні, адміністративні, правові та, звичайно, культурно-популяристичні механізми для осіб таким способом, щоб вони могли виразити свою національну ідентичність та самобутність.

Наприклад, свобода пересування та міграційне право – це невід'ємна частина аналізу статусу національних меншин. Очевидно, більшість людей переїжджає та проживає в межах своїх рідних держав. Здатність людей до реалізації громадянських і політичних прав, а також економічних, соціальних і культурних прав у державах загалом залежить значною мірою від їх здатності пересуватися та обирати місце проживання в межах різних держав, водночас зберігаючи свою національну самобутність. Тому свобода пересування та проживання має вирішальне значення для захисту та здійснення інших прав. Як наслідок, зазначають Ефрем Ахаду та Алем Зергавіє: "…захист свободи пересування не може бути залишений лише на визнання національних правових систем, оскільки багато країн формують правову, політичну та соціологічну базу для відмови людям у праві на свободу пересування та вибір місця проживання" [5, с. 126]. Вказане доводить широту проблеми правової політики статусу представників національних меншин та потребує аналізу проблеми з врахуванням різносторонніх аспектів питання.

У сербській доктрині етнонаціональної політики вагомим принципом є визначення толерування сфер інтересів національних меншин. Зазначається, що "для меншості важливо прийняти національну та етнічну ідентичність, підвищувати рівень культури населення, особливо політичної культури, причому особливо важливо охопити і поважати відмінності. Без цього гармонійне співжиття всіх етнічних груп, як більшості, так і меншин, не є можливим" [6]. Тому законодавство Сербії, відповідно до Рамкової конвенції та національного законодавства, прагне додатково забезпечити такі сфери, як виховання, освіта, соціалізація, діалог, толерантність, компроміс і консенсус.

Отже, визначені проблеми, на нашу думку, є основними, проте проблематика далеко не вичерпана переліком саме вказаних питань. Етнонаціональна політика потребує широкого постійного комплексного аналізу правових, політичних, економічних, культурологічних та інших галузей знань в їх комплементарному аналізі.

Висновки. Сфера етнонаціональної політики в Україні стикається з кількома значними проблемами, які потребують уваги та розв'язання. Брак єдиної стратегії розвитку етнонаціональних відносин і нормативного акту, що визначав би напрямок розвитку державності, призводить до фрагментарного законодавства, яке не може ефективно захищати права національних меншин та корінних народів. Брак дієвих механізмів для гарантування прав цих груп, а також нерегулярний перепис населення ускладнюють отримання актуальної статистичної інформації для формування обґрунтованої політики.

Недостатня увага до питань дискримінації та інтеграції національних меншин, а також низький рівень толерантності в суспільстві свідчать про прогалини в освіченості та правовій культурі. Результати опитувань показують, що багато громадян не усвідомлюють своєї дискримінаційної поведінки. Брак комплексного підходу до правового регулювання статусу національних меншин ускладнює їх ефективну інтеграцію та захист прав. Удосконалення етнонаціональної політики має містити реформування в суміжних сферах, таких як освіта, політичні права, участь у місцевому самоврядуванні та боротьба з мовою ворожнечі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: міжнародний документ від 27.06.2014 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

2. Van der Veer P. (2021). Minority Rights and Hindu Nationalism in India. *Asian Journal of Law and Society*. Vol. 8 (1) P. 44–55. doi:10.1017/als.2020.51

3. Про Всеукраїнський перепис населення: Закон України від 19.10.2000 № 2058-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000, № 51–52, ст. 446.

4. Про внесення змін до Закону України “Про національні меншини (спільноти) України” щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України: Закон України від 21.09.2023 № 3389-IX. *Офіційний вісник України* від 13.12.2023, № 101.

5. Ahadu E., Zergawie A. (2020). Challenge of Ethiopian Federalism on the Right to Freedom of Movement and Residence on Ethnic minorities. *Journal of Liberal Arts and Humanities* (JLAH). Vol. 1, No. 4. P. 126–139.

6. Joković P., Milica S., Stjelja I. (2023). Tolerance and Intercultural Dialogue vs. Discrimination of National Minorities – Application of the Framework Convention for the Protection of National Minorities in Serbia. *In: Monitoring Minority Rights: Twenty-five Years of Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Belgrade & Ljubljana: Institute of Social Sciences, Academic Network for Cooperation in South East Europe, Institute for Ethnic Studies.* P. 220–247.

REFERENCES

1. ***Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony*** [The Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand]: mizhnarodnyi dokument. (27.06.2014) Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text ([In Ukrainian].

2. Van der Veer, P. (2021). ***Minority Rights and Hindu Nationalism in India***. *Asian Journal of Law and Society*. Vol. 8 (1). P. 44–55. doi:10.1017/als.2020.51 [In English].

3. ***Pro Vseukrainskyi perepys naselennia*** [About the All-Ukrainian Population Census]: Zakon Ukrainy (19.10.2000) No. 2058-III. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. No. 51–52, st. 446. [In Ukrainian].

4. ***Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy” shchodo deiakykh pytan realizatsii prav i svobod osib, yaki nalezhat do natsionalnykh menshyn (spilnot) Ukrainy*** [On Amendments to the Law of Ukraine “On National Minorities (Communities) of Ukraine” on Certain Issues of Realization of Rights and Freedoms of Persons Belonging to National Minorities (Communities) of Ukraine]: Zakon Ukrainy (21.09.2023) No. 3389-IX. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* vid 13.12.2023, No. 101. [In Ukrainian].

5. Ahadu, E., Zergawie, A. (2020). ***Challenge of Ethiopian Federalism on the Right to Freedom of Movement and Residence on Ethnic minorities.*** *Journal of Liberal Arts and Humanities* (JLAH). Vol. 1, No. 4. P. 126–139. [In English].

6. Joković, P., Milica, S., Stjelja, I. (2023). ***Tolerance and Intercultural Dialogue vs. Discrimination of National Minorities – Application of the Framework Convention for the Protection of National Minorities in Serbia.*** *In: Monitoring Minority Rights: Twenty-five Years of Implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Belgrade & Ljubljana: Institute of Social Sciences, Academic Network for Cooperation in South East Europe, Institute for Ethnic Studies*. P. 220–247. [In English].

Дата надходження статті: 02.08.2024 р.

Oleksandra BELICHENKO
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Assistant Professor of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Ph.D. in Law
oleksandra.v.belichenko@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-9423-0488

CURRENT GLOBAL PROBLEMS OF ETHNO-NATIONAL POLICY OF UKRAINE: ON THE EXAMPLE OF LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF NATIONAL MINORITIES

The article is devoted to the analysis of the problems of ethno-national policy in modern conditions of the development of statehood and points to the prospects of improving the legislation in the context of ensuring the proper legal status of national minorities.

The article examines the main problems in the field of ethno-national policy of Ukraine and legal regulation of the status of national minorities. The author emphasizes the absence of a single strategy for the development of ethno-national relations, which leads to fragmented legislation. The implementation of a comprehensive normative act could determine the direction of the development of statehood and form the ideological basis for future normative acts regarding the status of national minorities, indigenous peoples, and other ethnic groups.

It is also emphasized that the issues of national minorities were often ignored in national law, and the legislative framework regarding indigenous peoples and the protection of the status of national minorities was formed mainly as a reaction to external circumstances, such as the occupation of the Crimean peninsula. Gaps in legislation make it difficult to ensure the rights of national minorities, in particular, due to the lack of up-to-date statistical data, since the all-Ukrainian population census was conducted only once in 2001.

The author draws attention to the low level of tolerance in Ukrainian society, which is demonstrated by a survey conducted in 2022–2024. Respondents often do not consider their actions illegal or discriminatory towards Roma, but do not wish to have them in their environment. This indicates a lack of education regarding national characteristics as a factor of discrimination and a lack of attention on the part of the state to issues of language moderation and protection of the rights of national minorities.

The lack of an effective policy of integration of national minorities is another significant problem. The legislator often considers national minorities as a group of citizens of a different ethnic origin living in Ukraine traditionally, which is a wrong approach. In order to improve ethno-national politics, it is necessary to solve problems in related areas, such as education, political rights, participation in local self-government and the fight against hate speech.

Keywords: national minorities, legal status, legal regulation, ethno-national policy, national identity, legal problems, globalization.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 342.7

Микола БІЛАК
Хмельницький університет
управління та права імені Л. Юзькова,
аспірант
nickbilak777@gmail.com
ORCID: 0009-0007-8421-4362

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ОСОБИ НА ЗАХИСТ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ’Я

http://doi.org/10.23939/law2024.43.016

© Білак М., 2024

У статті проведено аналіз норм міжнародного та національного законодавства, що стосуються права особи на захист життя і здоров’я, крізь призму їхньої реалізації на практиці.

У процесі дослідження визначено позитивні та негативні моменти законодавчого регулювання права на захист, з’ясовано причини недотримання державами окремих міжнародно-правових договорів, а також висловлено низку зауважень щодо ефективності та доцільності визначених нормативних приписів.

Зокрема, у публікації наголошено на високій дієвості норм Європейської конвенції з прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Конвенції про права дитини з огляду на практику Європейського Суду з прав людини та діяльність галузевих комітетів ООН.

Заразом у роботі піддано критиці ефективність приписів Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них через брак належних механізмів їхньої реалізації, а також з’ясовано основні причини порушення державами норм вказаних вище міжнародних договорів. Так, до основних проблем реалізації норм вказаних вище конвенцій автор з-поміж іншого зарахував брак політичної волі держав, недостатній рівень навчання та обізнаності військових, невиконання державами міжнародних механізмів правосуддя, а також брак ефективного контролю й моніторингу за дотриманням норм конвенцій.

Окрім того, на підставі аналізу практики застосування нормативних правил щодо необхідної оборони у статті акцентовано на нагальній потребі визначення на рівні закону часових меж існування обстановки захисту та критеріїв визначення пропорційності дій під час оборони. До того ж з метою удосконалення та усунення суперечностей між положеннями Кримінального кодексу України та Конституції України у роботі запропоновано внести конкретні зміни до Основного Закону.

Ключові слова: право на життя, право на захист життя та здоров’я, необхідна оборона, міжнародні гарантії права на захист життя, національні гарантії права на життя, конституційні права.

Постановка проблеми. Захист права людини на життя у сучасному світі є основним пріоритетом у формуванні політики кожної цивілізованої держави. На сьогодні цьому праву присвячено чималу кількість норм у міжнародних угодах та нормативно-правових актах національного зако-

нодавства, що вказує на особливу увагу до нього з боку міжнародної спільноти та державних органів України. Водночас, попри наявність потужної правової бази, порушення права на життя все ж продовжують існувати, що своєю чергою свідчить про низьку ефективність окремих правових приписів та механізмів.

Відтак дослідження міжнародних та національних гарантій права на захист життя дасть змогу виявити прогалини та недоліки в чинній системі, а також розробити рекомендації для їх усунення.

Аналіз дослідження проблеми. Окремі аспекти права на захист життя та здоров'я свого часу досліджували такі науковці, як М. Бурменський, О. Ковальчук, П. Черевко, В. Заборовський, Б. Островська, О. Рогова, Ю. Баулін, О. Бандурка, Р. Стефанчук, П. Рабінович, М. Хавронюк, М. Бажанов, П. Фріс, Ю. Битяк, О. Комісаров та інші.

Метою цієї наукової статті є всебічний аналіз міжнародних та національних гарантій права особи на захист життя, а також оцінка їхньої ефективності у практичному застосуванні. Стаття спрямована на виявлення позитивних та негативних аспектів чинного законодавчого регулювання, визначення причин недотримання окремих міжнародно-правових актів державами та формулювання рекомендацій щодо вдосконалення правових механізмів захисту права на життя.

Виклад основного матеріалу. Належне забезпечення права людини на життя споконвіків вважалося основоположним принципом існування демократичної держави. Будучи добре відомою ще в античному суспільстві, концепція охорони права на життя поступово віднайшла своє законодавче втілення в правових системах більшої частини сучасних країн та сьогодні є фундаментом у процесі нормотворення актів національного законодавства та приписів міжнародних договорів.

Основною гарантією та невід'ємною складовою частиною права на життя завжди було та залишається право на його захист, яке в сучасних умовах регламентоване нормативно-правовими актами різної юридичної сили, що мають певні відмінності та різний ступінь узгодження закріплених ними норм права.

Зокрема, основними законодавчими актами, які визначають право особи на захист життя, сьогодні є Конституція України, Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Женевські конвенції та додаткові протоколи до них, Римський статут Міжнародного Кримінального Суду, Конвенція про права дитини, Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України "Про охорону дитинства".

Так, відповідно до ст. 27 Основного Закону України кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Згідно з ч. 6 ст. 55 Конституції України, кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1].

На міжнародному ж рівні першим та основним нормативно-правовим актом, що гарантував кожній людині право на життя, на свободу і на особисту недоторканність, стала Загальна декларація прав людини (ст. 3). У статті 5 цього документа держави-підписанти як додаткову гарантію права на життя узгодили, що ніхто не має зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання [2].

Не менш важливими у досліджуваній сфері є й нормативні приписи ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою, право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду,

винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно з-поміж іншого є наслідком лише необхідного застосування сили для захисту будь-якої особи від незаконного насильства [3].

Як зазначає Європейський Суд з прав людини у справах Маккан та інші проти Сполученого Королівства (§148) [4], Юксель Ердоган та інші проти Туреччини (§86) [5], Рамсахай та інші проти Нідерландів (§376) [6], винятки, визначені у частині 2, засвідчують, що стаття 2 Європейської конвенції з прав людини, звичайно ж, твердить про випадки, коли смерть було заподіяно умисно, але це не єдина її мета. Текст статті 2, як одне ціле, каже, що її частина 2 не визначає перш за все випадки, у яких дозволено умисно заподіювати смерть, а перелічує ситуації, у яких можливо "застосовувати силу", що може призвести до неумисного заподіяння смерті. Проте застосування сили має бути здійснене як "виключно необхідне", аби досягти однієї з цілей, перелічених у пунктах a), b) і c).

Окремі нормативні приписи, які є гарантією захисту права людини на життя, містить і *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права*, згідно зі ст. 6 якого право на життя є невід'ємним правом кожної людини та охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Наведеною вище статтею регламентується також порядок винесення смертних вироків та право осіб, яких засуджено до смертної кари, просити помилування чи пом'якшення вироку [7].

Вагомими у цьому контексті є норми *Другого Факультативного протоколу* до зазначеного пакту, відповідно до яких держави-учасниці зобов'язалися скасувати смертну кару та гарантували право не бути страченим кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією [8].

Ведучи мову про захист права на життя, неможливо оминути увагою й приписи *Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання*. Цей міжнародний договір покликаний запобігати відповідним актам катування та іншого неприйнятного поводження з людиною, а відтак ним закріплено ефективні засоби захисту прав людини від насильства, передбачено обов'язок для держав-учасниць щодо звітування про вжиті ними заходи стосовно здійснення їх зобов'язань за Конвенцією, а також наголошено на необхідності створення сприятливих умов для переслідування і покарання винних у вчиненні катувань та жорстокого поводження і забезпечення справедливої компенсації для осіб, що постраждали від застосування насильства [9].

За ситуації, яка склалася у нашій державі внаслідок повномасштабного вторгнення держави-агресора, значущими для захисту права на життя є й нормативні правила поведінки, що передбачені *Женевською конвенцією про захист цивільного населення під час війни*. Зазначеним нормативно-правовим актом з-поміж іншого закріплено заборону вчинення атак на цивільних осіб та цивільні об'єкти, заборону вчинення насилля над життям й особистістю (зокрема, всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури), а також право цивільного населення на захист від наслідків воєнних дій, у тому числі право на медичну допомогу, безпечне проживання та харчування, отримання іншого виду гуманітарної допомоги [10].

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), у ст. 51 своєю чергою нормативно закріплює загальний захист цивільного населення від небезпек, що виникають у зв'язку з воєнними операціями, заборону нападів на цивільне населення та його тероризування, нападів невибіркового характеру та репресалій щодо цивільного населення або окремих осіб, а також заборону використання цивільного населення для захисту від воєнних дій [11].

Окремі гарантії права особи на самозахист можна відшукати й у контексті положень *Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду*, відповідно до п. c) та d) ч. 1 ст. 31 якого особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо в момент вчинення нею діяння:

- вона діяла розумно для захисту себе, іншої особи чи майна від неминучого та протиправного застосування сили способом, що є співмірним зі ступенем небезпеки, яка загрожує цій особі, іншій особі або майну;

- вона вчинила необхідні та розумні дії у відповідь та для відвернення загрози неминучої смерті або неминучого заподіяння тяжких тілесних ушкоджень собі або іншій особі та не мала наміру заподіяти більшої шкоди ніж ту, яку вона намагалася усунути [12].

Окрім того, право на захист життя передбачене нормативними приписами *Конвенції про права дитини*, згідно зі ст. 6 якої держави-учасниці визнають, що кожна дитина має невід'ємне право на життя, та забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини [13].

У національному ж законодавстві, крім норм Основного Закону, ідея захисту права на життя знайшла своє нормативне втілення в окремих статтях Закону України "Про охорону дитинства", Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству", Кримінального кодексу та Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Зокрема, відповідно до ст. 10 Закону України "Про охорону дитинства" кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Держава здійснює захист дитини від усіх форм домашнього насильства та інших проявів жорстокого поводження з дитиною, експлуатації, включаючи сексуальне насильство, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Зазначений захист здійснюється державою через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також кол-центр з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей, які надають допомогу в запобіганні та виявленні випадків насильства над дітьми. Дитина має право особисто звертатися на гарячу лінію та до наведених вище органів за захистом своїх прав та інтересів [14].

Водночас згідно з положеннями ч. 1, 2, 5 ст. 36 КК України кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися по допомогу до інших осіб чи органів влади. Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає [15].

Подібні за змістом приписи містить і ст. 19 Кодексу України про адміністративні правопорушення [16].

Аналізуючи наведені вище норми міжнародного права та внутрішнього законодавства, вважаю за доцільне зауважити, що загалом встановлені правила поведінки покликані сприяти захисту права особи на життя та забезпечити необхідний стан захищеності кожному від протиправних посягань.

Водночас певні питання викликає реалізація відповідних приписів та їхня ефективність з огляду на брак чи наявність належного механізму забезпечення виконання тієї чи іншої норми.

Наприклад, якщо мовити про положення **Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод**, які стосуються права на захист життя, то в сучасних умовах вони підкріплені можливістю кожної особи звернутися до Європейського Суду з прав людини, і такий механізм сьогодні є доволі дієвим, оскільки дозволяє переглядати рішення національних судів після вичерпання заявником усіх можливих засобів національного захисту.

Зокрема, в розрізі судової практики за останні три роки найбільш показовими в контексті дотримання державами-учасницями нормативних приписів ст. 2 Конвенції є рішення Європейського Суду з прав людини у справах "Бурас проти Франції", "Ленді проти Італії", "Ейніс та інші проти Італії", "Смільяніч проти Хорватії".

Так, ***справа "Бурас проти Франції"*** стосувалася скарги за матеріальним аспектом статті 2 Конвенції щодо використання жандармом сили, що призвело до смерті засудженого під час етапування.

Відповідно до обставин справи під час етапування з в'язниці Страсбурга до суду першої інстанції міста Кольмар засуджений H. B. напав на жандарма M. R., яка супроводжувала його, і декілька разів намагався захопити її заряджену службову зброю. У той час інший жандарм, M. G., який був поряд у транспортному засобі, з метою захисту своєї колеги від незаконного насильства прийняв рішення застосувати до H. B. зброю, здійснивши один постріл, що в подальшому призвело до смерті H. B.

За результатами розгляду справи Європейський Суд з прав людини дійшов висновку, що дії жандарма M. G. були виправданими та необхідними для захисту життя колеги від незаконного насильства, відповідно до підпункту (a) пункту 2 статті 2 Конвенції. Як зазначив ЄСПЛ, M. G. діяв, керуючись щирим переконанням, що життя M. R. було в небезпеці, та справді вірив у необхідність застосування сили. Його рішення застосувати свою зброю мало наслідком лише єдиний постріл після того, як словесні попередження та інші спроби припинити напад не мали успіху. До того ж суд підкреслив, що наявність загрози жандармам також підтверджувалася балістичною експертизою [17].

Щодо справи **"Ленді проти Італії"**, то вона стосувалася скарги на незабезпечення державою належного захисту від домашнього насильства.

Зокрема, під час звернення заявниця повідомила, що влада не вжила заходів для захисту її та її сина від домашнього насильства її партнера, що призвело до вбивства дитини та замаху на життя заявниці у 2018 році.

Як встановив Європейський Суд з прав людини, між 2015 і 2018 роками заявниця та її діти стали жертвами насильства з боку партнера H. П., про що повідомлялося владі. У 2018 році H. П. вбив їхнього однорічного сина та намагався вбити заявницю.

З огляду на встановлені факти, ЄСПЛ підсумував, що ризик повторного насильства не був належно оцінений, а органи влади не вжили заходів для захисту заявниці та її дітей, що призвело до трагічних наслідків. Незважаючи на численні повідомлення поліції, прокурори не врахували ескалації насильства та психічний стан H. П., а органи влади не вжили захисних заходів.

Під час постановлення рішення суд також врахував висновки GREVIO (групи експертів Ради Європи з протидії насильству стосовно жінок та домашньому насильству), яка зазначила, що італійська влада могла і мала вжити відповідних заходів для захисту жертв, незалежно від подання чи неподання ними скарг. Отже, суд ухвалив, що органи влади не виконали своїх обов'язків щодо захисту життя заявниці та її сина [18].

Подібне рішення Європейський Суд з прав людини ухвалив ***у справі "Смільяніч проти Хорватії"***.

Згідно з обставинами, встановленими судом, родич заявників загинув унаслідок дорожньо-транспортної пригоди, спричиненої Д. M., який, перебуваючи в стані сильного алкогольного сп'яніння, проїхав на червоне світло.

За 12 років, що передували інциденту, Д. M. 32 рази порушував правила дорожнього руху, у тому числі кілька разів притягався до адміністративної відповідальності за водіння в нетверезому стані. Утім за вказані порушення у Д. M. лише двічі на короткий період часу вилучали водійське посвідчення та переважно застосовували до нього стягнення у виді штрафу в незначних розмірах, громадських робіт або догани. А тому, зважаючи на лояльне ставлення правоохоронних органів до протиправної поведінки Д. M., на момент інциденту останній мав дійсне посвідчення водія, що давало змогу йому брати участь у дорожньому русі.

Розглянувши вказану справу та дослідивши наведені в заяві доводи, ЄСПЛ вирішив, що органи влади не змогли застосувати комплексний та ефективний підхід до припинення порушень Д. M. Зазначений підхід вимагав би вжиття до порушника більш суворих заходів, таких як анулювання водійського посвідчення, повторне навчання правил дорожнього руху чи лікування від зловживання алкоголем.

Відтак, на думку суду, численні випадки невжиття органами влади належних заходів до тривалої протиправної поведінки Д. M. і, як наслідок, незабезпечення ефективного функціонування

на практиці превентивних заходів, спрямованих на забезпечення громадської безпеки та мінімізацію кількості випадків дорожньо-транспортних пригод, вийшли за межі простої неналежної координації чи бездіяльності, а тому держава має нести відповідальність за свої позитивні зобов'язання за статтею 2 Конвенції [19].

У контексті гарантій права особи на захист життя неможливо оминути увагою й рішення ЄСПЛ у справі ***"Ейніс та інші проти Італії".***

Заявники у цій справі стверджували, що Італія порушила нормативні приписи статті 2 Європейської конвенції з прав людини, не захистивши життя їхнього родича С. С., який помер від передозування наркотиками під вартою.

Так, у травні 2001 року С. С. був затриманий за підозрою в торгівлі наркотиками. У момент затримання останній перебував у стані психофізичного розладу, демонстрував ознаки наркотичного сп'яніння та намагався завдати собі шкоди. Під час транспортування до поліції стан С. С. погіршився, але медичної допомоги йому не було надано.

В ізоляторі С. С. ставало гірше, і він помер вранці, незважаючи на спроби медиків його реанімувати. Розтин показав, що смерть С. С. настала внаслідок гострого отруєння кокаїном. Водночас експерти встановили, що С. С. прийняв наркотик двічі – перед затриманням та безпосередньо перед смертю у туалеті ізолятора, і саме ця друга доза виявилася для нього смертельною.

Розглянувши подану заяву та оцінивши зазначені в ній доводи, Європейський Суд з прав людини постановив, що органи державної влади не забезпечили належного медичного огляду і догляду за С. С., який перебував у більш уразливому становищі, ніж звичайна особа, взята під варту. Зазначений стан покладав на державу посилений обов'язок піклуватися про С. С., а тому владні органи мали вжити деяких додаткових запобіжних заходів, щоб захистити його здоров'я та фізичну цілісність. Відтак ненадання медичної допомоги та невжиття належних заходів під час перебування померлого під вартою були розцінені судом як порушення статті 2 Конвенції [20].

Щодо положень **Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, Конвенції про права дитини**, то нагляд за їх виконанням на сьогодні здійснюють відповідні галузеві комітети, створені в рамках зазначених вище міжнародно-правових актів (Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН проти катувань, Комітет з прав дитини).

Вказані комітети уповноважені розглядати доповіді держав-учасниць про виконання ними норм міжнародних угод, а також мають право розглядати індивідуальні скарги про порушення державами гарантованих пактом та конвенціями прав. За наслідками розгляду таких доповідей та скарг комітети можуть надавати державам-учасницям рекомендації для усунення встановлених порушень.

Водночас, ведучи мову про норми **Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них**, можна помітити брак ефективних механізмів, що забезпечували б неухильне дотримання державами, які ратифікували зазначені міжнародні договори, своїх зобов'язань. Вказаний факт, на превеликий жаль, має яскраве підтвердження під час повномасштабного вторгнення держави-загарбника, за якого окупанти вчинили десятки, а то й сотні, тисячі воєнних злочинів проти цивільного населення України та військовослужбовців сил оборони України.

Як показує практика, основними проблемами реалізації норм Женевських конвенцій здебільшого є брак політичної волі держав, недостатній рівень навчання та обізнаності військових, невиконання державами міжнародних механізмів правосуддя, а також брак ефективного контролю й моніторингу за дотриманням норм конвенцій.

Так, безперечно, головною рушійною силою, яка спонукає суб'єктів міжнародного права дотримуватися встановлених правил поведінки, є їхня *політична воля*. Водночас у сучасному світі непоодинокими є випадки, коли окремі держави не хочуть визнавати свої зобов'язання перед міжнародним співтовариством та, як наслідок, діють всупереч нормам міжнародного гуманітарного права. Яскравим прикладом такої навмисної протиправної поведінки є згадувані вище дії російської федерації на території України.

Щодо низького *рівня правової освіченості військового персоналу*, то й він несе чималі ризики порушення нормативних приписів Женевських конвенцій, оскільки незнання законів та звичаїв ведення війни у підсумку призводить до вседозволеності, яка переважно виражається в атаках на цивільні об'єкти, в застосуванні засобів, що заборонені міжнародним правом, та у вчиненні військовими різноманітних злочинів щодо цивільного населення.

Наступною перешкодою для реалізації норм міжнародного гуманітарного права, що уже згадувалося, є *невиконання державами міжнародних механізмів правосуддя*. Зокрема, незважаючи на функціонування Міжнародного Кримінального Суду (далі – МКС), практичне забезпечення відповідальності винних за порушення норм Женевських конвенцій осіб часто є складним та пов'язане з-поміж іншого з невизнанням юрисдикції МКС окремими державами, що дає змогу розшукуваним особам переховуватися від слідства та суду на їх території. Як наслідок, такі особи не зазнають кримінального переслідування та не можуть бути піддані справедливому покаранню, що своєю чергою нівелює діяльність МКС і одночасно створює ілюзію безкарності, таким способом сприяючи вчиненню більшої кількості воєнних правопорушень іншими суб'єктами.

І, насамкінець, стосовно *браку ефективного контролю та моніторингу за дотриманням конвенційних норм*, то тут доречно наголосити, що в зонах активних бойових дій здійснення нагляду за дотриманням міжнародного гуманітарного права є надзвичайно складним завданням, оскільки міжнародні організації часто стикаються з обмеженням доступу до таких зон. Неможливість фізичної присутності контролюючих організацій у підсумку ускладнює спостереження та складання звітності про порушення і таким способом призводить до численних безкарних порушень.

На завершення вважаю за доречне проаналізувати згадувані вище **норми національного законодавства.**

Так, видається цілком очевидним, що Основним Законом України, КК України та Кодексом України про адміністративні правопорушення закріплені важливі декларативні норми, що покликані гарантувати право на захист кожній особі, яка зазнає протиправного посягання чи порушення її прав або свобод.

Водночас через брак законодавчої конкретизації моменту початку та моменту закінчення стану необхідної оборони, а також критеріїв визначення тяжкості заподіяної шкоди, в сучасних умовах існує чималий ризик притягнення до адміністративної чи кримінальної відповідальності осіб, які справді захищали охоронювані законом права та не допустили перевищення меж такого захисту.

Безперечно, окремі аспекти застосування законодавства про необхідну оборону можна відшукати у постанові Пленуму ВС України "Про судову практику у справах про необхідну оборону" та постановах Верховного Суду. Проте, як показує судова практика, такі постанови не в змозі забезпечити уніфікований підхід судів до вирішення тотожних чи подібних справ, а тому висвітлення на рівні закону конкретних норм, зокрема, щодо пропорційності дій та часових меж існування обстановки захисту, в сучасних умовах є неабияк актуальним.

Окремо треба звернути увагу, що норми Конституції України, з одного боку, та Кримінального кодексу України і Кодексу України про адміністративні правопорушення – з другого, мають певні неузгодженості.

Так, відповідно до статей 27 та 55 Основного Закону, як уже зазначалося, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань; кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [1].

Водночас, згідно зі статтею 64 Конституції України, конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені з-поміж іншого права і свободи, *передбачені статтями 27 та 55 цієї Конституції* [1].

Відтак, зважаючи на неможливість обмеження права на захист відповідно до положень Основного Закону, виникає питання щодо відповідності Конституції України приписів ст. 36 КК України в частині правомірності дій з метою захисту виключно у випадку неперевищення особою меж необхідної оборони та закріплення можливості притягнення особи, що захищалася, до кримінальної відповідальності за статтями 118 та 124 КК України за таке перевищення.

Цілком логічно, що вказівка на неможливість перевищення меж необхідної оборони певною мірою обмежує право особи на захист життя, оскільки під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності така особа має право вжити лише необхідних та співмірних із загрозою заходів для захисту і водночас позбавлена права діяти в обстановці захисту інстинктивно, на власний розсуд. Таке обмеження, безперечно, є виправданим, адже покликане не допустити фатальних наслідків застосування заходів захисту за обставин, коли вони об'єктивно зайві для припинення загрози, що існує.

Водночас зазначене обмеження за сучасної редакції Конституції України є таким, що суперечить їй, а відтак, вважаю, що норми Основного Закону задля уникнення вказаних невідповідностей мають бути змінені за допомогою вказівки на можливість обмеження права, що закріплене ч. 3 ст. 27 Конституції України, у випадках, передбачених законом.

Висновки. Отже, нормами національного законодавства та приписами міжнародно-правових актів закріплено чималий спектр гарантій права особи на захист життя. Більша частина цих гарантій є дієвою з огляду на ефективні механізми, що сприяють їхній реалізації та забезпечують неухильне дотримання аналізованих у статті норм суб'єктами тих чи інших правовідносин. Водночас, як свідчить практика, окремі з досліджуваних приписів у світлі сучасних подій не здатні повною мірою утвердити належну правову охорону права на життя, а відтак мають винятково декларативний характер через брак необхідних засобів стримування протиправної поведінки порушників. Окрім того, згідно з дослідженням, деякі норми національного законодавства задля усунення суперечностей між ними потребують нагальних змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (редакція від 01.01.2020 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_015#Text

3. Європейська конвенція з прав людини від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_004#Text

4. Рішення ЄСПЛ у справі "Маккан та інші проти Сполученого королівства" (McCann and others v. The United Kingdom) від 27 вересня 1995 року, заява № 18984/91. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ eng?i=001-57943

5. Рішення ЄСПЛ у справі "Юксель Ердоган та інші проти Туреччини" (Yüksel Erdoğan and Others v. Turkey) від 15 лютого 2007 року, заява № 57049/00. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-79470

6. Рішення ЄСПЛ у справі "Рамсахай та інші проти Нідерландів" (Ramsahai and Others v. the Netherlands) від 10 листопада 2005 року, заява № 52391/99. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-70973

7. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

8. Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, що стосується скасування смертної кари від 15 грудня 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 995_187#Text

9. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_085#Text

10. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

11. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_199#Text

12. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

13. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_021#Text

14. Закон України "Про охорону дитинства" від 26 квітня 2001 р. № 2402-III (редакція від 05.10.2023 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

15. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (редакція від 19.05.2024 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

16. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1-212-24) від 7 грудня 1984 р. (редакція від 23.06.2024 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text

17. Рішення ЄСПЛ у справі "Бурас проти Франції" (Bouras v. France) від 19 травня 2022 року, заява 31754/18. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ ?i=001-217263

18. Рішення ЄСПЛ у справі "Ленді проти Італії" (Landi v. Italy) від 7 квітня 2022 року, заява 10929/19. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216854

19. Рішення ЄСПЛ у справі "Смільяніч проти Хорватії" (Smiljanić v. Croatia) від 25 березня 2021 року, заява 35983/14. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208755

20. Рішення ЄСПЛ у справі "Ейніс та інші проти Італії" (Ainis and Others v. Italy) від 14 вересня 2023 року, заява 2264/12. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-226476

REFERENCES

1. ***Konstytutsiia Ukrainy*** [The Constitution of Ukraine] *vid 28 chervnia 1996 r. No. 254k/96-VR (redaktsiia vid 01.01.2020 r.).* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [In Ukrainian].

2. ***Zahalna deklaratsiia prav liudyn*** [Universal Declaration of Human Rights] *vid 10 hrudnia 1948 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_015#Text [In Ukrainian].

3. ***Yevropeiska konventsiia z prav liudyny*** [European Convention on Human Rights] *vid 4 lystopada 1950 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_004#Text [In Ukrainian].

4. ***Rishennia YeSPL u spravi "Makkan ta inshi proty Spoluchenoho korolivstva"*** [McCann and others v. The United Kingdom] *vid 27 veresnia 1995 roku, zaiava No. 18984/91*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ eng?i=001-57943 [In Ukrainian].

5. ***Rishennia YeSPL u spravi "Yuksel Erdohan ta inshi proty Turechchyny"*** [Yüksel Erdoğan and Others v. Turkey] *vid 15 liutoho 2007 roku, zaiava No. 57049/00.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-79470 [In Ukrainian].

6. ***Rishennia YeSPL u spravi "Ramsakhai ta inshi proty Niderlandiv"*** [Ramsahai and Others v. the Netherlands] *vid 10 lystopada 2005 roku, zaiava No. 52391/99.* URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-70973 [In English].

7. ***Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski ta politychni prava*** [International Covenant on Civil and Political Rights] *vid 16 hrudnia 1966 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [In Ukrainian].

8. ***Druhyi fakultatyvnyi protokol do Mizhnarodnoho paktu pro hromadianski ta politychni prava, scho stosuietsia skasuvannia smertnoi kary*** [Second Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, relating to the abolition of the death penalty] *vid 15 hrudnia 1989 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/ 995_187#Text [In Ukrainian].

9. ***Konventsiia proty katuvan ta inshykh zhorstokykh, neliudskykh abo takykh, scho prynyzhuiut hidnist, vydiv povodzhennia i pokarannia*** [Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment] *vid 10 hrudnia 1984 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_085#Text [In Ukrainian].

10. ***Zhenevska konventsiia pro zakhyst tsyvilnoho naselennia pid chas viiny*** [Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War] *vid 12 serpnia 1949 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_154#Text [In Ukrainian].

11. ***Dodatkovyi protokol do Zhenevskykh konventsii vid 12 serpnia 1949 roku, scho stosuietsia zakhystu zhertv mizhnarodnykh zbroinykh konfliktiv (Protokol I)*** [Protocol Additional to the Geneva Conventions of August 12, 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I)] *vid 8 chervnia 1977 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/ show/995_199#Text [In Ukrainian].

12. ***Rymskyi Statut Mizhnarodnoho Kryminalnoho Sudu*** [Rome Statute of the International Criminal Court] *vid 17 lypnia 1998 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text [In Ukrainian].

13. ***Konventsiia pro prava dytyny*** [Convention on the Rights of the Child] *vid 20 lystopada 1989 r.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/995_021#Text [In Ukrainian].

14. *Zakon Ukrainy* ***"Pro okhoronu dytynstva"*** [On the Protection of Childhood] *vid 26 kvitnia 2001 r. No. 2402-III (redaktsiia vid 05.10.2023 r.).* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text [In Ukrainian].

15. ***Kryminalnyi kodeks Ukrainy*** [The Criminal Code of Ukraine] *vid 5 kvitnia 2001 r. No. 2341-III (redaktsiia vid 19.05.2024 r.).* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text [In Ukrainian].

16. ***Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia*** [Code of Ukraine on Administrative Offenses] *(statti 1-212-24) vid 7 hrudnia 1984 r. (redaktsiia vid 23.06.2024 r.).* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text [In Ukrainian].

17. ***Rishennia YeSPL u spravi "Buras proty Frantsii"*** [ECHR judgment in the case of Buras v. France] *vid 19 travnia 2022 roku, zaiava 31754/18*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ ?i=001-217263 [In Ukrainian].

18. ***Rishennia YeSPL u spravi "Lendi proty Italii"*** [(ECHR judgment in the case of Landi v. Italy] *vid 7 kvitnia 2022 roku, zaiava 10929/19*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216854 [In Ukrainian].

19. ***Rishennia YeSPL u spravi "Smilianich proty Khorvatii"*** [ECHR judgment in the case of Smiljanic v. Croatia] *(Smiljanić v. Croatia) vid 25 bereznia 2021 roku, zaiava 35983/14*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-208755 [In Ukrainian].

20. ***Rishennia YeSPL u spravi "Einis ta inshi proty Italii"*** [ECHR judgment in the case of Ainis and others v. Italy] *vid 14 veresnia 2023 roku, zaiava 2264/12*. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-226476 [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 30.07.2024 р.

Mykola BILAK
Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of
Management and Law,
Ph.D. student
nickbilak777@gmail.com
ORCID: 0009-0007-8421-4362

INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGAL GUARANTEES FOR THE REALISATION OF THE RIGHT TO LIFE AND HEALTH PROTECTION

This article analyzes the norms of international and national legislation concerning the right of individuals to life and health protection, through the lens of their practical implementation.

The study identifies the positive and negative aspects of the legislative regulation of the right to protection, examines the reasons for states' non-compliance with certain international legal treaties, and offers several remarks on the effectiveness and feasibility of the established legal provisions.

In particular, the publication emphasizes the high efficacy of the norms of the European Convention on Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, and the Convention on the Rights of the Child in light of the practice of the European Court of Human Rights and the activities of UN specialized committees.

At the same time, the paper criticizes the effectiveness of the provisions of the Geneva Conventions and their additional protocols due to the lack of proper mechanisms for their implementation and identifies the main reasons for states' violations of the aforementioned international treaties. Among the main issues of the implementation of the norms of these conventions, the author identifies the lack of political will of the states, insufficient training and awareness of military personnel, non-compliance by states with international justice mechanisms, and the lack of effective control and monitoring of compliance with the norms of the conventions.

Additionally, based on the analysis of the practice of applying the legal rules on necessary defense, the article highlights the urgent need to define the time limits of the defense situation and the criteria for determining the proportionality of actions during defense at the legislative level. Furthermore, to improve and eliminate inconsistencies between the provisions of the Criminal Code of Ukraine and the Constitution of Ukraine, the author proposes specific amendments to the Basic Law.

Keywords: right to life, right to protection of life and health, necessary defense, international guarantees of the right to life protection, national guarantees of the right to life, constitutional rights.

UDC 342.951

Nataliia BLOK
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Civil Law
and Procedure Department,
Ph.D. in Law
nataliia.v.blok@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-7052-5297

ON THE ESSENCE OF THE CONCEPT "INTERNALLY DISPLACED PERSON"

http://doi.org/10.23939/law2024.43.026

© Blok N., 2024

The article describes the essence of the concept of "internally displaced person". Theoretical and legal approaches to the content of the concept of "internally displaced persons" have been studied. It was established that forced migration plays an important role in the modern world migration process of the population of Ukraine. It is argued that for the first time the term "internally displaced person" was used in jurisprudence in the last decade of the 20th century, when the need for an international response to the rather important problem of protecting the rights of displaced persons definitely arose. Statistical data on the number of internally displaced persons in Ukraine are indicated. It is noted that precisely as a result of military aggression by the Russian Federation on the territory of Ukraine, the problem of forced migration and its solution is one of the main ones for the state and society. It is proven that an internally displaced person is a citizen of Ukraine, a foreigner or a stateless person who is in the territory of Ukraine on legal grounds and has the right to permanent residence in Ukraine, who was forced to leave or leave his place of residence as a result or in order to avoid negative consequences. It is indicated that internally displaced persons are under the legal protection of their country in accordance with international human rights legislation.

The article indicates the main reasons for forced migration of the population, which encourage citizens to move within the borders of their country. These include, first of all, military conflict, occupation or annexation of territory, cruel treatment, manifestations of violence, genocide of the population, violation of human rights and freedoms, as well as environmental, social, economic, man-made and other causes. It was emphasized that internally displaced persons need to adjust to a new place of residence, which should become safer for them.

It has been studied that the protection of internally displaced persons implies an important obligation for the state to create legal, social and economic conditions for the realization of their rights and freedoms, under which it is possible to protect the rights of individuals, as well as the activities of state organizations for the protection of human rights. The article offers the author's definition of the essence of the concept of "internally displaced person" in Ukraine.

On the essence of the concept "internally displaced person"

Keywords: forced migration, military aggression, internally displaced person, resettlement of people, employment, residence, social security.

Formulation of the problem. In today's conditions, the problem of forced migration of internally displaced persons (hereinafter referred to as IDPs) due to the military aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine is relevant. It is precisely because of the increase in forced internal displacement that such a category of citizens as internally displaced persons (hereinafter referred to as IDPs) has become the most vulnerable in social terms. This is caused by the fact that forced migrants have lost their jobs, residences, and medical care and need, above all, places to live, financial support, employment, and other social security measures from the state.

It is worth noting that one of the main reasons for the forced migration of internally displaced persons is objective circumstances caused primarily by military actions in our country. Important for forced migrants is the protection of their rights and interests, as well as the provision of social assistance and the creation of appropriate conditions for living in Ukraine. It is emphasized that it is necessary to find out the meaning and essence of the concept of "internally displaced person".

Analysis of the study of the problem. Consideration of the essence of the concept of "internally displaced person" became the subject of research by such scientists as: I. S. Basova, N. B. Bolotina, V. G. Butkevich, O. V. Zadorozhnyi, N. S. Isayev, M. I. Malykhi, S. V. Mandzia, M. V. Menzhul, R. I. Najafgulieva, L. R. Nalivaika, M. Nikolaychuk, A. F. Oreshkova, Yu. S. Panina, Yu. I. Rymarenko and others.

The purpose of the article is to study the main features characterizing scientific approaches to the essence of the concept of "internally displaced person". It is worth noting that to achieve the goal during our research, such methods as: general scientific and special were used. In addition to the methods of scientific knowledge, empirical research methods were used, such as description, comparison.

Presenting main material. It is worth noting that it was the military aggression of the Russian Federation against Ukraine that forced him to change his place of residence and move to other regions of our country.

Therefore, IDPs had to plan adapt to another place of residence, it must become safer for their lives. It should be noted that the term "internally displaced person" was first used in jurisprudence in the last decade of the 20th century, when the need for an international response to the important problem of protecting the rights of displaced persons definitely arose. Then, at the behest of the UN General Assembly and the Human Rights Commission in 1998, the Guiding Principles on Internally Displaced Persons were adopted, which regulate the forced displacement of persons within the country and are guidelines for international and non-governmental organizations [1].

Due to the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, which began in 2014, the annexation of the Autonomous Republic of Crimea, the anti-terrorist operation in Donbas, more than 1 million people of Ukraine were forced to leave their homes to save their lives.

It should be noted that due to the problem of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine, which began on February 24, 2022, the implementation of forced migration and its overcoming is the main issue for the state. Approximately 10 million Ukrainian citizens were forced to leave their native homes. This is 1/4 of the country's population, about 6.5 million Ukrainians became internal migrants and 3.2 million people left Ukraine, according to the results of the International Organization for Migration (hereinafter – IOM) [2].

It is worth noting that a large number of people moved from the East and center of Ukraine to its West. In the first days, long queues formed at the border checkpoints to the countries of the European Union with

which Ukraine borders, primarily to Poland. Every day, up to 150,000 people crossed the state border. No less traffic jams were formed at the exits from the affected large cities bombing already in the first days [3].

According to IOM estimates, the largest share of people moved to the western macro region – more than 2.5 million people. Data published by state administrations in the western regions of Ukraine, however, do not match these estimates. Such a difference can be explained by the fact that only a part of people considers it necessary to notify local authorities of their arrival, most likely, registration takes place in cases when the arrivals apply for help with settlement or for humanitarian aid [2].

It is worth noting, in 2021, about 1.46 million IDPs from the temporarily occupied territories of Luhansk and Donetsk regions, the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol were registered. The largest number of IDPs was in Donetsk (512,000) and Luhansk (282,000) regions, in Kyiv (163,000), and in Kharkov (136,000) regions, according to the Ministry of Social Policy of Ukraine [3].

Residents of the eastern and central territories of Ukraine were forced to leave everything they had, all their achievements due to danger, as well as threats to their lives and health. Therefore, for a more meaningful understanding of such a category as "internally displaced persons", it is worth analyzing the elements that characterize their legal status and the reasons that became the basis for establishing the status of an internally displaced person.

It is worth noting that an "internally displaced person" is not only a citizen of Ukraine, but also a foreigner or a stateless person residing on the territory of Ukraine and has the right to residence. And also a person who is forced to leave his native place of residence due to problems related to armed conflict or temporary occupation, etc. [4].

In our opinion pointing out that in the legal literature there are such theoretical views regarding of the concept of an internally displaced person.

In particular, according to M. Nikolaychuk, "internally displaced persons are a specific target group for the implementation of migration policy, which is characterized by heterogeneous characteristics, determined by special needs, personal characteristics and influences of the external environment" [5, p. 109]. However, M. V. Menzhul and Y. S. Panina "define the concept of "internally displaced persons" as persons who permanently lived in a certain territory of the state (including citizens, stateless persons, as well as foreigners) and were forced to leave their place of permanent and resettlement within the borders of this same state in connection with a real threat to the life and health of their personal or family members, mass violations of human rights, persecution as a result of military operations, mass manifestations of violence, armed conflicts, man-made or natural emergencies" [6, p. 296].

It is worth agreeing with the opinion of I. S. Basova, that "an internally displaced person is a natural person who, as a result of objective circumstances caused by military actions, occupation or annexation of territory, natural or man-made emergencies, has changed his place of residence within state-recognized borders and acquired the appropriate legal status in accordance with the legislation" [7].

As M. I. Malykha notes, "IDPs are citizens of the state who, due to military actions and their consequences, left its own their permanent place of residence in order to secure their lives, while not crossing the state border" [8].

V. I. Mykhaylovsky defines the concept of "internally displaced person" noting that "this is a person who is a citizen of Ukraine, a stateless person or a foreigner who is in the territory of Ukraine on legal grounds and is forced and/or forced to leave his home or his permanent place of residence, in particular, as a result of or with the aim of avoiding the consequences of an armed conflict, constant manifestations of violence, natural disasters, violations of human rights, occupation of the territory by a foreign state, violations of the norms of international humanitarian law or other circumstances originating from previous situations, which can radically change the social order" [9].

Thus, Yu. I. Rymarenko believed that "an internally displaced person is a person who is forcibly displaced from his place of permanent residence within his country as a result of armed conflict, internal disorder, systematic violation of human rights, as well as a result of natural disasters" [10, p. 95].

L. R. Nalivayko and A. F. Oreshkova identify an internally displaced person first as a citizen of Ukraine, as well as a citizen of another state or a stateless person who is legally present on the territory of Ukraine and has the right to permanent residence, who was forced to leave permanent residence within the internationally recognized borders of the state as a result of: fear of becoming a victim of persecution, impossibility to fully enjoy the protection guaranteed by the legislation of Ukraine in the place of permanent residence; the existence of a threat to one's life or family members, safety or freedom; feeling the effects of violence on yourself or your family members in situations armed conflicts or frequent violation of human rights; foreign occupation; armed problems on a national basis that disturb public order in the place of his permanent residence; emergency situations of a natural or man-made nature" [11, p. 38].

In his dissertation research on the topic: "Administrative and legal status of refugees and forced migrants in the Republic of Azerbaijan", R. I. Najafguliyev emphasizes the fact that "under the concept of "internally displaced person", we should understand a person who is a citizen of his country, but forced to leave the place of permanent residence and move to another place as a result of military aggression, natural or man-made disaster" [12]. The author refers to the main reasons that forced internally displaced persons to migrate: military aggression, natural or man-made disasters. It is worth noting that we are talking only about citizens of the Republic of Azerbaijan.

N. S. Isayev offers a fairly wide list of reasons that characterize the legal and administrative status of IDPs, noting that "IDPs are persons who left their place of permanent residence within state borders due to the influence or threat of influence of mass armed conflicts (clashes, pogroms) on the basis of ethnic, racial, religious, gender, political or any other differences, hostilities, epidemics, natural or man-made disasters" [13, p. 73].

According to S. V. Mandziy, "the concept of "internally displaced person" should be considered taking into account the fact that this is a natural person who is in the territory of Ukraine on legally and has the right to permanent residence in Ukraine and who, as a result of objective negative factors of a military-political, natural or man-made nature, changed its place of residence within the administrative-territorial units of Ukraine without crossing the internationally recognized state border and acquired the appropriate legal status in accordance with the legislation of Ukraine" [14, p. 74].

Thus, the content and essence of the concept of "internally displaced person" indicates that these are primarily people who were forced to leave their hometown, escaping from danger, but did not cross the international border, but remained in the territory of their native country. It should be noted that IDPs are under the legal protection of their government and therefore retain all rights and protections in accordance with international human rights legislation. Therefore, the meaning of the concept of the "internally displaced person" becomes important and requires legal and social protection of their rights and freedoms from the state.

Conclusions. Summarizing, it should be noted that the meaning and essence of the concept of an "internally displaced person" is not a permanent legal definition, but depends primarily on the circumstances and conditions of its application, as well as the influence of factors and reasons that are negative sources in the formation of a conflict situation (political, economic, social, ecological and military content) and its impact on the forced displacement of citizens. Therefore, internally displaced persons move within the borders of one state under the influence of various factors that create danger or make it impossible to live in a certain territory.

Therefore, internally displaced persons are citizens of the country, foreigners, stateless persons who permanently or temporarily live on the territory of Ukraine and are forced to voluntarily or forcibly carry out internal displacement within the borders of their country for reasons of an objective nature that threaten their life and health.

REFERENCES

1. Butkevych, V. H. (2004). ***Mizhnarodne pravo. Osnovni haluzi*** : pidruchnyk. [International law. Basic branches: a textbook] / V. V. Mytsyk, O. V. Zadorozhnii, V. H. Butkevych. K.: Lybid, 2004. 816 p. [In Ukrainian].

2. ***Mizhnarodna orhanizatsiia z mihratsii.*** [International Organization for Migration]. (1951). URL: https://iom.org.ua/ua [In Ukrainian].

3. ***Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy***. [Ministry of Social Policy of Ukraine] (2010) vid 09.12.2010 r. Kyiv. URL: https://www.msp.gov.ua/ [In Ukrainian].

4. ***Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib***. [On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons]. (2014): Zakon Ukrainy vid 20.10.2014 r. No. 1706-VII. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18 [In Ukrainian].

5. Nikolajchuk, M. (2005). ***The constituent elements of the mechanism of regulation of migration processes of the ruralpopulation.*** *Rehional'na ekonomika*. 2005. Vol. 3, No. 37. P. 105–112. [In Ukrainian].

6. Mendzhul, M. V., Panina, Yu. S. (2016). ***Poniattia "vnutrishno peremishchena osoba": porivnialnyi analiz zakonodavstva Ukrainy ta zarubizhnykh krain.*** [The concept of "internally displaced person": a comparative analysis of the legislation of Ukraine and foreign countries]. *Porivnialno-analitychne pravo.* 2016. No. 4. P. 293–297. [In Ukrainian].

7. Basova, I. S. (2019). ***Vnutrishno peremishchena osoba yak subiekt prava sotsialnoho zabezpechennia.*** [An internally displaced person as a subject of social security law] : avtoref. dys. … k-ta yuryd. nauk: 12.00.05. Odesa. 2019. 20 p. [In Ukrainian].

8. Malykha, M. I. (2015). ***Do problemy sutnosti poniattia "vnutrishno peremishcheni osoby": derzhavna polityka ta rehionalna praktyka.*** [To the problem of the essence of the concept of "internally displaced persons": state policy and regional practice]. *Hrani.* 2015. No. 8. S. 6–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_8_3 [In Ukrainian].

9. Mykhailovskyi, V. I. (2018). ***Administratyvno-pravovyi status vnutrishno peremishchenykh osib.*** [Administrative and legal status of internally displaced persons]. Avtoreferat dys. … k. iu. n. Zaporizhzhia, 2018. 22 p. URL: http://phd.znu.edu.ua/page//aref/07_2018/Mykhailovskyi_aref.pdf [In Ukrainian].

10. ***Mihratsiini protsesy v suchasnomu sviti: svitovyi, rehionalnyi ta natsionalnyi vymir. Poniatiinyi aparat, kontseptualni pidkhody, teoriia i praktyka : entsyklopediia.*** [Migration processes in the modern world: global, regional and national dimensions. Conceptual apparatus, conceptual approaches, theory and practice: an encyclopedia] (1998) / za red. Yu. I. Rymarenka. Kyiv : Dovira, 1998. 184 p. [In Ukrainian].

11. Nalyvaiko, L. R., Orieshkova, A. F. (2018). ***Vnutrishno peremishcheni osoby: vyznachennia poniattia.*** [Internally displaced persons: definition of the concept]. *Pravo i suspilstvo.* 2018. No. 1. P. 34–39. [In Ukrainian].

12. Nadzhafhuliiev Rafih Islam ohly. (2013). ***Administratyvno-pravovyi status bizhentsiv i vymushenykh pereselentsiv v Azerbaidzhanskii Respublitsi.*** [Administrative and legal status of refugees and forced migrants in the Republic of Azerbaijan] : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Kyiv. 2013. 23 p. [In Ukrainian].

13. Isaieva, N. S. (2018). ***Teoretyko-pravova kharakterystyka vyznachennia poniattia "vnutrishno peremishcheni osoby".*** [Theoretical and legal characteristics of the definition of the concept of "internally displaced persons"]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 2018. No. 4. P. 70–75. [In Ukrainian].

14. Mandzii, S. V. (2022). ***Teoretyko-pravovi zasady statusu vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini.*** [Theoretical and legal foundations of the status of internally displaced persons in Ukraine]: dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.01. Ivano-Frankivsk. 2022. 226 p. [In Ukrainian].

Дата надходження: 29.05.2024 р.

On the essence of the concept "internally displaced person"

Наталія БЛЬОК
Національний університет "Львівська політехніка",
доцентка кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук
nataliia.v.blok@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-7052-5297

ПРО СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ "ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНА ОСОБА"

У статті охарактеризовано сутність поняття "внутрішньо переміщена особа". Досліджено теоретико-правові підходи щодо змісту поняття "внутрішньо переміщених осіб". Констатовано, що вимушена міграція відіграє важливу роль у сучасному світовому міграційному процесі населення України.

Аргументовано про те, що вперше термін "внутрішньо переміщена особа" в юриспруденції почав застосовуватись в останнє десятиліття XX століття, коли виникла необхідність міжнародної реакції на досить важливу проблему захисту прав переміщених осіб. Вказано статистичні дані щодо кількості внутрішньо переміщених осіб в Україні. Зазначено, що саме внаслідок військової агресії зі сторони російської федерації на територію України проблема вимушеної міграції та її розв'язання є однією з головних для держави та суспільства. Доведено, що внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання унаслідок або з метою уникнення негативних наслідків. Вказано про те, що внутрішньо переміщені особи перебувають під правовим захистом своєї країни відповідно до міжнародного законодавства з прав людини.

У статті зазначено основні причини вимушеної міграції населення, що спонукають громадян до переміщення в межах своєї країни. До них варто віднести насамперед військовий конфлікт, окупація чи анексія території, жорстоке поводження, прояви насильства, геноцид населення, порушення прав та свобод людини, а також екологічні, соціальні, економічні, техногенні та інші причини. Наголошено, що внутрішньо переміщеним особам потрібно прилаштовуватися до нового місця проживання, яке має стати для них безпечнішим.

Досліджено, що захист внутрішньо переміщених осіб передбачає важливий обов'язок для держави створювати правові, соціально-економічні умови для реалізації їхніх прав і свобод, за яких можливо захистити права осіб, а також діяльність державних організацій із захисту прав людини. У статті запропоновано авторське визначення сутності поняття "внутрішньо переміщена особа" в Україні.

Ключові слова: вимушена міграція, військова агресія, внутрішньо переміщена особа, переселення людей, працевлаштування, проживання, соціальне забезпечення.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"
№ 3 (43), 2024

Іван БОГАТИРЬОВ
Державний університет
"Житомирська політехніка",
професор кафедри права
та правоохоронної діяльності,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
ORCID: 0000-0003-4001-7256

Олексій ГУМІН
Національний університет "Львівська політехніка",
завідувач кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
oleksii.m.humin@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-8016-945X

ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ТАБОРІВ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.032

© Богатирьов І., Гумін О., 2024

У статті розглядається питання функціонування в Україні пенітенціарних таборів для військовополонених російської федерації. Наголошується, що багато кримінальних проваджень за цей період відкрито і щодо самих українців, які зрадили батьківщині і перейшли на бік ворога (колаборанти). Ця категорія засуджених відбуває покарання у виправних колоніях ДКВС України та в уповноважених органах з питань пробації. Обґрунтовано про те, що функціонування пенітенціарних таборів для військовополонених в Україні мають відповідати не тільки міжнародному гуманітарному праву, а і українському законодавству. Крім того, вони мають відповідати правовому статусу військовополоненого, визначеного Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими. Доведено застосування до військовослужбовців Збройних сил України, які перебувають в полоні рф, тортур, систематичне катування та жорстоке поводження, серед яких: сексуальне насильство; ураження електрострумом; перебування у напружених положеннях; надмірні фізичні навантаження під примусом; позбавлення сну; удушення; імітація страти; погрози; приниження честі та гідності. Сформульовано авторське визначення українського табору для військовополонених рф – це спеціально обладнані місця на базі виправних колоній ДКВС України для примусового утримання полонених військовослужбовців противника з метою їх остаточного звільнення та репатріації.

Ключові слова: функціонування, табір, військовополонені, виправна колонія, персонал, Державна кримінально-виконавча служба, Міністерство юстиції України, насильство, катування, тортури, погрози.

Постановка проблеми та її актуальність. З початком повномасштабного вторгнення рф в Україну минуло понад два з половиною роки. За цей час правоохоронні органи розпочали 127 814

кримінальних проваджень за різними статтями Кримінального кодексу України. Зазначимо, що багато з них уже розглянули вітчизняні суди, і винні у вчиненні кримінальних правопорушень на території окупованих ворогом міст і сіл притягнуті до кримінальної відповідальності.

Всі вони відбувають покарання у таборі, який виконує функції виправних колоній щодо військовополонених, засуджених до позбавлення волі на певний строк або до довічного позбавлення волі. На жаль, багато кримінальних проваджень за цей період відкрито і стосовно самих українців, які зрадили батьківщині і перейшли на бік ворога (колаборанти). Ця категорія засуджених відбуває покарання у виправних колоніях ДКВС України та в уповноважених органах з питань пробації. Саме тому розглядаємо цю проблему як важливий напрям діяльності Міністерства юстиції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки проблема функціонування пенітенціарних таборів для військовополонених в Україні досі не була предметом дослідження, то під час підготовки цієї статті ми використали нормативно-правове забезпечення функціонування пенітенціарних таборів для військовополонених в Україні та різні медіа ресурси інтернету.

Метою статті є порівняльний аналіз утримання військовополонених в Україні та російській федерації, формування поняття українського табору для військовополонених рф.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи питання функціонування пенітенціарних таборів для військовополонених в Україні, зауважимо, що їх створення в Україні – це безпрецендентна практика за роки незалежності України, яка пов’язана з подіями вторгнення рф на територію нашої держави як “спеціальної операції” 24.02.2022 року. Примітно, що забезпечує функціонування пенітенціарних таборів для військовополонених в Україні Міністерство юстиції України як суб’єкт реалізації державної політики у сфері виконання покарань і пробації.

Відтак, незважаючи на обмін військовополонених, їх репатріацію, можемо припустити, що багато з них за вчинені кримінальні правопорушення на нашій території мають бути піддані суду військового трибуналу та залишені відбувати покарання в таборах до закінчення терміну, визначеного судом. Отже, формально після закінчення війни військовополонених уже не буде, залишаться тільки засуджені за воєнні злочини.

На даний час в Україні створено чотири табори для військовополонених рф. Всі вони за постановою Кабінету Міністрів України “Про внесення зміни до Порядку тримання військовополонених” від 25 серпня 2023 р. № 908 будуть функціонувати в період воєнного стану в Україні та впродовж двох років після його припинення або скасування табору для тримання військовополонених [1].

Функціонування пенітенціарних таборів для військовополонених в Україні мають відповідати не лише міжнародному гуманітарному праву, а й українському законодавству. До речі, визначення поняття військовополонених надано в пункті 8 глави 2 розділу ІІ Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. Так, військовополоненими є особи, які потрапили в полон до супротивника й належать до однієї з таких категорій:

– особовий склад збройних сил сторони конфлікту, а також члени ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил;

– члени інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам: ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих; вони мають постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані; вони носять зброю відкрито; вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни;

– члени особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує; особи, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їхнього складу, наприклад цивільні особи з екіпажів військових літаків, військові кореспонденти, постачальники, особовий склад робочих підрозділів або служб побутового обслуговування збройних сил за умови, що вони отримали на це дозвіл тих збройних сил, які вони супроводжують, для чого останні видають їм посвідчення особи за зразком;

– члени екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітани, лоцмани та юнги, а також екіпажів цивільних повітряних суден сторін конфлікту, які не користуються більш сприятливим режимом згідно з будь-якими іншими положеннями міжнародного права;

– жителі неокупованої території, які під час наближення ворога озброюються, щоб чинити опір силам загарбника, не маючи часу сформуватися в регулярні війська, за умови, що вони носять зброю відкрито й дотримуються законів і звичаїв війни [2].

Функціонування пенітенціарних таборів для військовополонених в Україні мають відповідати правовому статусу військовополоненого, визначеного Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 року (далі – Конвенція), яку було ратифіковано Указом ПВР УРСР від 03.07.1954 року, а для України Конвенція набула чинності 03.01.1955 року [3].

Положення Конвенції застосовуються не лише в мирний час, а й: в усіх випадках оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо стан війни не визнаний однією з них.

Згідно з Конвенцією з військовополоненими в українських таборах поводяться гуманно, оскільки будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, що тримає в полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, що перебуває під її охороною, забороняються та будуть розглядатись як серйозне порушення цієї Конвенції.

На жаль, рф ст. 13 Конвенції просто ігнорує, демонструючи таким способом неповагу до норм міжнародного гуманітарного права. Ба більше, наших воїнів тримають у полоні не в окремих таборах для військовополонених, а у звичайних виправних колоніях, піддаючи при цьому фізичному каліченню, актам насилля та залякуванню, хоча ця Конвенція категорично забороняє застосування репресалій до військовополонених.

Поглиблений аналіз Конвенції показує, що військовополонені за всіх обставин мають право на повагу до їхньої особи й честі. Із жінками треба поводитися з усією повагою, зумовленою їхньою статтю, й у всіх випадках з ними потрібно поводитися так само прихильно, як і з чоловіками.

Військовополонені повністю зберігають свою цивільну правоздатність, яку вони мали на момент узяття у полон. Держава, що тримає в полоні, не може обмежувати здійснення прав, які забезпечує така правоздатність, за винятком того, наскільки такого обмеження вимагають умови полону. Держава, що тримає в полоні, зобов'язана забезпечувати безоплатне утримання їх, а також надавати їм безоплатну медичну допомогу, якої потребує їхній стан здоров'я.

Кожний військовополонений під час допиту зобов'язаний повідомити лише своє прізвище, ім'я та військове звання, дату народження та армійський, полковий, особовий чи серійний номер або, якщо цього немає, іншу рівноцінну інформацію. Якщо він свідомо порушує це правило, то цим він може зумовити обмеження переваг, які надаються відповідно до його звання або статусу.

Військовополонених, які не можуть надати про себе відомостей через свій фізичний або психічний стан, передають медичній службі. Особу таких військовополонених установлюють усіма можливими засобами з урахуванням положень попереднього абзацу. Допит військовополонених здійснюється мовою, яку вони розуміють.

В українських таборах військовополонені російської армії можуть працювати, займатися спортом і дозвіллям, у таких закладах також обладнано спеціальні місця для приготування їжі, відпочинку та спілкування з психологами. Військовополонених забезпечують медичною допомогою, триразовим харчуванням, зв'язком із рідними, а також постійним доступом до представників Міжнародного комітету Червоного Хреста.

Самі табори перебувають у глибокому тилу, оскільки це передбачено Конвенцією. Отже, українські табори для військовополонених збройних сил рф – це спеціально обладнані місця на базі

виправних колоній ДКВС України для примусового утримання полонених військовослужбовців противника з метою їх остаточного звільнення та репатріації.

У разі, якщо персонал табору для військовополонених установить, що особи, які брали участь у воєнних діях і потрапили в полон, не належать до військовополонених, то такі особи користуються захистом Конвенції доти, доки їхній статус не буде визначений компетентним трибуналом.

Такі особи, однак, користуються пільгами та захистом. До них належать особи зі складу медичного та духовного персоналу, які надають допомогу військовополоненим. Також їм забезпечують усі можливості для надання медичної та духовної допомоги військовополоненим.

Під час виконання своїх медичних та духовних обов'язків вони також користуються певними привілеями, зокрема їм дозволяється періодично відвідувати військовополонених, які перебувають у складі робочих команд або в госпіталях поза табором.

Варто звернути увагу на той факт, що після обміну наших воїнів та їх повернення на батьківщину стає зрозумілим, наскільки наші військовополонені у рф відрізняються від російських окупантів у таборі для військовополонених в Україні.

Фізичний і моральний стан наших воїнів пригнічений, вони втомлені і виснажені. Переважна більшість військових розповідає про те, що одразу після взяття в полон українських армійців б'ють, допитують із застосуванням фізичного насилля, кілька днів тримають у підвалі, ямі або в тимчасовому таборі для військовополонених. Після цього бранців розвозять у місця постійного утримання – в СІЗО чи колонії. Везуть у переповнених вантажівках із зав'язаними очима та руками, без їжі, води, нерідко до них застосовують фізичне насильство [4].

Щодо військовополонених держави-агресора, то всіх їх забезпечують харчуванням на дві тисячі двісті калорій на день, їм дають гарячі страви, кашу, м'ясо і салат. Щодо медичного забезпечення, то у таборах для військовополонених рф створені медичні частини, які повністю забезпечують потреби військовополонених.

На жаль, до всіх українських військовополонених у росії застосовують тортури, систематичне катування та жорстоке поводження, серед яких: сексуальне насильство; ураження електрострумом; перебування у напружених положеннях; надмірні фізичні навантаження під примусом; позбавлення сну; удушення; імітацію страти; погрози; приниження честі та гідності. До речі, за даними Міноборони України, від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну у російському полоні загинули щонайменше 177 українських військовополонених [5].

Висновки. На підставі викладеного у статті матеріалу можна зробити такі висновки:

По-перше, функціонування пенітенціарних таборів для військовополонених рф в Україні варто визнати актуальною проблемою сьогодення, яка потребує поглибленого наукового пошуку.

По-друге, порівняльний аналіз утримання військовополонених України в російській федерації показує великі відмінності від утримання військовополонених рф, таким способом визначає, що держава-агресор не дотримується норм міжнародного гуманітарного права.

По-третє, сформульовано авторське визначення українського табору для військовополонених збройних сил рф – це спеціально обладнані місця на базі виправних колоній ДКВС України для примусового утримання полонених військовослужбовців противника з метою їх остаточного звільнення та репатріації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Постанова Кабінету Міністрів України Про внесення зміни до Порядку тримання військовополонених від 25 серпня 2023 р. № 908. https://xn--80aagahqwyibe8an.com/ministriv-kabineta-postanovi/postanova-vid-serpnya-2023-908-pro-vnesennya-2023-106621.html

2. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text

3. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

4. В російському полоні: що відбувається з українськими військовими за стінами російських тюрем. https://mipl.org.ua/v-rosijskomu-poloni-shho-vidbuvayetsya-z-ukrayinskymy-vijskovymy-za-stinamy-rosijskyh-tyurem

5. Міноборони підтвердило загибель у полоні щонайменше 177 українських військовослужбовців. https://zaxid.net/minoboroni_pidtverdilo_zagibel_u_poloni_shhonaymenshe_177_ukrayinskih_viyskovosluzhbovtsiv_n1595121

REFERENCES

1. ***Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On Amendments to the Procedure for Keeping Prisoners of War*** dated August 25, 2023 No. 908. URL: https://xn--80aagahqwyibe8an.com/ministriv-kabineta-postanovi/postanova-vid-serpnya-2023-908 -pro-vnesennya-2023-106621.html [In Ukrainian].

2. ***Instructions on the procedure for implementing the norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine***, approved by the order of the Ministry of Defense of Ukraine dated March 23, 2017 No. 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text [In Ukrainian].

3. ***Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War***. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text [In Ukrainian].

4. ***In Russian captivity: what happens to Ukrainian military personnel behind the walls of Russian prisons***. URL: https://mipl.org.ua/v-rosijskomu-poloni-shho-vidbuvayetsya-z-ukrayinskymy-vijskovymy-za-stinamy-rosijskyh-tyurem [In Ukrainian].

5. ***The Ministry of Defense confirmed the death of at least 177 Ukrainian servicemen in captivity.*** URL: https://zaxid.net/minoboroni_pidtverdilo_zagibel_u_poloni_shhonaymenshe_177_ukrayinskih_viyskovosluzhbovtsiv_n1595121 [In Ukrainian].

Дата надходження: 20.08.2024 р.

Ivan BOGATYREV
Zhytomyr Polytechnic State University,
Professor of the Department of Law
and Law Enforcement Activities,
Dr. Habil. (Law), Professor
Honoured Worker of Science and Technology of Ukraine
ORCID: 0000-0003-4001-7256

Oleksii HUMIN
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Head of the International
and Criminal Law Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
oleksii.m.humin@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-8016-945X

FUNCTIONING PENITENTIARY CAMPS FOR PRISONERS OF WAR OF THE RUSSIAN FEDERATION IN UKRAINE

The article states that with the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation to Ukraine more than two and a half years have passed. During this time, law enforcement agencies initiated 127,814 criminal proceedings under various articles of the Criminal Code of Ukraine. It should be noted

that many of them have already been examined by domestic courts and those guilty of criminal offenses have been held criminally liable.

It has been proven that all of them are serving their sentences in a camp that functions as a correctional colony for prisoners of war sentenced to imprisonment for a certain period or to life imprisonment. Since the problem of the functioning of prison camps for prisoners of war in Ukraine has not been the subject of research yet, the article states that their creation in Ukraine is an unprecedented practice during the years of Ukraine's independence, which is connected with the events of the invasion of the Russian Federation to the territory of our country as a "special operation" on February 24, 2022.

It is noteworthy that the Ministry of Justice of Ukraine ensures the functioning of prison camps for prisoners of war in Ukraine as the subject of the implementation of state policy in the field of punishment and probation. It has been proven that currently four camps for prisoners of war of the Russian Federation have been created in Ukraine. All of them comply not only with international humanitarian law, but also with Ukrainian legislation.

Unfortunately, Article 13 of the Convention is simply ignored by Russian Federation, thereby demonstrating disrespect for the norms of international humanitarian law. Moreover, our soldiers are held captive not in separate camps for prisoners of war, but in ordinary penal colonies, subjecting them to physical mutilation, acts of violence and intimidation, although this Convention categorically prohibits the use of reprisals against prisoners of war.

The author's definition of the Ukrainian camp for prisoners of war of the Armed Forces of the Russian Federation was formulated. These are specially equipped places on the basis of correctional colonies of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine for the forced detention of captured enemy servicemen with the aim of their final release and repatriation. A comparative analysis of the maintenance of prisoners of war in Ukraine and Russia was carried out. It is noted that if the personnel of the camp for prisoners of war establish that persons who took part in hostilities and were captured do not belong to prisoners of war, then such persons enjoy the protection of the Convention until their status is determined by a competent tribunal.

Such persons, however, use benefits and protection. They include medical and spiritual personnel who provide assistance to prisoners of war. They are also provided with all opportunities to provide medical and spiritual assistance to prisoners of war.

During the performance of their medical and spiritual duties, they also use certain privileges, in particular, they are allowed to periodically visit prisoners of war who are part of work teams or in hospitals outside the camp.

It is worth paying attention to the fact that after the exchange of our soldiers and their return to the Motherland, it becomes clear how many of our prisoners of war in the Russian Federation different from the Russian occupiers in the POW camp in Ukraine. If the physical and moral condition of our soldiers is suppressed, they are tired and exhausted.

Keywords: operation of the camp, prisoners of war, penal colony, staff, State Criminal Enforcement Service, Ministry of Justice of Ukraine, violence, torture, threats.

УДК 343.1

Ростислав БУНДЗ
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук
rostyslav.o.bundz@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3651-4068

ПРОБАЦІЯ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.038

© Бундз Р., 2024

З’ясовано, що питання пробації є актуальним для України в контексті узгодження загальнодержавної практики з міжнародними стандартами судочинства і виконання покарань та вдосконалення функціонування правового механізму держави. Застосування пробації в Україні тривалий час підтверджує гуманізацію системи виконання покарань і характеризується позитивним досвідом, з огляду на можливість особи, що скоїла правопорушення, виправитися в межах соціального утворення, а законне обмеження певних прав особи дає змогу їй повноцінно усвідомити наслідки, які матиме для неї позбавлення волі.

Наголошено, що в Україні у 2018 році створено Центр пробації, до обов’язків якого належить реалізація завдань пробаційного нагляду, а також прийнято низку нормативно-правових актів і внесено зміни до вже чинних з метою запобігання втраті соціальної значущості особи і повноцінного її виправлення поза межами установи виконання покарань.

Зазначено, що Україна визнає і підтримує міжнародні рекомендації і стандарти у сфері виконання покарань щодо виправлення засуджених, їх ресоціалізації без ізоляції від суспільства для забезпечення комплексного підходу до запобігання та боротьби зі злочинністю, а також застосування альтернатив попередньому ув’язненню та ув’язненню на підставі вироку суду, що доводить високий рівень розвитку кримінальної юстиції і громадянського суспільства.

Акцентовано увагу на тому, що пробаційний нагляд є основним кримінальним покаранням, яке полягає в законному обмеженні прав і свобод засудженого із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства. Важливим є процес ресоціалізації, під час якого формується позитивне сприйняття праці, звичаїв суспільства, особиста культура засудженого.

Для реалізації пробаційних програм Міністерство юстиції України розробило методичні рекомендації, що поділені на змістовні модулі, в межах яких проводяться тематичні заняття та виконуються завдання, що сприяють розвитку певних соціальних навичок засуджених.

Ключові слова: пробація, наглядова пробація, досудова пробація, пенітенціарна пробація, ресоціалізація засуджених, пробаційні програми.

Постановка проблеми. Суспільно-правові реформи, зокрема, в системі виконання покарань, розпочаті до повномасштабної агресії росії проти України, продовжують реалізовуватися з метою удосконалення функціонування правового механізму держави. Для повноцінного здійснення євроінтеграційних процесів важлива реалізація принципу верховенства права, гуманізації підходів до запобігання та боротьби зі злочинністю, а також дотримання поваги до честі та гідності особи. Питання пробаційного нагляду актуальне для України в контексті узгодження загальнодержавної практики з міжнародними стандартами судочинства і виконання покарань. Зокрема, зазначені реформи мають проводитися відповідно до "Кіотської декларації щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права", за якою пріоритетним завданням держав є активне сприяння недопущенню та подолання практики призначення покарання лише або зазвичай у вигляді позбавлення волі, що дасть можливість уникнути постійного збільшення чисельності засуджених і зменшення кількості установ відбування покарань. Така практика може реалізуватися через застосування альтернативних заходів, що не пов'язані з позбавленням волі як щодо попереднього ув'язнення, так і щодо ув'язнення після того як вирок суду набуде законної сили [1].

У кризовий період розвитку суспільства, в умовах воєнного стану, важливими є узгоджені дії щодо впровадження зазначених заходів. Зокрема, в Україні у 2018 році створено "Центр пробації", що належить до сфери управління Міністерства юстиції і серед обов'язків якого є реалізація завдань пробаційного нагляду. Також прийнято низку нормативно-правових актів і внесено зміни до наявних з метою запобігання втрати соціальної значущості особи і повноцінного її виправлення поза межами установи виконання покарань. Сьогодні на цьому шляху виникає чимало складних моментів, врегулювання яких потребує активної співпраці внутрішньодержавних компетентних органів та їх взаємодії з відповідними міжнародними структурами та організаціями.

Аналіз дослідження проблеми. Пробація була предметом наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних учених-теоретиків – юристів, соціологів та психологів. Їхні дослідницькі концепції сприяли тому, що в межах наукового пізнання формується новітній підхід до розуміння інституту пробації як концептуального напряму гуманізації кримінально-правової відповідальності. Зокрема, Б. М. Телефанко розвиває теорію пробації як заходу кримінально-правового впливу на рецидивну злочинність [14], О. В. Таволжанський висвітлює особливості соціально-виховної роботи із засудженими [6]. Для всебічного аналізу й осмислення вказаної проблематики доцільно спиратися насамперед на національне законодавство у сфері кримінально-виконавчого права, кримінального процесу та норми міжнародного права. Ключові особливості здійснення пробації в Україні визначаються Законом України "Про пробацію" [7] та Законом України "Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань" [2]. Пробаційні програми затверджені Наказами Кабінету Міністрів України, які призначаються особі, що була звільнена від відбування покарання із застосуванням випробувального терміну [8–12]. Державна установа "Центр пробації" України на офіційному сайті публікує оперативну інформацію про перелік і види заходів соціального та виховного впливів, які застосовуються до засуджених, винятково на основі рішення суду та відповідно до нормативно-правових актів, що діють в державі [4].

Мета статті – кримінально-правовий аналіз сучасного стану та особливостей реалізації пробації в Україні на основі видового та прикладного підходів.

Виклад основного матеріалу. Законом України "Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань", який вступив у дію у 2024 році, запроваджується такий нагляд – пробація як новація у видовій класифікації покарань за кримінально карні діяння [2].

Міністерство юстиції України зазначає, що пробаційний нагляд є основним кримінальним покаранням, яке полягає в тому, що особа, яка за вироком суду має відбувати покарання (засуджений), не ізолюється від суспільства, а його права обмежуються законно через офіційні заходи соціально-виховного впливу та наглядову практику. Таке обмеження визначається законом і встановлюється вироком суду [3].

Інститут пробації в Україні відповідає міжнародним вимогам і стандартам, зокрема, таким: "Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням" (Токійські правила, 1990 р.) та "Кіотська декларація щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права".

Офіційні інформаційні ресурси, що висвітлюють діяльність органів пробації в Україні, визначають такі види пробації:

1. Наглядова пробація.

Зазначений вид пробації передбачає реалізацію компетентними органами наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються до:

– осіб, яким за вироком суду заборонено здійснювати певний вид діяльності, виконувати посадові обов'язки та обіймати відповідні посади;

– осіб, яким покаранням виправними, чи громадськими роботами замінено відбування покарання у державних виправних колоніях, або обмеження волі.

Застосування цього виду пробації також актуальне щодо жінок у стані вагітності і тих жінок, на вихованні яких перебувають діти, не старші трьох років.

До осіб, які за вироком суду скеровуються для відбування покарання у вигляді обмеження волі до виправних центрів, тобто не ізолюються від суспільства, оскільки такі центри є відкритого типу, наглядова пробація теж застосовується.

Важливо, що до осіб, які на основі випробувального терміну звільнені від покарання, результативно застосовується наглядова пробація.

Цей вид пробації найтриваліший за часом, найчастіше застосовується і вирізняється соціально-виховною складовою частиною роботи з засудженими, адже соціально-виховні заходи сприяють виправленню засудженого, а не формальній зміні поведінки через страх позбавлення волі. Поступово відбуваються зміни у світогляді особи, у сприйнятті суспільства як середовища правомірного співіснування громадян, а не як ворожого соціуму [4].

У Кримінально-виконавчому кодексі України (ч. 3 ст. 6) зазначається, що саме соціально-виховна робота є одним із заходів ресоціалізації засуджених [5].

О. В. Таволжанський стверджує, що діяльність, яка спрямована на соціально-виховний вплив на засудженого з метою його виправлення, можна вважати окремим соціальним інститутом, а не лише соціально-правовим. Таку діяльність класифікують як соціально-виховну роботу [6, с. 32]. В процесі ресоціалізації формується позитивне сприйняття праці, звичаїв суспільства, особиста культура засудженого. Для того, щоб соціально-виховний процес сприймався засудженим позитивно, потрібно залучати професійних психологів, що спеціалізуються на роботі з засудженими. Водночас потрібно зважати на особистісні характеристики засудженого: вік, стать, сімейний стан, освіта, сфера інтересів, схильність до агресії тощо, адже такі характеристики впливатимуть на ефективність підбору методики соціально-виховної роботи. Зауважимо, що можливість здобуття, або ж продовження здобувати освіту, теж позитивно впливає на процес ресоціалізації засуджених осіб. В цьому органи пробації сприяють засудженим, в межах, передбачених Законом України "Про освіту".

2. Досудова пробація. Закон України "Про пробацію" передбачає, що представник органу пробації складає досудову доповідь після того, як дослідив особливості впливу суспільного середо-

вища, близького оточення, а також морально-психологічні аспекти особистісного становлення і розвитку особи, яка здійснила злочинну діяльність, з метою з'ясування конкретних причин вчинення злочину.

Досудова доповідь складається представником органу пробації на підставі ухвали суду і містить дані про особу обвинуваченого у формі характеристики, що дає суду підстави, керуючись законом і суддівським розсудом, прийняти рішення про міру відповідальності конкретної особи за конкретні діяння.

Потрібно пам'ятати, що не може бути завданням представника органу пробації на основі досудової доповіді підтверджувати винуватість особи у вчиненні злочинних діянь, адже така доповідь лише допомагає суду у прийнятті справедливого рішення щодо можливості виправлення без позбавлення волі [4].

3. Пенітенціарна пробація передбачена ст. 11 Закону України "Про пробацію". Цей вид пробації зумовлений необхідністю і важливістю підготовки засуджених до життя на волі після звільнення, тобто це своєрідний початок ресоціалізації таких осіб, що сприяє полегшенню їх адаптації у суспільстві, взаємодії із мікросередовищем, де колишній засуджений буде проживати. Цей вид пробації допомагає підготувати особу до повноцінної реалізації права на працю через відновлення або формування нових професійних навиків [7].

Отже, знову актуалізується питання ресоціалізації засуджених, адаптації їх до умов життєдіяльності на волі. Засуджений не може повністю уникнути проблем, пов'язаних з працевлаштуванням, браком житла, а також з так званою стигматизацією в суспільстві (упереджене ставлення як до особи, яка втрачена для суспільства), але мінімізувати ризики виникнення таких ситуацій можна саме через реалізацію заходів підготовки засудженого до життя на волі.

Важливим аспектом у цьому контексті є робота представників установ виконання покарань з рідними засудженого щодо сприйняття і прийняття його статусу, надання допомоги і підтримки у процесі адаптації до життя в соціумі, щоби вони створили і підтримували умови, сприятливі для його повної ресоціалізації та правомірної самореалізації після звільнення. До такої діяльності можуть залучатися психологи, соціальні працівники, а також представники установ виконання покарань.

Адміністрація виправної колонії в процесі виконання заходів підготовки засудженого до звільнення має щонайменше за три місяці до закінчення терміну ув'язнення з'ясувати та розглянути основні проблемні питання, що стосуються особливостей звільнення особи, і як наслідок, на основі заяви засудженого звернутися через офіційні повідомлення до органів пробації щодо можливості врегулювання проблемних питань [4].

Така практика дуже важлива для попередження повторного вчинення злочину особою, адже соціальна незахищеність, психологічний тиск навколишніх є однією з головних причин рецидивів протиправної поведінки. Кабінетом Міністрів України на основі Закону України "Про пробацію" визначено низку пробаційних програм для роботи із засудженими, які на підставі рішення суду призначаються особі, що звільнена від відбування покарання з випробуванням. Міністерство юстиції України передбачає значний перелік таких пробаційних програм, що спрямовані на корекцію поведінки засудженого.

Акцентуємо увагу на останніх, прийнятих у 2024 році, а саме:

1. Пробаційні програми "Попередження вживання психоактивних речовин" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації (Наказ Кабінету Міністрів України від 05.02.2024. № 303/5) [8].

2. Пробаційні програми "Зміна прокримінального мислення" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації (Наказ Кабінету Міністрів України від 23.05.2024. № 1537/5) [9].

3. Пробаційні програми "Подолання агресивної поведінки" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації (Наказ Кабінету Міністрів України від 23.05.2024. № 1538/5) [10].

4. Пробаційні програми "Подолання домашнього насильства" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації (Наказ Кабінету Міністрів України від 23.05.2024. № 1534/5) [11].

5. Пробаційні програми “Формування життєвих навичок” для неповнолітніх та повнолітніх суб’єктів пробації (Наказ Кабінету Міністрів України від 23.05.2024. № 1535/5) [12].

Для реалізації пробаційних програм Міністерство юстиції України розробило методичні рекомендації, що поділені на змістовні модулі, в межах яких проводяться тематичні заняття та виконуються завдання, що сприяють розвитку певних соціальних навичок засуджених.

У межах пробаційного нагляду на засуджених покладається низка визначених законодавством обов’язків, а саме [3]: у визначені терміни прибути до пробаційних органів з метою офіційної реєстрації; за умови зміни офіційного місця проживання, праці, навчального закладу потрібно повідомити про такі зміни орган пробації; не покидати територію України без офіційного погодження і узгодження з органами пробації.

Також законодавством передбачено, що на засуджену особу суд може покласти низку додаткових обов’язків.

Суд може обмежувати пересування засудженого, встановлювати межі й особливості щодо спілкування з конкретними особами, проведення вільного часу, а також з метою нагляду і контролю зобов’язати використовувати електронний засіб контролю.

Додатковим обов’язком засудженого може бути вимога щодо його офіційного працевлаштування. Якщо засудженому складно самостійно працевлаштуватися, то представники органу пробації направляють звернення до Державних центрів зайнятості з метою реєстрації засудженого як безробітного та подальшого працевлаштування.

Засуджений, на підставі складеної компетентним органом пробаційної програми та за встановленою необхідністю, має проходити лікування від різних видів фізичної, психологічної та психічної залежності. Такі заходи узгоджуються з представниками соціально-психологічної служби та кваліфікованими медичними працівниками і є важливими насамперед для усебічного виправлення засудженого, а також для попередження негативного впливу засудженого на оточення.

Практичний досвід підтверджує, що у пробації можна виокремити значно більше переваг аніж недоліків. Щодо переваг здійснення пробації, то їх можна класифікувати так [13]: 1. Для особи, що скоїла правопорушення: можливість виправлення без ізоляції від суспільства; збереження соціальних пріоритетів (сім’я, місце праці, суспільна комунікація тощо). 2. Для держави: зниження злочинності; зменшення кількості осіб, що перебувають в місцях позбавлення волі, що скорочує бюджетні витрати на їх утримання; дотримання міжнародних стандартів, зокрема для забезпечення основних прав людини; забезпечення справедливого правосуддя тощо. Як слушно зауважує Б. М. Телефанко, гуманізація кримінально-правової відповідальності має враховувати інтереси суспільства, держави й потерпілого [14, с. 295–298]. Щодо негативних аспектів пробації, то це радше певні застереження, які можуть висловлюватися в контексті того, що особа, до якої застосовано пробаційний нагляд, може не використати свій шанс на виправлення без позбавлення волі і вчинити повторне або інше правопорушення. Звичайно, є такий ризик, але якщо законодавство дозволяє застосувати до особи покарання, не пов’язане з реальним позбавленням волі, то у правовій державі доцільно використати всі засоби і способи впливу на правопорушника, які дають йому можливість виправитися суспільно-виховними методами.

Висновки. Людська природа за своєю сутністю така, що особа прагне жити і розвиватися в соціумі, тому буде прагнути використати таку можливість, насамперед для власної користі. Якщо особа, щодо якої застосовано пробацію, за цей час вчиняє протиправну діяльність, то пробація скасовується і покаранням буде позбавлення волі на строк, встановлений законом і призначений судом. У сучасних воєнних реаліях нашої держави активна реалізація інституту пробації свідчить про те, що Україна ставить на перше місце основоположні права та свободи людини і громадянина, утверджуючи загальноцивілізаційні цінності людства. Отже, тривалий період застосування пробації в Україні є підтвердженням гуманізації системи виконання покарань і характеризується позитивним досвідом, з огляду на можливість особи, що скоїла правопорушення, виправитися в межах соціаль-

ного утворення, а законне обмеження певних прав особи дає змогу їй повноцінно усвідомити наслідки, які матиме для неї позбавлення волі. Україна визнає і підтримує міжнародні рекомендації і стандарти у сфері виконання покарань щодо виправлення засуджених, їх ресоціалізації без ізоляції від суспільства для забезпечення комплексного підходу до запобігання та боротьби зі злочинністю, а також реалізації альтернативних заходів, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства, що доводить високий рівень розвитку кримінальної юстиції і громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кіотська декларація щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права: на шляху до виконання Програми сталого розвитку до 2030 року. (2021). *Конгрес Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності та кримінального правосуддя*. ООН Нью-Йорк. URL: https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2021/10/17_Kyoto_Declaration_V2102815-Ukr-PravoJustice.pdf

2. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України. (2023). *Відомості Верховної Ради* (ВВР), № 92, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text

3. Уникнути в'язниці, але не покарання: закон про пробаційний нагляд. (2024). *Міністерство юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/uniknuti-vyaznitsi-ale-ne-pokarannya-zakon-pro-probatsiyniy-naglyad

4. Пробація України. (2024). *Офіційний вебсайт*. URL: https://www.probation.gov.ua/%d0%bd%d0%b0%d0%b3%d0%bb%d1%8f%d0%b4%d0%be%d0%b2%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b1%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f/

5. Основні аспекти соціально-виховної роботи із засудженими. (2023). *Державна кримінально-виконавча служба України*. URL: https://kvs.gov.ua/important-info/for-prisoners-and-relatives/social-work/kor-inform/osnov-aspekt/

6. Таволжанський О. В. (2015). Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : монографія. Х.: Право. 192 с.

7. Про пробацію: Закон України. (2015). *Відомості Верховної Ради* (ВВР), № 13, ст. 93. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

8. Про затвердження пробаційних програм "Попередження вживання психоактивних речовин" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації. (2024). *Наказ Кабінету Міністрів України* від 05.02.2024. № 303/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1qkFajquqGd13VVKHFKtSGTrfbeWUEimD/view

9. Про затвердження пробаційних програм "Зміна прокримінального мислення" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації. (2024). *Наказ Кабінету Міністрів України* від 23.05.2024. № 1537/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1D4767YxxyrYcnI7Hvtk1HlZn96-wvD2I/view

10. Про затвердження пробаційних програм "Подолання агресивної поведінки" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації. (2024). *Наказ Кабінету Міністрів України* від 23.05.2024. № 1538/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1g6xVILL0S49yl7TpBTGkudiQTw7JF8Hy/view

11. Про затвердження пробаційних програм "Подолання домашнього насильства" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації. (2024). *Наказ Кабінету Міністрів України* від 23.05.2024. № 1534/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1Gfa3EkHMPrjbNCGFSEpCVurXqaV3Kqt2/view

12. Про затвердження пробаційних програм "Формування життєвих навичок" для неповнолітніх та повнолітніх суб'єктів пробації. (2024). *Наказ Кабінету Міністрів України* від 23.05.2024. № 1535/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1CtP4sartXqhdgXHt4en6RdUET4Te7dWT/view

13. Роль і переваги пробації. (2023). URL: https://www.probation.gov.ua/%d1%80%d0%be%d0%bb%d1%8c%d1%96%d0%bf%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%b2%d0%b0%d0%b3%d0%b8%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b1%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%97/

14. Телефанко Б. М. (2018). Пробація як захід кримінально-правового впливу на рецидивну злочинність. *Підприємництво, господарство і право*. № 12. С. 295–298.

REFERENCES

1. ***Kiotska deklaratsiia shchodo rozshyrennia mozhlyvostei poperedzhennia zlochyniv, kryminalnoho pravosuddia ta verkhovenstva prava: na shliakhu do vykonannia Prohramy staloho rozvytku do 2030 roku***. [The

Kyoto Declaration on Strengthening Crime Prevention, Criminal Justice and the Rule of Law: Towards the 2030 Agenda for Sustainable Development]. (2021). Konhres Orhanizatsii Obiednanykh Natsii z poperedzhennia zlochynnosti ta kryminalnoho pravosuddia. OON Niu-York. URL: https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2021/10/17_Kyoto_Declaration_V2102815-Ukr-PravoJustice.pdf [In Ukrainian].

2. ***Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho, Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo udoskonalennia vydiv kryminalnykh pokaran*** [On amendments to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the improvement of types of criminal punishments: Law of Ukraine]: Zakon Ukrainy. (2023). Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), No. 92, st. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text [In Ukrainian].

3. ***Unyknuty viaznytsi, ale ne pokarannia: zakon pro probatsiinyi nahliad***. [Avoiding Jail, But Not Punishment: The Probation Supervision Act]. (2024). Minvsterstvo yustytsii Ukrainy. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/uniknuti-vyaznitsi-ale-ne-pokarannya-zakon-pro-probatsiyniy-naglyad [In Ukrainian].

4. ***Probatsiia Ukrainy***. [Probation of Ukraine]. (2024). Ofitsiinyi veb-sait. URL: https://www.probation.gov.ua/%d0%bd%d0%b0%d0%b3%d0%bb%d1%8f%d0%b4%d0%be%d0%b2%d0%b0-%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b1%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f/ [In Ukrainian].

5. ***Osnovni aspekty sotsialno-vykhovnoi roboty iz zasudzhenymy*.** [Main aspects of social and educational work with convicts]. (2023). Derzhavna kryminalno-vykonavcha sluzhba Ukrainy. URL: https://kvs.gov.ua/important-info/for-prisoners-and-relatives/social-work/kor-inform/osnov-aspekt/ [In Ukrainian].

6. Tavolzhanskyi, O. V. (2015). ***Sotsialno-vykhovna robota iz zasudzhenymy do pozbavlennia voli*** [Social and educational work with those sentenced to imprisonment]: monohrafiia. Kh.: Pravo. 192 p. [In Ukrainian].

7. ***Pro probatsiiu*** [About probation]: Zakon Ukrainy. (2015). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text [In Ukrainian].

8. ***Pro zatverdzhennia probatsiinykh prohram "Poperedzhennia vzhyvannia psykhoaktyvnykh rechovyn" dlia nepovnolitnikh ta povnolitnikh subiektiv probatsii***. [On the approval of probation programs "Prevention of the use of psychoactive substances" for minors and adult subjects of probation]. (2024). Nakaz Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 05.02.2024. No. 303/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1qkFajquqGd13VVKHFKtSGTrfbeWUEimD/view [In Ukrainian].

9. ***Pro zatverdzhennia probatsiinykh prohram "Zmina prokryminalnoho myslennia" dlia nepovnolitnikh ta povnolitnikh subiektiv probatsii.*** [On the approval of probation programs "Changing pro-criminal thinking" for minors and adult subjects of probation]. (2024). Nakaz Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.05.2024. No. 1537/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1D4767YxxyrYcnI7Hvtk1HlZn96-wvD2I/view [In Ukrainian].

10. ***Pro zatverdzhennia probatsiinykh prohram "Podolannia ahresyvnoi povedinky" dlia nepovnolitnikh ta povnolitnikh subiektiv probatsii.*** [On the approval of probation programs "Overcoming aggressive behavior" for minors and adult subjects of probation]. (2024). Nakaz Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.05.2024. No. 1538/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1g6xVILL0S49yl7TpBTGkudiQTw7JF8Hy/view [In Ukrainian].

11. ***Pro zatverdzhennia probatsiinykh prohram "Podolannia domashnoho nasylstva" dlia nepovnolitnikh ta povnolitnikh subiektiv probatsii***. [On the approval of probation programs "Overcoming domestic violence" for minors and adult subjects of probation]. (2024). Nakaz Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.05.2024. No. 1534/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1Gfa3EkHMPrjbNCGFSEpCVurXqaV3Kqt2/view [In Ukrainian].

12. ***Pro zatverdzhennia probatsiinykh prohram "Formuvannia zhyttievykh navychok" dlia nepovnolitnikh ta povnolitnikh subiektiv probatsii***. [On the approval of probation programs "Formation of life skills" for minors and adult subjects of probation]. (2024). Nakaz Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23.05.2024. No. 1535/5. URL: https://drive.google.com/file/d/1CtP4sartXqhdgXHt4en6RdUET4Te7dWT/view [In Ukrainian].

13. ***Rol i perevahy probatsii***. [The role and benefits of probation]. (2023). URL: https://www.probation.gov.ua/%d1%80%d0%be%d0%bb%d1%8c%d1%96%d0%bf%d0%b5%d1%80%d0%b5%d0%b2%d0%b0%d0%b3%d0%b8%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b1%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%97/ [In Ukrainian].

14. Telefanko, B. M. (2018). ***Probatsiia yak zakhid kryminalno-pravovoho vplyvu na retsydyvnu zlochynnist***. [Probation as a measure of criminal law influence on recidivism]. Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo. No. 12. P. 295–298. [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 19.07.2024 р.

Rostyslav BUNDZ
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the International
and Criminal Law Department,
Ph.D. in Law
rostyslav.o.bundz@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3651-4068

PROBATION IN UKRAINE: CURRENT STATE AND FEATURES OF IMPLEMENTATION

It was found that the issue of probation is relevant for Ukraine in the context of harmonizing national practice with international standards of judicial proceedings and execution of punishments and improving the functioning of the legal mechanism of the state. The long period of probation in Ukraine is a confirmation of the humanization of the system of execution of punishments and is characterized by a positive experience, given the possibility of a person who has committed an offense to correct himself within the limits of social formation, and the legal restriction of certain rights of a person allows him to fully understand the consequences that deprivation will have for him will.

It was emphasized that in Ukraine, in 2018, the "Probation Center" was created, which belongs to the sphere of administration of the Ministry of Justice, whose duties include the implementation of tasks of probation supervision, also, a number of normative legal acts were adopted and changes were made to the existing ones, with the aim of prevention of a person's loss of social significance and his full correction, outside the limits of the institution of execution of punishment.

It is noted that Ukraine recognizes and supports international recommendations and standards in the field of execution of sentences regarding the correction of convicts, their resocialization without isolation from society in order to ensure a comprehensive approach to the prevention and fight against crime, as well as the use of alternatives to pre-trial detention and imprisonment on the basis of the court verdict, which proves the high level of development of criminal justice and civil society.

Attention is focused on the fact that probation supervision is the main criminal punishment, which consists in limiting the rights and freedoms of the convict, with the use of supervision and social-educational measures without isolation from society. Such a limitation is determined by law and established by a court verdict. The process of resocialization is important, during which a positive perception of work, social customs, and the convict's personal culture is formed.

For the implementation of probation programs, the Ministry of Justice of Ukraine has developed methodological recommendations, which are divided into meaningful modules, within which thematic classes are held and tasks are performed that contribute to the development of certain social skills of convicts.

Keywords: probation, supervisory probation, pretrial probation, penitentiary probation, resocialization of convicts, probation programs.

УДК 341.12: 355.4 (094.5)

Ірина ЖАРОВСЬКА
Національний університет “Львівська політехніка”,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
iryna.m.zharovska@lpnu.ua
ORCID iD: 0000-0003-3821-8120

Андрій БОБКО
Національний університет “Львівська політехніка”,
студент Технічного фахового коледжу
Bobko1312@ukr.net
ORCID iD: 0009-0006-0050-9116

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: ЕКОЛОГІЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ ЗАГРОЗИ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.046

© Жаровська І., Бобко А., 2024

У цьому науковому доробку проведено дискусію щодо ролі енергетичної безпеки у національній безпеці. Позиціоновано, що останню треба позиціонувати набагато ширше ніж економічну безпеку, оскільки нині у російсько-українській війні державою-агресоркою енергетична інфраструктура обрана ціллю ведення збройної боротьби, що порушує норми міжнародного-гуманітарного права щодо шкоди цивільному населенню. З початком повномасштабного вторгнення країни-агресорки в Україну проблема національної безпеки для України набуває особливого значення, оскільки стосується добробуту та реального забезпечення права на життя мільйонів громадян нашої держави. Енергетична безпека є основним фактором життєдіяльності держави, адже будь-які перепони у функціонуванні енергетичного комплексу надзвичайно болісно позначаються на всій економіці та соціальній сфері.

Автори відзначають, що глобальними енергетичними проблемами є нерівномірність розподілу геологічних запасів основних видів паливних ресурсів, особливо дефіцитного природного газу, посилення фінансової нестабільності економіки в останні десятиліття, посилення міждержавних воєнних дій та кліматичні катастрофи.

Констатовано, що перехід від аналогового до цифрового підходу в правовому регулюванні енергетичної системи держави триває, цифрові технології зроблять енергетичні системи більш пов’язаними, розумними, ефективними, надійними та стійкими в найближчі десятиліття. Загалом позитивно оцінивши правові засоби врегулювання проблеми енергетичної безпеки, у статті відзначено, що цифровізація енергетичної системи в ЄС відкриває нові можливості для забезпечення сталого і конкурентоспроможного ринку, проте вона також має значні загрози. По-перше, залежність від цифрових технологій може

збільшити вразливість до кіберзагроз, що ставить під ризик безпеку енергетичних систем. По-друге, ризик виникнення цифрового розриву між країнами-членами ЄС може призвести до нерівномірного розвитку і доступу до нових технологій. Нарешті зростання обсягу даних порушує питання про конфіденційність та захист особистої інформації, що потребує чітких регуляторних рамок.

Ключові слова: енергетика, національна безпека, військові дії, інфраструктура, міжнародне гуманітарне право, глобалізація.

Постановка проблеми. Електроенергетика – критична інфраструктура, від стану якої залежить життєздатність будь-якої держави та добробут суспільства. Енергетична безпека держави під час воєнного стану є вагомим фактором життєдіяльності держави. Проблема функціонування енергетичних комплексів має дуальний характер. З одного боку, така інфраструктура стає об'єктом атак невибіркового характеру державою-агресоркою, а з другого – стан енергетичної системи потребує негайного оновлення відповідно до глобальних, технологічних, а основне – екологічних викликів.

Сфері енергетики як особливій галузі притаманні характеристики, що мають особливості, які спричинені економічними, технологічними, технічними та екологічними чинниками. Необхідність забезпечення безперервного циклу, вагомість для економіки та побутових споживачів, безпека функціонування, диспетчерсько-аналітичні вимоги тощо потребують міжкомплементарного підходу для правового регулювання проблематики.

Для дослідження проблематики вагомим є застосування синергетичного підходу, оскільки невідомими і непередбачуваними є чинники, які впливатимуть на процес у подальшому. Наприклад, атаки невибіркового, або навпаки вибіркового характеру, що спрямовані саме на енергетичну інфраструктуру, їх інтенсивність та успішність має непередбачуваний характер, тому прогнозувати спроможність енергетичної інфраструктури для функціонування майже неможливо.

Моральна застарілість та зношеність енергетичної інфраструктури потребує оновленого підходу до споживання та використання нових форм енергетики, т. зв зеленої, екологічно-толерантної системи, що своєю чергою зумовлює фінансово-економічні витрати. Тому проблематика має поміркований характер, що потребує зваженого державно-правового підходу.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема безпеки енергосистеми рідко стає предметом наукового правового дослідження. Питання дозволених та недозволених об'єктів для військових дій було предметом уваги науковців у контексті міжнародного гуманітарного права, зокрема М. Сірант, В. Репецького. Проблеми національної безпеки аналізували В. Ковальчук, Н. Бортник, Н. Ортинська, Т. Міхайліна та інші.

Метою цієї статті є аналіз енергетичної безпеки як частини національної державної безпеки України та розв'язання глобальних проблем у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Питання енергетичної безпеки нині посідає первинне місце у дискусіях на багатосторонніх глобальних і міжнародних регіональних форумах. Енергетика є основним сектором економіки для всіх країн в економічному, соціальному та політичному розумінні.

Наприкінці XX століття співпраця в енергетичній сфері помітно активізувалася, особливо після економічної кризи, яка спричинила серйозні потрясіння у світовій економіці. Прагнення розв'язати ці проблеми призвело до значної активізації міжнародної енергетичної політики в глобальному та регіональному масштабі. Інтернаціоналізація та глобалізація енергетики як галузі, а також посилення енергетичної взаємозалежності більшої частини країн все більше підтверджує тезу про неспроможність забезпечити національну енергетичну безпеку, що призвело до розуміння необхідності міжнародної енергетичної безпеки на регіональному та глобальному рівнях.

З початком повномасштабного вторгнення країни-агресорки в Україну проблема національної безпеки для України набуває особливого значення, оскільки стосується добробуту та реального

забезпечення права на життя мільйонів громадян нашої держави. Проте такий акт агресії також викликав світову енергетичну кризу, яка зумовлена накладанням санкцій та реакцією на неї з боку росії. На першому плані у правової політики більшої частини держав нині аспекти досягнення екологічних цілей сталого розвитку та розвитку економіки за мінімальних енергетичних затрат, а основне – можливостей. З одного боку, зменшується роль енергоносіїв на основі викопного палива, світ поступово переходить до використання альтернативних джерел палива. З другого боку, у світі йде активна боротьба, а часом і війна за різні енергоносії.

З погляду загальнотеоретичної юриспруденції, енергетичну безпеку позиціонують як стан економіки, який гарантує технічно та економічно безпечне задоволення поточних і майбутніх потреб споживачів щодо енергії та захисту навколишнього середовища [2]. До останніх, зокрема, віднесемо амбітні цілі ЄС щодо кліматичної нейтральності, спрямовані на досягнення чистих нульових викидів парникових газів до 2050 року.

З істотною роллю енергетичного фактору в безпеці держави сперечається низка провідних науковців, зокрема румунські науковці вказують, що з соціального погляду важливо усвідомлювати, що роль енергетики в сучасному світі є дещо перебільшеною, а це означає, що будь-яке суспільство має можливість побудувати державу з високим рівнем національної безпеки, незалежно від наявних енергетичних ресурсів [3].

Ми радикально не погоджуємося з такою тезою науковців, оскільки вважаємо, що ними до уваги береться тільки один ракурс проблематики – економічну безпеку. Насправді державна безпека містить набагато більше сфер, ніж лише фінансову. Ст. 3 закону України “Про національну безпеку України” вказує, що державна політика у сферах національної безпеки й оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями [4]. Отож розуміємо, що національна безпека охоплює також безпеку критичної інфраструктури. Праксіологією українського національного буття з 2022 року доведено, що енергетика є істотною складовою частиною безпеки держави. Війна російської федерації проти України спричинила масові руйнування енергетичної системи України, що мало значний негативний вплив на людей життя та економіку.

Тому треба резюмувати, що енергетичні споруди та установки відіграють важливу роль у потребах цивільного населення, в тому числі у воєнний час. Ці об’єкти мають вирішальне значення для постачання електроенергії, тепла та базових послуг цивільному населенню, в тому числі в будинки, лікарні, школи та комерційні підприємства, гарантуючи безпеку людей і сім’ї. Захист цих об’єктів має важливе значення для збереження життя та засобів до існування, а також забезпечення енергетичної незалежності та стійкості. Умисні та невибіркові напади на цивільні об’єкти є кричущим порушенням міжнародного гуманітарного права та є неприйнятними. Тому акцент на енергетичну безпеку з боку національних та міжнародних інституцій має основне значення в контексті економічного добробуту та міжнародного гуманітарного права.

Проте спектр негативних умов, які провокують нестабільність у довгостроковому розвитку цієї надзвичайно важливої галузі, різко розширився. Інші чинники, які з’явилися порівняно недавно, переважно зумовлені двома глобальними процесами: новим енергетичним переходом і пов’язаною з ним енергетичною кризою – найбільшою за останні 50 років [5], та повномасштабним вторгненням в Україну, що має вплив на всю світову економіку та енергетичну сферу. Остання набуває все більшого розмаху і може призвести до непередбачуваних наслідків. Як наслідок, актуальною є проблема забезпечення енергетичної безпеки в світовому масштабі.

Позиціонуємо, що державну енергетичну безпеку з погляду сучасної юриспруденції треба розглядати як комплексну категорію, яка виражає здатність паливно-енергетичного комплексу країни виконувати такі функції:

- забезпечення своєчасного та повного виконання контрактів на постачання паливно-енергетичних ресурсів на внутрішній ринок у необхідному обсязі та асортименті на коротко- та довгострокову перспективу;

- підтримання стабільних та економічно прийнятних цін на паливно-економічний ресурс для всіх категорій споживачів;
- забезпечення оперативного покриття позапланових коливань попиту на енергетику;
- забезпечення безперебійності поточного енергопостачання та нормативних параметрів енергоносіїв у режимі реального часу.

Інтеграція цифрових технологій із системами енергетики та мобільності має вирішальне значення для досягнення цих цілей сталого розвитку, зокрема в контексті застосування трансформаційного потенціалу цифрових інфраструктур для просування декарбонізації на зв'язку енергетики та мобільності.

Світовий план скорочення забруднювальних викидів в атмосферу (відомий як "Net Zero") спрямований на боротьбу зі зміною клімату, спричиненою викидами парникових газів через спалювання викопного палива. Сценарій енергетичного переходу передбачає подвоєння світового виробництва електроенергії до 46 000 ТВт-год до 2050 року, а стратегія Net Zero – до понад 80 000 ТВт-год, що втричі перевищує сьогоднішню кількість. Спалювання викопного палива призводить до викиду великої кількості вуглекислого газу та інших парникових газів в атмосферу, що призводить до глобального потепління та зміни клімату. Скорочення викидів парникових газів та використання більшої кількості відновлюваних джерел енергії є ключем до обмеження впливу зміни клімату. Чисті нульові викиди означають досягнення загального балансу між викидами парникових газів та викидами парникових газів, що виводяться з атмосфери.

Щоб досягти цілі ЄС "Net Zero до 2050 року", потрібні значні інвестиції для взаємозв'язку енергетичного сектору з мобільністю, промисловістю, будівництвом і сільським господарством. Електрифікація відіграє життєво важливу роль у зменшенні викидів вуглекислого газу в цих секторах. Однак за повідомленням експертів досягти плану буде проблемно, насамперед через брак фінансових гарантій, адже річний дефіцит інвестицій в інфраструктуру в ЄС, що становить понад 406 мільярдів євро, становить значну проблему [6].

Експерти вказують на затребуваність нових практичних рішень для побудови сталої, взаємопов'язаної та конкурентоспроможної європейської економіки – використання потенціалу інноваційних технологій та штучного інтелекту. Використовуючи передові цифрові технології, Європа може прискорити свій "зелений" перехід, скоротити викиди вуглекислого газу та підтримати свою промисловість за допомогою більш ефективної та стійкої енергетичної системи. Цифровізація впливає на весь ланцюжок вартості енергії, від виробництва до транспортування, розподілу, постачання та споживання. Загальносистемний підхід і підтримка країн ЄС для сприяння співпраці між цифровими та енергетичними зацікавленими сторонами необхідні для того, щоб цифровізація енергетики краще сприяла політичним пріоритетам ЄС, включно з Європейською зеленою угодою та пристосуванням ЄС до епохи цифрових технологій.

Оскільки перехід від аналогового до цифрового триває, цифрові технології зроблять енергетичні системи більш пов'язаними, розумними, ефективними, надійними та стійкими в найближчі десятиліття. У жовтні 2022 р. на рівні ЄС ухвалено План дій "Цифрування енергетичної системи – ЄС", що позиціоновано як загальносистемний план дій цифрової енергетичної сфери, що має на меті сприяти досягненню цілей енергетичної політики ЄС через підтримку розвитку сталого, (кібер)безпечного, прозорого та конкурентоспроможного ринку цифрових енергетичних послуг, забезпечення конфіденційності та суверенітету даних, а також підтримки інвестицій у цифрові технології [7].

Висновок. Енергетичну безпеку держави треба позиціонувати набагато ширше ніж економічну безпеку, оскільки нині у російсько-українській війні державою-агресоркою енергетична інфраструктура обрана ціллю ведення збройної боротьби, що порушує норми міжнародно-гуманітарного права щодо шкоди цивільному населенню.

Загалом позитивно оцінивши правові засоби врегулювання проблеми енергетичної безпеки, відзначимо, що цифровізація енергетичної системи в ЄС відкриває нові можливості для забезпечення

сталого і конкурентоспроможного ринку, проте вона також несе в собі значні загрози. По-перше, залежність від цифрових технологій може збільшити вразливість до кіберзагроз, що ставить під ризик безпеку енергетичних систем. По-друге, ризик виникнення цифрового розриву між країнами-членами ЄС може призвести до нерівномірного розвитку і доступу до нових технологій. Нарешті, зростання обсягу даних піднімає питання про конфіденційність та захист особистої інформації, що потребує чітких регуляторних рамок. Отже, для успішної цифровізації енергетики необхідно забезпечити баланс між інноваціями і безпекою, дотримуючись принципів прозорості та співпраці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Song Y., Ming Z., Ruifeng S. Using a new aggregated indicator to evaluate China's energy security. *Energy Policy*. 2019, Vol. 132, P. 167–174.

2. MaraD., Nate S., Stavytskyy A., Kharlamova G. The Place of Energy Security in the National Security Framework: An Assessment Approach. *Energies* 2022, Vol. *15*, 658. https://doi.org/10.3390/en15020658

3. MaraD., Nate S., Stavytskyy A., Kharlamova G. The Place of Energy Security in the National Security Framework: An Assessment Approach. *Energies* 2022, Vol. *15*, 658. https://doi.org/10.3390/en15020658

4. Про національну безпеку України: закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018, № 31, ст. 241.

5. Gitelman L., Magaril E., Kozhevnikov M. Energy Security: New Threats and Solutions. *Energies* 2023, Vol. *16*, 2869. https://doi.org/10.3390/en16062869

6. Jones O., Doods P. E. Definitions of Energy Security. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10087004/6/Dodds_IMPJ5213-H2FC-Supergen-Energy-Security-032017-Chapter%202.pdf

7. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Digitalising the Energy System – EU Action Plan COM/2022/552 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0552&qid=1666369684560

REFERENCES

1. Song, Y., Ming, Z., Ruifeng, S. (2019). ***Using a new aggregated indicator to evaluate China's energy security.*** *Energy Policy*. Vol. 132, P. 167–174. [In English].

2. MaraD., Nate, S., Stavytskyy, A., Kharlamova, G. (2022). ***The Place of Energy Security in the National Security Framework: An Assessment Approach.*** *Energies*, Vol. *15*, 658. https://doi.org/10.3390/en15020658 [In English].

3. Mara D., Nate, S., Stavytskyy, A., Kharlamova, G. (2022). ***The Place of Energy Security in the National Security Framework***: An Assessment Approach. *Energies*, Vol. *15*, 658. https://doi.org/10.3390/en15020658 [In English].

4. ***Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy*** [On the national security of Ukraine]: zakon Ukrainy vid 21.06.2018 No. 2469-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2018, No. 31, st. 241. [In Ukrainian].

5. Gitelman, L., Magaril, E., Kozhevnikov, M. (2023). ***Energy Security: New Threats and Solutions***. *Energies*, Vol. 16, 2869. https://doi.org/10.3390/en16062869 [In English].

6. Jones, O., Doods, P. E. (2024). ***Definitions of Energy Security***. URL: https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10087004/6/Dodds_IMPJ5213-H2FC-Supergen-Energy-Security-032017-Chapter%202.pdf [In English].

7. ***Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions:*** Digitalising the Energy System – EU Action Plan COM/2022/552 final. (2022) URL: https://eur-lex.europa.eu/legal content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0552&qid=1666369684560 [In English].

Дата надходження статті: 21.08.2024 р.

Iryna ZHARSOVSKA
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Professor of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
iryna.m.zharovska@lpnu.ua
ORCID iD: 0000-0003-3821-8120

Andrii BOBKO
Lviv Polytechnic National University,
Student at the Technical Vocational College,
Bobko1312@ukr.net
ORCID iD: 0009-0006-0050-9116

ENERGY SECURITY OF UKRAINE: ENVIRONMENTAL AND MILITARY THREATS

This paper discusses the role of energy security in national security. It is posited that the latter should be positioned much more broadly than economic security, because currently in the Russian-Ukrainian war, the aggressor state has chosen the energy infrastructure as the purpose of conducting an armed struggle, which violates the norms of international humanitarian law regarding harm to the civilian population. With the beginning of the full-scale invasion of the aggressor country into Ukraine, the problem of national security for Ukraine acquires special importance, as it concerns the well-being and real provision of the right to life of millions of citizens of our country. Energy security is a key factor in the vital activity of the state, because any obstacles in the functioning of the energy complex have an extremely painful effect on the entire economy and social sphere.

The authors indicate that global energy problems include uneven distribution of geological reserves of the main types of fuel resources, especially scarce natural gas, increased financial instability of the economy in recent decades, increased interstate hostilities, and climate disasters.

It is stated that the transition from an analog to a digital approach in the legal regulation of the state's energy system continues, digital technologies will make energy systems more connected, intelligent, efficient, reliable and sustainable in the coming decades. Having generally positively assessed the legal means of solving the problem of energy security, the article notes that the digitalization of the energy system in the EU opens up new opportunities for ensuring a stable and competitive market, but it also carries significant threats. First, reliance on digital technologies can increase vulnerability to cyber threats, putting the security of energy systems at risk. Secondly, the risk of a digital divide between EU member states may lead to uneven development and access to new technologies. Finally, the growth of data volume raises the issue of privacy and protection of personal information, which requires a clear regulatory framework.

Keywords: energy, national security, military operations, infrastructure, international humanitarian law, globalization.

УДК 349:42

Nataliya ZABOLOTNA
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Civil Law
and Procedure Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
Natalya.Y.Zabolotna@edu.lpnu.ua
ORCID iD: 0000-0002-7921-3994

Evgenia PALIY
President of the Luxembourg-Ukrainian Chamber of Commerce,
Luxembourg City (Luxembourg),
Ph.D. in Law

LEGAL ASPECTS OF LAND REFORM AS THE MAIN NATIONAL RESOURSE OF UKRAINE ANALYSIS OF RESEARCH PROBLEM

http://doi.org/10.23939/law2024.43.052

© Zabolotna N., Paliy E., 2024

The article delves into the critical issues surrounding land reform in Ukraine, highlighting its significance as a national asset. The authors examine the historical background and the legal challenges in transitioning Ukraine's agricultural land into a functional market economy. With agriculture being a cornerstone of the country's economy, comprising over 68 % of its total land area, reforming land relations has become essential for Ukraine's sustainable development.

Key points include the importance of aligning Ukraine's legal framework with international and European standards, as outlined in the "Ukraine 2020 Sustainable Development Strategy". The article discusses the core elements of the land reform, such as the creation of a transparent legal system, the liberalization of agricultural land transactions, and the establishment of mechanisms to improve land governance, food security, and environmental protection. The authors emphasize that the successful implementation of land reform depends on the development of a robust legal infrastructure that balances economic growth with the protection of national interests.

Moreover, the paper addresses the existing legislative framework, particularly the Land Code of Ukraine and the Constitution, which recognizes land as a public resource under state protection. It critically analyzes the ongoing debate on lifting the moratorium on the sale of agricultural land and examines how this process could impact Ukraine's agricultural sector, the economy, and landowners.

The authors also compare Ukraine's land reform experience with that of other European countries, exploring how international practices can inform domestic policy. Special attention is given to the legal, economic, and social consequences of introducing a full-scale land market, including the potential risks and benefits for rural communities and agricultural enterprises.

Overall, the article provides a comprehensive analysis of Ukraine's land reform, proposing practical solutions for overcoming legal and economic barriers to sustainable land management.

Keywords: agrarian relations, land reform, agricultural lands, agrarian law, natural resources.

Formulation of the problem The implementation of land reform in Ukraine contributes to the opening of new opportunities for participants in land relations who previously did not have the opportunity to buy and dispose of land. Carrying out such a reform involves a comprehensive update of land and other legislation of Ukraine, which is aimed at ensuring the effective functioning of land conditions, beneficial to both society and individual citizens, on the basis of a market economy, including private ownership of land.

Therefore, the issue of land reform is particularly important today, which determines the relevance of the topic of this article.

Analysis of research problem The existing state of affairs in Ukraine should be considered natural, since until at this time, the goal itself is not clear to the vast majority of citizens the essence of the carried out reforms, especially the land reforms, as well as the ways of their possible implementation implementation from the position of national interests. Problems of land reform studied by such scientists: V. Yermolenko, V. Zhushman, G. Kornienko, P. Kulinich, S. Lushpayev, O. Pohribny, A. Stativka, N. Titova, V. Urkevich, S. Khrypko, M. Shulga and others.

Scientific developments these scientists contributed to a more objective awareness of modern people patterns of transformation of land relations, implementation of land- and nature management, implementation of reforms and their specifics.

The purpose of the article is to justify the state, problems and prospects implementation of land reform in Ukraine.

Presenting main material Every historical epoch is distinguished by unique and original events, phenomena and processes. They are a unique pattern of the era, which remains in the memory of future generations [1, p. 5]. Ukraine in the process of its historical development has been and is one of the largest countries in the world. Today Ukraine is an industrial and agrarian country with a predominance of raw materials, which is due to its area of 603,628 km^2 and a large number of agricultural lands.

Agrarian law as a branch of law covers the legal norms governing agrarian relations, i.e. a set of interrelated land, labor, property, organizational, managerial, social and other relations in the field of agricultural activity.

The subject of agrarian law are relations that are related to: a) agrarian relations that arise in the process of land cultivation, production of crop and livestock products; b) activities related to the processing of agricultural products and food production [2].

After the presentation of the reform package, the Ukraine 2020 Sustainable Development Strategy in 2015, the reform of the agricultural sector, which includes agriculture, fisheries and land relations, was launched. In accordance with the document (Strategy) adopted by the Government, the critical priorities of the reform were formed, in particular:

1) creation of a stable legal system that meets international and European standards;
2) land reform;
3) reforming the sphere of governance;
4) creation of a food security system;
5) rationalization and elimination of existing shortcomings of the tax system;
6) development of agri-food value added chains;
7) promoting the development of rural areas, rural territorial communities and the entire economy of rural areas;

8) increase the competitiveness of agricultural enterprises through trade liberalization, reduction of transaction costs, simplification of trade procedures and export promotion;

9) reforming and optimizing the state research institutions and educational institutions;

10) environmental protection and management of natural resources [3].

Article 14 of the Constitution of Ukraine stipulates that: "Land is the main national wealth, which is under special protection of the state" [4]. In turn, the Land Code of Ukraine gives a similar definition of the term "land" and divides it into categories: a) agricultural land; b) land for housing and public buildings; c) lands of nature reserves and other nature protection purposes; d) lands of health-improving purposes; e) recreational lands; e) lands of historical and cultural purpose; f) forestry lands; g) water fund lands; g) land for industry, transport, communications, energy, defense and other purposes [5].

Doctor of Agricultural Sciences Ya. M. Gadzalo believes that today Ukraine must comply with international principles of economic integration, and above all it is the harmonization of market relations by opening the possibilities of national agriculture, and agricultural land is the most important production, economic and competitive factor of agrarian economy development [6, p. 5].

Recently in Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine has actually taken almost the first serious and important step towards lifting the moratorium on the sale of agricultural land, but this does not mean that it immediately eliminates the lack of a legal land market. According to the State Land Cadastre, the total land area of Ukraine is 60.35 million hectares, of which 41.5 million hectares (68.8 % of the territory) are agricultural land (including arable land – almost 33 million hectares).

George Washington once said that no nation can prosper until it realizes that plowing the field is as worthwhile as writing a poem. Of course – it sounds simple. But in conditions of economic instability, where there is no sustainable economic, environmental, organizational and legal mechanism for regulating land, in particular as an economic turnover.

As the experience of different countries of the land market existence shows, this is a good income. Therefore, the Land Code of Ukraine until recently proposed to make changes in the section "Transitional Provisions", in particular to make the following corrections, in paragraph 14 "Before the entry into force of the law on the circulation of agricultural land, but not before the conduct and establishment of the results of the All-Ukrainian referendum on the purchase and sale of agricultural land, the right to land share (unit) in the authorized capital of companies is prohibited. The introduction of the right to land share (unit) in the authorized capital of companies is introduced in case of the entry into force of the law on the circulation of agricultural land and provided that the All-Ukrainian referendum approves a decision on the possibility of free purchase and sale of agricultural land".

Paragraph 15 "Before the entry into force of the law on the circulation of agricultural land, but not earlier than the conduct and establishment of the results of the All-Ukrainian referendum on the purchase and sale of agricultural land is prohibited: a) purchase and sale of agricultural land of state and communal property, except for their withdrawal (purchase) for public needs; b) purchase and sale or other alienation of land plots and change of purpose (use) of land plots owned by citizens and legal entities for conducting commodity agricultural production, personal farming, land plots allocated in nature (on the ground) to owners of land shares (units) for personal farming, as well as land shares (units), except their inheritance, exchange of land plot for another land plot, respectively of law and withdrawal (purchase) of land plots for public purposes and other than changing the purpose (use) of land plots for the purpose of providing investors – participants in production sharing agreements to carry out activities under such agreements. Purchase or sale or other alienation of land plots and land shares (units) specified in subparagraphs "a" and "b" of this paragraph shall be introduced in case of the entry into force of the law on the circulation of agricultural land and provided that the All-Ukrainian referendum approves the decision on the possibility of introducing the free purchase and sale of agricultural land".

And also add paragraph 15-1 "Before the introduction of purchase and sale or other alienation of land plots and land shares (units), defined by subparagraphs "a" and "b" of paragraph 15 of Section X "Transitional Provisions" of this Code, citizens and legal entities, who own land plots for commercial

agricultural production, personal farming, owners of land shares (units), which are allocated in nature (on the ground) land plots for personal farming, have the right to appeal to the state, represented by the body authorized by the Cabinet of Ministers of Ukraine with a proposal to buy back the land plots belonging to them. Purchase by the state of such land plots by represented body authorized by the Cabinet of Ministers of Ukraine is carried out in the manner prescribed by law, on the basis of an agreement and at market value determined by taking into account prices for agricultural land in the European Union in accordance with the methodology approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine" [7].

The opinion of I. V. Sytnyk should be taken into account, who notes that the lifting of the moratorium on land sales, not all owners are psychologically, financially and economically ready for self-management of land, although it will allow using modern technologies of land use and protection [8, p. 48]. However, in the absence of a working mechanism to control the circulation of such lands, lifting the moratorium would be impractical.

Surprisingly, the only legal procedure for land is the possibility to rent it for 50 years in accordance with the Law of Ukraine No. 161-XIV "On Land Rent", although each owner of agricultural land has three powers: to own, use and dispose of (alienate), but the latter is not actually realized [9].

The European Court of Human Rights ruled in the case of "Zelenchuk and Tsitsyura v. Ukraine" that the ban on the purchase and sale of agricultural land violates the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [10]. Examining the problem of the land market, in comparison with other countries, the court found that national law does not set clear boundaries for the moratorium and does not provide any reasonable justification for its continued existence.

In many European countries, the transfer of agricultural land is subject to a number of restrictions and conditions. In Austria, France, Germany, Hungary, Lithuania, Norway and Sweden, the transfer of ownership of agricultural land must be authorized by a special public authority. In general, the permitting procedure is usually aimed at maintaining the efficient use of land for agriculture, so in Austria, for example, in order to obtain permission, the buyer must provide guarantees that he or she will actually cultivate the purchased land.

Another example is Norway, where a typical condition for permission may be the obligation of the buyer to move to this land and reside there for five years. In Poland, the Slovak Republic and Slovenia, certain categories of buyers, in particular those already engaged in farming or members of their families, are exempted from the permitting procedure. However, as an option, other requirements may be set, in particular for the transfer of land ownership or preference over other buyers in Austria, Hungary, Latvia and Lithuania, the buyer is required to have education or previous experience in the agricultural sector, and legal entities have additional conditions to purchase, such as the need to obtain permission. For example, in the Czech Republic, Finland, Georgia, Romania and Serbia, there are laws that guarantee the preemptive right to purchase land, mainly by co-owners, close relatives, farmers who own adjacent plots, or other farmers, tenants, agricultural enterprises, local government authorities and in some cases – the state [10].

In its decision, the ECHR stated that there were no objective reasons for the moratorium. Given the legislation of European countries, it would be appropriate to assume that after the lifting of the moratorium, to acquire ownership of agricultural land will be able to: a) citizens of Ukraine; b) legal entities of Ukraine established under the legislation of Ukraine; c) territorial communities; d) the state.

With regard to foreigners, their legal status will remain unchanged, i.e. during the year a foreigner or a person without citizenship will be obliged to alienate an agricultural land plot that was inherited from the moment of acquiring of the right of ownership.

The main goal of land reform in Ukraine is to regulate land relations, in particular in the agricultural sector. No long-term restrictions on the land market have been imposed in various countries around the world since such a reform, despite certain time constraints on the entry into force of the relevant legislation.

Taking into account various political, economic and even scientific proposals to lift the moratorium on the sale of agricultural land, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted in first reading the draft Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Circulation of Agricultural Land"

of 10.10.2019 No. 2178-10. This act proposes amendments to the Land Code, the Laws of Ukraine "On Sanctions", "On Notaries", "On state registration of material rights to real estate and their encumbrances", "On State Land Cadastre" and "On State Registration of Civil Status Acts".

Compared with the proposed changes in the Land Code, in particular in Article 130 it will be stated that acquire the right of ownership of agricultural land can: a) citizens of Ukraine; b) legal entities of Ukraine established under the legislation of Ukraine; c) territorial communities; d) the state. For foreigners, the legal constant will remain unchanged, i. e. foreigners and persons without citizenship will be able to acquire ownership of agricultural land by inheritance by law, but must alienate them within one year from the date of acquisition of ownership.

This bill establishes a certain maximum size of land plot or their totality in the following proportions: a) within one united territorial community, should not exceed 35 percent of agricultural land of such community; b) within one oblast or the Autonomous Republic of Crimea, should not exceed 8 percent of agricultural lands of such oblast or the Autonomous Republic of Crimea; c) should not exceed 0.5 percent of agricultural land of Ukraine. In addition, for these proportions there is a condition under which such lands may belong exclusively to citizens of Ukraine or legal entities created under the laws of Ukraine, taking into account related parties and final beneficiaries.

On the positive side, tenants of agricultural land will have a preemptive right to purchase it. However, if such land is sold at the price set for it, it will be a corruption risk, which will manifest itself in undue pressure on tenants, including setting exorbitant prices, and such plots will be sold at auctions to the necessary "winners". The fact of possible installment for 5 years of payments related to the purchase of land without land auctions is neither a positive nor a negative fact, although not indisputable.

Until January 1, 2024, for legal entities, the beneficial owner (controller) of which are foreigners, persons without citizenship, legal entities established under legislation other than the legislation of Ukraine, foreign states ownership of agricultural land will not be allowed that is: 1) state and communal property, 2) privately owned and intended for the conduct of commodity agricultural production, 3) allocated in nature to the owners of land plots for personal farming economy, as well as land shares (units).

However, the above mentioned condition will not have legal force for the acquisition by agricultural producers in the ownership of land plots, which use such land plots on rent, emphyteusis, in the presence of the following conditions: a) at least 3 years have passed since the state registration of the legal entity – the acquirer of the right of ownership b) the right to rent, emphyteusis arose before the entry into force of the relevant law [11].

In any case, lifting the moratorium is a risk that can be minimized by establishing a regulated mechanism for selling land, which will be manifested in the gradual unblocking of actions against land, for example: to divide the whole process of lifting the moratorium into two stages. Therefore, in the first stage, time is given for 1–2 years to give the primary right to purchase such land to tenants and the possibility of registration the necessary paperwork by persons who have such a right on the basis of the right of permanent use, the right of lifelong inherited ownership of land plots of state and communal property.

In the second stage, allow all actions with land, but only for citizens of Ukraine and legal entities, the ultimate beneficiary of which is any foreign element. This stage should be carried out until necessary to create the necessary mechanisms, full-fledged legislation and ensure the necessary control by the state. Then you can allow all legal actions with the land.

Conclusions In addition, it would be appropriate for the state to establish certain subsidies for persons who have purchased such land and are engaged in farming, for example not to pay income tax for the first 2–3 years depending on the size of the plot, available infrastructure for cultivation and use of such land. Or the state, represented by its bodies, would offer those wishing to receive such land free of charge or for a nominal fee in exchange for a voluntary obligation to move and live on it, next to this land, and cultivate it for a certain period of 5–10 years with the right of pre-emption or full purchase.

Thus, we can assume that the lifting of the moratorium on the sale of agricultural land will be the beginning of a new stage in the development of land relations.

REFERENCES

1. Smoliy, V. A. Mykola Kostomarov: ***Milestones of Life and Creativity: Encyclopedic Dictionary***. Kyiv: Vyshcha Shkola, 2005. 543 p. [In Ukrainian].

2. ***Agrarian Law***. URL: https://vue.gov.ua/ Agrarian Law /

3. ***On the Strategy of Sustainable Development "Ukraine*** – 2020": Presidential Decree of Ukraine dated 12.01.2015 No. 5/2015. URL: https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5/2015 [In Ukrainian].

4. ***Constitution of Ukraine***: dated 28.06.1996 No. 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр [In Ukrainian].

5. ***Land Code of Ukraine***: Law dated 25.10.2001 No. 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/ [In Ukrainian].

6. Gadzalo, Ya. M. Land Reform: ***Problems and Prospects for the Development of the Agrarian Economy. Agrarian Policy and Reformation.*** Issue 1, 2017. pp. 5–14. [In Ukrainian].

7. ***On Amendments to Section X "Transitional Provisions" of the Land Code of Ukraine Regarding the Prohibition of Alienation of Agricultural Lands until the All-Ukrainian Referendum on the Sale and Purchase of Agricultural Lands***: Draft Law dated 29.08.2019 No. 1101. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=66374&pf35401=492374 [In Ukrainian].

8. ***Theoretical and Practical Aspects of the Formation and Development of the Agricultural Land Market: Collection of Scientific Papers of the International Scientific-Practical Conference. Kherson***: DVNZ "KhDAU", 2018. 148 p. [In Ukrainian].

9. ***On Land Lease***: Law of Ukraine dated 06.10.1998 No. 161-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14 [In Ukrainian].

10. ***Zelentschuk and Tsytsyura v. Ukraine***: Judgment of the European Court of Human Rights dated 22.05.2018. Applications No. 846/16 and No. 1075/16. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79 [In Ukrainian].

11. ***On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Circulation of Agricultural Lands***: Draft Law of Ukraine dated 10.10.2019 No. 2178-10. URL: ttp://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2h/webproc34?id=&pf3511=67059&pf35401=504632 [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 23.08.2024 р.

Наталія ЗАБОЛОТНА
Національний університет "Львівська політехніка",
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент
Natalya.Y.Zabolotna@edu.lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-7921-3994

Євгенія ПАЛІЙ
кандидат юридичних наук,
Президентка Люксембурзько-української
торгової палати, м. Люксембург (Люксембург)

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ ЯК ОСНОВНОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РЕСУРСУ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджено критичні питання, пов'язані з земельною реформою в Україні, підкреслюючи її значення як національного ресурсу.

Автори розглядають історичний контекст і правові виклики в процесі перетворення сільськогосподарських земель України на ефективну ринкову економіку. Оскільки сільське гос-

подарство є основою економіки країни, охоплюючи понад 68 % її загальної площі, реформування земельних відносин стало важливим для сталого розвитку України.

Основні моменти охоплюють важливість погодження правової бази України з міжнародними та європейськими стандартами, як зазначено в Стратегії сталого розвитку "Україна 2020". У статті розглянуто ключові елементи реформи, такі як створення прозорої правової системи, лібералізація операцій із сільськогосподарськими землями та запровадження механізмів для покращення управління земельними ресурсами, продовольчої безпеки та охорони навколишнього середовища. Автори наголошують, що успішне впровадження земельної реформи залежить від створення міцної правової інфраструктури, яка збалансовує економічне зростання з захистом національних інтересів.

Крім того, у статті висвітлено чинну законодавчу базу, зокрема Земельний кодекс України та Конституцію, які визнають землю громадським ресурсом під державною охороною. Проведено критичний аналіз дискусії, яка триває, щодо скасування мораторію на продаж сільськогосподарських земель і досліджено, як цей процес може вплинути на сільськогосподарський сектор, економіку та землевласників в Україні.

Автори також порівнюють досвід земельної реформи України з іншими європейськими країнами, досліджуючи, як міжнародні практики можуть сприяти вдосконаленню національної політики. Особливу увагу присвячено правовим, економічним і соціальним наслідкам впровадження повномасштабного ринку землі, включно з потенційними ризиками та перевагами для сільських громад і сільськогосподарських підприємств. Загалом стаття надає всебічний аналіз земельної реформи в Україні та пропонує практичні рішення для подолання правових та економічних бар'єрів на шляху до сталого управління земельними ресурсами.

Ключові слова: аграрні відносини, земельна реформа, сільськогосподарські землі, аграрне право, природні ресурси.

УДК 343.1

Volodymyr KANTSIR
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Professor of the International
and Criminal Law Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
volodymyr.s.kantsir@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3689-4697

Natalia SLOBODA
Lviv Polytechnic National University,
student of the Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education
nataliia.sloboda.pv.2020@lpnu.ua
ORCID: 0009-0000-1457-6869

FEATURES OF THE CONDUCT OF INVESTIGATORS (DETECTIVES) ACTION (INTERROGATION) UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL

http://doi.org/10.23939/law2024.43.059

© Kantsir V., Sloboda N., 2024

The article is devoted to the study of the peculiarities of conducting investigative actions (interrogation) caused by the introduction of martial law on the territory of Ukraine.

The article analyzes the legislative innovations that were established in connection with the full-scale invasion of the Russian Federation into the territory of the state, in particular, the possibility of using as evidence by the court the video recording of the statements that were given to the prosecutor, the investigator in the conditions of martial law, as well as recording the course and results of the interrogation of the victim, suspect or witnesses (with the participation of a defense attorney) using available technical means of video recording, which are aimed at increasing the level of protection of citizens' rights.

The significance and relevance of the question of interrogating a witness, or victim in the mode of a video conference is outlined. The need to regulate the interrogation is substantiated so that the court is empowered, in exceptional situations, with the possibility of a "departure" from the principle of immediacy of the examination of testimony during the trial, enshrined in Article 23 of the Criminal Procedure Code, under the condition of mandatory observance of due process guarantees.

The duty of the court to monitor the interrogation to prevent possible extraneous influence on the interrogated subjects is characterized.

The specific properties of the interrogation of a minor and the need, to avoid a possible psychological injury to the child, to observe all the guarantees and rights of a minor are

substantiated. The child's right to free secondary legal assistance, which provides for the protection and representation of interests in courts, other state bodies, and local self-government bodies, before other persons, as well as drafting procedural documents, is analyzed. Gaps and problematic aspects are singled out, which negatively affect both minors and the results of criminal proceedings in general.

Keywords: interrogation, investigative actions, criminal proceedings, legislative innovations, martial law, video conference mode, procedural guarantees, minor.

Formulation of the problem. With the beginning of the war and the introduction of martial law, all areas of state and social life were "reformatted". Criminal proceedings are no exception. Despite the significant number of problems caused by active hostilities and the "unavailability of territories" for law enforcement agencies where criminal offenses were committed, the judicial system continues to function and improve.

Research status. The specifics of this investigative (search) action were worked out by the following experienced scientists in the field of criminal procedural law: T. O. Loskutov, T. P. Matyushkova, Y. L. Belousov, E. P. Krapyvin, V. M. Pletenets, M. V Popovych, T. I. Bugaets, V. V. Tyshchenko, V. M. Tertyshnyk, L. D. Udalova, M. E. Shumylo, A. V. Ishchenko, V. T. Nor, V. G. Honcharenko, V. T. Malyarenko, S. M. Stakhivskyi, M. V. Saltevskyi, O. N. Kolesnichenko, O. Yu. Kostyuchenko and others.

Despite the interest of scientists in this issue and the significant number of studies conducted by them, an important issue remains that many problems of the interrogation of participants in criminal proceedings in the conditions of a special legal situation – remain unsettled.

The purpose of the article is to attempt a fragmentary monitoring of the peculiarities of conducting investigative (search) actions (interrogation) caused by the introduction of martial law on the territory of Ukraine, as well as to highlight the peculiarities of the interrogation of minors under such circumstances. Formulation of separate generalizations and proposals, with the aim of further ensuring and protecting the rights and freedoms of citizens in criminal proceedings under martial law.

Presentation of the main research material. Within the framework of criminal proceedings, various procedural actions are performed, however, the most common among them is interrogation. It is used at various stages of criminal proceedings to obtain statements from persons acting as participants in criminal proceedings. Given that our state is characterized by imperfect legal regulation of interrogation in peacetime, with the introduction of martial law, the number of problematic issues related to the regulation of this procedural action only increased. That is why the research topic is very relevant.

It is obvious that in the conditions of armed aggression, the danger to life and health exists for everyone, and even more so in the territories located close to the conduct of hostilities. The use of the procedural order established in Article 225 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulates interrogation during a pre-trial investigation in a court session, is problematic, since the court's capabilities are limited due to the threat of physical danger, as well as due to the non-functioning of a significant number of judges under such conditions.

The legal regulation of the features of interrogation in wartime was established in Chapter IX-1 of the Criminal Procedure Code of Ukraine "Special regime of pre-trial investigation, trial in conditions of martial law". The main innovations regulated in the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine on Improving the Procedure for Conducting Criminal Proceedings under Martial Law" are the exclusion of the prohibition on substantiating court decisions with testimony provided to the prosecutor, investigator under martial law, as well as recording the course and results of the interrogation of the victim, suspect or witnesses (with the participation of the defense attorney) using available technical means of video

recording. It is this recording that becomes the basis for the subsequent use of the received testimony as evidence in court [1].

In the conditions of martial law, the question of interrogating a witness, a victim in the mode of a video conference becomes extremely urgent. In such a case, it is mandatory to establish the identity, in particular, through direct presentation of the passport online or identification using an electronic digital signature. Using this format of interrogation, clarification of rights and obligations should be carried out not by the method of providing a memo on rights and obligations, but directly during a video conference [2, c. 87].

In Art. 615 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, a significant expansion of the powers conferred on the prosecutor by delegating to him some of the powers of an investigating judge regarding the implementation of some procedural actions, namely, interrogation, identification in the form of a video conference during a pre-trial investigation, is enshrined. It is worth noting that these powers of prosecutors in the case of the impossibility of exercising the relevant powers by the investigating judge within the time limits set by the law apply to all criminal offenses without exception [3].

The conditions of martial law on the territory of our country determine the regulation of interrogation so that the court is endowed, in exceptional situations, with the possibility of deviating from the principle of the immediacy of the judicial reception of testimony while observing the proper procedural guarantees. However, it is worth noting that the criminal procedural norms that regulate the interrogation process during wartime need to be improved in terms of legislatively enshrining the ability of the court in extreme cases, in particular death, illness, threat of danger, and others, to decide on the recognition of the results of pre-trial interrogation as evidence without observing the procedural rules. guarantees [4, p. 317].

An important condition is that the court's decision to admit pre-trial testimony as evidence cannot be formally adopted exclusively in connection with the introduction of martial law. The court must assess the specific conditions of the proceedings, the level of threat to the participants in the process, and the degree of activity of hostilities in the given territory. Exceptionally after that, the court must determine the impossibility of obtaining testimony during the trial and the possibility of using testimony obtained during the pre-trial investigation.

Undoubtedly, these exceptions to the principle of direct examination of testimony, things, and documents by the court can be allowed only under the condition of observing human rights and freedoms, in particular, the right to defense, to silence, to respect for human dignity, and others. Following the provisions stipulated by the legislator in the current Code of Criminal Procedure of Ukraine, the observance of the rights of citizens is ensured by establishing the mandatory participation of a defense attorney, the participation of legal representatives of a person or witnesses during interrogation at the stage of pre-trial investigation, as well as the use of video recording devices during pre-trial interrogations [5].

In a court session, the court is required to monitor the questioning to prevent possible extraneous influence. With the help of a video recording, the judge has the opportunity to make sure that the testimony was given without illegal influence, and in case of doubt, not to use such evidence as a justification for proving guilt. If it is possible to ensure the person's presence, in certain cases the court has the right to ensure the re-examination directly during the court session.

Among scientists, there is a fairly widespread opinion about the expediency of ensuring the rules of video recording of the interrogation of witnesses, the victim, and its use as evidence even in peacetime, since it is not always possible to ensure their participation in court proceedings. The expediency of this position is confirmed by the numerous cases when persons under pressure, which cannot be proven, or due to the peculiarities of their memory, change their testimony, which was given by them during the pre-trial investigation. Cases of natural or unnatural death before the start of the trial are also not excluded. The use of such an approach to questioning a suspect is possible as an exception in the realities of martial law on the territory of our country since according to the legislation of Ukraine, the right to defense enshrines the possibility of cross-examination conducted by the opposite party, it must be ensured in the judicial body and the justice system [6].

At all times, one of the most important tasks of state policy is and will continue to be the protection and provision of the rights of minors for their proper physical, psychological, and social development and, accordingly, their formation as individuals. In today's difficult conditions, such protection does not always remain effective and the number of criminal offenses against minors does not decrease.

The effectiveness of the interrogation depends on a considerable number of factors, in particular, the fact that the interrogated person has not reached the age of majority, which determines the need for the use of specific measures by the authorized person during the preparation for this investigative action. Interrogation of a minor is characterized by a significant number of autonomous properties, to prevent the occurrence of psychological trauma in a child, all guarantees and rights granted to a minor by the provisions of current legislation must be respected. Without taking into account the specifics of the questioning of such a person, it is difficult, and often impossible, to obtain a sufficient and necessary amount of evidentiary information regarding the circumstances of the committed criminal offense and, as a result, to provide an objective legal assessment.

Although the tactics and methods of interrogating minors are defined both at the international and national level, in the practical implementation of this investigative (search) action, it is characterized by some imperfections or gaps that hurt both minors and the results of criminal proceedings. In particular, they relate to the declarativeness and inaccuracy of established provisions, which cause difficulties in the procedural practice of questioning minors during pre-trial proceedings [7, p. 92].

A great role can be played by the involvement of a psychologist when formulating questions and tactics in a form that is understandable to a minor. When questioning such persons, the following must be taken into account:

– age, psychological, intellectual, and other characteristics of the person being questioned (behavior, interests, level of development);

– the presence of third parties (parents, close relatives, teachers, persons who have high authority "in the eyes" of the interrogated person);

– time and place of this investigative action;

– if a minor is a victim or a witness, then the content of events of a sexual, tragic, or violent nature, as well as the degree of severity of the impact on his mental state [8, p. 83–84].

The interrogation is conducted at the place of the pre-trial investigation or in another place as agreed with the person who will be interrogated. Each witness must be questioned separately, other witnesses cannot be present. That is why the place for the interrogation of a minor should be chosen in such a way as to minimize the risk of psychological trauma to the child. Interrogation of such a person can be carried out both at the place of residence and at the place where the child studies.

Interrogation of a minor is characterized by time limits, since, without a break, the interrogation cannot continue for more than one hour, and in general – more than two hours a day [5]. However, the current legislation does not stipulate the duration of the break. The investigator must determine it based on his inner conviction and experience. It is necessary to take into account the age of the interrogated person, his procedural status, mental health, ability to concentrate, etc.

It is also important when interrogating a minor that this investigative action is carried out in the presence of a legal representative of the person, a teacher or a psychologist, and if necessary, a doctor (usually, the presence of a doctor is necessary in the case of retardation in the physical or mental development of the child) [9].

Ukrainian children experience significant stress due to the war and the terrible consequences it causes, therefore, the need to provide proper legal assistance to children necessitates the development of effective measures that will contribute to this. By the provisions laid down in the Law of Ukraine "On Free Legal Aid", minors have the right to receive free secondary legal aid, which provides for the protection and representation of interests in courts and other state bodies, as well as the drafting of procedural documents [10].

It is also appropriate to mention the "Barnachus" program, which is aimed at organizing a place where a team, which includes representatives of law enforcement agencies, child protection services, juvenile justice, criminal justice, as well as medical professionals, to provide minor victims or witnesses violence – organized effective protection, justice. It is obvious that in the conditions of martial law on the territory of our country, there is a need to involve professional psychologists during interrogations, to develop recommendations with their participation that would have a beneficial effect on improving the functioning of pre-trial investigation bodies, to properly realize the interests of minors and awareness. that the tasks of criminal proceedings cannot be solved at the expense of questioning minor victims, if there is a risk of harming the moral condition of the interrogated by such actions [11, p. 6].

Conclusions. Interrogation in wartime is carried out taking into account procedural features and innovations in criminal procedural legislation. Modern realities determine the regulation of interrogation so that the court is empowered to "depart" from the principle of immediacy of judicial obtaining of testimony, in exceptional cases, with mandatory observance of procedural guarantees of the parties. Innovations related to recording the progress and results of the interrogation of the victim, suspect, or witnesses (with the participation of the defense attorney) using available technical means of video recording, guarantee the interrogation of the participants even in difficult conditions of martial law, as well as the prevention of possible outside influence on the interrogated.

REFERENCES

1. ***Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia poriadku zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia v umovakh voiennoho stanu***: Zakon Ukrainy vid 14.04.2022. No. 2201-IX [On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the improvement of the procedure for carrying out criminal proceedings under martial law: Law of Ukraine dated 04/14/2022. No. 2201-IX]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-2022-п#Text 7 [In Ukrainian].

2. Matiushkova, T. P. (2022). ***Osoblyvosti provedennia okremykh slidchykh (rozshukovykh) dii v umovakh voiennoho stanu*** [Peculiarities of carrying out individual investigative (search) actions under martial law conditions]. *Aktualni pytannia protydii zlochynnosti v umovakh voiennoho stanu – Actual issues of combating crime under martial law*. 126–131 [In Ukrainian].

3. Tsermolonskyi, I. ***Kryminalni provadzhennia v umovakh voiennoho stanu*** [Criminal proceedings under martial law]. *Yurydychna hazeta – Legal newspaper*. Retrieved from https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/kriminalni-provadzhennya-v-umovah-voennogo-stanu.html [In Ukrainian].

4. Loskutov, T. O. (2022). ***Pravova rehlamentatsiia dopytu v umovakh voiennoho stanu*** [Legal regulation of interrogation under martial law]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University.* 315–320. [In Ukrainian].

5. ***Kryminalnyi protsesualnyi kodeks***: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code: Law of Ukraine dated 04.13.2012. No. 4651-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n5091 [In Ukrainian].

6. Belousov, Yu. L., Krapyvin, Ye. P., Orlean, A. M. **D*opyty v umovakh voiennoho stanu: osoblyvosti fiksatsii informatsii ta neobkhidnist zmin do zakonodavstva*** [Interrogations under martial law: features of recording information and the need for changes to legislation]. *Just talk.* Retrieved from https://justtalk.com.ua/post/dopiti-v-umovah-voennogo-stanu-osoblivosti-fiksatsii-informatsii-ta-neobhidnist-zmin-do-zakonodavstva [In Ukrainian].

7. Popovych, M. V. (2022). ***Pytannia dopytu nepovnolitnoho poterpiloho pid chas dii nadzvychainoho abo voiennoho stanu*** [The issue of questioning a minor victim during a state of emergency or martial law]. *Kryminalne sudochynstvo: prava liudyny pid chas dii nadzvychainoho abo voiennoho stanu – Criminal justice: human rights during a state of emergency or martial law.* 91–93. [In Ukrainian].

8. Pletenets, V. M. (2022). ***Osoblyvosti pidhotovky do dopytu nepovnolitnikh v umovakh voiennoho stanu*** [Peculiarities of preparation for interrogation of minors under martial law]. *Kryminalne sudochynstvo: prava liudyny pid chas dii nadzvychainoho abo voiennoho stanu – Criminal justice: human rights during a state of emergency or martial law.* 82–85. [In Ukrainian].

9. ***Osoblyvosti dopytu dytyny v umovakh voiennoho stanu*** [Peculiarities of questioning a child under martial law]. *Pravokator*. Retrieved from https://pravokator.club/news/osoblyvosti-dopytu-dytyny-v-umovah-voyennogo-stanu/ [In Ukrainian].

10. ***Pro bezoplatnu pravovu dopomohu:*** Zakon Ukrainy vid 02.06.2011. No. 3460-VI [On free legal aid: Law of Ukraine dated June 2, 2011. No. 3460-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text [In Ukrainian].

11. Lind Khaldorsson, O., Buhaiets, T. I. (2021) ***Pravovyi analiz roboty modeli "Barnakhus" v Ukraini*** [Legal analysis of the operation of the "Barnachus" model in Ukraine]. 58 s. [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 21.07.2024 р.

Володимир Канцір
Національний університет "Львівська політехніка",
професор кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
volodymyr.s.kantsir@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3689-4697

Наталія Слобода
Національний університет "Львівська політехніка",
студентка Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти
nataliia.sloboda.pv.2020@lpnu.ua
ORCID: 0009-0000-1457-6869

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ (ДОПИТУ) В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена дослідженню особливостей проведення слідчих дій (допиту), що зумовлені введенням воєнного стану на території України.

У статті аналізуються законодавчі нововведення, що були закріплені у зв'язку із повномасштабним вторгненням рф на територію держави, зокрема, можливість використання судом як доказу відеозапису показань, що були надані прокурору, слідчому в умовах воєнного стану, а також фіксування ходу та результатів допиту потерпілого, підозрюваного чи свідків (за участю захисника) за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації, що своєю метою мають підвищення рівня захисту прав громадян.

Окреслено значення та актуальність питання проведення допиту свідка, потерпілого у режимі відеоконференції. Обґрунтовується потреба регулювання допиту так, щоб суд мав у виняткових ситуаціях можливість "відступу" від засади безпосередності дослідження показань під час судового розгляду, закріпленої у ст. 23 КПК, за умови обов'язкового дотримання належних процесуальних гарантій.

Охарактеризовано обов'язок суду здійснювати контроль за допитом з метою запобігання можливому сторонньому впливу на допитуваних суб'єктів.

Обґрунтовано специфічні властивості допиту неповнолітньої особи і необхідність, з метою уникнення у дитини можливої психологічної травми, дотримання всіх гарантії та прав неповнолітньої особи. Проаналізовано право дитини на безоплатну вторинну правову допомогу, яка передбачає захист та представництво інтересів у судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, а також складення документів процесуального характеру. Виокремлюються прогалини та проблемні аспекти, які негативно впливають як на неповнолітніх, так і на результати кримінального провадження загалом.

Ключові слова: допит, слідчі дії, кримінальне провадження, законодавчі нововведення, воєнний стан, режим відеоконференції, процесуальні гарантії, неповнолітня особа.

УДК 340

Mykhailo KELMAN
Lviv Polytechnic National University,
Professor of the Department of Legal Theory and Constitutionalism,
Institute of Law, Psychology and Innovative Education
Doctor of Law, prof.
mykhailo.s.kelman@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-4393-4626

Rostyslav KELMAN
Lviv Polytechnic National University,
graduate student at the Department of Legal Theory and Constitutionalism,
Institute of Law, Psychology and Innovative Education
rostyslav.m.kelman@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-7704-2055

LEGAL PROHIBITION AS A METHOD OF LIMITING POLITICAL POWER

http://doi.org/10.23939/law2024.43.065

© Kelman M., Kelman R., 2024

The issue of legal prohibitions in national and European law has a pronounced interdisciplinary content. The modern Ukrainian environment, through which the legal values of European (Euro-Atlantic) and universal civilizations – principles, norms, institutions, sources of law, legal procedures, etc. – are "refracted" ("passed through"), is quite heterogeneous and contradictory, and this cannot but affect the peculiarities of Ukrainian law.

These problems include, in particular, the absence, unlike in many European countries, of an explicit enshrinement of the principle of proportionality in the Constitution of Ukraine. This refers to the balance, proportionality of public interests and the interests of an individual in case of need to restrict his or her rights; excessive restrictions on human rights; distortion of the essence of the restricted rights; failure to comply with ECHR judgments at the "home level"; examples of risks when both the purpose and the means are inadequate to the specific situation requiring such a restriction, i. e., in an acceptable ratio to the weight and importance of the fundamental right.

The author suggests the following areas of legal measures' effectiveness: bringing regulations in line with international standards; further improvement of legislation; bringing restrictions of different levels (interstate, national, municipal) into the system; social justification and scientific validity of their establishment and use; increasing the legality and effectiveness of restrictions in the exercise of law; creation of real guarantees of lawful implementation of restrictive measures; legal education and legal education for all segments of the population.

The prospects opened up for Ukraine in connection with its EU candidate status require not only further adaptation of Ukrainian legislation to the EU legal framework, continuation of reforms of the judicial system, law enforcement agencies, etc., but also a significant change in

legal awareness, legal mentality and legal thinking of both ordinary Ukrainian citizens and, above all, public officials, judges, law enforcement officers, etc. Without such a change, these prospects may not be realized.

It is stated that Ukraine's heroic struggle against the Russian military invasion for freedom and independence significantly accelerated the formation of a full-fledged modern political Ukrainian nation. The war proved that an excessive focus on regional differences based on the principle of "what difference does it make" whether certain regions profess Soviet, national Ukrainian, or European values is futile. Of course, we are not talking about forming the same views on historical events or contemporary problems for all people, let alone the same type of thinking, which is what all totalitarian regimes have sought. The point is that, despite all the regional differences that are inherent in almost all states, the basic, fundamental values that define national identity should be common to all regions of the state. Modern history knows of no examples of democratic and legal states being built along different civilizational vectors. This is typical only for empire states, whose fate ultimately ends in the same way – in catastrophe.

Keywords: law, citizen, directions, efficiency, legal prohibitions, legal influence, legal regulation, values.

Problem Statement. The prospects which have opened up for Ukraine in connection with its acquisition of the EU candidate status require not only further adaptation of Ukrainian legislation to the EU legal framework, continuation of reforms of the judicial system, law enforcement agencies, etc., but also a significant change in legal awareness, legal mentality and legal thinking of both ordinary citizens of Ukraine and, above all, public officials, judges, law enforcement officers, etc. Without such a change, these prospects may not be realized.

We are witnessing the convergence of the national legal system with generally accepted standards, but not all contradictions and deviations have been overcome. All of the above necessitates a comprehensive study, first and foremost, of the effectiveness of legal restrictions in accordance with European law.

The state of scientific research. The issue of human rights restrictions has always been a leading one. Prominent foreign and domestic researchers, analyzing the theoretical aspects of legal restrictions, emphasize the need for a systematic approach to this topic and its exceptional importance for both the state and citizens. Among the foreign scientific sources, it is necessary to highlight the scientific works of J. Buchanan, A. Wagner, S. Johnson, L. Ehrhardt, S. North, and R. Hall. Domestic scholars conduct their research in the field of restriction of citizens' rights using the best theoretical developments of the world legal science and practical experience in applying legal norms, adapting them to the current conditions of legal regulation. Among them are M. Karanyk, O. Petryshyn, V. Tuliakov, I. Pohribnyi, A. Tokarsska and others. Deepening of theoretical developments on the effectiveness of rights restriction in line with European standards requires consideration of the specifics of legal regulation in the context of combining the interests of the State and an individual citizen.

The purpose of the article is to determine the areas of legal prohibitions in the sphere of political power.

Summary of the main material. The analysis of scientific sources suggests that power is distinguished from other forms of social interaction by a specific feature of asymmetry. Power relations are usually about domination and subordination, influence and dependence, domination of the will of one subject over the will of another. Public political power is a kind of higher level of social power, in the sense that its power potential is much higher than, for example, family, party, religious, etc. power. However, in proportion to this potential, the tendency of this power to penetrate all spheres of human life, the desire for total control over society, increases significantly. Finally, in order for society to function and develop normally, there is

a need to limit the transgressive nature of public political power. And the main means of such restriction is legal prohibitions.

At the same time, the paradoxical situation is that legal prohibitions themselves are nothing more than state power, imperative requirements to refrain from specific behavior, so they should be considered as phenomena that fall within the scope of legal subordination. That is, the state power is called upon to limit the prohibition, which, in fact, comes from the state itself, and thus a specific mechanism of state self-restraint is actually activated. At the same time, the prohibition itself can be seen as a special way of limiting public political power. So, what is the legal nature of prohibition as a method of limiting public political power? What are the historical prerequisites for the emergence of this means of legal restriction? We will try to answer these questions. First of all, it should be noted that to establish a legal prohibition means to establish a legal obligation not to commit actions that are condemned by the state. Any duty, after all, is nothing more than "proper, necessary, required behavior from the point of view of law or morality". "A special group among general legal obligations is made up of legal prohibitions that establish the need to refrain from actions defined by legal acts. The social and legal purpose of legal prohibitions is to protect common interests, benefits, values, as well as to protect life, health, honor and dignity of the individual". According to L. G. Udovyka, prohibitions are the most convenient preventive measure by which effective protection of public relations is achieved [1, p. 34].

Considering the historical background of the phenomenon of "legal prohibition", the author considers it necessary to highlight a number of specific aspects of this issue. First of all, it is necessary to give a general description of the prohibition as a social phenomenon, justifying the conclusion that "prohibitions" appear in the period of pre-State development of society.

Indeed, from the moment of its formation, a "rational person" in the course of his or her life is continuously confronted with various prohibitions that regulate the generally binding rules of behavior. The authors of the collective monograph quite rightly note that "a natural (i. e., pre-state) society is capable of producing rules, customs, norms, values that exist in it and, ultimately, are its components" [2, p. 56]. In a pre-state society, a person can dispose of himself or herself only within the within the limits established by the relevant prohibitions, the main of which is the prohibition of violation of the rights of other people and, ultimately, the rights belonging to the community as a whole. This prohibition is a "law of nature" that "governs the natural state and is binding on everyone" [3, p. 13]. The prominent English thinker J. Locke considered the natural law as the basis of a strong order in human relations. A society in which individuals live in accordance with the "natural law" is in a state of peace of goodwill and mutual assistance. This concept of the "state of nature" by J. Locke is opposed to the state of "war of all against all", which was defended by another famous English philosopher T. Hobbes, considering the state of "war of all against all". Hobbes, who considered the pre-state state of human society as a period of "legal lawlessness", in which the rights of individuals were not violated by any prohibitions, which leads to their widespread violation (because, not knowing the limits of a particular right, it is impossible to determine when the right of one ends and the right of another begins) and, as a result, to a general civil war [4, p. 47].

Of course, when considering the Lockean concept of the state of nature, one should take into account that people are in a position of common peace and mutual assistance not because they have any particularly warm feelings for each other. The absence of mutual claims is primarily due to the fact that the human community in its formative years was united by a single global goal of physical survival. It is known that humans are rather poorly adapted to life in the wild. Not possessing the strength of predators, the speed of herbivores, or the ability to mimic insects, man could survive only if the efforts of individuals were combined. Under such circumstances, man, in the truest sense of the term, is a "collective animal" , since his very existence depends on whether he is part of a community of his own kind or not. A person who was in a non-personal collective had no prerequisites for distinguishing the concept of individuality, he or she did not perceive himself or herself as an individual (therefore, in this situation, we cannot talk about the existence of individual rights and obligations).

History shows that for a long period of time, humanity used the concept of plurality, and what we now perceive as singularity was part of the same plurality. Due to this basic feature of thinking, primitive man identifies his leader with the entire collective of people and considers each member of this impersonal human group equal to the other, as well as to all of them. It is the collectivity of human existence, the absence of a personal attitude to an individual and, as a result, the impossibility of subjective rights and freedoms that allow us to conclude that in this period of development, human society is a model of a society of peace and mutual consent, since it is impossible to violate what does not really exist [5, p. 45].

At the same time, it can be concluded that it was during this period of human development that certain rules were formed that later played the role of prerequisites for legal prohibitions. First of all, these were taboo rules, which were a kind of "penal prohibitions" and did not provide any explanation. Their effectiveness was determined by the common opinion of relatives. The peculiarities of taboos were indisputability and general obligation, and the most terrible punishment for a violator was ostracism (expulsion from the family), practically equivalent to the death penalty, since a person expelled from the family could not be accepted back by his relatives, and even more so the possibility of his joining another family was excluded. Taboos already contained the basic principles characteristic of prohibitions, such as: general obligation; restriction and, therefore, narrowing of absolute freedom; application of sanctions in case of violation of the rules contained in the taboo. Taboos received their metaphorical expression in the form of myths passed down from generation to generation and covering all aspects of primitive man's life without exception.

It should be noted that the myth or imagery of primitive man is involuntary. Myth is not a genre, as a story, for example, is. A myth is created involuntarily and contains a figurative representation of reality in the form of several metaphors, where there is no logical, formal-logical casualness (in the modern sense), where thing, space and time are understood in an undivided and concrete way, and where man and the world are subjectively united. This inseparability determines the absence in myths (at least in the early stages of myth-making) of the separation of morality and law, but this circumstance is especially important, as myths already have imagery (reflecting the struggle and endless interchangeability of heaven and hell). Subsequently, it is transformed into legal and ethical concepts (law and lawlessness; bad and good; evil and good, etc.).

The prohibitions-taboos contained in myths were fundamentally different from prohibitions in the modern sense of the term; taboos (as noted earlier) did not contain a detailed explanation of why and for what purpose they existed.

In addition, the transmission of myths orally over a long period of time inevitably led to a distortion of the information contained in them, which usually deprived the prohibition of its elementary meaning. These, as well as other circumstances, certainly complicated the use of taboos as effective social regulators, requiring their radical revision. In turn, progress in the use of prohibitions was impossible without fundamental changes in the sphere of human dormitory. The latter were primarily related to the identification of the individual as an independent subject of social relations.

The overcoming of the next stage of human development, characterized primarily by the decomposition of kinship relations, however, does not mean the immediate beginning of Hobbes's "war of all against all" . Peace and mutual understanding have been preserved in human society for some time, even after the problem of immediate survival has been "solved". We tend to explain this situation by a certain habit developed by people during the previous period. For example, let's imagine a situation that would be possible as a result of the instantaneous disappearance of the institution of the state and, above all, the prohibitions associated with this institution that determine the nature of the generally binding rules of behavior. People will (mostly) continue their life activities in accordance with the stereotypes that have developed.

However, in each subsequent generation, these stereotypes will be weaker than in the previous one and, therefore, the influence of objective natural regulators will be increasingly felt. It is clear that J. Locke, justifying his point of view on the state of nature, was referring to this "secondary" stage of human society,

when, on the one hand, it is already possible to speak of the existence of subjective interests, and on the other hand, the stereotype developed by previous generations still allows to oppose the interests of some people to the interests of others. During this period, people carry out their activities in accordance with the law of nature, which limits absolute freedom by establishing a situation in which "the right of one should not violate the right of another" [6, p. 59]. Human behavior is determined, on the one hand, by natural inclinations and desires, and, on the other hand, by moral motives and natural law. "God gave man reason to guide his actions, granted him freedom of will and freedom of action, accordingly related, within the limits of the law to which he must obey" [7, p. 70]. A person has the right to use any means to ensure his or her safety. However, while protecting his/her safety, a person should not violate the rights of others. Only what is fair is what contributes to the preservation of not only an individual but also the entire human community. One of the basic requirements of the natural law is the need to ensure peace and security for all mankind. "Hence, each of us, since he is obliged to preserve himself and not to leave his position arbitrarily, is obliged for the same reason, when his life is not threatened, to preserve the rest of humanity" [8, p. 6]. Thus, it should be recognized that the law of nature defines a prohibition that does not allow a person to do whatever he or she wishes.

At the same time, asserting the need for people to comply with the prohibitions established by the "law of nature", one cannot but assume the possibility of violating the natural law and a person's refusal to "follow the dictates of reason" [9, p. 27]. This situation becomes possible for various reasons. First of all, it should be recognized that although the prohibitions established by the natural law are clear to all rational beings, people themselves are often vulnerable where their interests are affected. Furthermore, since the natural law itself is not innate, and its cognition requires experience and some mental work, it turns out that people do not comply with the prohibitions because "they do not know the law, because they have not studied it and are not inclined to recognize it as a law to which they must obey in appropriate cases" [10, p. 20]. Great inconveniences arise in the state of nature due to the fact that here everyone is an enforcer of the natural law and people are judges in their own cases. Self-love makes people biased against themselves and their friends, and passion and vindictiveness can go very far in punishing others. As a result, it should be recognized that although in the natural state a person is the absolute master of his or her own personality and will, the exercise of rights is very unreliable, as it is threatened by constant encroachment by other individuals. Depriving a person of his or her main values (life, liberty and property) or even attempting to do so is a violation of the law of nature and human reason (as a conscious natural law), i. e., a crime against humanity.

The most effective way to solve this problem, according to most scholars, is to form a state. The task of the state at the time of its formation is, first of all, to legally regulate socio-political relations in order to protect and defend them.

This process is carried out, on the one hand, by giving legal force to natural rights, freedoms and duties of people (the basis of the distinction in pre-state society was "natural prohibitions"), and, on the other hand, by means of law-making activities of the state itself. Now, the state (and not each individual) acts as a guarantor of observance of rights and freedoms (marked by appropriate prohibitions).

The consolidation of people on the territory of the state and their acquisition of a specific legal status of citizenship (nationality) means that from now on they are all under the jurisdiction of the state, so that mandatory norms of behavior apply to all citizens without exception, while ignorance of the law (prohibitions) cannot be considered as a circumstance that excludes guilt for its violation.

This circumstance determines the emergence of prohibition as a legal method by which the mechanism of legal regulation is implemented. It is the conditionality of the prohibition by the relevant rules of law, i.e. its legal justification, that fundamentally distinguishes a legal prohibition from a social prohibition (which was used for regulation in the pre-state period), which is always justified from the legal point of view (for example, a prohibition as a taboo).

As a specific means of behavioral activity of the subjects of legal relations, legal prohibition restricts both subjective rights (opportunities) of individual subjects and transgressive trends in the structure of state power. The fact is that any power (and especially the state power) does not know (or pretends not to know)

its own limits (borders) and always seeks unlimited expansion of the power space, which usually leads to the restriction of individual interests. “Every man” , wrote B. Russell, “is originally endowed with two related but not identical passions: the desire for power and glory. Both passions are insatiable and endless” [11, p. 86]. That is why the government often seeks to expand (by violating the rights and freedoms of individuals) its boundaries.

What to do? What can we do to counteract this passion and this tendency to unlimited expansion? What levers can be used to limit state power?

Conclusion. A legal prohibition can and should be a means of organizing and limiting state power. Instead, legal prohibition appears as the antithesis of state arbitrariness as a barrier to its path. Since political power is prone to various abuses, it needs reliable legal boundaries that limit and restrain such tendencies and create an obstacle to the unlawful abuse of power, which leads to the violation of human and civil rights and freedoms. Legal prohibitions are necessary precisely to ensure that the shortcomings of the person exercising power do not turn into shortcomings of the state power. That is why it should be noted that legal prohibitions do not limit the actual managerial influence of state structures on a person, but only actions that are harmful to society and unreasonably restrict the interests of citizens.

REFERENCES

1. Udovyka, L. G. ***Transformation of the legal system in the context of globalization: anthropological dimensio***: monograph. Kharkiv: Pravo, 2011. 552 p. [In Ukrainian].

2. ***Public administration, human rights and democracy: a regional slice of European integration***: a monograph / [T. O., Karabin, Y. V., Lazur, M. V., Mendzhul, P. A.,Trachuk, et al.] [In Ukrainian].

3. Petrenko, P. D. ***Some issues of application of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights in Ukraine*** [Electronic resource] – Access mode: http//www.minjust.gov.ua/14103 [In Ukrainian].

4. Shtanko, V. I., Bordiuhova, T. G. ***Information society: social and philosophical problems of formation***: Study guide. Kharkiv: KNURE, 2012. 172 p. [In Ukrainian].

5. Onishchenko, N. ***Revival of respect for law in the context of development of legal consciousness and legal awareness.*** Viche. 2014. No. 9. P. 44–45. [In Ukrainian].

6. Smorzh, L. O. ***Person and Society (philosophical and psychological aspect).*** K.: MILP, 2001. 384 p. [In Ukrainian].

7. ***Formation and development of lawmaking in the conditions of transformation of society***: monograph / edited by Doctor of Philosophy, Candidate of Law, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine V. Plavych. Odesa: Phoenix, 2012. 348 p. [In Ukrainian].

8. Melnychuk, S. M. ***Law-making activity is the leading legal form of exercising state functions: theoretical and applied aspect.*** Information and Law. 2014. No. 1 (16). P. 5–11. [In Ukrainian].

9. Kotsan-Olynets, Y. Y., Mina, V. V. ***Theoretical and legal characteristics of lawmaking. Comparative and Analytical Law.*** 2013. No. 2. P. 24–27. [In Ukrainian].

10. Melnyk, O. M. ***Problems of measuring the effectiveness of legal regulation. State and law***: Collection of scientific papers. Issue 8. K.: V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine; Union of Lawyers of Ukraine, 2000. P. 20–26. [In Ukrainian].

11. Russell, Bertrand. ***History of Western Philosophy***. [translation from English]. K.: Vaite, 2016. 1024 p. [In Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір: монографія. Х.: Право, 2011. 552 с.

2. Публічне урядування, права людини і демократія: регіональний зріз євроінтеграції: монографія / [Т. О. Карабін, Я. В. Лазур, М. В. Менджул, П. А. Трачук та ін.]; за заг. ред. М. В. Савчина. Ужгород: вид-во УжНУ “Говерла”, 2015. 320 с.

3. Петренко П. Д. Деякі питання застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в Україні. URL: http//www.minjust.gov.ua/14103

4. Штанько В. І., Бордюгова Т. Г. Інформаційне суспільство: соціально-філософські проблеми становлення: навч. посіб.ник. Харків: ХНУРЕ, 2012. 172 с.

5. Оніщенко Н. Відродження поваги до права в контексті розвитку правової свідомості та правової усвідомленості. Віче. 2014. № 9. С. 44–45.

6. Сморж Л. О. Особа і суспільство (філософсько-психологічний аспект). К.: МІЛП, 2001. 384 с.

7. Формування і розвиток правотворчості в умовах трансформації суспільства: монографія / за ред. д. філос. н., к. ю. н., професора, Заслуженого діяча науки і техніки України В. П. Плавича. Одеса: Фенікс, 2012. 348 с.

8. Мельничук С. М. Правотворча діяльність – провідна правова форма здійснення функцій держави: теоретико-прикладний аспект. Інформація і право. 2014. № 1 (16). С. 5–11.

9. Коцан-Олинець Ю. Я., Мина В. В. Теоретико-правова характеристика правотворчості. Порівняльно-аналітичне право. 2013. № 2. С. 24–27.

10. Мельник О. М. Проблеми виміру ефективності правового регулювання. Держава і право: Збірник наукових праць. Вип. 8. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Спілка юристів України, 2000. С. 20–26.

11. Рассел Бертран. Історія західної філософії. [переклад с з англійської]. К.: Ваіте, 2016. 1024 с.

Дата надходження статті: 02.08.2024 р.

.

Михайло КЕЛЬМАН
Національний університет “Львівська політехніка”,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
mykhailo.s.kelman@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-4393-4626

Ростислав КЕЛЬМАН
Національний університет “Львівська політехніка”,
аспірант кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
rostyslav.m.kelman@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-7704-2055

ПРАВОВА ЗАБОРОНА ЯК МЕТОД ОБМЕЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Проблематика правових заборон у національному та європейському праві має яскраво виражений міждисциплінарний контент. Сучасне українське середовище, крізь призму якого “переломлюються” (“пропускаються”) правові цінності європейської (євроатлантичної) і загальнолюдської цивілізацій – принципи, норми, інститути, джерела права, правові процедури тощо, доволі неоднорідне й суперечливе, що не може не відбиватися на особливостях українського права.

Серед цих проблем треба назвати, зокрема, брак, на відміну від багатьох європейських країн, прямого закріплення принципу пропорційності у Конституції України. Йдеться про збалансованість, співмірність публічних інтересів та інтересів окремої особи в разі потреби в обмеженні її прав; надмірність обмежень прав людини; спотворення суті обмежуваних прав; невиконання рішень ЄСПЛ на “домашньому рівні”; приклади ризиків, коли і мета і засоби виявляються неадекватними конкретній ситуації, що потребує такого обмеження, тобто перебуває у прийнятному співвідношенні до ваги і значення основного права.

Запропоновано напрями ефективності правових заборон: погодження нормативних актів з міжнародними стандартами; подальше вдосконалення законодавства; приведення в систему обмежень різного рівня (міждержавного, загальнодержавного, муніципального); соціальна зумовленість і наукова обґрунтованість встановлення та використання; підвищення законності та дієвості обмежень під час реалізації права; створення реальних гарантій правомірної реалізації обмежувальних заходів; правове виховання і правовий всеобуч для усіх верств населення.

Перспективи, що відкрилися перед Україною у зв'язку з набуттям нею статусу кандидата в члени ЄС, потребують не тільки подальшої адаптації законодавства України до законодавчої бази ЄС, продовження реформ судової системи, правоохоронних органів тощо, а й істотної зміни правосвідомості, правової ментальності та юридичного мислення, як звичайних громадян України, так і передусім державних посадовців, суддів, працівників правоохоронних органів тощо. Без такої зміни вказані перспективи можуть залишитися нереалізованими.

Констатовано, що героїчна боротьба України проти російської військової навали за свободу й незалежність значно прискорила формування повноцінної сучасної політичної української нації. Війна довела, що надмірна орієнтація на регіональні відмінності за принципом, "яка різниця", які цінності ті чи інші регіони сповідують – радянські, національні українські чи європейські – безперспективна. Звісно, не йдеться про формування однакових для всіх людей поглядів на історичні події чи проблеми сучасності, тим паче однотипного мислення, до чого прагнули всі тоталітарні режими. Йдеться про те, що за всіх регіональних відмінностей, що властиві майже усім державам, базові, фундаментальні цінності, які визначають національну ідентичність, для всіх регіонів держави мають бути спільними. Сучасній історії невідомі приклади, коли б демократичні та правові держави будувалися за різнонаправленими цивілізаційними векторами. Це притаманне хіба що державам-імперіям, доля яких врешті завершується однаково – катастрофою.

Ключові слова: право, громадянин, напрями, ефективність, правові заборони, правовий вплив, правове регулювання, цінності.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 340.12

Ігор КОВАЛЬ
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент
ihor.m.koval@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-5332-6958

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВА ІДЕЯ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.073

© Коваль І., 2024

З’ясовано, що українська національно-правова ідея – це рушійна сила збереження і розвитку української ідентичності, державності на основі суспільних і правових ідеалів, що формуються через ціннісні переконання, установки та орієнтації свідомих, соціально активних громадян.

Викликами сьогодення для національно-правової ідеї українців є найперше воєнна агресія росії, коли ворог нехтує усіма міжнародними і загальноцивілізаційними правилами співіснування людства та намагається знищити нашу ідентичність, суверенітет і незалежність. Викликом є не просто збереження української ідентичності, а фактично демократії в центрі Європи.

Наголошено, що важливо, попри складні соціальні, політичні, економічні і правові реалії формувати цілісне розуміння і сприйняття громадянами з раннього віку, себе і своєї нації, традицій, звичаїв, культури як найвищої цінності національної самоідентичності і основи самоствердження особи. Сьогодення ставить нові виклики перед Україною. Виклики – чи не наймасштабніші в історії сучасного розвитку нашої держави, що пов’язані не лише із загрозою нашій національній ідентичності, а й фізичного знищення українців.

Ми виборюємо право на життя і власну тисячолітню історію у XXI столітті в центрі Європи. В цих викликах війни росії проти України важливо зберегти свої національні цінності, ідеали, ідеї, адже саме їх люто нищить ворог, намагаючись стерти нашу історію і майбутнє українців.

Зазначено, що правова ідеологія, як складова частина правової ідеї, уособлюючи право і його сутність, закріплює принципи демократії, рівності та справедливості як основні напрями розвитку держави і суспільства. Сьогодні ми спостерігаємо усвідомлення українцями цінності правової ідеології нашої держави, що спрямована на визнання, дотримання і реалізацію прав, свобод та обов’язків людини і громадянина, на розвиток демократичного суспільства і соціально-правової держави. Громадяни усвідомили, що це не пусті слова і саме ці чинники визначають вектор розвитку нашого суспільства.

Акцентовано увагу на тому, що правова ідеологія, як складова частина правової ідеї, уособлюючи право і його сутність, закріплює принципи демократії, рівності та

справедливості, разом з національною ідеєю вона акумулює національні цінності, прогресивні починання.

Ключові слова: національна ідея, правова ідея, національна самоідентичність, правова держава, правова культура, ціннісні правові орієнтації.

Постановка проблеми. Впродовж століть українці виборювали свою незалежність, суверенітет, право на національну ідентичність та самоствердження.

Окупаційні режими, радянський терор, знецінення національних ідеалів призвело до знищення прогресивних суспільних, державних, культурних діячів, які творили, розвивали, вкорінювали у суспільстві українську національно-правову ідею.

Не вдаючись до історичного екскурсу, зазначимо, що з відродженням незалежності, незважаючи на складну соціально-економічну ситуацію, в Україні почали відроджуватися не тільки соціально-культурні атрибути, а й система права, основою якої стали національно-правова ідея та ціннісні ідеали українського суспільства.

З прийняттям Конституції України, що справедливо визнається однією з найдемократичніших у світі, українське суспільство твердо стало на шлях цивілізованого розвитку з проєвропейським спрямуванням.

Звичайно, цей шлях не був простим, адже, окрім зовнішнього тиску на державно-правову, соціальну політику, в державі існували політичні рухи, соціальні об'єднання, що намагалися зупинити європейський розвиток нашої держави. Попри все суспільство розвивалося на основі національних державно-правових традицій та ідеалів.

Сьогодення ставить нові виклики перед Україною. Виклики, чи не наймасштабніші в історії сучасного розвитку нашої держави, що пов'язані не лише із загрозою нашій національній ідентичності, а й фізичного знищення українців.

Ми виборюємо право на життя і власну тисячолітню історію у XXI столітті в центрі Європи. В цих викликах війни росії проти України важливо зберегти свої національні цінності, ідеали, ідеї, адже саме їх люто нищить ворог, намагаючись стерти нашу історію і майбутнє українців.

Аналіз дослідження проблеми. Проблемним аспектом дослідження особливості української національно-правової ідеї в умовах викликів сьогодення є те, що воєнні реалії створюють нові загрози і виклики, досліджувати які складно через нечіткість їх формулювання, переліку і брак напрацьованих шляхів усунення в умовах глобальних суспільно-правових криз.

Для всебічного аналізу й осмислення вказаної проблематики доцільно спиратися на науково-теоретичний потенціал праць вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, істориків, соціологів і філософів, а саме: О. С. Александрової [7], І. Й. Бойка [4], О. К. Карпічкова [6], Х. М. Маркович [9], Ф. М. Медвідя [2], Л. П. Нагорної [1], М. П. Недюхи [8], О. М. Рудакевич [5] та ін.

Наукові концепції цих дослідників сприяли тому, що в межах філософії права, соціології, політології та антропологічної юриспруденції формується новітній підхід до розуміння збереження і розвитку особливості української національно-правової ідеї в умовах викликів сьогодення.

Мета статті полягає в тому, щоб з філософсько-правового погляду проаналізувати особливості української національно-правової ідеї в умовах викликів сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Основні особливості української національно-правової ідеї відображені в Конституції України як Основному законі держави.

Зазначимо, що поняття "національно-правова ідея" доцільно аналізувати через термін "національна ідея" і "ідея права". Визначень цих явищ є досить багато, але розглянувши їх ключові аспекти, можна виокремити основні.

Щодо національної ідеї, то зокрема, в енциклопедично-довідковій літературі зазначається, що національна ідея є визначником духовності нації, її сутнісним аспектом, що формує ціннісні орієнтири конкретного громадянина й усієї нації.

Л. П. Нагорна пропонує розмежувати трактування цього поняття [1]:

1. На побутовому рівні, як розуміння нації своєї історії, генетичної належності, інстинктивне усвідомлення сутності взаємозв'язку нації, народу, держави, а також розуміння самого призначення нації в навколишньому світі.

2. На політичному рівні – це основа політичної ідеології, духовна рушійна сила національної самоідентифікації і національних рухів у суспільстві, а також визначник майбутнього розвитку нації.

3. На теоретичному рівні національна ідея розкривається в концептуальних основах державотворення на основі національного інтересу та безпеки.

4. На пізнавальному рівні – гносеологічна конструкція, що відображає суспільні, наукові політичні тощо погляди видатних особистостей на процеси формування і розвитку нації.

Ф. Медвідь зазначає, що поняття "українська ідея" першим запропонував П. Куліш, який "вкладав у нього усвідомлення, розуміння людиною належності до свого народу, його культури і віри. Пізніше цей термін використовували М. Драгоманов, С. Рудницький, інші українські мислителі, але вже у значно ширшому розумінні" [2, с. 35–43].

Національна ідея є основою національно-визвольних рухів, адже вона акумулює національні цінності, прогресивні починання, що формують самосуверенізацію. Також національна ідея є підґрунтям для формування національної ідеології і національної свідомості [3].

Розуміння національної ідеї як явища трансформувалося і видозмінювалося в кожну історичну епоху. Щодо української національної ідеї, то незмінним її складником було і залишається боротьба за свободу і незалежність.

Викликом сьогодення є не просто збереження української ідентичності, а фактично демократії в центрі Європи. Сьогодні українці з новою силою усвідомили себе єдиною нацією, яка нічим не поступається західному світу. Наші науковці, мистецькі діячі, талановиті фахівці у різних сферах впродовж століть славляться у світі своїми винаходами, творами, неординарною працею.

Нам не потрібно "проситися" до Європейського Союзу, адже Україна є частиною Європи, що може бути серйозним партнером не тільки в науково-технічній, соціокультурній сферах, а й гідним військовим союзником, що набув досвіду ведення гібридної війни з підступним ворогом.

І. Й. Бойко, аналізуючи державно-правовий аспект становлення та розвитку української національної ідеї, зазначає, що вона (українська національна ідея) має в основі реалізацію та захист найбільш значущих інтересів державного суспільства. Її структуру становлять національні інтереси, національна безпека, національні цінності та національні цілі, що є метою нації. Учений зазначає, що українська національна ідея є основою державно-правового розвитку України, зокрема її правової системи [4].

Отже, сьогодні під загрозою всі структурні складові частини національної ідеї, тобто потрібно розуміти, що сама національна ідея не є чимось міфічним і неосяжним, а, навпаки, вона має реальні практичні виразники, за які сьогодні йде загальнонаціональна боротьба.

Ми погоджуємося з думкою О. М. Рудакевич, що ідея нації спрямована на утвердження сутності національного феномену, вона розкриває форми його буття та особливості спрямування на реалізацію побудови цілісної нації [5, с. 145–180].

Перейдемо до другої складової частини терміно-поняття "національно-правова ідея – ідея права".

В науковій літературі спостерігається ототожнення термінів "ідея права" та "правова ідея". Звичайно, за гносеологічним підходом ці поняття різні, але, зважаючи на контекст нашого дослідження, зазначимо, що вживатимемо ці терміни як синоніми.

Ідею права досліджували філософи, філософи права ще з часів виникнення цивілізованого суспільства. До сьогодні цей термін немає однозначного трактування, що є радше позитивним

моментом, оскільки кожна концепція, науковий підхід до розуміння ідеї права збагачує зміст і всесторонньо розкриває це поняття.

Ідею права трактують як загальний, абстрактний вираз сутності права, головний, первинний елемент правової реальності, в якому акумульована ідея правового буття та істинність права [6, с. 191–194].

За природно-правовим підходом, на відміну від позитивно-правового, правова ідея розкриває момент належності, вона є змістовним чинником нашої свідомості, таким способом надаючи силу позитивному праву. Правова ідея є основою нормативності позитивного права держави, без якої національна система права не може повноцінно функціонувати [7, с. 34].

Ми поділяємо думку М. П. Недюхи, що правову ідеологію доцільно трактувати як "сукупність правових ідей, теорій, поглядів і норм, які в концептуальному вимірі відображають, оцінюють та цілеорієнтують процес соціальних змін України як демократичної країни, правової держави та громадянського суспільства" [8, с. 86–94].

Правова ідеологія, як складова правової ідеї, уособлюючи право і його сутність, закріплює принципи демократії, рівності та справедливості, як основні напрями розвитку держави і суспільства. Сьогодні роль і значення правової ідеології зростає, розкриваючи все нові грані та передумови її функціонування [9, с. 418–423].

На нашу думку, варто акцентувати увагу на правовому менталітеті, адже він (правовий менталітет) відіграє важливу роль у формуванні української національно-правової ідеї.

Безперечно, особливістю українського правового менталітету є свобода в усіх її проявах. Цінність і прагнення до свободи сформувалося в нашого народу впродовж століть саме через постійне здобуття, відвойовування і доведення світу свого права на свободу і самовизначення.

Така особливість відображена й у праві. Принцип свободи є ключовим у нашій правовій системі і сформований та задекларований в Конституції України, галузевому законодавстві як основа державотворення і правотворення.

О. М. Балинська слушно зазначає, що індивідуалізм і прагнення до свободи є основою нашого менталітету, а отже, ментальної культури. Науковиця зазначає, що така особливість проявляється у "негативному ставленні до сильної влади як такої, що межує з анархізмом, а також наголошує, що крайнім проявом індивідуалізму є така риса, як замкнутість – наслідок трагічної історії українського народу, який постійно перебував під гнітом інших держав" [10, с. 382–383].

Правовий менталітет відіграє важливу роль у формуванні і розвитку суспільно-правових відносин, адже, впливаючи на дію норм права, правову культуру, він охоплює всі почуття, ідеї, погляди, які не є цілковито непередбачуваними. Варто пам'ятати, що ментальні особливості відіграють особливу роль у прогнозуванні правової поведінки учасників суспільних відносин, особливо в умовах глобалізаційних процесів міжнародного простору та для збереження національно-правової ідеї нашого народу в умовах військової агресії росії.

Науковці зазначають, що ефективними шляхами формування національної, правової та національно-культурної ідентичності в умовах російсько-української війни є [11, с. 17–22]:

– популяризація спілкування українською мовою;

– доступ до джерел конструктивної інформації щодо соціально-правової дійсності;

– розвиток критично-аналітичного мислення;

– формування національної свідомості та самосвідомості на основі ціннісних орієнтирів суспільства;

– культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості;

– впровадження ефективних реформ у соціально-правовій площині, спрямованих на забезпечення і реалізацію основних прав і свобод громадян;

– подолання ксенофобії та нетерпимості;

– дотримання політичної рівності громадян України, вираженої в чинній системі прав і обов'язків, актуалізація питання спільності громадянської культури та ідеології;

– формування світогляду молодого покоління на основі загальнолюдських та національних цінностей.

Зауважимо, що сьогодні на окупованих українських територіях представники держави-окупанта здійснюють цілеспрямовану політику знищення української національної, правової та громадянської ідентичності. Критичною є ситуація щодо формування світоглядно-правових засад у дітей та молоді, адже, на відміну від дорослого населення, яке вже має сформовані ціннісно-правові орієнтири і національно-світоглядні переконання, ця категорія українців є вразливою через те, що в умовах окупації немає можливості на правдиву інформацію. Заклади освіти, державні структури, громадські утворення проводять роботу з викорінення національно-правової ідеї саме у вразливих категорій населення.

За таких умов важливо розробляти заходи та сучасні методи для збереження української національної та громадянської ідентичності молоді через формальну та неформальну освіту, насамперед на тимчасово окупованих територіях.

Одним з найбільш ефективних методів на даний час є інформаційна політика та неформальна освіта. Та все ж сьогодні населення відзначає недостатню кількість освітнього, просвітницького україномовного контенту для всіх вікових категорій. Дуже мало такого контенту розраховано на молодіжну, дитячу і юнацьку авдиторію тому, що така робота потребує особливого підходу і фахівців з роботи з дітьми і неповнолітніми особами, зокрема, психологів, правників, політологів.

Водночас з метою підвищення рівня мобільності інформації формується запит на створення онлайн-інструментів та інтерактивних підходів до вивчення історії України, української мови, культури, утвердження української національної та громадянської ідентичності [12].

Низка учених визнає національно-правову ідентичність основою національної безпеки Української держави.

Законом України “Про національну безпеку України” визначено, що національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Загрозами національній безпеці України є явища, тенденції і чинники, що унеможливлюють чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України [13].

Важливим аспектом, на якому акцентовано увагу в законодавстві, є громадська безпека і порядок, що визначаються як захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз.

Саме до таких чинників, що унеможливлюють чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних цінностей України, можна віднести проблему впливу ідеології окупаційної влади на несформовану свідомість нашого молодого покоління.

Усвідомлення людиною власної належності до певної нації і держави, соціуму, культурних традицій, цінностей, психології, віри у певному історичному періоді розвитку є, на думку П. В. Горінова, національною ідентичністю. Ми поділяємо думку науковців, що національна ідентичність в сучасних умовах – це динамічний процес, який полягає у формуванні самоусвідомлення українцями своїх ментальних особливостей, а саме: свобода, гідність, безстрашність, самопожертва, свого призначення у захисті Вітчизни, сутнісних рис нації, базових цінностей (культура, національна держава, церква, національна мова, місія тощо). Після завершення воєнних дій національна самоідентичність українців сприятиме об’єднанню навколо ідеї відновлення Української держави та повернення українців на Батьківщину [14, с. 26–30].

С. Бойко зазначає, що саме українознавча компетентність є одним із основних чинників безпеки української нації, яка проявляється у внутрішньому факторі – національній самоідентифікації, що втілюється у почуттях-цінностях – "Я – Українець" – "Ми – Українці". Сутність цих почуттів цінностей полягає у дієвій причетності особистості до своєї нації, до роду у широкому розумінні цього слова [11, с. 17–22].

На нашу думку, самоідентифікація особи щодо певної національної належності є передумовою формування правової ідентичності та ідеології.

Важливою є думка науковців, що виокремлення структурних елементів правової ідеології – складне завдання, бо вони належать до явищ ідеального, а не матеріального порядку, і структуру правової ідеології доцільно розглядати у [15, с. 24–27]:

1) вузькому значенні – правова ідеологія складається лише з правових ідей;

2) широкому значенні – до структури правової ідеології входять правові цінності, принципи, уявлення, знання, мислення тощо.

Ідея справедливості, на якій ми акцентували увагу вище, що є основою української національно-правової ідеї, сьогодні переосмислюється в державно-правовому полі та міжнародно-правовому просторі. Справедливість в реалізації і забезпеченні основних прав людини, у побудові громадянського суспільства, правової системи – це запорука стабільного розвитку цивілізованого соціуму, що виключає насильство, "право сили" та низку антигуманних форм розвитку державного простору.

Право ґрунтується на ідеї справедливості та нормативно закріпленої справедливості, тому що вона є підґрунтям ідеї права, виражає його сутність, а особливий акт визнання зумовлює як справедливість, так і феномен права загалом. О. В. Павлишин та Ю. В. Васюта зазначають, що "справедливість постає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей, та одночасно є визначальним моментом домінування під час їх конфліктного зіткнення. Справедливість є внутрішнім змістом права, його внутрішнім наповненням, вона має безмежний гуманістичний потенціал. На основі такого внутрішнього наповнення право еволюціонує, розвивається, збагачується саме та наповнює якісним змістом існуючі суспільні відносини" [16, с. 40–47].

Сьогодні ми спостерігаємо усвідомлення українцями цінності правової ідеології нашої держави, що спрямована на визнання, дотримання і реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, на розвиток демократичного суспільства і соціально-правової держави. Громадяни усвідомили, що це не пусті слова і саме ці чинники визначають вектор розвитку нашого суспільства.

Попри те потрібно зазначити, що ворожі пропагандистські структури намагаються нам нав'язати свою модель розвитку держави і суспільства, створити "фальшиві" ідеали, прикриваючись тим, що за їхнім сценарієм ми житимемо значно краще і стабільніше, але, безперечно, українці через свою ментальність, ціннісні установки й орієнтири дають гідну відсіч підривній ідеології ворога. Ми платимо дуже високу ціну за збереження своєї ідентичності, майбутнього наступних поколінь, нашої державності, тому виклики сьогодення теж сприймаємо крізь призму власної правової, моральної та національної культури.

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що українська національно-правова ідея – це рушійна сила збереження і розвитку української ідентичності, державності на основі суспільних і правових ідеалів, що формуються через ціннісні переконання, установки та орієнтації свідомих, соціально активних громадян.

Викликом сьогодення для національно-правової ідеї українців є найперше воєнна агресія росії, коли ворог нехтує усіма міжнародними і загальноцивілізаційними правилами співіснування людства та намагається знищити нашу ідентичність, суверенітет і незалежність.

Такожважливо, попри складні соціальні, політичні, економічні і правові реалії формувати цілісне розуміння і сприйняття громадянами з раннього віку, себе і своєї нації, традицій, звичаїв, культури як найвищої цінності національної самоідентичності і основи самоствердження особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нагорна Л. П. (2010). Національна ідея. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України К.: Наукова думка. 2010. 728 с. http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsionalna_ideia

2. Медвідь Ф. М. (2005). Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів. *Політичний менеджмент*. № 1. С. 35–33.

3. Національна ідея. (2020). *Вільна енциклопедія Вікіпедія*. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%8F

4. Бойко І. Й. (2023). Становлення та розвиток української національної ідеї: державно-правовий аспект. *Львівський національний університет імені Івана Франка*. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/05/Boyko-I.Y.-Anotatsiia-pro-UNI.docx

5. Рудакевич О. М. (2018). Три складові національної ідеї та їх актуальний зміст для України. *Суспільно-політичні процеси*. 2(9). С. 145–180.

6. Карпічков О. К. (2012). Правова реальність як вияв цінності права: підходи до характеристики. *Альманах права*. Київ. № 2. С. 191–194.

7. Александрова О. С., Горбань О. В., Мартич Р. В. (2020). Філософія права: Навчально-методичний посібник. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка. 126 с.

8. Недюха М. П. (2013). Правова ідеологія українського суспільства: інноваційний потенціал процесу соціальних змін. *Політичний менеджмент*. № 59. С. 86–94.

9. Маркович Х. М. (2016). Правова ідеологія як основа формування громадянського суспільства. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія : Юридичні науки. № 855. С. 418–423.

10. Балинська О. М., Токарська А. С., Ященко В. А. (2017). Актуальні проблеми філософії права: посібник. За заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС. 612 с.

11. Бойко С. (2022). Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*. Випуск 30. С. 17–22.

12. Бідний М. (2023). Формування української національної та громадянської ідентичності – пріоритет держави. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3790100-formuvanna-ukrainskoi-nacionalnoi-ta-gromadanskoi-identicnosti-prioritet-derzavi.html

13. Про національну безпеку України. Закон України. (2018). *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), № 31, ст. 241. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

14. Горінов П. В., Драпушко Р. Г. (2022). Становлення національної ідентичності українців як основа національної безпеки української держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10. С. 26–30.

15. Єрмоленко Д. О. (2017). Структурні особливості правової ідеології. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. № 1(1). С. 24–27.

16. Павлишин О. В., Васюта Ю. В. (2020). Справедливість як елемент ідеї права та її місце в системі правових цінностей. *Філософські та методологічні проблеми права*. № 2(20). С. 40–47.

REFERENCES

1. Nahorna, L. P. (2010). ***Natsionalna ideia*** [National encyclopedia]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7: Mi-O. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Naukova dumka. 2010. 728 p. http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Natsionalna_ideia[In Ukrainian].

2. Medvid, F. M. (2005). ***Ukrainska natsionalna ideia yak determinanta derzhavotvorchykh protsesiv*** [The Ukrainian national idea as a determinant of state-building processes]. Politychnyi menedzhment. No. 1. P. 35–33. [In Ukrainian].

3. ***Natsionalna ideia*** [National idea]. (2020). Vilna entsyklopediia Vikipediia. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%96%D0%B4%D0%B5%D1%8F [In Ukrainian].

4. Boiko, I. Y. (2023). ***Stanovlennia ta rozvytok ukrainskoi natsionalnoi idei: derzhavno-pravovyi aspekt*** [The formation and development of the Ukrainian national idea: the state-legal aspect]. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/05/Boyko-I.Y.-Anotatsiia-pro-UNI.docx [In Ukrainian].

5. Rudakevych, O. M. (2018). ***Try skladovi natsionalnoi idei ta yikh aktualnyi zmist dlia Ukrainy*** [Three components of the national idea and their actual meaning for Ukraine]. Suspilno-politychni protsesy. 2(9). P. 145–180. [In Ukrainian].

6. Karpichkov, O. K. (2012). ***Pravova realnist yak vyiav tsinnosti prava: pidkhody do kharakterystyky*** [Legal reality as a manifestation of the value of law: approaches to characterization]. Almanakh prava. Kyiv. No. 2. P. 191–194. [In Ukrainian].

7. Aleksandrova, O. S., Horban, O. V., Martych, R. V. (2020). ***Filosofiia prava*** [Philosophy of law]: Navchalno-metodychnyi posibnyk. Kyiv: Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka. 126 p. [In Ukrainian].

8. Nediukha, M. P. (2013). ***Pravova ideolohiia ukrainskoho suspilstva: innovatsiinyi potentsial protsesu sotsialnykh zmin*** [Legal ideology of Ukrainian society: innovative potential of the process of social change]. Politychnyi menedzhment. No. 59. P. 86–94. [In Ukrainian].

9. Markovych, Kh. M. (2016). ***Pravova ideolohiia yak osnova formuvannia hromadianskoho suspilstva*** [Legal ideology as a basis for the formation of civil society]. Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia: Yurydychni nauky. No. 855. P. 418–423. [In Ukrainian].

10. Balynska, O. M., Tokarska, A. S., Yashchenko, V. A. (2017). ***Aktualni problemy filosofii prava*** [Actual problems of the philosophy of law]: posibnyk. Za zah. red. O. M. Balynskoi. Lviv: LvDUVS. 612 p. [In Ukrainian].

11. Boiko, S. (2022). ***Formuvannia natsionalnoi identychnosti ukrainskoi molodi v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny.*** [The formation of the national identity of Ukrainian youth in the conditions of the Russian-Ukrainian war]. Ukrainoznavchyi almanakh. Vypusk 30. S. 17–22. [In Ukrainian].

12. Bidnyi, M. (2023). ***Formuvannia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti – priorytet derzhavy.*** [Formation of Ukrainian national and civil identity is a priority of the state]. Ukrinform. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3790100-formuvanna-ukrainskoi-nacionalnoi-ta-gromadanskoi-identicnosti-prioritet-derzavi.html [In Ukrainian].

13. ***Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy***. [About the national security of Ukraine]. Zakon Ukrainy. (2018). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), No. 31, st. 241. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text [In Ukrainian].

14. Horinov, P. V., Drapushko, R. H. (2022). ***Stanovlennia natsionalnoi identychnosti ukraintsiv yak osnova natsionalnoi bezpeky ukrainskoi derzhavy***. [The formation of the national identity of Ukrainians as the basis of the national security of the Ukrainian state]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. No. 10. S. 26–30. [In Ukrainian].

15. Yermolenko, D. O. (2017). ***Strukturni osoblyvosti pravovoi ideolohii***. [Structural features of legal ideology]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. No. 1(1). S. 24–27. [In Ukrainian].

16. Pavlyshyn, O. V., Vasiuta, Yu. V. (2020). ***Spravedlyvist yak element idei prava ta yii mistse v systemi pravovykh tsinnostei.*** [Justice as an element of the idea of law and its place in the system of legal values]. Filosofski ta metodolohichni problemy prava. No. 2(20). S. 40–47. [In Ukrainian].

Дата надходження: 08.07.2024 р.

Ihor KOVAL
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
ihor.m.koval@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-5332-6958

UKRAINIAN NATIONAL AND LEGAL IDEA: TODAY'S CHALLENGES

It was found that the Ukrainian national-legal idea is the driving force for the preservation and development of Ukrainian identity and statehood based on social and legal ideals, which are formed through the value beliefs, attitudes and orientations of conscious, socially active citizens.

Today's challenges for the national-legal idea of Ukrainians are, first of all, Russia's military aggression, when the enemy disregards all international and general civilizational rules of human coexistence and tries to destroy our identity, sovereignty and independence. The challenge is not simply the preservation of Ukrainian identity, but, in fact, democracy in the center of Europe.

It was emphasized that it is important, despite complex social, political, economic and legal realities, to form a holistic understanding and perception of citizens from an early age, themselves and their nation, traditions, customs, culture as the highest value of national self-identity and the basis of self-affirmation of a person. Today poses new challenges for Ukraine. Challenges, perhaps the most extensive in the history of the modern development of our state, which are connected not only with the threat to our national identity, but also with the physical destruction of Ukrainians.

We are choosing the right to life and our own thousand-year history in the twenty-first century, in the center of Europe. In these challenges of Russia's war against Ukraine, it is important to preserve our national values, ideals, and ideas, because it is precisely them that the enemy is fiercely destroying, trying to erase our history and the future of Ukrainians.

It is noted that the legal ideology, as a component of the legal idea, personifying the law and its essence, establishes the principles of democracy, equality and justice as the main directions of the development of the state and society. Today, we observe Ukrainians realizing the value of the legal ideology of our state, which is aimed at recognizing, observing and realizing the rights, freedoms and duties of a person and a citizen, at the development of a democratic society and a social and legal state. Citizens realized that these are not empty words and that these factors determine the vector of development of our society.

Attention is focused on the fact that legal ideology, as a component of the legal idea, personifying the law and its essence, consolidates the principles of democracy, equality and justice, together with the national idea, it accumulates national values, progressive initiatives.

Keywords: national idea, legal idea, national self-identity, rule of law, legal culture, value-based legal orientations.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"
№ 3 (43), 2024

УДК 343.9

Марія КОВАЛЬ
Національний університет "Львівська політехніка",
доцент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент
mariia.m.koval@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-1830-7003

Арсен НЄМЦЕВ
Національний університет "Львівська політехніка",
студент Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
arsen.niemtsev.pv.2022@lpnu.ua
ORCID: 0009-0001-8933-7296

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ПРАВОМ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.082

© Коваль М., Нємцев А., 2024

У цій науковій статті розглядається проблема злочинності в сучасному українському суспільстві та шляхи її подолання через застосування альтернативних форм реагування на кримінальні правопорушення, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності. Аналізуються механізми та практичні аспекти застосування цього інституту в українському кримінальному процесуальному праві. Особлива увага присвячується ролі різних суб'єктів кримінального процесу, таких як суд, прокурор, потерпілий та підозрюваний у прийнятті рішення про звільнення від кримінальної відповідальності. Висвітлено сучасні тенденції у вдосконаленні законодавства та практики застосування альтернативних форм реагування на злочинність з метою забезпечення більш ефективного та гуманного правосуддя.

В сучасному українському суспільстві проблема злочинності залишається однією з найактуальніших і найбільш гострих. Незважаючи на постійні зміни у суспільстві, розвиток правової системи та вдосконалення кримінально-процесуальних процедур, злочинність продовжує супроводжувати існування та розвиток людства. Злочинність є однією з найгостріших проблем кожної особи та сучасного суспільства загалом. Проблема ефективного запобігання цьому явищу є предметом постійної уваги законодавців та суспільно-політичної діяльності, що потребує постійного вдосконалення та координації. Одним з інструментів боротьби зі злочинністю є кримінальна відповідальність. Однак у зв'язку з гуманізацією та реформуванням правової системи актуальним є питання альтернативних форм реагування на кримінальні правопорушення, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності. Отже, виникає потреба в дослідженні механізмів і

практичних аспектів застосування цього інституту в українському кримінальному процесуальному праві.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, злочинність, кримінальне правопорушення, кримінально-процесуальна процедура, запобігання, суспільство.

Постановка проблеми. Звільнення від кримінальної відповідальності є важливим інститутом кримінального процесуального права, який забезпечує реалізацію принципу гуманізму та економії кримінальної репресії. Цей інститут дозволяє уникнути покарання осіб, які, хоча і вчинили кримінальне покарання, але з певних причин можуть бути реабілітовані без застосування кримінального покарання. Вивчення та аналіз умов і підстав звільнення від кримінальної відповідальності є актуальними у контексті забезпечення справедливості та ефективності кримінального судочинства.

Аналіз досліджень. Вказану проблематику досліджували такі науковці: І. Г. Богатирьов, С. Г. Келін, Ю. В. Баулін, П. Л. Фріс, О. В. Наден, М. І. Мельник та М. І. Хавронюк.

Мета полягає в тому, щоб на основі вивченого матеріалу дослідити звільнення від кримінальної відповідальності за кримінальним процесуальним правом України.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням постійних змін у суспільстві, розвитку правової системи та вдосконалення кримінально-процесуальних процедур ця тема залишається на першому плані дискусій і досліджень. Вивчення довготривалої історії людства свідчить про постійний характер злочинності, який супроводжує його існування та розвиток. Як зазначає І. Г. Богатирьов, злочинність є однією з найгостріших проблем суспільства [5, с. 44]. Проблема ефективного запобігання цьому явищу є предметом законодавчої та соціально-політичної діяльності, яка потребує постійного удосконалення та координації. Тому у нормативно-правових актах різних держав передбачена кримінальна відповідальність за вчинення злочинів, в тому числі і в Україні.

Кримінальну відповідальність можна визначити як офіційне засудження вчиненого діяння та особи, що його вчинила, державою та суспільством, виражене у застосуванні до останньої покарання і (або) інших заходів кримінально-правового впливу. Фактично, коли законодавство криміналізує суспільно небезпечне діяння, воно виражає негативну оцінку, а порушник підлягає державному осуду. Проте досягнення цілей відповідальності можливе не тільки за допомогою каральних заходів правосуддя, але й через застосування заохочувальних кримінально-правових норм, включаючи ті, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності.

Суть кримінальної відповідальності полягає в оголошенні правопорушника винним обвинувальним вироком суду. Крім того, до поняття кримінальної відповідальності належать: 1) факт судимості та його наслідки у вигляді обмежень статусу засудженої особи, що є обов'язковою її характеристикою; 2) накладення покарання або пробації та наслідки у вигляді додаткових обмежень статусу засудженої особи. Загалом відомо, що статус судимості, що включає в себе судимість та її наслідки, виникає з моменту набуття законної сили обвинувальним вироком суду і закінчується його погашенням або скасуванням відповідно до закону. За своєю природою кримінальна відповідальність є інструментом матеріально-правової реакції держави на вчинене кримінальне правопорушення.

Кримінальна відповідальність – не єдиний спосіб реагування на кримінальні правопорушення. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) передбачені й інші засоби реагування на такі діяння. Один із таких засобів є "звільнення" від кримінальної відповідальності, що передбачене Розділом IX Загальної частини КК України (загальне звільнення) та поруч положень Особливої частини КК України (спеціальне звільнення).

У Тлумачному словнику української мови термін "звільнення" означає випуск кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; надання волі [1]. Мета інституту звільнення від кримінальної відпо-

відальності в кримінальному та в кримінальному процесуальному праві полягає у запобіганні обмеженню прав людини через притягнення порушника до кримінальної відповідальності, яка не відповідає її цілям у пропорційному співвідношенні.

Щодо поняття "звільнення від кримінальної відповідальності" важливо відзначити, що в офіційному вживанні використовується його визначення, яке міститься в пункті 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року № 12 "Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності" [3]. Згідно з цим визначенням, звільнення від кримінальної відповідальності – це державна відмова застосувати до особи, яка вчинила злочин, законом встановлені обмеження на певні права та свободи шляхом закриття кримінальної справи, що здійснюється судом у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, відповідно до процесуального порядку, встановленого Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України).

С. Г. Келін визначає звільнення від кримінальної відповідальності як акт, у якому держава відмовляється висловлювати негативну оцінку особі, що скоїла злочин, у випадках, передбачених законом [6, с. 23]. Згідно з Ю. В. Бауліном, це означає, що держава відмовляється застосовувати до такої особи певні обмеження її прав і свобод, визначених КК України [4, с. 58]. За словами П. Л. Фріса, звільнення від кримінальної відповідальності є актом гуманності, коли суд відмовляється від переслідування особи, яка скоїла злочин, і від накладення на неї покарання, яке відповідало б ступеню суспільної небезпечності вчиненого порушення [11, с. 259]. О. В. Наден вказує, що звільнення від кримінальної відповідальності можливе лише до початку реального існування такої відповідальності, оскільки коли вона стає реальною, звільнення від неї вже неможливе [9, с. 28]. Тоді можливе лише звільнення від подальшого відбування кримінальної відповідальності, яке може включати звільнення від покарання чи його відбування.

За визначенням М. І. Мельника та М. І. Хавронюка, звільнення від кримінальної відповідальності регулюється кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством і означає відмову компетентних державних органів від покарання особи, що вчинила злочин, а також від застосування щодо неї примусових заходів кримінально-правового впливу. Це явище має три основні характеристики: 1) відсутність офіційного осуду з боку держави щодо особи, яка вчинила злочин (відсутність обвинувального вироку, який засвідчує вину та негативну оцінку вчиненого); 2) відсутність покарання для винного; 3) особа, звільнена від кримінальної відповідальності, не вважається судимою, оскільки немає обвинувального вироку. Отже, держава, з певних причин, відмовляється від права осуду та примусу за кримінальним законом, що робить звільнення від кримінальної відповідальності одним зі способів реалізації кримінально-правових норм без залучення до інституту кримінальної відповідальності.

Кримінальне провадження може бути закрито зі звільненням від кримінальної відповідальності лише у разі, коли особа вчинила суспільно небезпечне діяння, що містить ознаки злочину згідно з Кримінальним кодексом України, та за наявності передбачених законодавством підстав. Перелік таких підстав визначений у частині 1 статті 44 КК України й охоплює випадки, передбачені цим Кодексом, а також можливість застосування Закону України про амністію або акту помилування [1].

М. Красій зазначає, що застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності спрямоване на виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, через демонстрацію позитивної поведінки після вчинення злочину. Однією з головних рис цього інституту є пріоритет принципу гуманізму. Соціальна умовність цього інституту полягає в тому, що держава не завжди може досягти своїх цілей за допомогою застосування покарання та інших засобів кримінального впливу. У певних випадках, навіть за наявності факту вчинення суспільно небезпечного діяння, звільнення від кримінальної відповідальності на підставах, визначених законом, може бути кращим рішенням як для суспільства, так і для самої особи [7, с. 140].

Підстави для звільнення від кримінальної відповідальності можуть бути виявлені як на етапах досудового, так і судового розгляду кримінального провадження, проте рішення про закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності завжди приймається судом відповідно до положень матеріального права (частина 2 статті 44 КК України) [1].

Звільнення від кримінальної відповідальності є актом відмови держави у засудженні особи, яка вчинила злочин, і цей акт приймається судом у випадках, визначених КК України, в рамках процедури, встановленої КПК України, і припиняє всі кримінально-правові відносини між державою та цією особою. У процесі прийняття рішення про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності беруть участь різні суб'єкти, такі як суд, прокурор, потерпілий та підозрюваний (обвинувачений). Кожен з цих суб'єктів виконує конкретну роль у процедурі звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки їхні відносини характеризуються процесуальною незалежністю кожного з них та виконанням власних функцій у кримінальному процесі [7, с. 142].

Відповідно до частини 2 статті 283 КПК України [2], після повідомлення особі про підозру, прокурор зобов'язаний негайно здійснити одну з таких дій: закрити кримінальне провадження; звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; або подати до суду обвинувальний акт разом із клопотанням про застосування примусових медичних або виховних заходів. Звільнення особи від кримінальної відповідальності можливе в випадках, визначених законодавством України про кримінальну відповідальність, що передбачено частиною 1 статті 285 КПК України [2]. Законодавство про кримінальну відповідальність регулюється Кримінальним кодексом України, який ґрунтується на положеннях Конституції України (згідно з частиною 1 статті 3 КК України) [1].

Якщо підозрюваний чи обвинувачений у випадках, коли передбачене звільнення від кримінальної відповідальності, висловлює протест проти цього, досудове розслідування та судове провадження продовжуються повним обсягом відповідно до загальних правил (згідно зі статтею 285, частина 3 КПК України) [2]. Після встановлення на стадії досудового розслідування підстав для звільнення від кримінальної відповідальності й отримання згоди підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та, без проведення досудового розслідування повним обсягом, направляє його до суду (згідно зі статтею 286, частина 2 КПК України) [2]. Перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та взяти у нього думку стосовно можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності (згідно зі статтею 286, частина 3 КПК України) [2]. У разі якщо під час судового провадження щодо обвинувального акту, що надійшов до суду, сторона кримінального провадження направить клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого, суд негайно розгляне це клопотання (згідно зі статтею 286, частина 4 КПК України) [2].

Висновки. Отже, сучасна доктрина кримінального права та чинне законодавство про кримінальну відповідальність активно шукають альтернативні форми боротьби зі злочинністю. Актуальність цієї проблеми зумовлена декількома факторами, серед яких треба виділити такі: значне збільшення криміналізації різних сфер життєдіяльності українського суспільства; визнання сучасної злочинності як антисоціального явища, що загрожує національній безпеці України; обмежена ефективність традиційних методів та форм кримінального правопорядку; гуманізація вітчизняного законодавства відповідно до міжнародних стандартів кримінального судочинства; впровадження у вітчизняному законодавстві низки інноваційних інститутів, які є альтернативою кримінальній відповідальності та покаранню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

3. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: Постанова Верховного Суду України від 23.12.2005 № 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05#Text

4. Баулін Ю. В. (2004). Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка. 296 с.

5. Богатирьов І. Г. (2017). Злочинність в кримінологічному вимірі: актуальні проблеми сучасності. Всеукраїнські правові наукові читання: зб. матеріалів конф. (19.10.2017, м. Вінниця) / відп. ред. А. Є. Шевченко. Вінниця: ТОВ "Нілан-ЛТД". 44–47.

6. Гончар Т. О. (2014). Звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування: поняття та співвідношення інститутів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія Право*. 27: 22–25.

7. Красій М. (2016). Звільнення від кримінальної відповідальності як основа в Кримінальному кодексі України і процедура в Кримінальному процесуальному кодексі України. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 4: 140–144.

8. Мельник М. І., Хавронюк М. І. (2019). Науково-практичний коментар кримінального кодексу України. 11 видання перероблене та доповнене. Дакор. 1387 с.

9. Наден О. В. (2003). Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Харків: Право. 224 с.

10. Тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.ua/

11. Фріс П. Л. (2004). Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури. 488 с.

REFERENCES

1. ***Kryminalnyi kodeks Ukrainy*** [The Criminal Code of Ukraine] vid 05.04.2001 No. 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text [In Ukrainian].

2. ***Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy*** [The Criminal Procedure Code of Ukraine] vid 13.04.2012 No. 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text [In Ukrainian].

3. ***Pro praktyku zastosuvannia sudamy Ukrainy zakonodavstva pro zvilnennia osoby vid kryminalnoi vidpovidalnosti*** [On the practice of application by the courts of Ukraine of the legislation on exemption from criminal liability]: Postanova Verkhovnoho sudu Ukrainy vid 23.12.2005 No. 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05#Text [In Ukrainian].

4. Baulin, Yu. V. (2004). ***Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti*** [Exemption from criminal liability] : monohrafiia. Kyiv: Atika. 296 p. [In Ukrainian].

5. Bohatyrov, I. H. (2017). ***Zlochynnist v kryminolohichnomu vymiri: aktualni problemy suchasnosti*** [Criminality in the criminological dimension: topical issues of our time]. Vseukrainski pravovi naukovi chytannia : zb. Materialiv konf. (19.10.2017, m. Vinnytsia) / vidp. red. A. Ye. Shevchenko. Vinnytsia: TOV "Nilan-LTD". 44–47. [In Ukrainian].

6. Honchar, T. O. (2014). ***Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti ta zvilnennia vid pokarannia ta yoho vidbuvannia: poniattia ta spivvidnoshennia instytutiv*** [Exemption from criminal liability and exemption from punishment and its serving: concepts and correlation of institutions]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo. 27: 22–25. [In Ukrainian].

7. Krasii, M. (2016). ***Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti yak osnova v Kryminalnomu kodeksi Ukrainy i protsedura v Kryminalnomu protsesualnomu kodeksi Ukrainy*** [Exemption from Criminal Liability as a Basis in the Criminal Code of Ukraine and Procedure in the Criminal Procedure Code of Ukraine]. Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia ta praktyka. 4: 140–144. [In Ukrainian].

8. Melnyk, M. I., Khavroniuk, M. I. (2019). ***Naukovo-praktychnyi komentar kryminalnoho kodeksu Ukrainy*** [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]. 11 vydannia pereroblene ta dopovnene. Dakor. 1387 p. [In Ukrainian].

9. Naden, O.V. (2003). ***Spetsialni vydy zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti za zlochyny u sferi obihu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn, yikh analohiv abo prekursoriv*** [Special Types of Exemption from Criminal Liability for Crimes in the Field of Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances, Their Analogues or Precursors]. Kharkiv: Pravo. 224 p. [In Ukrainian].

10. ***Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy*** [Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language]. URL: https://slovnyk.ua/ [In Ukrainian].

11. Fris, P. L. (2004). ***Kryminalne pravo Ukrainy*** [Criminal law of Ukraine]. Zahalna chastyna: navchaln. posibnyk. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury. 488 p. [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 15.08.2024 р.

Maria KOVAL
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the International
and Criminal Law Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
mariia.m.koval@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-1830-7003

Arsen NIEMTSEV
Lviv Polytechnic National University,
student of the Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education
arsen.niemtsev.pv.2022@lpnu.ua
ORCID: 0009-0001-8933-7296

EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY UNDER CRIMINAL PROCEDURAL LAW

This research article discusses problem of crime in contemporary Ukrainian society and ways to address it through the application of alternative responses to criminal offenses, particularly exemption from criminal liability, are considered. The mechanisms and practical aspects of applying this institution in Ukrainian criminal procedural law are analyzed. This article pays special attention to the role of various subjects of the criminal process, such as the court, the prosecutor, the victim and the suspect, in making a decision on exemption from criminal liability. Contemporary trends in improving legislation and the practice of applying alternative forms of response to crime are highlighted, aiming to ensure a more effective and humane judiciary and legal system.

In today's Ukrainian society, the problem of crime remains one of the most pressing and acute. Despite constant changes in society, development of the legal system and improvement of criminal procedure, crime continues to accompany the existence and development of humanity. Crime is one of the most pressing problems for every individual and for modern society as a whole. The problem of effective prevention of this phenomenon is the subject of constant attention of legislators and social and political activities, which requires constant improvement and coordination. Criminal liability is one of the tools to combat crime. However, in connection with the humanization and reform of the legal system, the issue of alternative forms of response to criminal offenses, in particular, exemption from criminal liability, is relevant. Thus, there is a need to study the mechanisms and practical aspects of application of this institution in Ukrainian criminal procedure law.

Keywords: criminal liability, exemption from criminal liability, crime, criminal offense, criminal procedure, prevention, society.

UDC 342.3

Vitalii KOVALCHUK
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Head of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
Vitalii.B.Kovalchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-7523-2098

THE ACTIVITY OF VOLODYMYR STAROSOLSKYI AS A LAWYER AND PUBLIC ACTIVISTS IN PROTECTING THE LANGUAGE RIGHTS OF UKRAINIANS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC

http://doi.org/10.23939/law2024.43.088

© Kovalchuk V., 2024

The article examines Volodymyr Starosolskyi's contributions as a lawyer, public figure, and scholar of constitutionalism, specifically focusing on his role in defending the language rights of Ukrainians in the Second Polish Republic. This is explored within the broader context of the Ukrainian national question in the early 20th century. The article highlights the political, legal, and social realities of the time, detailing Starosolskyi's involvement in judicial political processes against Ukrainians in Poland, as well as his political and legal writings.

The study is based on a significant range of sources, including Volodymyr Starosolskyi's correspondence, scientific treatises on language policy, and courtroom speeches. These materials provide a comprehensive understanding of his worldview and beliefs. Particular attention is given to the formation of his ideas, which were shaped by prominent Ukrainian public figures and legal scholars, such as I. Voloshyn, R. Dombachevskyi, M. Glushkevych, S. Dnistryanskyi, K. Levytskyi, and I. Franko.

The article also uncovers lesser-known aspects of Starosolskyi's legal practice, including his active participation in the Union of Ukrainian Lawyers, a professional association dedicated to defending the national rights of Ukrainians. Additionally, it analyzes the judicial political trials of the 1930s, in which Starosolskyi defended the language rights of Ukrainians.

The author concludes that Starosolskyi's involvement in the human rights movement in Western Ukraine, particularly in response to the Polish government's discriminatory policies, became the driving force of his legal and public work. His advocacy for Ukrainian language rights was a central aspect of his broader efforts to address Ukraine's national and socio-political challenges and to realize the vision of an independent Ukrainian state.

Keywords: Volodymyr Starosolskyi, language rights of Ukrainians, human rights, national rights, Second Polish Republic.

Problem Statement: The policy of national oppression actively pursued by the Polish state during the interwar period (1918–1939) in the occupied Western Ukrainian territories aimed to eradicate any signs of their Ukrainian identity, bringing the issue of the legal status of the Ukrainian language to the forefront of

the human rights movement in Galicia. Volodymyr Starosolskyi's active participation in this movement as a lawyer, coupled with his strong political and civic stance, contributed to the development of a scholar whose diverse scientific interests were predominantly centered on issues related to the theory of state (constitutional) law. He had his own perspective on the role of language in the life of a nation and state. The ideas and conclusions he formulated through both practical activities and scholarly research remain relevant today, not only in the context of re-evaluating the legacy of this prominent Ukrainian jurist but also in effectively utilizing his ideological and theoretical contributions and practical experience.

Analysis of the study of the problem: Modern research on the history of domestic political and legal thought includes only initial attempts to understand the theoretical legacy of Volodymyr Starosolskyi and to demonstrate its significance for the theory and practice of state-building and law-making in Ukraine (studies by P. Stetsyuk, T. Andrusiak, and S. Maksymovych). Among the important areas of the multifaceted work of this prominent Ukrainian jurist that have been overlooked by legal scholars and require in-depth, specialized research is his effort to protect one of the fundamental rights of individuals, citizens, peoples, and nations–the right to language.

In terms of reflecting the political, legal, and social realities of that era, the contributions of Volodymyr Starosolskyi in judicial political processes against Ukrainians in Poland, his public and political activities, etc., the source base for this problem is enriched by the works of Ukrainian historians and political scientists such as I. Kedryn, O. Zhernokleev, I. Raykivskyi, T. Ogorodnyk, Yu. Drevnytskyi, V. Potulnytskyi, I. Kresina, O. Panok, V. Zgurska, and others.

The purpose of the article is to analyze Volodymyr Starosolskyi's role in defending the language rights of Ukrainians in the Second Polish Republic within the context of his professional, social, political, and scholarly activities.

Presentation of the main material: A defining characteristic of Volodymyr Starosolskyi's personality, which distinguishes him not only as an outstanding public and political figure, organizational theorist, active participant in the student movement in Galicia, authoritative party leader, but also as a professional lawyer, successful advocate in political trials, talented teacher and scholar, ideological mentor to Ukrainian youth, publicist, editor, and publisher, is his sincere devotion to serving the nation and his commitment to the idea of Ukraine's state independence. This dedication is evident throughout all his multifaceted activities and creative endeavors. His desire to defend the Ukrainian national idea, which he viewed as the foundation for the restoration of Ukraine's statehood and political independence, motivated his participation in the human rights movement established in Western Ukrainian lands in response to the occupation policies of the Polish authorities. In addition to directly providing legal assistance to those fighting for the national rights of Ukrainians in the newly formed Second Polish Republic, this movement organized various activities aimed at addressing particularly pressing Ukrainian political issues.

One of the most notable actions organized by Galician human rights defenders in support of Ukrainians' rightful demands regarding their socio-political situation in Poland was the formation and implementation of an active civic and legal stance advocating for the free development and use of the Ukrainian language in all spheres of public life, particularly within the judiciary. The leading role in this crucial matter was played by the Union of Ukrainian Lawyers, whose mission, as a professional association of lawyers, according to its chairman, Dr. Kost Levytskyi, was "not only to defend the constitutional rights of members of the bar, but also the rights of the entire nation, because Ukrainian lawyers are not just practitioners of the same profession, but first and foremost citizens and public figures" [1, p. 60]. Beginning with the first General Meeting held in Lviv on May 20, 1923, and continuing through sixteen years of active and multifaceted work, the defense of the Ukrainian language rights in courts, state agencies, and institutions remained a priority for the Union as a whole, as well as for its individual members.

The issue of linguistic equality gained urgency and intensity due to judicial political processes, which became so widespread that by 1932–1934 they had turned into a chronic and widespread phenomenon [2, p. 18; 3], becoming one of the most characteristic features of contemporary life for Ukrainians in Poland [4, p. 269]. This situation united prominent lawyers and political figures of Western Ukraine around the Ukrainian cause. Most of them were members of the Union of Ukrainian Lawyers and actively participated in its governing bodies, publications, and the development and implementation of joint socially beneficial initiatives and programs. This engagement enabled them to effectively utilize their potential in defending the national rights of the Ukrainian people and to draw upon the knowledge and experience of their colleagues.

In this context, it is particularly noteworthy to highlight the efforts made to address the protection of the rights of the Ukrainian language by individuals such as I. Voloshyn, F. Evyn, V. Starosolskyi, R. Dombachevskyi, and M. Glushkevych [1, pp. 47, 49, 52, 59–60; 5, pp. 23–24]. They provided theoretical justification for the linguistic rights of the Ukrainian nation through the writing and dissemination of academic and journalistic works, conducting legal reviews, and offering comparative analyses and evaluations of relevant legislation (e. g., R. Dombachevskyi [6], K. Levitskyi [7], V. Starosolskyi [8], I. Voloshyn [9]). Equally significant for promoting the struggle for native language rights was the organization of various joint informational and educational events. These events, which featured not only prominent lawyers from Eastern Galicia who were members of the Union of Ukrainian Lawyers but also representatives of other Western Ukrainian organizations and institutions (including public and professional associations, academic societies, print media, etc.), played a crucial role in influencing public opinion through their activities and objectives.

One of the most notable events in this context was the conference of Ukrainian lawyers and representatives of central institutions and the press, held in Lviv on June 4, 1931. The conference defined the participants' common goal as "a conscious and consistent effort to make Ukrainian citizens aware of the significance and weight of the right to language for the life and existence of the nation, as an act of civic education for members of the modern nation" [10, p. 25]. Based on this objective, the key theses acknowledged the full extent of Ukrainians' native language rights in Poland and emphasized their shared duty to take immediate and united action to defend these rights against unjust restrictions and systematic violations by the Polish authorities. Among the Ukrainian lawyers who actively participated in the conference were those who had already made significant contributions to improving the unjust situation faced by the Ukrainian language in Galicia at the turn of the century, as well as those who had previously shown only limited interest in language issues (including K. Levitskyi, S. Fedak, V. Starosolskyi, L. Hankevich, M. Voloshyn, E. Davydyak, R. Dombachevskyi, O. Nadraga, O. Nazaruk, M. Glushkevych, O. Maritchak, and others).

Considering the diverse areas in which Volodymyr Starosolskyi engaged in the defense of the language rights of Ukrainians in the Second Polish Republic, it is clear that his participation in addressing this issue was complex and multifaceted. His public and political work was directly and complementarily connected with his professional, scientific, and journalistic activities.

From the very first days of his involvement in the Ukrainian human rights movement in Western Ukraine, Volodymyr Starosolskyi became an active figure after returning from emigration to Lviv in 1928. He represented the defense against the Polish government's political prosecutions of Ukrainians—members of the OUN (Organization of Ukrainian Nationalists), UMO (Ukrainian Military Organization), and public and political figures of various ideological orientations [11, p. 488]. The issue of linguistic inequality became immediately and acutely apparent to him. For example, during a meeting of members of the Lviv delegation of the Union of Ukrainian Lawyers on September 29, 1928, Volodymyr Starosolskyi highlighted the increasing number of cases where, due to Polish jurors' lack of understanding of the Ukrainian language, "Ukrainian courts face a very unfortunate dilemma: to speak in Polish, thereby potentially saving a truly innocent client, or to speak in Ukrainian, knowing that the innocent may be convicted" [12, p. 41].

In evaluating this situation, Starosolskyi rightly observed that a Ukrainian lawyer, forced to choose between national interests and the interests of the client, is deprived of the opportunity to fully perform the

primary function of his profession in a democratic society–to protect not only private, individual rights but also political rights of civic significance. Despite the complexity of the situation, this is only one aspect of the issue. It should not be forgotten, as the jurist himself noted, that such neglect of the linguistic rights of Ukrainians by state officials–whose "duty to understand the language of the population is the first prerequisite, the first qualification of a government official" [13, p. 55] – is, first and foremost, indicative of significant obstacles faced by Ukrainian citizens in Poland in exercising other fundamental rights and freedoms, including the right to judicial protection.

It is noteworthy that the period of active legal practice from 1928 to 1939, during which Volodymyr Starosolskyi boldly declared and asserted his position in the defense of clients regarding the political, legal, and social realities of Ukrainian life in Galicia under Polish control, also coincided with the peak of his interest in the status of the Ukrainian language. This alignment is entirely logical, given that, as a lawyer, legal scholar, specialist in state (constitutional) law, and a true social democrat and patriot, he could not remain indifferent to the pressing legal issues faced by Ukrainians under the Polish government's assimilationist policies. His observations of the negative impacts of national and language discrimination against Ukrainians, both as a participant in court proceedings and in dealings with bar self-government bodies, further reinforced his engagement with these issues.

Therefore, it was natural that, when in 1936 the revision of legislation concerning the organization of the bar reached its final stage, and the draft of the new law, approved by the Chief Bar Council in Warsaw, moved from a discussion thesis to the concrete text of a new positive law, Volodymyr Starosolskyi was among the first to scrutinize the Council's unchanged stance on the language issue. He regarded the history of the adoption of the relevant article in the draft law, which retained the current law's stipulation that Polish would be the official language of bar self-government, as a clear indication of this stance. The persistent demands of the Lviv Bar Council to amend this to allow for the use of other languages, as specified by individual laws, were firmly rejected. Instead, the law was amended to include the opposite provision that "prescriptions of other laws on the government language do not apply" [8, p. 20].

Volodymyr Starosolskyi's concerns proved well-founded. Two years later, the norm of the new bar organization law, which had already been adopted, or rather its uneven interpretation and application by the newly established District Bar Council in Lviv, marked the beginning of a new chapter in the struggle for Ukrainian language rights in the Second Polish Republic, involving Ukrainian lawyers. This time, the issue was the right of these lawyers to use their native language in their interactions with the Bar Councils as bodies of bar self-government.

Volodymyr Starosolskyi, representing the Lviv Bar Chamber on the District Bar Council, along with his colleagues M. Voloshyn and V. Lytsynyak, were among the first to oppose an initiative supported by other Council members. This initiative aimed to mandate that lawyers and law candidates use only Polish in their written and oral communications with the Bar Council and its bodies, as well as with the Disciplinary Court. Failure to comply with this requirement could result in such communications being disregarded. In their joint written submission to the District Bar Council, Starosolskyi and his colleagues provided a legal assessment challenging the validity of this decision. They conducted a detailed analysis and comparison of various legislative acts regulating language issues in Poland, arguing that the law on the organization of the bar, which granted self-government to lawyers, was being used to disadvantage Polish citizens of Ukrainian nationality who had become lawyers or law candidates. They concluded that this was unjustly depriving them of rights guaranteed to other citizens, particularly "the right to use their native language in relation to state and self-governing authorities and unions" [14, p. 4].

This position was further developed through the activities of the Union of Ukrainian Lawyers, whose members, utilizing legal avenues, launched an extensive campaign to defend their language rights before the self-governing bodies of lawyers. The significance of this campaign was heightened by the realization that it was not merely about correcting the misinterpretation and application of legal norms, or even about eliminating the illegal restrictions on the rights of Ukrainian lawyers. The core issue was the fundamental support for the largest Ukrainian national minority in Poland, ensuring their guaranteed rights and

opportunities for free development. This aspect is crucial for understanding the broader context and practical significance of the legal status of the Ukrainian language in addressing the Ukrainian national question within the historical and political realities of the time.

Volodymyr Starosolskyi's theoretical insights into this problem can be seen in his discussions on the concept of "national freedoms"–a specific category of human and civic rights related to an individual's status as a member of a nation. Starosolskyi viewed these freedoms as an initial, albeit imperfect, attempt to address national issues within states that encompass multiple nations. Although the specific content of these freedoms varied in terms of legal prescriptions and their actual implementation, three main directions in which they evolved were clearly evident: ensuring all citizens, regardless of nationality, had equal access to public authority, guaranteeing the right to freely use one's native language in public spheres, and providing the opportunity to establish or demand the establishment of national schools from the state in certain cases.

Therefore, based exclusively on the atomistic view of the nation as merely a collection of state citizens who spoke the same language and shared other common national characteristics, this approach "accepted nothing but the individual interests of these units, the characteristically identical individual interests of a certain number of these units" [15, p. 171–172]. The limitations of this perspective, which became especially pronounced in both theory and practice by the end of the 19th century, led to the gradual emergence of a new understanding. According to this revised view, the nation is no longer seen as a mere aggregate of individuals but as a cohesive community whose legal status as a whole must be regulated. This shift implied a change in the established view of the rights and freedoms that the state should guarantee its citizens as members of the nation (with language rights being among the most significant) and their role in addressing the national issue. As Volodymyr Starosolskyi demonstrates, even the existence of very broad and properly secured individual national freedoms, which "in the given historical conditions, helped the national community to emerge, and now the forms and symbols in which it manifests itself" [16, p. 260], cannot fully address the needs and interests of the nation as a collective whole.

Conclusions. Volodymyr Starosolskyi's involvement in the human rights movement in Western Ukraine, organized by Ukrainian lawyers in response to the Polish government's discriminatory policies towards Ukrainians in the Second Polish Republic, provided him with significant practical experience. This involvement was not only a key aspect of his work as a lawyer and public figure but also a domain where his principal political and scientific views were distinctly manifested. The protection of Ukrainian language rights, as a priority within this movement, aimed to address the pressing issues of Ukrainian national and socio-political life at the time and to uphold the concept of an independent Ukrainian state.

This focus was clearly reflected in Volodymyr Starosolskyi's professional and public-political activities, which tackled urgent issues related to the legal status of the Ukrainian language in the judiciary and other public spheres. His work demonstrated a close connection between his understanding of national freedoms–guaranteed to individuals of a specific nation–and their role in safeguarding the unified interests of the nation as a whole.

REFERENCES

1. Hankevych, L. (1934). ***Desiatylittia Soiuzu Ukrainskykh Advokativ*** [Decade of the Union of Ukrainian Lawyers]. Yuvileinyi Almanakh Soiuzu Ukrainskykh Advokativ. SUA: Lviv. P. 38–73. [In Ukrainian].

2. Baran, S. (1934). ***Shliakhamy nashoho vidrodzhennia*** [The ways of our rebirth.] Zhyttia i pravo. Ch. 2(1). P. 3–18. [In Ukrainian].

3. ***Vazhka misiia oborontsiv u politychnykh protsesakh*** (1934). [The difficult mission of defenders in political processes]. Hazeta "Dilo". 11 serpnia. P. 3. [In Ukrainian].

4. Ohorodnyk, T. (2003). ***Uchast V. Starosolskoho u sudovykh politychnykh protsesakh proty ukraintsiv u II Rechi Pospolytii 1932–1934 rr***. [V. Starosolsky's participation in political trials against Ukrainians in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, 1932–1934]. Hazeta "Dilo". Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho Za pravo movy /

R. Dombachevskyi. Zhyttia i pravo. Lviv. Ch. 3. vyp. 11 / NAN Ukrainy, Lvivska naukova b-ka im. V. Stefanyka, Naukovo-doslidnyi tsentr periodyky; Redkol. M. M. Romaniuk (vidp. red.) ta in. Lviv. P. 269–279. [In Ukrainian].

5. ***Z zhyttia nashoi orhanizatsii*** (1938). [From the life of our organization]. Zhyttia i pravo. Lviv. Ch. 3. P. 23–24. [In Ukrainian].

6. Dombachevskyi, R. (1931). ***Za pravo movy***. [For the right to speak]. Zhyttia i pravo. Lviv. Ch. 3. P. 25–30. [In Ukrainian].

7. Levytskyi, K. (1932). ***V borotbi za prava ukrainskoi movy*** [In the struggle for the rights of the Ukrainian language.] Zhyttia i pravo. Lviv. Ch. 2. P. 36–38. [In Ukrainian].

8. Starosolskyi, V. (1938). ***Prava ukrainskoi movy*** [The rights of the Ukrainian language]. Zhyttia i pravo. Lviv. Ch. 4. P. 1–9. [In Ukrainian].

9. Voloshyn, M. (1938). ***Prava ukrainskoi movy*** [Rights of the Ukrainian language]. Zhyttia i pravo. Lviv. Ch. 1. P. 28–36. [In Ukrainian].

10. ***Za prava ukrainskoi movy*** (1931). [For the rights of the Ukrainian language]. Zhyttia i pravo. Lviv. Ch. 1. P. 24–25. [In Ukrainian].

11. Ohorodnyk, T. (2000). ***Volodymyr Starosolskyi – publitsyst, redaktor, vydavets. Ukrainska periodyka: istoriia i suchasnist*** [Volodymyr Starosolskyi – publicist, editor, publisher. Ukrainian periodicals: history and modernity.] Lviv. P. 485–489. [In Ukrainian].

12. Dombachevskyi, R. (1928). ***Z zhyttia nashykh ustanov*** [From the life of our institutions]. Zhyttia i pravo. Lviv. Ch. 2. P. 38–50. [In Ukrainian].

13. ***Za prava ukrainskoi movy*** (1932). [For the rights of the Ukrainian language]. Zhyttia i pravo. Ch. 2. P. 52–58. [In Ukrainian].

14. ***Prava ukrainskoi movy na tereni okruzhnoi advokatskoi rady u Lvovi*** (1938) [Ukrainian language rights on the territory of the district bar council in Lviv. Lviv. Ch. 4. P. 2–9. [In Ukrainian].

15. Starosolskyi, V. (1950). ***Politychne pravo: kurs lektsii*** [Political law: a course of lectures]. Regensburh-Novyi Ulm: UTHI. 373 p. [In Ukrainian].

16. Starosolskyi, V. (1991). ***Teoriia natsii*** [Theory of the nation]. Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka [za red. U. Starosolska]. T. 210. P. 161–324. [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 20.07.2024 р.

Віталій КОВАЛЬЧУК
Національний університет “Львівська політехніка”,
завідувач кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
Vitalii.B.Kovalchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-7523-2098

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО ЯК АДВОКАТА ТА ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА У СФЕРІ ЗАХИСТУ МОВНИХ ПРАВ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Розглядається участь Володимира Старосольського як адвоката, громадського діяча та вченого-конституціоналіста у захисті мовних прав українців у ІІ Речі Посполитій в контексті вирішення українського національного питання на початку ХХ століття. В статті висвітлюються реалії тогочасного політико-правового та соціального життя, участь В. Старосольського у судових політичних процесах над українцями в Польщі, його політико-правові трактати.

Дослідження містить значну джерельну базу. Це, зокрема, епістолярна спадщина, наукові трактати щодо мовної політики, судові виступи В. Старосольського. Всі ці матеріали дають

комплексне уявлення про його світоглядні позиції та переконання. Особлива увага акцентується на формуванні поглядів В. Старосольського, вплив на які мали відомі українські громадські діячі та вчені юристи: І. Волошин, Р. Домбачевський, М. Глушкевич, С. Дністрянський, К. Левицький, І. Франко.

В статті подано маловідомі факти адвокатської діяльності В. Старосольського. Це, зокрема, його активна участь в роботі Союзу Українських Адвокатів, одним із основних завдань якого, як професійного адвокатського об'єднання, став захист національних прав українців. Автор також проаналізував судові політичні процеси, на яких адвокат В. Старосольський в 30-их рр. XX ст. захищав мовні права українців.

Автор статті доходить висновку, що участь у правозахисному русі в Західній Україні, який був організований українськими адвокатами у відповідь на дискримінаційну політику польського уряду щодо українців у II Речі Посполитій, стала для В. Старосольського справою, над якою він плідно попрацював як адвокат та громадський діяч і в якій втілювалися основні його політичні й наукові погляди та ідеї. Захист мовних прав українців як один із пріоритетних напрямів цієї участі був спрямований перш за все на розв'язання проблем українського національного та суспільно-політичного життя, реалізації ідеї незалежної національної Української держави.

Ключові слова: Володимир Старосольський, мовні права українців, права людини, національні права, Друга Річ Посполита.

UDC 343. 322

Olena KOVALCHUK
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the International
and Criminal Law Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
Honoured Lawyer of Ukraine
olena.b.kovalchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-5547-1625

CRIMINAL LIABILITY FOR OFFENSES AGAINST NATIONAL SECURITY: DOMESTIC AND FOREIGN PERSPECTIVES

http://doi.org/10.23939/law2024.43.095

© *Kovalchuk O., 2024*

The article deals with the issue of criminal liability for crimes against the foundations of national security on the example of domestic and foreign experience of certain countries.

The author specifically analyzes the legislative regulation of criminal liability for crimes against national security in the Republic of Lithuania, the Republic of Latvia, the Republic of Estonia, Georgia, the Republic of Armenia, the Republic of Poland, Switzerland, the Federal Republic of Germany, and the French Republic.

The author suggests that there is a need for more in-depth research and improvement of the legal regulations regarding criminal liability for crimes against the foundations of national security in Ukraine. The article proposes resolving any inconsistencies between the title of Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which is "Crimes against the Fundamentals of National Security of Ukraine", and the content of the relevant articles included in it. This section should address criminal liability for all activities that threaten Ukraine's national security.

Therefore, the author recommends to include provisions for criminal liability related to the protection of state secrets, safeguarding critical infrastructure, expanding the scope of information security, imposing penalties for actions that aim to harm the state by an authorized person representing Ukraine in dealings with the leadership of a foreign state or organization, and establishing criminal liability for individuals who publicly insult the Ukrainian people or Ukraine.

Keywords: national security, criminal liability, state, offenses, treason, critical infrastructure, information security.

Formulation of the problem. The need to ensure proper criminal law protection of Ukraine's national security has become increasingly urgent since the start of the Russian-Ukrainian war. Therefore, it is crucial to thoroughly investigate the criminalization of offenses against Ukraine's national security and to develop high-quality national legislation in this area, drawing on the experiences of other countries. This legislation should fully address the current needs.

Analysis of the research of the problem. The issue of criminal liability for crimes against the foundations of national security in Ukraine and in certain foreign countries has been studied by scholars such as O. Chuvakov, H. Reznichenko, V. Navrotskyi, I. Tomchuk, L. Moshniaga, V. Oliinyk, L. Demydova, V. Borysov, M. Karchevskyi, M. Shepitko, V. Anishchuk, S. Bratel, and others.

The purpose of the article. The article aims to analyze the topic of criminal liability for offenses against national security. It will compare the experiences of different countries and propose improvements to the legal regulations in Ukraine.

Key findings of the study. According to Article 92, Part 1, Clause 17 of the Constitution of Ukraine, the foundations of national security are exclusively determined by the laws of Ukraine [1].

The term "national security of Ukraine" refers to safeguarding the country's state sovereignty, territorial integrity, democratic constitutional order, and other national interests from actual and potential threats [2]. Officials who fail to comply with or violate the laws regarding Ukraine's national security are subject to legal liability [2].

The Criminal Code of Ukraine establishes liability for the following actions:

– violent change or overthrow of the constitutional order or seizure of state power;

– encroachment on the territorial integrity and inviolability of Ukraine;

– financing of actions committed with the aim of violent change or overthrow of the constitutional order or seizure of state power, change of the boundaries of the territory or state border of Ukraine;

– high treason;

– collaboration;

– aiding the aggressor state;

– attempt on the life of a state or public figure;

– sabotage;

– espionage [3].

O. Chuvakov suggests that the main or additional objects of national security in Ukraine can be based on specific types of encroachment. He categorizes crimes that directly encroach on the foundations of national security of Ukraine as those outlined in Articles 109, 110, 110-2, 111, 111-1, 111-2, and others in the Criminal Code of Ukraine. Additionally, he identifies crimes that indirectly encroach on the foundations of national security of Ukraine, such as those listed in Articles 258, 258-1, 258-2, 258-3, and others in the Criminal Code of Ukraine [4, p. 39–40].

G. Reznichenko notes that the Criminal Code of Ukraine, Section I, which deals with "Crimes against the foundations of national security" and includes Article 111-1, did not change its name when the concept of 'criminal offence' was introduced. This is because all the articles in this section were classified as 'crimes' based on the classification of criminal offences provided for in Article 12 of the Criminal Code of Ukraine. However, with the introduction of Article 111-1, which includes criminal offences in parts 1 and 2, there is a question about the discrepancy between the section title and the public danger of the acts for which liability is provided. To address this, the section was decided to be renamed by replacing the word 'crimes' with 'criminal offences' [5, c. 323].

V. Navrotskyi believes that a promising approach to developing criminal legislation, especially in terms of regulating offenses against the foundations of national security of Ukraine, is to focus on the general elements of criminal offenses. Due to the high level of public danger posed by such attacks, they should be criminalized by establishing specific articles in the Criminal Code of Ukraine. Additionally, any amendment or change to the criminal law should be required to correlate with the existing legislative provisions [6, p. 21].

Some foreign examples of regulating criminal liability for crimes against national security are examined to explain their concept.

For instance, according to the Criminal Code of Georgia, imprisonment is prescribed for activities that involve attempting to transfer all or part of the state's territory to a foreign state. This also applies to entering into unconstitutional agreements or negotiations, and the illegal seizure of military control [7, p. 191].

The Criminal Code of the Republic of Lithuania establishes penalties for collaborationism and abuse of official powers by the state leadership in their dealings with foreign states or public organizations, if such behavior is not in the best interests of the Republic of Lithuania and has resulted in or could lead to significant losses [7, p. 191].

The Criminal Code of Poland includes provisions for punishing individuals who attempt to harm the state while acting on behalf of the government in dealings with a foreign state or organization. It also imposes penalties for providing false intelligence to the Republic of Poland, if the Polish authorities were deceived by the concealment of true information or the reporting of false information that is significant to the Republic of Poland. Additionally, the law establishes consequences for publicly insulting the nation or the Republic of Poland, which could lead to imprisonment for up to three years [7, p. 191–192].

The German Criminal Code includes provisions for liability for preparing and inciting aggressive war, high treason, preparing for high treason, continuing the activities of a party declared unconstitutional, and publicly insulting the federal President, state symbols, and constitutional bodies [7, p. 192].

The Criminal Code of Switzerland includes provisions for holding individuals accountable for attempting to change the Constitution of the Confederation or a canton through the use of force, for unlawfully removing constitutional state bodies from office or preventing them from performing their duties, and for attempting to separate a Swiss territory from the Confederation or a territory from its canton [8, p. 505–506].

The Criminal Code of the Republic of Latvia imposes liability for the disclosure of military information that does not constitute a state secret, as well as for the disclosure of official secrets–information that is not meant to be made public. There is also liability for disclosing non-public information after leaving office [9, p. 148].

The Criminal Code of the Republic of Estonia includes laws regarding criminal liability for revealing state secrets. This means that sharing or illegally passing on information that is considered a state secret is punishable by law, depending on the level of secrecy [9, p. 149–150].

Similarly, the Criminal Code of Ukraine addresses criminal offenses related to the protection of state secrets in Chapter XIV. This section outlines offenses concerning the protection of state secrets, the integrity of state borders, conscription, and mobilization [3].

The Criminal Code of the Republic of Armenia establishes liability for the following actions: usurpation of state power, which refers to actions aimed at the violent seizure or retention of state power in violation of the Constitution of the Republic of Armenia, as well as the violent overthrow of the constitutional order of the Republic of Armenia or violent violation of its territorial integrity; public calls for the violent seizure of state power or violent change of the constitutional order of the Republic of Armenia; and assassination of a state, political, or public figure with the aim of terminating their activities [10, p. 164].

The primary objectives of Ukraine's national security criminal-legal protection strategy, as highlighted by L. Demydova, are still relevant. These objectives include the development of a plan to enhance Ukraine's criminal legislation, particularly in the construction of its Special Part; the advancement of theoretical approaches to safeguarding Ukraine's national security foundations within the context of national and international security; the refinement of criminal law policy to protect Ukraine's national security foundations, considering ongoing monitoring of the country's socio-political landscape, crime patterns, and the anticipation of new internal and external threats; the enhancement of criminal law protection for Ukraine's territorial integrity and the functioning of democratic institutions across its territory; the reinforcement of legal protection for the activities of the Ukrainian Armed Forces and other lawful military entities during special periods to ensure national security and territorial integrity restoration; the establishment of mobilization training systems and conditions for staffing the Ukrainian Armed Forces, other law-abiding military entities, and civil defense services during special periods; the reinforcement of criminal

liability for violations of critical infrastructure facilities, such as energy, transport, and the defense-industrial complex; and the improvement of criminal law protection for state secrets, state information resources, electronic governance systems, and technical and cryptographic information protection, while considering best practices from developed countries, among other measures [11, p. 9–10].

M. Karchevskyi points out that historically, the concept of information security in criminal and legal discourse was mainly focused on protecting state secrets from being leaked. This narrow focus is reflected in the Criminal Code of Ukraine (part 1, Article 111), where it is only mentioned in relation to liability for treason.

Karchevskyi argues that this limited view does not align with the increasing use of information technology and the need for legal regulation to protect social relations. He believes that criminal law should not narrowly define information security as solely protecting state secrets, as the threats to information security extend beyond the leakage of classified information [12, p. 6–7]. He suggests that information security should be seen as a system of social relations that ensures the fulfillment of information needs for citizens, society, and the state. This includes ensuring access to information resources, forming information resources, and maintaining the functioning of information technologies as means of accessing and forming information [12, p. 8–9].

V. Anishchuk also emphasizes that information security aims to prevent harm caused by biased information that leads to false and illegal dissemination, use, and distribution of information [13, c. 142–143].

Foreign experience in protecting critical infrastructure is valuable. For instance, in Germany, the protection of critical infrastructure is primarily the responsibility of the Federal Office for Information Security, the Federal Office for the Protection of the Constitution, the Federal Office for Civil Protection and Disaster Management, the Federal Criminal Police, and the Federal Agency for Technical Assistance [14, p. 264].

In Poland, critical infrastructure encompasses elements that ensure the security of the state and its citizens, as well as the effective functioning of state administration bodies and business institutions [14, p. 264]. In France, critical infrastructure facilities are defined as institutions, production facilities, and facilities that provide goods and services essential for the functioning of society [14, p. 264].

Conclusion. The current state of criminal liability for crimes against the foundations of national security in Ukraine requires further comprehensive research and improvement of legal regulations. We consider addressing inconsistencies regarding the title of Chapter I of the special part of the Criminal Code of Ukraine, “Crimes against the foundations of the national security of Ukraine”, and the content of the relevant articles included in it, to be necessary.

This section should enforce criminal liability for all actions that threaten Ukraine’s national security. Therefore, new articles should be included to establish criminal liability in the areas of protecting state secrets and critical infrastructure, expand the protection of information security, and penalize actions aimed at harming the state by a person authorized to act on behalf of the state in relations with the leadership of a foreign state or organization. Additionally, criminal liability should be determined for individuals who publicly insult the Ukrainian people or Ukraine.

REFERENCES

1. ***Konstituciya Ukrayini*** (1996, 28 chervnya). [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [In Ukrainian].

2. ***Pro nacionalnu bezpeku Ukrayini*** (2018, 21 chervnya): Zakon Ukrayini No. 2469-VIII [On the national security of Ukraine: Law of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text [In Ukrainian].

3. ***Kriminalnij kodeks Ukrayini*** (2001, 5 kvitnya): Zakon Ukrayini No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine: Code of Ukraine].URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text [In Ukrainian].

4. Chuvakov, O. A. ***Aktualni pitannya shhodo vdoskonalennya kriminalno-pravovoyi ohoroni osnov nacionalnoyi bezpeki ukrayini*** [Current issues regarding the improvement of criminal law protection of the foundations of national security of Ukraine]. *Visnik Odeskogo nacionalnogo universitetu.* Seriya: Pravoznavstvo. Tom 25. Vipusk 2 (37). 2023. P. 36–40. [In Ukrainian].

5. Reznichenko, G. S. ***Napryamki udoskonalennya kriminalnoyi vidpovidalnosti za kolaboracijnu diyalnist*** [Directions for improving criminal liability for collaborative activity]. *Mizhnarodna ta nacionalna bezpeka: teoretichni i prikladni aspekti : materiali VII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 17 ber. 2023 r.).* Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 2023. P. 323–324. [In Ukrainian].

6. Navrockij, V. ***Zagalni, specialni ta kazuyistichni skladi kriminalnih pravoporushen proti osnov nacionalnoyi bezpeki Ukrayini*** [General, special and casuistic compositions of criminal offenses against the foundations of national security of Ukraine]. *Pravo Ukrayini.* 2022. No. 11. P. 12–23. [In Ukrainian].

7. Tomchuk, I. O. ***Porivnyalno-pravova harakteristika vidpovidalnosti za zlochini proti nacionalnoyi bezpeki za vitchiznyanim ta zarubizhnim kriminalnim zakonodavstvom*** [Comparative legal characteristics of responsibility for crimes against national security under domestic and foreign criminal legislation]. *Pravo i suspilstvo.* 2015. No. 4, chastina 3. P. 189–194. [In Ukrainian].

8. Moshnyaga, L.V. ***Kriminalno-pravova ohorona konstitucijnih osnov nacionalnoyi bezpeki: mizhnarodno-pravove porivnyannya*** [Criminal law protection of the constitutional foundations of national security: an international legal comparison]. *Yuridichnij naukovij elektronnij zhurnal.* 2023. No. 4. P. 505–509. [In Ukrainian].

9. Olijnik, V. I. ***Dosvid kriminalno-pravovogo zabezpechennya ohoroni derzhavnoyi tayemnici krayin blizkogo zarubizhzhya*** [Experience of criminal law enforcement of protection of state secrets of the countries of the near abroad]. *Yuridichna nauka.* 2020. No. 12(114). P. 144–152. [In Ukrainian].

10. Moshnyaga, L. V. ***Zarubizhnij dosvid kriminalizaciyi zlochiniv proti konstitucijnih osnov nacionalnoyi bezpeki na prikladi Kriminalnih kodeksiv Azerbajdzhanskoyi Respubliki, Respubliki Virmeniya, Respubliki Kazahstan ta Gruziyi*** [Foreign experience of criminalization of crimes against the constitutional foundations of national security on the example of the Criminal Codes of the Republic of Azerbaijan, the Republic of Armenia, the Republic of Kazakhstan and Georgia]. *Naukovi zapiski. Seriya: pravo.* Vipusk 2. Specvipusk. 2017. P. 163–167. [In Ukrainian].

11. Demidova, L. M. ***Doktrinalna model strategiyi kriminalno-pravovoyi ohoroni osnov nacionalnoyi bezpeki ukrayini: konceptualni zasadi*** [The doctrinal model of the strategy of criminal-legal protection of the foundations of national security of Ukraine: conceptual foundations]. *Aktualni problemi kriminalno-pravovoyi ohoroni osnov nacionalnoyi bezpeki Ukrayini: mater. krugl. stolu.* H.: Yurajt. 2017. P. 7–11. [In Ukrainian].

12. ***Mizhnarodni standarti ta nacionalna kriminalno-pravova politika u sferi ohoroni informacijnoyi bezpeki: monografiya: elektron. nauk. vid. / za zag. red. V. I. Borisova, M. V. Karchevskogo, M. V. SHepitka; Nac. akad. prav. nauk Ukrayini; NDI vivch. problem zlochinnosti im. akad. V. V. Stashisa NAPrN Ukrayini*** [International standards and national criminal law policy in the field of information security protection: monograph: electronic. of science view. / for general ed. V. I. Borysova, M. V. Karchevskoho, M. V. Shepitka; National Acad. rights Sciences of Ukraine; Scientific Research Institute crime problems named after Acad. V. V. Stashis National Academy of Sciences of Ukraine]. Harkiv: Pravo, 2023. 152 p. [In Ukrainian].

13. Anishhuk, V. V. ***Informacijna bezpeka yak ob'yekt posyagannya zlochiniv proti osnov nacionalnoyi bezpeki Ukrayini*** [Information security as an object of crimes against the foundations of national security of Ukraine]. *Naukovij visnik Uzhgorodskogo Nacionalnogo Universitetu. Seriya PRAVO.* Vipusk 77: chastina 2. 2023. P. 139–143. [In Ukrainian].

14. Bratel, S. G. ***Dosvid zarubizhnih krayin u sferi zabezpechennya bezpeki ob'yektiv kritichnoyi infrastrukturi*** [Experience of foreign countries in the field of ensuring the safety of critical infrastructure facilities]. *Pivdennoukrayinskij pravnichij chasopis.* 2023. No. 3. P. 261–265. [In Ukrainian].

Дата надходження: 20.08.2024 р.

Olena Kovalchuk

Олена КОВАЛЬЧУК
Національний університет "Львівська політехніка",
доцент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України
olena.b.kovalchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-5547-1625

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті розглянуто питання кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки на прикладі вітчизняного та зарубіжного досвіду окремих країн.

Зокрема, досліджено досвід Литовської Республіки, Латвійської Республіки, Естонської Республіки, Грузії, Республіки Вірменія, Республіки Польща, Швейцарії, Федеративної Республіки Німеччина та Французької Республіки з питань законодавчого регулювання кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки.

Зроблено висновок, що сьогодні питання кримінальної відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України потребує подальшого всебічного ґрунтовного дослідження та відповідно вдосконалення правового регулювання. Пропонується усунути неузгодженості щодо назви розділу І особливої частини Кримінального кодексу України "Злочини проти основ національної безпеки України" та змісту відповідних статей, які входять до нього.

Також важливим є питання, щоб цим розділом була передбачена кримінальна відповідальність за всі діяння, які становлять загрозу для основ національної безпеки України. Так, видається за доцільне, долучити до нього статті, які б передбачали кримінальну відповідальність у сфері охорони державної таємниці, захисту критичної інфраструктури, розширити питання охорони інформаційної безпеки, встановити відповідальність за вчинення дій, спрямованих на завдання шкоди державі особою, яка уповноважена виступати від імені держави у відносинах з керівництвом іноземної держави або іноземною організацією та публічну образу українського народу чи України.

Ключові слова: національна безпека, кримінальна відповідальність, держава, злочини, державна зрада, критична інфраструктура, інформаційна безпека.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 340.12

Світлана КРАВЧУК
Національний університет “Львівська політехніка”,
старший викладач кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
svitlana.m.kravchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3485-1343

ВПЛИВ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЗАГАЛЬНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ СТАЛОГО ВТІЛЕННЯ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.101

© Кравчук С., 2024

Актуальність тематики зумовлена розвитком штучного інтелекту (ШІ), однією з найважливіших технологічних тенденцій сучасності, яка має значний вплив на права людини та різні аспекти її життя. ШІ розвивається надзвичайно швидко. Це створює нові виклики для прав людини, які потребують негайного вирішення. Важливо розуміти, як технології можуть змінювати наше суспільство та яких заходів потрібно вживати для захисту прав людини.

У статті досліджено вплив розвитку ШІ на права людини, підкреслюючи як позитивні, так і негативні аспекти технологічного прогресу. Автор аналізує, як ШІ може загрожувати праву на приватність через збір та обробку великих обсягів даних, що може призвести до втрати контролю над особистою інформацією. Розглядає вплив ШІ на доступ до інформації, де алгоритми можуть створювати інформаційні бульбашки, обмежуючи різноманітність отримуваної інформації. Звертається увага на можливі обмеження свободи вираження поглядів через алгоритмічну цензуру контенту, що може призвести до обмеження свободи слова. Використання ШІ у судовій системі може вплинути на справедливість судових рішень, особливо якщо алгоритми мають упередження чи помилки. Простежено вплив автоматизації на ринок праці та ризики втрати робочих місць й необхідність пошуку балансу між технологічним прогресом та зайнятістю. У сфері охорони здоров’я ШІ може як покращити діагностику та лікування, так і створити нові виклики через можливі помилки алгоритмів та нерівний доступ до медичних технологій. У сфері освіти використання ШІ відкриває нові можливості, але також створює бар’єри для доступу до знань, особливо для вразливих груп. Автор наголошує на важливості врахування прав людини в контексті кліматичних ризиків. Порушуються проблеми дискримінації та обмеження свободи пересування через упередженість алгоритмів.

Автор підкреслює потребу розробки регуляторних механізмів для захисту прав людини в умовах швидкого розвитку ШІ, забезпечуючи баланс між інноваціями та захистом прав людини, та наводить низку чітких рекомендацій.

Ключові слова: права людини, штучний інтелект, інформаційні технології, право на приватність, право на інформацію, право на свободу вираження поглядів, право на справедливий суд, право на працю, право на охорону здоров’я, право на освіту.

Постановка проблеми. Сьогодні є запит суспільства на розвиток нових технологій, штучного інтелекту (далі – ШІ) зокрема. До висвітлення проблем правового регулювання звертається дедалі

більше дослідників з погляду на інформатизацію суспільства та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій. ШІ відіграє особливу роль в управлінні різними сторонами життя суспільства, тому у зв'язку з цим не можуть лишатися осторонь права людини. У сучасному світі розвиток технологій та ШІ набуває все більшого значення. Суспільство активно запитує на інновації, які можуть покращити якість життя, підвищити ефективність роботи та забезпечити нові можливості для розвитку. Однак разом із цими перевагами виникають і нові виклики, особливо у сфері прав людини.

Інформатизація суспільства та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) стали невіддільною частиною нашого життя. Вони забезпечують швидкий доступ до інформації, спрощують комунікацію і відкривають нові горизонти для навчання та роботи. Проте зростання обсягів даних і обробка їх за допомогою ШІ викликають занепокоєння щодо захисту приватності та конфіденційності.

ШІ відіграє важливу роль в управлінні різними аспектами життя суспільства. Він використовується в медицині для діагностики захворювань, в освіті для персоналізації навчання, в економіці для аналізу ринкових тенденцій та в багатьох інших сферах. Однак водночас виникають питання щодо етичності використання ШІ та його впливу на права людини.

Права людини в контексті розвитку ШІ підлягають певним ризикам.

Розвиток ШІ ставить під загрозу низку ключових прав людини: право на приватність, право на інформацію, право на свободу вираження поглядів, право на справедливий суд, право на працю, право на охорону здоров'я, право на освіту, права людини в контексті кліматичних ризиків, право на недискримінацію, право на свободу пересування.

Аналіз дослідження проблеми. Проблематика досліджень у сфері штучного інтелекту є мультидисциплінарною. Правозахисна спільнота лише нещодавно почала розглядати весь спектр ризиків, пов'язаних зі штучним інтелектом. Нині існує значна невизначеність щодо того, як концептуалізувати ці ризики. Дослідженням впливу ШІ на правове регулювання, права людини у різних галузевих (цивільно-правова, кримінальна) та теоретико-правовій й філософській сфері зокрема працювали такі науковці: К. О. Александрова, Г. Андрощук, К. Бавіц, Ю. Балтрунене, О. А. Баранов, Ю. М. Басига, Р. С. Бердо, Д. М. Бєлов, М. В. Бєлова, Р. Я. Бутинська, І. П. Варава, М. М. Великанова, В. А. Величко, С. Ф. Гуцу, М. В. Дубняк, В. В. Заборовський, О. І. Зозуляк, Т. Г. Каткова, Л. Й. Кім, Д. В. Коломицька, О. І. Косілова, О. В. Костенко, Ю. В. Кривицький, О. О. Мазіна, С. Матуєлене, К. Міліцина, О. Мойсюк, А. Нєвєнгловський, О. Олійник, О. Ю. Парамонова, О. Письменна, Д. Прилипко, О. Е. Радутний, В. Л. Расюн, Ю. М. Сидорчук, Х. К. Солодовнікова, Н. М. Стефанишин, Є. А. Тимошенко, В. В. Ткаченко, Л. В. Токар, К. Токарєва, О. В. Трута, О. П. Трута, Х. Хіллігосс, К. О. Черевко, В. Шевчук, Н. В. Шишка, Б. С. Щербина та ін.

На щастя, наразі набирає обертів використання прав людини як основи для дебатів про ШІ. Права людини доповнюють світові етичні ініціативи.

Складність систем штучного інтелекту означає, що їхні результати часто важко, а то й неможливо повністю пояснити. Ми розгортаємо ці непрозорі системи швидко і часто недбало, але використання ШІ для аналізу даних і прийняття алгоритмічних рішень може мати негайний негативний вплив на життя людей, потенційно порушуючи їх права в небачених раніше масштабах.

Досі ті, хто намагається запобігти шкоді та зменшити ризики, зосереджувалися насамперед на етиці розробки та впровадження ШІ, надаючи мало уваги правам людини.

Розвиток нових технологій, ШІ та їх впровадження у суспільні відносини, соціальну практику потребує проведення нагальних нових наукових теоретико-правових досліджень щодо прав людини та загальних рекомендацій для безпечного їх впровадження.

Метою статті є дослідження низки прав людини у контексті впливів на них ШІ.

Задля чіткості наведемо попередній короткий огляд досліджуваних прав людини.

1. Право на приватність. Збір та обробка великих обсягів даних можуть порушувати приватність, тому важливо забезпечити захист персональних даних та прозорість у використанні ШІ.

2. Право на інформацію. Це охоплює доступ до інформації, свободу отримання та поширення інформації, що критично важливе для демократичного суспільства.

3. Право на свободу вираження поглядів. Це право дає змогу людям вільно висловлювати свої думки та ідеї без страху переслідування.

4. Право на справедливий суд. Забезпечення справедливого та неупередженого судового процесу є основою правової держави.

5. Право на працю. Це право охоплює доступ до гідної роботи, справедливі умови праці та захист від безробіття.

6. Право на охорону здоров'я. Доступ до медичних послуг та захист здоров'я є фундаментальними правами людини.

7. Право на освіту. Освіта є ключем до розвитку особистості та суспільства загалом.

8. Права людини в контексті кліматичних ризиків. Зміна клімату впливає на багато аспектів життя, зокрема доступ до води, їжі та житла.

9. Право на недискримінацію. Забезпечення рівних прав та можливостей для всіх, незалежно від раси, статі, релігії чи інших ознак.

10. Право на свободу пересування. Це право містить можливість вільно пересуватися та обирати місце проживання.

Виклад основного матеріалу. В епоху розвитку ШІ та інтелектуальних інформаційних систем особливої уваги потребують кілька основних прав людини, які ми розглянемо, та окремі групи, пов'язані з ними.

Право на приватність: збір та обробка великих обсягів даних можуть порушувати приватність людини, тому важливо забезпечити захист персональних даних та прозорість у використанні ШІ.

Позитивні впливи:

1. Покращення безпеки даних: ШІ може допомогти виявляти та запобігати кібератакам, забезпечуючи кращий захист особистих даних.

2. Персоналізація послуг: завдяки аналізу великих обсягів даних ШІ може надавати більш персоналізовані послуги, що підвищує зручність для користувачів.

3. Автоматизація рутинних завдань: ШІ може автоматизувати процеси, що містять обробку особистих даних, зменшуючи ризик людських помилок.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Порушення конфіденційності: ШІ може збирати та аналізувати великі обсяги особистих даних, що може призвести до порушення конфіденційності.

2. Упередженість алгоритмів та брак прозорості: алгоритми ШІ можуть бути упередженими, якщо вони навчені на даних, що містять упередження, що може призвести до несправедливого використання особистих даних та знизить довіру.

Право на інформацію (інформаційні права людини): важливо забезпечити людству доступ до правдивої та неупередженої інформації, особливо в умовах поширення дезінформації та фейкових новин.

Позитивні прояви:

1. Покращення доступу до інформації: ШІ може допомогти в аналізі та пошуку інформації, що робить її більш доступною для широкого кола людей.

2. Автоматизація рутинних завдань: ШІ може автоматизувати процеси обробки інформації, що зменшує ризик людських помилок і підвищує ефективність.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Порушення конфіденційності: ШІ може збирати та аналізувати великі обсяги особистих даних, що може призвести до порушення конфіденційності.

2. Упередженість алгоритмів: алгоритми ШІ можуть бути упередженими, якщо вони навчені на даних, що містять упередження, що може призвести до несправедливого використання інформації.

Право на свободу вираження поглядів: використання ШІ для цензури або контролю інформації може обмежувати свободу слова та доступ до інформації. Так, цензура за допомогою ШІ може бути використана для обмеження свободи соціальних об'єднань, шляхом видалення груп, сторінок і контенту, які сприяють організації особистих зустрічей і співпраці. Програмне забезпечення для спостереження на основі ШІ також може використовуватися з прямою метою дискримінації, дозволяючи урядам ідентифікувати, націлювати та відмовляти в послугах людям з різних соціальних груп. Роль ШІ у створенні та поширенні дезінформації ставить під сумнів поняття чесних виборів і створює загрозу праву на політичну участь і самовизначення [1].

Позитивні впливи впровадження ШІ:

1. Розширення можливостей для самовираження: ШІ може допомогти людям створювати та поширювати контент, який раніше був недоступний через технічні або фінансові обмеження. Наприклад, інструменти для автоматичного перекладу та генерації тексту можуть допомогти людям виражати свої думки на різних мовах.

2. Підтримка свободи слова: ШІ може допомогти виявляти та запобігати цензурі, забезпечуючи доступ до інформації та можливість вільно висловлювати свої погляди.

3. Аналіз громадської думки: використання ШІ для аналізу великих обсягів даних може допомогти виявляти тенденції та настрої в суспільстві, що сприяє більш обґрунтованому прийняттю рішень та врахуванню різних поглядів.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Алгоритмічна упередженість. Алгоритми ШІ можуть бути упередженими, якщо вони навчені на даних, що містять упередження. Це може призвести до дискримінації та обмеження свободи вираження поглядів певних груп людей.

2. Цензура та контроль: ШІ може бути використаний для моніторингу та контролю за висловлюваннями, що може призвести до обмеження свободи слова. Наприклад, автоматизовані системи модерації контенту можуть помилково блокувати або видаляти законний контент.

3. Порушення конфіденційності: використання ШІ для аналізу та моніторингу висловлювань може порушувати конфіденційність особистих даних, що може мати негативні наслідки для свободи вираження поглядів.

Ці аспекти показують, що впровадження ШІ потребує ретельного підходу та регулювання, щоб забезпечити баланс між свободою вираження поглядів та захистом від можливих зловживань.

Право на справедливий суд: використання ШІ в системах правосуддя повинно бути прозорим і підконтрольним, щоб уникнути несправедливих рішень. У цьому контексті особливе значення для нашої держави мають нормативні положення Конституції України щодо рівності перед законом і судом [2]. Природа принципу рівності має бути дотримана і за умов застосування ШІ. Щобільше, саме ШІ може бути інструментом забезпечення такої рівності. Високотехнологічні інструменти покликані забезпечити рівну доступність навіть для маломобільних громадян.

Позитивні аспекти:

1. Підвищення ефективності: ШІ може автоматизувати рутинні завдання, такі як аналіз документів та пошук правових позицій чи прецедентів, що дозволяє суддям зосередитися на складніших аспектах справи.

2. Покращення доступу до правосуддя: автоматизовані системи можуть зробити правову допомогу більш доступною для широкого кола людей, зокрема тих, хто не може дозволити собі адвоката.

3. Зменшення кількості людських помилок: використання ШІ може знизити ризик помилок, пов'язаних з людським фактором, упередженості або втоми.

4. Прискорення процесу: ШІ може допомогти прискорити судові процеси, що сприяє розгляду справ у розумні строки.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Упередженість алгоритмів: алгоритми ШІ можуть бути упередженими, якщо вони навчені на даних, що містять упередження чи неточності через колізії. Це може призвести до несправедливих рішень.

2. Брак прозорості: рішення, прийняті ШІ, можуть бути складними для розуміння та оскарження, що може знизити довіру до судової системи, або ж потребувати створення нового правового регулювання.

3. Залежність від технологій: надмірна залежність від ШІ може призвести до втрати навичок у суддів, адвокатів, правозахисників, а також до істотних проблем у разі технічних збоїв.

4. Порушення конфіденційності: використання ШІ може створювати ризики для конфіденційності даних, особливо якщо вони неналежно захищені.

Право на працю: автоматизація та роботизація можуть призвести до втрати робочих місць. Важливо забезпечити справедливий перехід та підтримку для працівників.

Позитивні впливи:

1. Нові робочі місця: ШІ може сприяти створенню нових галузей та появі нових професій, які потребують спеціалістів з обслуговування та розробки ШІ-технологій.

2. Підвищення продуктивності: автоматизація рутинних завдань дає змогу працівникам зосередитися на більш творчих та стратегічних аспектах роботи, що підвищує загальну продуктивність та технологічний прогрес.

3. Покращення умов праці: ШІ може зменшити фізичне навантаження та ризики для здоров'я працівників, автоматизуючи небезпечні або монотонні завдання.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Витіснення окремих професій та робочих місць: автоматизація може призвести до скорочення робочих місць у сферах, де виконуються рутинні завдання.

2. Необхідність перекваліфікації: працівники можуть потребувати нових навичок для адаптації до змін на ринку праці, що може бути складним та витратним процесом.

3. Нерівність доступу до технологій: не всі люди мають однаковий доступ до новітніх технологій та можливостей для їх вивчення. Це може посилити соціальну нерівність.

Право на охорону здоров'я: використання ШІ в медичних системах може покращити діагностику та лікування [3, 4], але також може призвести до помилок або упереджених рішень, що впливають на здоров'я людини [5, 6].

Позитивні впливи:

1. Доступ до медичних послуг: у віддалених або ресурсно обмежених регіонах ШІ може допомогти забезпечити доступ до медичних послуг, де бракує медичних працівників.

2. Швидкість діагностики: ШІ може швидко обробляти медичні зображення, такі як рентгенівські знімки, КТ та МРТ, що дає змогу швидше виявляти аномалії та вчасно починати лікування.

3. Підвищення точності діагностики: ШІ може аналізувати великі обсяги даних, медичні записи та інші дані і виявляти патерни, які можуть бути складними для виявлення людиною. Це може призвести до точніших діагнозів і ефективніших рішень щодо лікування.

4. Персоналізована медицина: ШІ може аналізувати великі обсяги даних для створення індивідуальних планів лікування, що враховують унікальні особливості кожного пацієнта.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Проблеми з конфіденційністю: використання ШІ потребує збору великих обсягів медичних даних, що може порушувати приватність пацієнтів.

2. Упередженість алгоритмів: якщо алгоритми ШІ навчаються на упереджених даних, це може призвести до дискримінації певних груп пацієнтів та неправильних діагнозів.

3. Фізична безпека людини: помилки в алгоритмах або кібератаки можуть загрожувати безпеці пацієнтів.

4. Залежність від технологій: надмірна залежність від ШІ може призвести до зниження навичок медичних працівників у традиційній діагностиці та лікуванні [7].

Право на освіту: ШІ може змінити підходи до навчання та доступу до освіти [8]. Важливо забезпечити рівний доступ до якісної освіти для всіх, незалежно від соціального статусу або місця проживання та згідно з інтелектуальними даними. Штучний інтелект має потенціал значно змінити освіту, створюючи як нові можливості, так і певні ризики. Наприклад, фільтрувальні бульбашки можуть мати вплив на наукові дослідження, обмежуючи доступ до різноманітних джерел знань та точок зору. Це може призвести до зниження якості освіти та наукових досліджень, що своєю чергою впливає на розвиток суспільства загалом, як відповідне колективне право.

Позитивні впливи:

1. Доступ до освіти: ШІ може забезпечити доступ до якісної освіти в віддалених або ресурсно обмежених регіонах, використовуючи онлайн-платформи та віртуальних викладачів.

2. Персоналізоване навчання: ШІ може адаптувати навчальні матеріали до індивідуальних потреб і темпу кожного, хто навчається, що сприяє більш ефективному та розміреному засвоєнню інформації та отриманню міцних знань.

3. Автоматизація рутинних завдань: ШІ може автоматизувати такі завдання, як перевірка домашніх завдань і тестів, що дає змогу більше часу присвячувати індивідуальній роботі.

4. Підтримка викладачів: ШІ може допомагати у підготовці навчальних матеріалів, аналізі успішності та наданні рекомендацій щодо покращення навчального процесу.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Проблеми з конфіденційністю: використання ШІ потребує збору великих обсягів даних про людину, що може порушувати її приватність.

2. Нерівність у доступі: не всі люди планети мають рівний доступ до технологій та матеріальні ресурси, що може посилити наявні освітні нерівності.

3. Залежність від технологій: надмірна залежність від ШІ може призвести до зниження навичок критичного мислення та самостійного навчання людини.

Штучний інтелект може мати значний вплив на **права людини в контексті кліматичних ризиків**. Він може значно покращити управління кліматичними ризиками, але важливо враховувати численні нюанси багатьох інших потенційних ризиків роботи ШІ та забезпечити тривкий захист прав людини.

Позитивні впливи:

1. Моніторинг та прогнозування: ШІ може допомагати у зборі та аналізі даних про зміну клімату, прогнозуванні екстремальних погодніх явищ та управлінні ресурсами, що може зменшити ризики для життя та здоров’я людей.

2. Ефективне використання ресурсів: ШІ може оптимізувати використання енергії та ресурсів, що сприяє зменшенню викидів парникових газів і покращенню екологічної ситуації.

3. Підвищення обізнаності: ШІ може використовуватися для інформування громадськості про кліматичні ризики та заходи з їхнього зменшення, що сприяє підвищенню екологічної свідомості.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Нерівність у доступі: технології ШІ можуть бути недоступними для деяких регіонів або груп населення, що може посилити соціальну та економічну нерівність.

2. Енергоспоживання: використання ШІ потребує значних енергетичних ресурсів, що може збільшити викиди парникових газів і погіршити кліматичну ситуацію.

Право на недискримінацію: ШІ може підсилювати наявні упередження та дискримінацію, якщо алгоритми навчаються на упереджених даних. Потрібно впроваджувати механізми для запобігання дискримінації.

Позитивні впливи:

1. Швидке виявлення та усунення упереджень: ШІ може аналізувати великі обсяги даних для виявлення упереджень під час прийняття рішень, що істотно допомагає усунути дискримінаційні практики.

2. Підвищення прозорості: використання ШІ може забезпечити більшу прозорість у прийнятті рішень, оскільки алгоритми можуть ґрунтуватися на об'єктивних критеріях. Це може допомогти зменшити суб'єктивні упередження, які можуть виникати у людей.

Можливі негативні прояви, які потребують особливої уваги:

1. Упередженість алгоритмів: алгоритми ШІ можуть бути упередженими, якщо вони навчені на даних, що містять упередження. Це може призвести до дискримінаційних рішень. Наприклад, якщо алгоритм навчений на даних, де певна група людей систематично недооцінюється, він може продовжувати цю дискримінацію.

2. Відсутність прозорості: алгоритми ШІ можуть бути складними для розуміння, що ускладнює виявлення та виправлення упереджень. Це може призвести до ситуацій, коли дискримінаційні рішення приймаються автоматично, без можливості їх оскарження.

3. Порушення приватності: збір та аналіз великих обсягів даних можуть порушувати приватність, що може вплинути на певні групи людей більше, ніж на інші. Це може створити додаткові ризики для вразливих груп населення.

Право на свободу пересування: використання ШІ для моніторингу та контролю може обмежувати свободу пересування людей, особливо в авторитарних режимах [9].

Позитивні аспекти:

1. Можливість підвищення безпеки, зокрема через моніторинг громадських місць та виявлення потенційних загроз (застосування систем розпізнавання облич).

2. Оптимізація транспортних систем: використання ШІ для аналізу транспортних потоків громадського транспорту (зменшення заторів та покращення мобільності у містах, сприяння ефективному використанню ресурсів та зменшенню викидів парникових газів).

3. Покращення управління надзвичайними ситуаціями: ШІ може допомагати у моніторингу надзвичайних ситуацій, забезпечуючи швидке реагування та евакуацію населення. Це може врятувати життя людей та зменшити шкоду.

Негативні аспекти:

1. Порушення приватності: постійний нагляд та збір даних про пересування людей можуть створювати відчуття постійного контролю та обмежувати особисту свободу, спричиняти психологічний дискомфорт.

2. Зловживання владою в авторитарних режимах: використання ШІ для моніторингу може стати інструментом для придушення інакодумства та контролю над населенням. Це може призводити до обмеження свободи пересування, арештів та переслідувань за політичні погляди.

3. Упередженість алгоритмів: спричинять дискримінацію певних груп населення. Наприклад, системи розпізнавання облич можуть мати вищу похибку для людей з певними етнічними ознаками, що може призводити до неправомірних затримань та обмежень свободи пересування.

На основі дослідженого можна подати такі рекомендації:

1. Етичне використання: важливо, щоб розробка та впровадження ШІ враховували наявні, на конкретний період розвитку суспільства, етичні принципи та визнані міжнародною спільнотою загальні принципи та права людини та її нові потреби.

2. Прозорість: алгоритми ШІ мають бути прозорими та підконтрольними, щоб уникнути помилок і забезпечити довіру громадськості, людини. А також необхідно встановити персональну відповідальність за їх створення й особливу увагу треба надавати прогнозуванню.

3. Навчати нового: члени суспільства повинні регулярно, невпинно, рівномірно та збалансовано отримувати відповідну підготовку для роботи з ШІ, щоб ефективно використовувати його можливості в різноманітних інтелектуальних інформаційних системах.

4. Справедливий доступ: потрібно забезпечити рівний доступ до технологій ШІ для всіх регіонів і груп населення.

ШІ може значно покращити життя людей, його якість, але важливо враховувати всі ризики та твердо й послідовно забезпечувати захист всіх прав людини.

Висновки. Право на приватність, право на інформацію (низка похідних інформаційних прав людини), право на свободу вираження поглядів, право на справедливий суд, право на працю, право на охорону здоров'я, право на освіту, низка прав людини в контексті кліматичних ризиків, право на недискримінацію, право на свободу пересування – найвразливіші у сучасному світі, особливо в контексті швидкого розвитку технологій, зокрема штучного інтелекту, глобалізації та зміни клімату.

Ці права потребують особливої уваги та захисту, щоб забезпечити гідне життя для всіх людей у сучасному світі.

Розглянутий список прав не претендує на всеохопність, проте подальші наукові розвідки будуть вельми корисними для утвердження прав людини у цифрову епоху.

Наведені права та їх групи потребують особливої уваги та належного правового регулювання для забезпечення їх дотримання в умовах стрімкого розвитку технологій. Розвиток ШІ має як позитивні, так і негативні наслідки для прав людини. Важливо забезпечити баланс між інноваціями та захистом прав, щоб максимально використовувати потенціал ШІ, водночас не порушуючи основоположні права людини.

Це потребує спільних зусиль урядів, науковців, технологічних компаній та громадянського суспільства для створення етичних стандартів та регуляцій, які забезпечать справедливе та безпечне використання ШІ. Особлива увага надається законодавцю для подолання прогалин правового регулювання. Тільки такий комплексний підхід зможе забезпечити гармонійний розвиток суспільства, де технології слугують благу людства, а права людини залишаються непорушними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Human rights in the age of artificial intelligence. (2018). Access Now. URL: https://www.accessnow.org/human-rights-matter-in-the-ai-debate-lets-make-sure-ai-does-us-more-good-than-harm/

2. Конституція України. Закон України № 254к/96-ВР. (1996). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%B2%D1%80#Text

3. WHO issues first global report on Artificial Intelligence (AI) in health and six guiding principles for its design and use. (2021). World Health Organization (WHO). URL: https://www.who.int/news/item/28-06-2021-who-issues-first-global-report-on-ai-in-health-and-six-guiding-principles-for-its-design-and-use

4. Revolutionizing Healthcare: The Impact of AI on Medical Diagnoses and Treatment Decisions. (2023). IEEE Computer Society. URL: https://www.computer.org/publications/tech-news/community-voices/ai-impact-on-medical-diagnosis-treatment

5. WHO guidance on Artificial Intelligence to improve healthcare, mitigate risks worldwide. (2021). UN News. URL: https://news.un.org/en/story/2021/06/1094902

6. Горанський Ю. І. (2023). Штучний інтелект у медицині : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації. С. 68–72.

7. Mirbabaie Milad, Stieglitz Stefan, Frick Nicholas R. J. (2021). Artificial intelligence in disease diagnostics: A critical review and classification on the current state of research guiding future direction. SpringerLink. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s12553-021-00555-5

8. How AI can accelerate students' holistic development and make teaching more fulfilling. (2023). World Economic Forum. URL: https://www.weforum.org/agenda/2023/05/ai-accelerate-students-holistic-development-teaching-fulfilling/

9. Artificial intelligence (AI) and human rights: Using AI as a weapon of repression and its impact on human rights. (2024). URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO_IDA%282024%29754450

REFERENCES

1. ***Human rights in the age of artificial intelligence.*** (2018). *Access Now.* Retrieved from https://www.accessnow.org/human-rights-matter-in-the-ai-debate-lets-make-sure-ai-does-us-more-good-than-harm/ [In English].

2. ***Konstytutsiia Ukrainy***. Zakon Ukrainy No. 254k/96-VR. (1996). [Constitution of Ukraine. Law of Ukraine] Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%B2%D1%80#Text [In Ukrainian].

3. ***WHO issues first global report on Artificial Intelligence (AI) in health and six guiding principles for its design and use.*** (2021). *World Health Organization (WHO).* Retrieved from https://www.who.int/news/item/28-06-2021-who-issues-first-global-report-on-ai-in-health-and-six-guiding-principles-for-its-design-and-use [In English].

4. ***Revolutionizing Healthcare: The Impact of AI on Medical Diagnoses and Treatment Decisions.*** (2023). *IEEE Computer Society*. Retrieved from https://www.computer.org/publications/tech-news/community-voices/ai-impact-on-medical-diagnosis-treatment [In English].

5. ***WHO guidance on Artificial Intelligence to improve healthcare, mitigate risks worldwide.*** (2021). *UN News.* Retrieved from https://news.un.org/en/story/2021/06/1094902 [In English].

6. Horanskyi, Yu. I. (2023). ***Shtuchnyi intelekt u medytsyni*** [Shtuchnyi intellect u meditsyni] : materialy vseukrainskoho naukovo-pedahohichnoho pidvyshchennia kvalifikatsii. P. 68–72. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Daria-Tihonova-3/publication/375182665_Tezi_-_Cifrovizacia_administrativnih_poslug_u_vijskovij_cas_s219-221_Vseukrainske_naukovo-pedagogicne_pidvisenna_kvalifikacii_TEHNOLOGII_DOBROCESNOGO_VIKORISTANNA_STUCNOGO_INTELEKTU_U_SFERI_OSVITI_TA_/links/6542b214ff8d8f507ce20569/Tezi-Cifrovizacia-administrativnih-poslug-u-vijskovij-cas-s219-221-Vseukrainske-naukovo-pedagogicne-pidvisenna-kvalifikacii-TEHNOLOGII-DOBROCESNOGO-VIKORISTANNA-STUCNOGO-INTELEKTU-U-SFERI-OSVITI-TA.pdf#page=68 [In Ukrainian].

7. Mirbabaie, Milad, Stieglitz, Stefan, Frick, Nicholas R. J. (2021). ***Artificial intelligence in disease diagnostics: A critical review and classification on the current state of research guiding future direction. SpringerLink.*** Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s12553-021-00555-5 [In English].

8. ***How AI can accelerate students' holistic development and make teaching more fulfilling.*** (2023). *World Economic Forum.* Retrieved from https://www.weforum.org/agenda/2023/05/ai-accelerate-students-holistic-development-teaching-fulfilling/ [In English].

9. ***Artificial intelligence (AI) and human rights: Using AI as a weapon of repression and its impact on human rights.*** (2024). Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EXPO_IDA%282024%29754450 [In English].

Дата надходження: 14.08.2024 р.

Svitlana KRAVCHUK
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Senior Lecturer of the Theory of Law
and Constitutionalism Department
svitlana.m.kravchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3485-1343

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON HUMAN RIGHTS AND GENERAL RECOMMENDATIONS FOR SUSTAINABLE IMPLEMENTATION

The relevance of the topic is due to the development of artificial intelligence (AI), one of the most important technological trends of our time, which has a significant impact on human rights and various aspects of human life. AI is developing extremely fast. This creates new challenges for human rights that need to be addressed immediately. It is important to understand how technology can change our society and what measures should be taken to protect human rights.

The article explores the impact of AI development on human rights, emphasizing both positive and negative aspects of technological progress. The author analyzes how AI can threaten the right to privacy through the collecting and processing of large amounts of data, which can lead to a loss of control over personal information. The author considers the impact of AI on access to information, where algorithms can create information bubbles, limiting the variety of information received. Attention is drawn to

possible restrictions on freedom of expression through algorithmic censorship of content, which may lead to restrictions on freedom of speech. The use of AI in the judicial system may affect the fairness of court decisions, especially if the algorithms have biases or errors. The author traces the impact of automation on the labor market and the risks of job losses and the need to find a balance between technological progress and employment. In the healthcare sector, AI can both improve diagnosis and treatment and create new challenges due to possible algorithmic errors and unequal access to medical technologies. In education, the use of AI opens up new opportunities but also creates barriers to access to knowledge, especially for vulnerable groups. The author emphasizes the importance of taking human rights into account in the context of climate risks. The author raises the issues of discrimination and restriction of freedom of movement due to biased algorithms.

The author emphasizes the need to develop regulatory mechanisms to protect human rights in the context of the rapid development of AI, ensuring a balance between innovation and human rights protection, and provides a number of clear recommendations.

Keywords: human rights, artificial intelligence, information technology, right to privacy, right to information, right to freedom of expression, right to a fair trial, right to work, right to healthcare, right to education.

УДК 342.1

Олександр КУРАКІН
Національний університет “Запорізька політехніка”,
професор кафедри
“Політологія та загальноправові дисципліни”, д. ю. н., професор
kurakinoleksandr949@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0274-6530

Віктор КИРИЧЕНКО
Національний університет “Запорізька політехніка”,
професор кафедри “Політологія та загальноправові дисципліни”, к. і. н., доцент
kirichenko_yuriy84@ukr.net
ORCID: 0000-0002-3697-0493

ДЕРЖАВА І ДЕРЖАВНІСТЬ: СУЧАСНІ ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАГРОЗИ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.111

© Куракін О., Кириченко В., 2024

Сучасні доктринальні підходи щодо визначення концептів “держава” і “державність” є дискусійними, а іноді й контраверсійними, що й викликає потребу їх уточнення з огляду на загальносвітові та локальні тенденції.

Висловлюється припущення, що “державність” є ширшим за поняття “держава”. Перше пов’язане із незалежністю, державним суверенітетом, наявністю державних і муніципальних органів влади, системи правових норм та визнанням їх на міжнародному рівні. До основних характеристик державності пропонується віднести національну самоідентичність населення держави, втілення інтересів національної спільноти у державній незалежності, визнання такої держави на світовій арені та її участь у міжнародних відносинах. Уточнено, що поняття “державність” не є тотожним “державі”.

Визначено, що до геополітичних та міжнародно-правових загроз, які здійснюють безпосередній вплив на суверенітет і незалежність держави, варто віднести: зовнішні та внутрішні збройні конфлікти, неконтрольовану міграцію, глобальний екстремізм і тероризм; нелінійні способи ведення війн, створення нових “зон напруги”, енергетична революція, зростання соціальної та економічної нерівності, громадянські конфлікти, посилення ролі національних держав, транскордонні конфлікти тощо. Зазначається, що вказані фактори вчиняють опосередкований вплив і на державність через “розмивання” самоідентичності населення держави, ставлення під сумнів її суверенітету і як наслідок – втрата правосуб’єктності на світовій арені.

Акцентовано увагу, що негативні наслідки згаданих впливів на державність спроможні викликати в історичній перспективі зникнення самої держави. Саме тому треба вчасно здійснювати контрзаходи із протидії таким геополітичним і міжнародно-правовим загрозам.

Ключові слова: держава, суверенітет, державність, геополітичні загрози, війна, міжнародно-правові загрози, незалежність, публічна влада.

Постановка проблеми. Поняття "держава" і "державність" досліджують науковці різних галузей – права, політології, соціології, історії тощо. Водночас у загальній теорії держави тривалий час зберігається майже догматичний підхід до визначення поняття "держава". Також у багатьох теоретичних підходах ці поняття використовуються як синоніми, хоча, на нашу думку, між ними є сутнісні відмінні риси. Виявлення цих відмінностей є важливим для розуміння особливостей майбутнього розвитку української держави та державності зокрема.

Етимологія та генеза державності – це тривалий процес, що відбувається під впливом багатьох факторів як зовнішніх, так і внутрішніх. Так, сучасна українська держава існує 34 роки, а українська державність – 837 років. Історія української держави на різних етапах її існування характеризувалась перманентним впливом більш "потужних" геополітичних гравців: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, російська імперія і т. ін. Водночас такий вплив завжди характеризувався повним "поглинанням" (авт. – втратою) українського державного суверенітету. Але, незважаючи на це, український народ завжди зберігав свою національну ідентичність та спроможність відновити незалежну державу – а отже, характеризувався "державністю".

На сучасному етапі розвитку української держави відбуваються динамічні трансформації, пов'язані із впливом повномасштабної російсько-української війни, інтенсифікацією міжнародних відносин, посиленням впливу України на геополітичній арені, інституційні проблеми забезпечення міжнародного правопорядку.

Геополітичні та міжнародно-правові загрози можуть впливати на такі характеристики держави, як незалежність та суверенітет, що своєю чергою взаємопов'язані із державністю. Така ситуація зумовлює важливість і доцільність аналізу суспільних і державних процесів, що сьогодні відбуваються в Україні та мають визначну роль в процесі розвитку її державності.

Аналіз дослідження проблеми. Дослідження концептів "держава" та "державність" викликає зацікавлення вчених у різних сферах наукових знань, що зумовлено особливостями історичного розвитку української держави, впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на процес вітчизняного державотворення.

Зазначена проблематика держави і державності є предметом досліджень багатьох сучасних науковців. Різні аспекти співвідношення понять "держава" і "державність" досліджували такі вітчизняні вчені, як О. Батанов, В. Горбатенко, Р. Зварич, А. Мерник, Р. Мінченко, В. Петришин, І. Терлюк, О. Щербініна та інші.

Актуалізація інтересу до питання особливостей розвитку української держави і державності на сучасному етапі, безперечно, зумовлена підвищенням рівня зовнішнього впливу – анексією частини української території, спробою створення квазідержав, агресивним вторгненням росії на суверенну територію України, іншими геополітичними процесами.

На тлі динамічних внутрішніх і зовнішніх трансформацій, що впливають на розвиток української держави і державності, у фокус сучасної наукової думки потрапляє питання про взаємозв'язок, взаємний вплив і, зрештою, синергію згаданих вище чинників та їх значення для існування української держави. Тому ми переконані, що детальне дослідження проблематики співвідношення держави і державності під впливом геополітичних та міжнародно-правових загроз саме сьогодні є не просто актуальним для теоретичної науки, а й вельми доцільним з практичного погляду.

Підготовка цієї публікації, особливість її предмета зумовила використання широкого спектру методологічного інструментарію: загальнонаукових, спеціальних методів пізнання та логічних прийомів, у тому числі індукції та дедукції, синтезу та аналізу, діалектичного, формально-логічного, системно-структурного та порівняльно-правового методів.

Мета статті. Метою цієї публікації є дослідження особливостей співвідношення української держави і державності в аспекті впливу сучасних геополітичних та міжнародно-правових загроз. Завданнями дослідження є аналіз теоретичних концептів "держава" і "державність", виявлення їх відмінних рис, характеристика розвитку державності під впливом загроз геополітичного та міжнародно-правового характеру, визначення впливу глобальних загроз на державність та суверенітет України.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці існують різні погляди щодо визначення змісту понять "держава" та "державність". В аспекті дослідження особливостей впливу геополітичних та міжнародно-правових загроз важливо встановити сутнісні характеристики зазначених категорій.

Так, українські науковці А. Мерник і А. Ярова, визначаючи сутність поняття "держава", виділяють декілька значень:

1. Субстанційне, відповідно до якого держава – це організоване в певні корпорації населення, яке функціонує в часі та просторі.

2. Атрибутивне, відповідно до якого держава виступає устроєм певних суспільних відносин, офіційним устроєм певного суспільства, його оформленням.

3. Інституційне, згідно з яким держава є апаратом публічної влади, державно-правових органів, які реалізовують державну владу.

4. Міжнародне, відповідно до якого держава виступає суб'єктом міжнародних відносин як єдність території, населення і суспільної влади [1, с. 185].

М. Мірошниченко своєю чергою розглядає державу у ширшому значенні, як всеосяжну правову, суверенну територіальну організацію громадянського суспільства, що "має у своєму розпорядженні публічно-політичну владу та спеціальний апарат управління" [2, с. 20], та вузькому значенні, як "механізм здійснення публічно-політичної влади в суспільстві й апарат управління суспільством" [2, с. 20].

Науці також відомий підхід, відповідно до якого державу розглядають у трьох значеннях:

1) державно-організоване суспільство;

2) апарат державної влади як єдине ціле;

3) Система державних органів [3, с. 30].

На наш погляд, детальним, універсальним та сталим визначенням поняття "держава" є таке: "універсальна політична форма організації суспільства, що характеризується суверенною владою або сукупністю інституцій політичного, адміністративного, воєнного, судового, релігійного й культурного характеру, за допомогою яких здійснюється управління певною територією та населенням, що проживає на ній" [4, с. 9]. Наведене визначення у сучасної теоретико-правової науки не викликає суперечок, є консенсуальним і визнається майже догматичним.

З набором основних ознак держави також погоджується переважна більшість наукової спільноти. Але з огляду на сучасні реалії функціонування української держави і спираючись на положення норм міжнародного права, вважаємо доцільно конкретизувати у цьому контексті термін "територія держави", додавши до нього частини території держави, на яких тимчасово не забезпечено її державний суверенітет через анексію та тимчасову окупацію.

Враховуючи викладене, треба зазначити, що поняття "держава" як конкретно-історичний феномен – категорія надмірно абстрактна, а отже, можна констатувати її низьку евристичну ефективність.

Своєю чергою поняття "державність" є більш неоднозначним, воно охоплює різні елементи та характеризується складною структурою. У перекладі з англійської мови цей термін (statehood) визначається як ознака держави чи її більшої частини, що контролюється Урядом.

Так, український вчений В. Греченко ще у 2002 році зазначав, що в науковій літературі поняття "державність" часто розуміється як форма політичної організації суспільства, яка передує створенню держави, тобто "державність – це протодержава" [5, с. 245].

На нашу думку, поняття "державність" не можна ототожнювати з поняттям "держава", хоча їх взаємозв'язок та взаємний вплив складно заперечувати. У цьому аспекті слушною є думка Р. Мінченко, яка стверджує, що "поняття державність у категоріальному апараті теорії держави і права виконує ряд пояснювальних, аксіологічних та ідентифікуючих функцій, які розкривають змістову та формально-юридичну специфіку різних етапів цього процесу в напрямі формування суверенної держави та її інститутів" [6, с. 8].

Сучасні українські вчені характеризують державність як якісну характеристику та властивість державно-організованого суспільства, яке:

– розкриває взаємодію органів державної влади і суспільства, спрямовану на забезпечення існування та функціонування держави;

– окреслює характерні риси та особливості його перебування на конкретно-історичному етапі розвитку [7, с. 283].

На думку В. Селіванова, "державність" є відображенням "певного рівня життєдіяльності суспільства на шляху його соціально-економічної й політичної структуризації, усвідомлення та визнання невід'ємного права народу на самовизначення" [8, с. 284]. Загалом погоджуючись із такою думкою, в контексті нашого дослідження вважаємо доцільним додати, що "державність" визначає устрій суспільного життя, політичний порядок та спроможність держави загалом.

"Державність" також розуміють як минущий чи непостійний стан територіально-політичної організації суспільства з обмеженою публічною владою. Обмеженість останньої зумовлюється залежністю від зовнішнього фактору. Державний апарат такої територіально-політичної організації – легітимний і легальний, проте не самостійний, оскільки входить до складу іншої держави [9, с. 21].

На нашу думку, запропонований підхід щодо визначення сутності категорії "державність" не суперечить наявним у сучасній науці доктринальним підходам.

Крім того, поняття "державність" взаємопов'язане з поняттям "суверенітет". Так, в узагальненому розумінні "державний суверенітет – це верховенство державної влади, яка реалізується державними органами в межах території держави, що визначається державними кордонами, і водночас це незалежність держави у міжнародних відносинах" [10, с. 29].

В аспекті дослідження впливу геополітичних та міжнародно-правових загроз на державність цікавою є думка О. Щербініної, яка досліджує поняття державності у взаємозв'язку із поняттям "суверенітет". Учена зазначає наявність зв'язку якісних параметрів державності та суверенітету, що проявляється у таких положеннях:

1. "Рівень суверенітету держави корелює з якістю його функціонування. Ефективне виконання державою функцій забезпечує високий рівень її розвитку та суверенітету" [11, с. 63]. Якщо держава здатна самостійно реагувати на зовнішні загрози та розв'язувати внутрішні проблеми, то вона характеризується високим рівнем суверенітету. Ефективність функціонування держави є показником реального суверенітету держави.

2. "Внутрішній суверенітет держави забезпечується високорозвиненою економічною сферою, ефективною політичною сферою та оптимальною діяльністю політичних еліт (де під оптимальністю розуміється здатність еліт ефективно управляти наявними ресурсами в заданих умовах); зовнішній суверенітет, поряд з уже зазначеними елементами, додатково детермінується ефективною військовою сферою" [11, с. 63]. Водночас основний фактор суверенітету держави – її внутрішня ефективність.

3. "Рівень суверенітету держави варіюється залежно від її розташування в світовій системі" [11, с. 63]. Якщо держава є розвиненою і її відносять до ядра, то ступінь її суверенності є більш високим, і навпаки – менш розвинені держави, які належать до периферії, характеризуються низьким рівнем суверенітету.

4. "Зростання рівня суверенітету окремих перехідних держав не вигідне лідерам глобалізаційних процесів. Спроби підвищення ефективності провідних сфер функціонування окремих держав будуть суперечити інтересам провідних держав, а отже, блокуватися з їхнього боку. Здатність проводити самостійну національну стратегію є показником високого рівня суверенітету держави" [11, с. 63].

Досліджуючи вплив геополітичних та міжнародно-правових загроз державності, важливо визначити її особливості та сутнісні характеристики. Основними серед них є:

1. Втілення права певної етносоціальної спільноти на незалежність.

2. "Наявність органів публічної влади, яка виступає у двох формах: державна влада, до якої належать глава держави, органи законодавчої, виконавчої та судової влади, силові органи (поліція, органи держбезпеки, прокуратури, збройні сили тощо), і муніципальна влада – представницькі та виконавчі органи місцевого самоврядування.

3. Державний суверенітет, який передбачає верховенство держави на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах.

4. Система правових норм (закони та підзаконні акти), які регулюють відповідні суспільні відносини.

5. Міжнародне визнання держави і, як наслідок, її міжнародна правова ідентифікація" [12, с. 23].

Тобто державність пов'язана із незалежністю, державним суверенітетом, наявністю державних та муніципальних органів влади, системи правових норм та визнанням на міжнародному рівні. Наявність цих критеріїв свідчить про наявність державності, але не визначає рівень її розвитку.

Аналіз наукових підходів вітчизняних дослідників дав змогу нам запропонувати власний погляд на зміст, ознаки та головне, на нашу думку – суб'єктів "державності".

Отже, поняття "державність" вживається сьогодні у різних значеннях (синонім поняття "держава", характеристика механізму політичної організації суспільства, ступінь розвитку апарату держави, ознака державно-політичної організації суспільства тощо). Враховуючи позицію загальноправової науки щодо визначення поняття "держава", спираючись на дух, букву і логіку міжнародного права та враховуючи сучасні умови функціонування конкретних держав, ми пропонуємо розглядати поняття "державність" як специфічну, безперервну та динамічну ознаку етнонаціонального суб'єкта, що визначає його спроможність створити або відновити власну державу.

До її ознак вважаємо доцільним включити безперервність, наступність, динамічність, системність, цілісність, незавершеність, циклічність. А суб'єктний склад "державності", на нашу думку, може складатися з етносів, народів, населення.

Отже, ми вважаємо, що поняття "державність" є ширшим та глибшим за поняття "держава": згадані вище суб'єкти мають/не мають можливості створити/відновити свою державу.

Для визначення особливостей впливу геополітичних та міжнародно-правових загроз на державу і державність треба виділити найбільш значущі та актуальні загрози в сучасному світі. Такими загрозами є:

1. Неконтрольована міграція, перманентні гуманітарні і соціальні кризи у ряді регіонів світу.

2. Загрози глобального екстремізму та тероризму – "асиметричний підхід", індивідуалізація та місцева специфікація цих проявів.

3. Збільшення кількості регіональних "зон напруги" через нелінійні способи ведення війни.

4. Розширення географії активності квазідержавних парамілітаристських утворень – створення нових зон напруги.

5. Енергетична революція та перерозподіл окремих регіональних ринків у світі.

6. Критичне зростання соціальної та економічної нерівності. Техногенні катастрофи та пандемії у центрах світового впливу та на їх периферіях.

7. Несистемні громадянські конфлікти та системна криза сучасного середнього класу. Криміналізація політичних і соціальних процесів на європейському просторі.

8. Посилення ролі національних держав та переформатування наднаціональних світових і регіональних політико-економічних утворень.

9. Загрози ліберально-демократичним політичним трендам, посилення лівосоціальних, право національних рухів і громадських об'єднань.

10. Розростання меж та кількості транскордонних конфліктів [13].

Зазначені та інші загрози впливають не лише на глобальні процеси у світі, вони здійснюють вплив і на окремі держави та рівень розвитку їх державності.

Однією з основних загроз українській державі і державності стало вторгнення російської армії на суверенну територію незалежної України у 2014 році та розпочата росією у 2022 році повномасштабна війна. Водночас варто наголосити, що, крім впливу на українську державу, "агресія Росії спричинила суттєві зміни у міжнародних відносинах і активізувала процес формування нового світового порядку" [12, с. 28]. Конкретні питання, що потребують від світового співтовариства негайних відповідей, полягають у створенні умов для якнайшвидшого завершення збройного конфлікту, всеохопний вплив на країну-агресора та неприпустимість ведення дипломатичних перемовин із позиції ультиматумів.

Формування нового світового порядку передбачає зміну статусів та рівня впливу окремих геополітичних суб'єктів, створення нових міждержавних союзів, посилення партнерських відносин між країнами. Зазначена система подібних та інших заходів має бути спрямована на відновлення й подальшу підтримку міжнародного правопорядку в парадигмі системи міжнародно-правових норм.

Така ситуація досить сильно впливає на суверенітет окремих держав, що своєю чергою здійснює вплив на рівень розвитку їх державності. Так, Д. Білявський зазначає, що "на сьогоднішній день, коли міжнародне право продовжує свою еволюцію та норми якого за своєю сутністю є компромісом між загальними потребами людства у врегулюванні значущих питань та поступками державного суверенітету, зазначимо, що суверенні держави дійсно пожертвували частиною свого зовнішнього суверенітету заради гармонійного розвитку людства та збереження миру та безпеки. До того ж, на думку автора, сучасна тенденція стосовно передачі частини суверенітету на користь міжнародних (міждержавних) організацій буде посилюватись, адже в епоху глобалізації інтеграційні процеси стають настільки сильними, наскільки вони не були ніколи за всю історію людства" [10, с. 30].

Тобто сучасні геополітичні та міжнародно-правові процеси здійснюють вплив на рівень суверенітету держави. Як наслідок знижується рівень зовнішнього суверенітету держави. Водночас така ситуація не загрожує рівню внутрішнього суверенітету країни.

Зауважимо, що категорія "міжнародний правопорядок" є вираженням системи цінностей, що об'єднують переважну кількість членів міжнародного співтовариства. Відповідно принципи та норми міжнародного права мають велику соціальну цінність для прогресивного розвитку тих суспільних відносин, які ними регулюються, охороняються та захищаються. Водночас "слабким" місцем залишається координаційна, неімперативна природа. З другого боку, перевагою такого підходу до регулювання відносин мають залишатись взаємна повага та рівноправність їх учасників.

Також треба зазначити, що більшість норм міжнародного права безпосередньо чи опосередковано не орієнтовані на можливість застосування примусу. Вони передусім виражають організаційно-регуляторний зміст, пропонуючи суб'єктам міжнародного права перелік заходів, що можна і бажано вчиняти для забезпечення їх інтересів [14, с. 171].

Аналізуючи вплив геополітичних та міжнародно-правових загроз на державу, її суверенітет та розвиток державності, варто звернути увагу на те, що важливим є рівень та сутність цього впливу.

Якщо аналізувати сучасну ситуацію в Україні, враховуючи повномасштабну війну, ведення активних бойових дій на українських землях, анексію та тимчасову окупацію окремих територій, посилення міжнародної взаємодії з міждержавними організаціями, підкреслимо, що все це істотно впливає на державу та рівень розвитку державності, але не ставить під сумнів суверенітет України.

На сьогодні Україна як незалежна суверенна держава:

– визнається міжнародною спільнотою;

– здійснює незалежну участь у міжнародних відносинах;

– втілює інтереси української спільноти на незалежність;

– реалізує публічну владу на державному та міжнародному рівні;

– реалізує систему правових норм.

Усе це свідчить про те, що ні активна фаза військового конфлікту, ні анексія чи окупація територій, інші геополітичні та міжнародно-правові загрози державі не ставлять під сумнів її державність.

На наше переконання, керуючись нормами міжнародного гуманітарного права, війна – це збройне зіткнення між державами, де країна-агресор застосовує власні збройні сили проти суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності та політичної незалежності України, що є несумісним з принципами Організації Об'єднаних Націй і прямо суперечить Статуту ООН.

Не викликає сумніву позиція України та світового співтовариства щодо притягнення країни-агресора до міжнародно-правової відповідальності. У цьому контексті вважаємо такою, що пропозиції окремих геополітичних суб'єктів щодо організації перемовин за безпосередньої участі країни-агресора суперечать самій гуманістичній ідеї міжнародного права. Також зауважимо, що остання своєю чергою не робить прийнятних кроків для дипломатичного вирішення конфлікту, висуваючи неприйнятні для України ультимативні вимоги.

На жаль, світова та українська історія знає приклади окупації частин державних територій із подальшим переданням їх до складу країни-агресора внаслідок "міждержавних угод" зі схожими з теперішніми обставинами. Беручи до уваги історичний досвід, висловлюємо тверде переконання про неможливість визнання країни-агресора суб'єктом вирішення територіальних та інших суперечок, що виникли внаслідок військової агресії останньої.

Враховуючи таку ситуацію, ми не бачимо іншого виходу з війни, ніж примушення росії до згортання збройної агресії та виведення військ з усієї території України в межах визнаних усім світом її державних кордонів за допомогою системи всеосяжних економічних, політичних, міграційних та інших санкцій, передбачених нормами міжнародного права. Усі вони мають бути спрямовані на зменшення військового потенціалу країни-агресора та відновлення територіальної цілісності й державного суверенітету України на всій її території.

Висновки. Отже, треба зазначити, що в умовах сучасних геополітичних та міжнародно-правових загроз проблематика захисту і збереження державності та суверенітету набуває особливого значення. Проведений аналіз сутності та основних характеристик понять "держава" і "державність" свідчить, що вони не є тотожними. Поняття "державності" є більш складним та ширшим, ніж "держава". Державність характеризується такими якостями, як втілення права певної етносоціальної спільноти на незалежність; наявність органів публічної влади (державна і муніципальна влада); державний суверенітет; наявність системи правових норм; міжнародне визнання держави. Виділені основні загрози геополітичного та міжнародно-правового характеру: неконтрольована міграція; глобальний екстремізм та тероризм; нелінійні способи ведення війни; створення нових зон напруги; енергетична революція; зростання соціальної та економічної нерівності; громадянські конфлікти; посилення ролі національних держав; транскордонні конфлікти. Перелічені загрози здійснюють вплив на державність.

Російсько-українська війна посилила статус України на міжнародній арені, підвищила інтенсивність міжнародної взаємодії, підтвердила стійкість основних політичних конструкцій в Україні, підтвердила визнання незалежності та суверенності України світовою спільнотою. Аналіз впливу міжнародно-правових та геополітичних загроз на державність України дав змогу визначити, що наслідки таких загроз, як повномасштабна війна (активні бойові дії, тимчасова окупація територій) не ставлять під сумнів суверенітет української держави та державність її народу.

Зауважимо, що викладені в статті авторські міркування та висновки не претендують на виключність та остаточність. Вони, скоріше, спрямовані на започаткування наукової дискусії щодо заповнення теоретико-правових прогалин у розуміння понять "держава" і "державність".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мерник А. М., Ярова А. С. Поняття держава та державність: зміст та співвідношення (історико-правовий аспект). Юридичний науковий електронний журнал, 2019. № 3. С. 19–22. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/5.pdf

2. Мірошниченко М. І. Теоретичні і методологічні засади генезису правової системи України: монографія. Київ: Університет "Україна", 2010. 367 с.

3. Головатий М. Ф., Антонюк О. В. Політологічний словник: навч. посіб. Київ: МАУП, 2005. 792 с.

4. Норт Д., Волліс Дж., Вайгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.

5. Греченко В. А. До питання про сутність поняття "державність". Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 20, 2002. С. 244–249.

6. Мінченко Р. М. Еволюція державної влади в сучасній Україні (теоретико-правове дослідження): автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2009. 38 с.

7. Батанов О. В. Конституційно-правові та соціально-політичні проблеми української державності: історія та сучасність. Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Вип. 34. Київ, 2023. С. 278–290.

8. Селіванов В. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти: монографія. Київ: Ін Юре, 2002. 724 с.

9. Терлюк І. "Держава" і "державність": до проблеми теоретико-правового та історико-правового змісту понять в контексті українського (національного) державотворення. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". 2021. № 1 (29). С. 17–28.

10. Білявський Д. С. Право на війну як складова суверенітету. Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету. 2022. С. 28–31.

11. Щербініна О. О. Взаємозв'язок суверенітету та якісних параметрів державності в умовах глобалізації: дис. … канд. політ. наук: спец. 23.00.02. Одеса, 2011. 209 с. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/170/1/%d0%a9%d0%b5%d1%80%d0%b1%d1%96%d0%bd%d1%96%d0%bd%d0%b0%20%d0%9e%d0%bb%d1%8c%d0%b3%d0%b0%20%d0%9e%d0%bb%d0%b5%d1%81%d1%96%d1%97%d0%b2%d0%bd%d0%b0.pdf

12. Пирожков С. І. Збереження і розвиток державності України в умовах війни та миру: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 серпня 2023 року. Вісник НАН України. 2023. № 10. С. 22–29.

13. Телешун С. О. Українські політичні реалії і геополітичні виклики на терені євразійського континенту (2013–2015 рр.). "Глобальні виклики на Євразійському просторі: перспективи України" 14–15 травня 2015 р.: матеріали доповідей та виступів / ред. кол. В. Цвих [та ін.]. Київ, 2015. С. 173–178.

14. Репецький В. Соціальна цінність міжнародного права. Вісник Львівського університету: серія "Міжнародні відносини". Львів, 2012. Випуск 30. С. 169–174.

REFERENCES

1. Mernyk, A. M., Yarova, A. S. (2019). ***Poniattia derzhava ta derzhavnist: zmist ta spivvidnoshennia (istoryko-pravovyi aspekt). Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*** [Concepts of state and statehood: meaning and relationship (historical and legal aspect). Legal Scientific Electronic Journal]. No. 3. P. 19–22. [In Ukrainian]. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/5.pdf [In Ukrainian].

2. Miroshnychenko, M. I. (2010). ***Teoretychni i metodolohichni zasady henezysu pravovoi systemy Ukrainy: monohr.*** [Theoretical and methodological foundations of the genesis of the legal system of Ukraine: monograph]. Kyiv: Un-t "Ukraina". 367 p. [In Ukrainian].

3. Holovatyi, M. F., Antoniuk, O. V. (2005). ***Politolohichnyi slovnyk: navch. Posib*** [Political dictionary: teaching manual]. Kyiv: MAUP. 792 p. [In Ukrainian].

4. Nort, D., Vollis, Dzh., Vaihest, B. (2017). ***Nasylstvo ta suspilni poriadky. Osnovni chynnyky, yaki vplynuly na khid istorii. Per. z anhl. T. Tsymbal*** [Violence and social order. The main factors that influenced the course of history. Trans. from English T. Tsymbal]. Kyiv: Nash format. 352 p. [In Ukrainian].

5. Hrechenko, V. A. (2002). ***Do pytannia pro sutnist poniattia "derzhavnist". Visnyk Natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*** [To the question of the essence of the concept of "statehood". Bulletin of the National University of Internal Affairs]. Vyp. 20. P. 244–249. [In Ukrainian].

6. Minchenko, R. M. (2009). ***Evoliutsiia derzhavnoi vlady v suchasnii Ukraini (teoretyko-pravove doslidzhennia): avtoref. dys. … d-ra yuryd. nauk: spets. 12.00.01*** [The evolution of state power in modern Ukraine (theoretical and legal research): abstract of the doctoral dissertation: specialty 12.00.01]. Kyiv. 38 p. [In Ukrainian].

7. Batanov, O. V. (2023). ***Konstytutsiino-pravovi ta sotsialno-politychni problemy ukrainskoi derzhavnosti: istoriia ta suchasnist. Pravova derzhava: Shchorichnyk naukovykh prats Instytutu derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy*** [Constitutional-legal and socio-political problems of Ukrainian statehood: history and modernity. Rule of law: Yearbook of scientific works of the Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine]. Vyp. 34. Kyiv. P. 278–290. [In Ukrainian].

8. Selivanov, V. (2002). ***Pravo i vlada suverennoi Ukrainy. Metodolohichni aspekty: monohr*** [Law and power of sovereign Ukraine. Methodological aspects: monograph]. Kyiv: In Yure. 724 p. [In Ukrainian].

9. Terliuk, I. (2021). ***"Derzhava" i "derzhavnist": do problemy teoretyko-pravovoho ta istoryko-pravovoho zmistu poniat v konteksti ukrainskoho (natsionalnoho) derzhavotvorennia. Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika"*** ["State" and "statehood": to the problem of the theoretical-legal and historical-legal content of concepts in the context of Ukrainian (national) statehood. Bulletin of the Lviv Polytechnic National University]. No. 1 (29). P. 17–28. [In Ukrainian].

10. Biliavskyi, D. S. (2022). ***Pravo na viinu yak skladova suverenitetu. Naukovi zakhody Yurydychnoho fakultetu Zakhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu*** [The right to war as a component of sovereignty. Scientific events of the Faculty of Law of the West Ukrainian National University]. P. 28–31. [In Ukrainian].

11. Shcherbinina, O. O. (2011). ***Vzaiemozviazok suverenitetu ta yakisnykh parametriv derzhavnosti v umovakh hlobalizatsii: dys. … kand. polit. nauk***: spets. 23.00.02 [Interrelationship of sovereignty and qualitative parameters of statehood in the conditions of globalization: dissertation of candidate of political sciences: specialty 23.00.02.]. Odesa, 209 s. URL:http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/170/1/%d0%a9%d0%b5%d1%80%d0%b1%d1%96%d0%bd%d1%96%d0%bd%d0%b0%20%d0%9e%d0%bb%d1%8c%d0%b3%d0%b0%20%d0%9e%d0%bb%d0%b5%d1%81%d1%96%d1%97%d0%b2%d0%bd%d0%b0.pdf [In Ukrainian].

12. Pyrozhkov, S. I. (2023). ***Zberezhennia i rozvytok derzhavnosti Ukrainy v umovakh viiny ta myru: Stenohrama dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 23 serpnia 2023 roku. Visnyk NAN Ukrainy*** [Preservation and development of the statehood of Ukraine in conditions of war and peace: transcript of the report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on August 23, 2023. Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]. No. 10. P. 22–29. [In Ukrainian].

13. Teleshun, S. O. (2015). ***Ukrainski politychni realii i heopolitychni vyklyky na tereni yevraziiskoho kontynentu (2013–2015 rr.). "Hlobalni vyklyky na Yevraziiskomu prostori: perspektyvy Ukrainy" 14–15 travnia 2015 r.: materialy dopovidei ta vystupiv*** [Ukrainian political realities and geopolitical challenges on the Eurasian continent (2013–2015). "Global challenges in the Eurasian space: perspectives of Ukraine" May 14–15, 2015: materials of reports and speeches] / red. kol. V. Tsvykh [ta in.]. Kyiv, 2015. P. 173–178. [In Ukrainian].

14. Repetsky, V. ***Social value of international law. Bulletin of Lviv University: "International Relations" series***. Lviv, 2012. Issue 30. P. 169–174. [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 18.08.2024 р.

Oleksandr KURAKIN
Zaporizhia Polytechnic National University,
Professor of the department “Political science and general legal disciplines”,
Dr. hab., Full Professor
kurakinoleksandr949@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0274-6530

Viktor KIRICHENKO
Zaporizhia Polytechnic National University,
Professor of the Department
“Political science and general legal disciplines”,
candidate of historical sciences, Associate Professor
kirichenko_yuriy84@ukr.net
ORCID: 0000-0002-3697-0493

STATE AND STATENESS: CONTEMPORARY GEOPOLITICAL AND INTERNATIONAL LEGAL THREATS

Modern doctrinal approaches to the definition of the concepts of “state” and “statehood” are debatable and sometimes controversial, which necessitates their clarification in view of the existing global and local trends.

It is suggested that “statehood” is broader than the concept of “state”. The former is associated with independence, state sovereignty, the existence of state and municipal authorities, a system of legal norms and their international recognition. The main characteristics of statehood include the national self-identity of the population of the State, the embodiment of the interests of the national community in the State’s independence, recognition of such a State on the world stage and its participation in international relations. The author clarifies that the concept of “statehood” is not identical to “state”.

It is determined that the geopolitical and international legal threats that have a direct impact on the sovereignty and independence of the State include: external and internal armed conflicts, uncontrolled migration, global extremism and terrorism; non-linear methods of warfare, creation of new “zones of tension”, energy revolution, growing social and economic inequality, civil conflicts, strengthening of the role of nation-states, cross-border conflicts, etc. It is noted that these factors also have an indirect impact on statehood through the “blurring” of the self-identity of the state’s population, questioning of its sovereignty, and as a result, the loss of legal personality on the world stage.

The author emphasizes that the negative consequences of these influences on statehood may lead to the disappearance of the state itself in the historical perspective. That is why timely countermeasures should be taken to counter such geopolitical and international legal threats.

Keywords: state, sovereignty, statehood, geopolitical threats, war, international legal threats, independence, public power.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"
№ 3 (43), 2024

UDC 346.7

Iryna LYCHENKO
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Head of the Civil Law and Procedure Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
iryna.o.lychenko@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-4838-3579

SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION OF CURRENCY TRADING

http://doi.org/10.23939/law2024.43.121

© Lychenko I., 2024

The article is devoted to the definition of the system of public administration of trade in currency values, the problem of theoretical substantiation of its elements, the main types of manifestations of the administration of this sphere, the study of the subjects of the implementation of administration functions, the study of the current legislation regulating this sphere of public-legal relations.

Particular attention is paid to the definition of the content of the category "trade in currency values", the disclosure of the legal nature and features of the category "public administration", the outline of the approaches to the definition of its content and constituent elements available in domestic science. The definition of the system of public administration of trade in currency values and its constituent elements was carried out within the framework of the instrumental theory in law.

It was established that, taking into account the initial provisions of the instrumental theory, the instruments of public administration of currency trading in Ukraine should be considered the norms of the current legislation, which determine the procedure for carrying out, in particular, the licensing of this activity, its control, taxation, the application of other management measures, prohibitions in this sphere, activity and law-enforcement acts of public administration bodies that carry out such management activities are empowered to impose administrative and financial sanctions. A proper definition of the category "administration of trade in currency values in Ukraine" is proposed.

It was determined that the administration of trade in foreign exchange values takes place on the basis of complexity, reasonableness, flexibility of implementation and adaptability to the conditions of application of control and other measures, the expediency of their application, and orientation towards the consistent solution of current and long-term tasks of the state's currency policy.

The peculiarities of the functioning of subjects of the administration of currency trade in Ukraine, including the National Bank of Ukraine, the Ministry of Economy of Ukraine, the National Commission for Securities and the Stock Market, the State Tax Service of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine in general, have been determined.

It was found that the main subject of the administration of the outlined spheres of public legal relations is the National Bank of Ukraine. It is he who implements administrative, regulatory, control and other instruments in the field of currency relations. At the same time, other areas of implementation of the administration are disclosed, in particular, the activity of public administration bodies within the framework of taxation procedures of the researched activity is outlined.

Keywords: currency, foreign exchange market, currency values, public administration, trade in currency values, system of public administration of trade in currency values.

Formulation of the problem. The financial and economic security of the state depends not only on geopolitical factors and the state of the domestic market of financial services, but also on the quality of the current legislation, which determines the content and direction of public administration measures in the financial and economic sphere of the state, the effectiveness of the activities of state institutions that are empowered to administer the main financial and economic processes taking place in the state. In modern conditions, an important direction of strengthening the guarantee of the financial and economic security of the state is the improvement of the legal support of the public administration of legal relations related to the foreign exchange market, in particular, the trade of currency values in Ukraine.

In view of this, the study of the system of public administration of trade in currency values, the problems of theoretical substantiation of its elements, the main types of manifestations of the administration of this sphere, the subjects of the implementation of administration functions, the current legislation regulating this sphere of public-legal relations deserves special attention. A detailed understanding of these issues is the key to the formation of ways to improve the system of public administration of trade in currency values, to improve the tools that form this system and state policy in this area in general.

Analysis of the study of the problem. The theoretical basis of the study of the system of public administration of trade in currency values became the works of domestic researchers of instrumental theory in law, in particular such as O. Onufrienko [1] and O. Zaychuk [2], researchers of the field of public management and administration, including I. Binko [3] and V. Bakumenko and P. Nadolishnyi [4]. The deepening of these studies in view of the specifics of the sphere of trading in currency values and the unsolved problems that exist in it.

The aim is a theoretical definition of the public administration of trade in currency values, its system and its constituent elements.

Presenting main material. On the foreign exchange market of our country, transactions regarding the purchase and sale of non-cash and cash foreign currency and bank metals are constantly taking place. These legal relations involve banking and non-banking institutions, bank clients, as well as the National Bank.

In modern conditions, the state is entrusted with the important tasks of currency regulation and control. Its implementation is closely related to the organization of the exchange rate system, protection and provision of the necessary degree of convertibility of the national monetary unit, regulation of the payment function of foreign currency, organization of the internal currency market, regulation and regulation of banking activities with currency values and regulation of the processes of formation and movement of currency capital, etc. [5, p. 96].

The structure of the currency market of Ukraine is determined by the regulations of the National Bank of Ukraine.

At the same time, the main directions of currency regulation include the regulation of banking and other activities with currency values, in particular, the organization of the administration of trade in currency values in Ukraine.

Art. 1 of the Law of Ukraine "On Currency and Currency Transactions" dated June 21, 2018 No. 2473-VIII proposes to define trade in currency values by operations of their purchase, sale, and currency exchange in both cash and non-cash form [6].

Public administration is a constituent element of public management. There are attempts to explain its content through the process of achieving national goals and interests thanks to the active activity of legislative, executive and judicial authorities and local self-government bodies. Some scientists understand public administration as the activity regulated by current legislation related to the adoption of administrative decisions, the provision of administrative services, and the implementation of internal management activities in the system of the subject of public administration [3, p. 44]. Some differentiate public administration in a narrow and broad sense. A narrow approach actualizes the managerial activity of executive authorities, while a broad approach actualizes the entire system of government institutions at the national, regional, and municipal levels [4, p. 8].

In general, it seems appropriate to define public administration as a system of state tools (means) aimed at achieving the strategic objectives of the development of collateral legal relations in a certain area.

Scientists single out among the elements of public administration that form its structure, the regulatory and legal system, public administration and tools of public administration. The first element, in their opinion, is a system of official written documents approved according to the prescribed form by the public authorities, the second represents a wide list of public institutions endowed with the necessary competence, in particular with regard to the implementation of state coercion, in order to implement public interests, the third – reflects administrative activity and ways and means of influence for public administration in the sphere of public relations [7, p. 4–5].

However, such an approach seems somewhat dubious and does not correlate with the main approaches developed by representatives of domestic legal science within the framework of instrumental theory in law. Proponents of this theory consider legal instruments or means as a system of substantive and operational legal phenomena, with the help of which specific subjects of legal relations are able to achieve private and public goals [1, p. 14–15]. These phenomena are united by normative means (legal norms, legal acts of a normative and law-enforcement nature), incentives and punishments, benefits and prohibitions, various actions of law enforcement subjects [2, p. 14–15].

An important place in the system of these means is also occupied by the instruments of administrative coercion, which ensure the imperative influence of the subjects of public administration on members of society in order to normalize the social relations in which they enter, bring them to the requirements defined by the state in the current legislation, prevent torts and punish guilty persons [7, p. 4–5].

Achieving the efficiency of public administration is determined by indicators of the effectiveness of satisfying the public interest and the private interests of members of society that are related to it, the clarity of the system of public administration bodies that are empowered to realize such interests, the effectiveness of regulatory and legal acts that regulate a certain sphere of public relations, and reducing the number of violations of current legislation in the defined area, etc.

In view of the original provisions of the instrumental theory, the instruments of public administration of currency trading in Ukraine should be considered the norms of the current legislation, which determine the procedure for carrying out, in particular, the licensing of this activity, its control, taxation, the application of other management measures, prohibitions in this area, activity and legal enforcement acts of public administration bodies implementing such management activities, empowered to impose administrative and financial penalties.

Subjects of currency regulation in the sphere of trade in currency values are public administration bodies and institutions, bodies that implement regulatory measures aimed at streamlining such operations with currency and currency values.

The basis of the public administration of trade in currency values in Ukraine is the norms of the Law of Ukraine "On Financial Services and Financial Companies" dated December 14, 2021 No. 1953-IX [8], which was put into effect on January 1, 2024, and the main subjects public administration of trade in currency

values in Ukraine, which implements its activities on the basis of this law, is recognized by the National Bank of Ukraine, the Ministry of Economy of Ukraine, the National Commission for Securities and the Stock Market, the State Tax Service of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine in general.

At the same time, the main subject of currency regulation in the defined area is the National Bank of Ukraine. It is he who implements administrative, regulatory, control and other instruments in the field of currency relations. Its administration measures apply to enterprises, commercial banks, currency exchanges, investment funds, and brokerage enterprises.

The administration of the trade in currency values of this activity is based on the principles of complexity, reasonableness, flexibility of implementation and adaptability to the conditions of application of control and other measures, the expediency of their application, and orientation towards the consistent solution of current and long-term tasks of the state's currency policy.

Trade in currency values, given the content of the mentioned law, is a type of financial services, which is implemented by financial companies as financial institutions, which, based on the appropriate license, can carry out activities related to the implementation of one or more types of such services.

Trade in currency values is carried out exclusively through authorized institutions that have received a license for such activity.

In particular, financial companies that implement such financial services for trading foreign exchange values, carry out such activities exclusively on the basis of a license of the National Bank of Ukraine to carry out foreign exchange transactions, guided by the provisions of the Law of Ukraine "On Currency and Currency Transactions" dated June 21, 2018 No. 2473-VIII.

The norms of this law determine the mandatory procedures for the administration of the defined sphere of legal relations, in particular, the entry of providers of these services into the Register of foreign currency exchange points, which is maintained by the National Bank of Ukraine. It was introduced on January 1, 2023 in compliance with the requirements of the Law of Ukraine "On Amendments to the Tax Code of Ukraine and other laws of Ukraine regarding the specifics of taxation of activities involving trade in currency values in cash form" dated November 3, 2022 No. 2720-IX, and its procedure outlined in the Regulations on the Register of Foreign Currency Exchange Points, approved by the Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated December 30, 2022 No. 254 [9].

The public administration of such activity requires the NBU to enter information into this register using a special form defined by legislation within five working days from the day of its receipt.

Non-banking financial institutions submit such information according to the form established in the aforementioned law, whereas banks submit such information through the information system of the State Register of Banks.

At the same time, it should be noted that an important component of the process of administration of currency trading is the licensing of activities of providers of specified services. In particular, Art. 9 of the Law of Ukraine "On Currency and Currency Operations" dated June 21, 2018 No. 2473-VIII stipulates that the administration of such activities is carried out by the National Bank of Ukraine. If the provision of such services by banks is implemented on the basis of a banking license, then non-banking financial institutions receive licenses from the National Bank of Ukraine to carry out such currency operations.

Quite often, violations of the current legislation lead to the cancellation of the relevant licenses. As an example, we can cite the fact that the NBU revoked the license to carry out foreign exchange transactions in the part of cash currency trading, issued by Artem Financial Company LLC in 2024. This decision was approved by the Committee on Supervision and Regulation of Non-Banking Financial Services Markets due to the NBU's determination of data inaccuracy , declared in the documentation that was submitted to obtain a license to trade currency values [10].

The implementation of control measures for activities related to the trading of currency values is an integral part of the public administration of this sphere, which is regulated by the resolution of the NBU Board of July 29, 2022 No. 165 "On the peculiarities of regulation and supervision of the implementation of

the activity of trading currency values in cash form during the period of validity martial law and amendments to the Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated March 6, 2022 No. 39".

In particular, the National Bank carries out on-site supervision, unscheduled on-site inspections, the purpose of which is to identify violations of currency legislation and bring the guilty to justice, including the revocation (cancellation) of the license to trade in currency values, which is carried out on the basis of the Regulation on currency supervision, approved by a resolution of the NBU Board dated January 3, 2019 No. 13 [11].

At the same time, it should be noted that the implementation of control measures for trading in currency values underwent significant changes during the war in Ukraine. In particular, the NBU slightly revised the procedure for carrying out unscheduled on-site inspections of institutions that trade in currency values during martial law. The legal basis for the changes was the regulations of the resolution of the Board of the NBU dated June 18, 2024 No. 68 "On Amendments to the Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated July 29, 2022 No. 165" [11].

In view of the content of the Resolution of the CMU On Approving the Regulation on the Ministry of Economy of Ukraine of August 20, 2014 No. 459, it is this institution that analyzes the impact of foreign exchange and monetary policy instruments on the development of the economy, develops recommendations to improve their use, and predicts the impact foreign exchange market, other markets of financial services on the country's economy.

Speaking about the public administration of trade in currency values in Ukraine, one should mention the activities of public administration bodies that implement management measures within the framework of the procedures for taxation of the activity under study. It is the State Tax Service of Ukraine that is endowed with the broadest set of administrative measures to influence this sphere of legal relations.

The Law of Ukraine dated November 3, 2022 No. 2720-XX "On Amendments to the Tax Code of Ukraine and other laws of Ukraine regarding the specifics of taxation of the activity of trading currency values in cash form", in particular, from January 1, 2023 provides for the payment of advance tax payments on profit of enterprises for structural subdivisions that carry out trade in currency values in cash form.

Taxpayers who trade in currency values in cash are required to pay corporate income tax advance payments for each foreign currency exchange point entered in the Register of Foreign Currency Exchange Points.

Foreign currency exchange points are subject to entry in the Register of foreign currency exchange points, which is maintained by the National Bank of Ukraine in accordance with the procedure determined by it.

By the 10th (inclusive) of the current month, the National Bank of Ukraine submits to the central executive body that implements the state tax policy information on foreign currency exchange points entered in the Register as of the first day of the current month, indicating their location and business entity , on behalf of which the relevant foreign currency exchange point has the right to trade foreign currency in cash form.

In the aspect of the investigated question, it should be mentioned the broad powers of the National Bank to detect violations of currency legislation and punish the guilty on the basis of the Regulations on Currency Supervision, approved by the NBU Board Resolution No. 13 of January 3, 2019. In particular, it has the ability to make a decision on restrictions, suspension or termination implementation by the institution of certain types of currency operations, license suspension, etc. [12].

Conclusions. Summing up the above, we believe that the public administration of currency trading in Ukraine is a system of state tools (means), which is coordinated by a wide list of public legal institutions, which are empowered by the state, including the use of state coercion, in order to satisfy public interests , related to the purchase, sale, exchange of currency values both in cash and non-cash form and ensuring the achievement of national goals and interests in the financial and economic sphere and financial and economic security of the state in general.

REFERENCES

1. Onufriienko, O. V. (2004). ***Pravovi zasoby u konteksti instrumentalnoi teorii prava*** [Legal means in the context of the instrumental theory of law]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.07. Kharkiv. 18 p. [In Ukrainian].

2. Zaiets, A. P., Zhuravskyi, V. S., Kopylenko, O. L., Onishchenko, N. M. (2006). ***Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs: pidruchnyk*** [Theory of the state and law. Academic course]. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. 685 p. [In Ukrainian].

3. Binko, Ihor (2020). ***Publichne upravlinnia i publichne administruvannia: spivvidnoshennia poniat*** [Public management and public administration: the relationship of concepts]. Visnyk APSVT. No. 3–4. P. 41–47. [In Ukrainian].

4. Bakumenko, V. D., Nadolishnii, P. I. (2003). ***Teoretychni ta orhanizatsiini zasady derzhavnoho upravlinnia*** [Theoretical and organizational principles of public administration]: navch. posib. Kyiv: Milenium. 256 p. [In Ukrainian].

5. Kushchyk, A. P. (2013). ***Mizhnarodni rozrakhunkovi i valiutni operatsii*** [International settlement and currency operations]: navchalno-metodychnyi posibnyk. Zaporizhzhia: ZNU, 2013. 116 p. [In Ukrainian].

6. ***Pro valiutu i valiutni operatsii*** [About currency and currency operations]: zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 r. No. 2473-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2018. No. 30. P. 5 [In Ukrainian].

7. Taldonova, K. H. (2022). ***Publichne administruvannia sferoiu akvakultury*** [Public administration in the field of aquaculture]: dys. ... d-ra filosof.: 081 – Pravo. Kyiv. 219 p. [In Ukrainian].

8. ***Pro finansovi posluhy ta finansovi kompanii*** [About financial services and financial companies]: zakon Ukrainy vid 14 hrudnia 2021 r. No. 1953-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2023. No. 3–4. P. 2.

9. ***Polozhennia pro Reiestr punktiv obminu inozemnoi valiuty*** [Regulations on the Register of Foreign Currency Exchange Points]: Postanova Pravlinnia Natsionalnoho banku Ukrainy vid 30 hrudnia 2022 r. No. 254. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2023. No. 4. P. 377.

10. ***Prysiazhna Liudmyla Natsbank anuliuvav litsenziiu velykii merezhi valiutnykh obminnykiv*** [Bank canceled the license of a large network of currency exchangers]. *LIGA ZAKON Biznes.* https://biz.ligazakon.net/news/229799_natsbank-anulyuvav-ltsenzyu-veliky-merezh-valyutnikh-obmnnikv [In Ukrainian].

11. ***Polozhennia pro valiutnyi nahliad*** [Provisions on currency supervision]: postanova Pravlinnia NBU vid 03 sichnia 2019 roku No. 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013500-19#Text [In Ukrainian].

12. ***Polozhennia pro valiutnyi nahliad*** [Provisions on currency supervision]: postanova Pravlinnia NBU vid 03 sichnia 2019 roku No. 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013500-19#Text [In Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Онуфрієнко О. В. Правові засоби у контексті інструментальної теорії права: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 18 с.

2. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук (відп. ред.), А. П. Заєць, В. С. Журавський, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 685 с.

3. Бінько Ігор. Публічне управління і публічне адміністрування: співвідношення понять. *Вісник АПСВТ*. 2020. № 3–4. С. 41–47.

4. Бакуменко В. Д., Надолішній П. І. Теоретичні та організаційні засади державного управління: навч. посіб. Київ: Міленіум, 2003. 256 с.

5. Кущик А. П. Міжнародні розрахункові і валютні операції: навчально-метод. посіб. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. 116 с.

6. Про валюту і валютні операції: закон України від 21 червня 2018 р. № 2473-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 30. Ст. 5.

7. Талдонова К. Г. Публічне адміністрування сферою аквакультури: дис. ... д-ра філософії: 081 – Право. Київ, 2022. 219 с.

8. Про фінансові послуги та фінансові компанії: закон України від 14 грудня 2021 р. № 1953-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 3–4. С. 2.

9. Положення про Реєстр пунктів обміну іноземної валюти: Постанова Правління Національного банку України від 30 грудня 2022 р. № 254. *Офіційний вісник України*. 2023. № 4. С. 377.

10. Присяжна Людмила. Нацбанк анулював ліцензію великій мережі валютних обмінників. *LIGA ZAKON Бізнес*. https://biz.ligazakon.net/news/229799_natsbank-anulyuvav-ltsenzyu-veliky-merezh-valyutnikh-obmnnikv

11. Положення про валютний нагляд: постанова Правління НБУ від 03 січня 2019 року № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013500-19#Text

12. Положення про валютний нагляд: постанова Правління НБУ від 03 січня 2019 року № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013500-19#Text

Дата надходження статті: 22.06.2024 р.

Ірина ЛИЧЕНКО
Національний університет "Львівська політехніка",
завідувач кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
iryna.o.lychenko@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-4838-3579

СИСТЕМА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ТОРГІВЛІ ВАЛЮТНИМИ ЦІННОСТЯМИ

Стаття присвячена визначенню системи публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями, проблемі теоретичного обґрунтування її елементів, основних видових проявів адміністрування цієї сфери, дослідженню суб'єктів реалізації функцій адміністрування, дослідженню чинного законодавства, що регламентує цю сферу публічно-правових відносин.

Особливу увагу присвячено визначенню змісту категорії "торгівля валютними цінностями", розкриттю правової природи та особливостей категорії "публічне адміністрування", окресленню наявних у вітчизняній науці підходів до визначення його змісту та складових елементів. Визначення системи публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями та її складових елементів здійснено у рамках інструментальної теорії в праві.

Констатовано, що з огляду на вихідні положення інструментальної теорії, інструментами публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями в Україні треба вважати норми чинного законодавства, які визначають порядок здійснення, зокрема й ліцензування цієї діяльності, контролю за нею, оподаткування, застосування інших управлінських заходів, заборон у цій сфері, діяльність та правореалізаційні акти органів публічного управління, що здійснюють таку управлінську діяльність, мають повноваження щодо накладення адміністративних та фінансових стягнень. Запропоновано власне визначення категорії "адміністрування торгівлі валютними цінностями в Україні".

Визначено, що адміністрування торгівлі валютними цінностями відбувається на засадах комплексності, обґрунтованості, гнучкості реалізації та адаптивності до умов застосування контрольних й інших заходів, доцільності їхнього застосування, скерованості на послідовне розв'язання поточних та довгострокових завдань валютної політики держави.

Визначено особливості функціонування суб'єктів адміністрування торгівлі валютними цінностями в Україні, серед яких Національний банк України, Міністерство економіки України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Державна податкова служба України та Кабінет Міністрів України загалом.

З'ясовано, що головним суб'єктом адміністрування окресленої сфери публічних правовідносин є Національний банк України. Саме він реалізовує адміністративні, регуляторні, контрольні й інші інструменти у сфері валютних відносин. Водночас розкрито й інші напрями реалізації адміністрування, зокрема окреслено діяльність органів публічного управління в межах процедур оподаткування досліджуваної діяльності.

Ключові слова: валюта, валютний ринок, валютні цінності, публічне адміністрування, торгівля валютними цінностями, система публічного адміністрування торгівлі валютними цінностями.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 340

Володимир МАКАРЧУК
Національний університет “Львівська політехніка”,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
volodymyr.s.makarchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-6292-8419

ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ЮРИДИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ КОРДОНІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З СУСІДАМИ – ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ЧАСТКОВІ УТОЧНЕННЯ КОРДОНІВ З РСФРР В 1920-х рр.

http://doi.org/10.23939/law2024.43.128

© Макарчук В., 2024

Пропонована увазі читача стаття є першою частиною циклу з 5 статей, присвяченого встановленню кордонів Української СРР (та її правового продовження за союзною Конституцією 5 грудня 1936 р. Української РСР) з сусідніми радянськими республіками – РРФСР, Білоруською СРР (БРСР) та Молдавською АСРР (з 1936 р. – Молдавською АРСР) та правонаступницею останньої – Молдавською РСР. Вказано, що кордони УСРР з РСФРР (тогочасні назви республік) у 1920-х рр. встановлювалися не на основі етнографічного принципу, а з міркувань економічної доцільності при пріоритетному врахуванні інтересів Москви. Наприклад, до складу РРФСР відійшло місто Суджа, яке свого часу проголошувалося більшовиками як одна зі столиць “радянської України”. Російська сторона усіляко акцентувала увагу на тому, що ті чи інші спірні регіони важливі для забезпечення РСФРР хлібом, вугіллям та робочою силою, не зупиняючись перед односторонніми діями без погодження з українською стороною та до актів саботажу під час передання тих чи інших спірних територій до складу УСРР. Позиції українців ослаблювало “інтернаціональне” керівництво республіки, заведене компартійною дисципліною. Водночас теперішній кордон між незалежними Україною та рф не має підлягати перегляду, Україна не претендує на будь-які російські території, зокрема Курщину, про що у серпні 2024 р. була зроблена спеціальна заява українського МЗС.

Ключові слова: кордони УРСР, сучасні кордони України, правове регулювання національного питання у внутрішній політиці Союзу РСР.

Постановка проблеми: Заключний акт Гельсінської (1975 р.) наради з питань безпеки і співробітництва в Європі встановив принцип непорушності європейських кордонів. Водночас крах біполярного світу і розпад комуністичних імперій (Союзу РСР та СФРЮ) спричинили низку кривавих збройних конфліктів між ще донедавна миролюбними сусідами – в Східній Європі та на Балканах. Новоявлений “збирач земель руських”, автор концепції “распад Советского Союза – величайшая геополитическая катастрофа XX века” владімір путін розпочав у 2014 р. активні воєнні акції проти незалежної України. У лютому 2022 р. маски були скинуті остаточно і під виглядом “спеціальной воєнной операції” розпочалося пряме вторгнення з використанням усіх видів зброї, за винятком

ядерної. Обґрунтування цих потуг, з погляду міжнародного права, було нікчемним (див. [1; 2]) і спиралося на т. зв. *історичні права*. В новому міжнародному праві такого роду аргументи вважаються застарілими і не використовуються, оскільки їх застосування означатиме негайну ревізію усіх наявних сьогодні кордонів. Приміром, у тієї ж рф критично спірними стануть Калінінградська область (колишня Східна Пруссія), Сахалін та Курильські острови (японські *Північні Території*), Далекий Схід, відірваний від Китаю у XIX ст. тощо. Попри те москва наполягає, що, здійснивши вихід з Союзу РСР, Україна "повинна піти з тим, з чим прийшла".

Мета статті. Сучасне міжнародне право, як уже вказувалося, не визнає сумнівного аргументу "історичних прав". Тут, і не тільки з огляду на сучасні українсько-російські відносини, але й загалом, москва вдається до ***argumentum ambigua***, "двогострого аргументу", однаково ризикованого як для жертви, так і для нападника. Сприймаючи критично саму концепцію путінсько-лавровської аргументації, спробуймо усе ж з'ясувати, з чим, власне, Україна (УСРР) "прийшла" в Радянський Союз у 1922 р., що втратила і що отримала як компенсацію під час "уточнення" кордонів у 1924–1925 рр. і як могла б посилатися на сумнівну російську аргументацію під час встановлення кордонів.

Аналіз дослідження проблеми. Тема є гостро актуальною, починаючи з подій 2014 р., і на сьогодні має потужну вітчизняну та зарубіжну історіографію, яка налічує сотні, якщо не тисячі найменувань багатьма мовами світу. З вітчизняних дослідників назвемо О. Зайчука, В. Капелюшного, О. Вовка, Б. Тищика, О. Вівчаренка, Н. Лешковича, В. Кузьменка, В. Чеховича, Ю. Титаренка, А. Михайловича та ін.

Виклад основного матеріалу. Першою територіальною угодою України з новими (більшовицькими) господарями Кремля став прелімінарний мир Української Держави гетьмана Скоропадського з РСФРР 12 червня 1918 р. На її основі вийшла постанова української Ради Міністрів від 14 серпня того ж року "Про прилучення до певних українських губерній повітів Могилівської, Курської, Вороніжської губерній, які нині прилучені до Української Держави". Передбачалося, що Гомельський, Могилівський, Путивльський і Ридьський повіти Курської губернії прилучаються до Чернігівської губернії. Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочинський і Новомосковський Воронізької – до Харківської губернії. А Рильський, Пинський, Монастирський повіти, а також волості сусідніх повітів Мінської губернії (у документі не вказані. – В. М.) об'єднуються в Поліський округ з центром у Мозирі". В сучасному міжнародному праві прийнято вважати, що міждержавні угоди укладаються між суб'єктами міжнародного права (державами), а не урядами. Тобто зміни урядів (гетьманського на Другу УНР, а згодом прихід до влади більшовицького уряду УСРР) не могли б слугувати підставою для односторонньої відмови РСФРР від миру 12 червня. Утім міжнародні реалії доби Визвольних змагань були далекими від сучасних. Тож будемо говорити про територіальні угоди, укладені між республіками колишнього СРСР.

У грудні 1922 р. Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка разом із БСРР, ЗСФРР та УСРР (підрадянською Україною) склали "сім'ю братніх народів" Радянський Союз. Тривалий час (1922–1991 рр.) утворення Союзної держави видавалося за спільну волю народів, які свідомо стали на шлях інтернаціоналізму та побудови соціалістичного суспільства, тож усі територіальні протиріччя, залишені у спадщину від буремних подій 1917–1921 рр., були неістотними, другорядними і вирішувалися з огляду на спільні інтереси. Звісно, без примусу слабшої сторони.

Тривалий історичний час народи майбутнього СРСР проживали на території однієї держави, тому на стику їхнього розселення встигли певною мірою змішатися, асимілюватись.

Утвердженню в Україні радянської державності передував гостро-конфліктний період Визвольних змагань українського народу 1917–1919 рр., коли кордони УНР та УД (Гетьманату П. Скоропадського) не раз змінювалися, в т. ч. і коштом спірних із сусідами територій.

Радянська історіографія веде історію УСРР від 25 грудня 1917 р., коли більшовики скликали в Харкові Всеукраїнський з'їзд рад, на якому створили уряд, альтернативний до Генерального Секретаріату УНР. Одночасно більшовики створили ще декілька радянських республік, як-от Донецько-Криворізька радянська республіка, Одеська радянська республіка, Радянська Соціалістична Республіка Тавриди (пізніше Кримська Радянська Соціалістична Республіка). Щоб виправдати збройний опір "радянських" військ німецько-австрійському контингенту, який висунувся на територію УНР, Раднарком РРФСР вдався до запровадження цих штучних "буферних" державних утворень. Формально вони не визнавалися частиною державної території Росії, а тому могли, на думку більшовицьких вождів, приймати рішення про ведення війни з "окупантом" на власний розсуд.

Першою державою такого типу стала Донецько-Криворізька республіка, утворена на території Харківської, Катеринославської, частини Херсонської губерній, і частини районів Області Війська Донського (Ростов, Таганрог, Новочеркаськ тощо) з центром у Харкові. Її проголошення відбулося ще 27–30 січня 1918 р. на 4-му обласному з'їзді Рад робітничих депутатів Донецького і Криворізького басейнів. У пізнішій історико-правовій літературі відзначалося, що "основою утворення ДКРР став […] економічний принцип державного будівництва", а "досвід виникнення ДКРР виявився корисним для ленінського плану утворення єдиного бойового фронту проти навали з Заходу" [1, с. 122].

17–19 березня 1918 р. всі ці радянські республіки формально об'єдналися в Українську Радянську Республіку із столицею у Харкові і революційним урядом – Народним Секретаріатом. Українська Радянська Республіка входила до складу Російської Радянської Республіки, що проголошувалась як федерація Радянських національних республік. Однак уже дуже скоро (до квітня 1918 р.) під тиском німецьких окупаційних військ УРР перестала існувати.

Тут надамо слово народному комісарові у справах національностей ленінського уряду Й. Сталіну. На початку квітня (3–4 числа) 1918 р. він дав розгорнуте інтерв'ю газеті "Правда", де стверджував, що "вочевидь, суб'єктами федерації повинні бути і можуть бути не кожні дільниці і одиниці і не кожна географічна територія, а лише певні області, які природно поєднують в собі особливості побуту, своєрідність національного складу і певну мінімальну цілісність економічної території. Такими є – Польща, Україна, Фінляндія, Крим, Закавказзя […]" [2, с. 69]. Пізніше, під час "уточнення" кордонів 1924 р. саме аргумент економічної доцільності буде використаний москвою. Однак кількома роками раніше ці ж, формально економічні міркування не завадили визнати за Українською РР, щоправда, як суб'єктом Федерації, Ростов, Таганрог і далі за списком.

Звісно, не треба переоцінювати цю ситуаційну щедрість. 7 березня 1918 р. ЦВК УРР прийняв декларацію, в якій стверджувалося, що "1. Ми [більшовики] ніколи не розглядали Українську Радянську республіку як національну республіку, але виключно як Радянську республіку на території України. 2. Ми ніколи не підтримували точки зору повної незалежності Української Народної республіки, розглядаючи її як більш-менш самостійне ціле, пов'язане із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними зв'язками […]" [3, с. 24].

Протягом часу існування Української держави гетьмана П. Скоропадського Радянська Росія визнала її суб'єктом міжнародного права та уклала (червень 1918 р.) відповідний договір, яким визнавала кордони з незалежною Україною, регулювала транспортне сполучення та проходження поштової кореспонденції тощо. Проте з поразкою країн Центрального блоку та початком повстання Директорії ситуація докорінно змінилася.

28 листопада 1918 р. у Курську створено "Тимчасовий робітничо-селянський уряд України". Червона армія 3 січня 1919 р. окупувала Харків. 6 січня 1919 р. "Тимчасовим робітничо-селянським урядом України" вперше затверджена назва "Українська Соціялістична Радянська Республіка". УСРР формально проголошена як "окрема держава" на III Всеукраїнському з'їзді рад 6–10 березня 1919 р., коли ухвалено першу Конституцію УСРР.

Коли ж на початку 1919 р. більшовики знову прийшли до влади в Україні, одним із перших їх декретів було рішення про об'єднання збройних сил та всіх матеріальних ресурсів соціалістичних республік, без втрати ними формальних ознак незалежності. Наступним логічним кроком мало стати "об'єднання Української Радянської Республіки з радянською Росією на засадах соціалістичної федерації" [4].

Однак економічні та етнографічні чинники спонукали партійно-державне керівництво обох республік до проведення територіального розмежування. Вперше це питання було розглянуто на міжвідомчій нараді при економічно-правовому відділі НКВС РРФСР 25 лютого 1919 р. За основу під час вирішення питання про приєднання тієї чи іншої території російська сторона запропонувала взяти не принцип етнічної належності населення і навіть не його волевиявлення, а міркування винятково "державного порядку". Що малося на увазі, стало зрозумілим під час вирішення питання належності Грайворонського і Білгородського повітів.

Представник від України Іванов, обґрунтовуючи необхідність їх залишення у складі України, посилався на етнічну належність більшості населення та велике економічне і культурне тяжіння до Харкова. Але уповноважена РНК РРФСР по Білорусії і Литві більшовичка С. Гопнер заявила, що ці райони як хлібні центри мають велике значення для Великоросії, залишаючись "незначними" для України. В тактичному плані на випадок військових невдач України, Росія, відмовившись від цих повітів, таким способом раз і назавжди втратить можливість висувати на них претензії в майбутньому. Як додатковий аргумент вона використала телеграму голови РНК України Х. Раковського, що з боку українського уряду немає заперечень щодо включення цих територій до Росії. Згідно з цією ж телеграмою, було вирішено питання про передання від Чернігівської до Гомельської губернії Суразького, Новозибкінського, Мглинського і Стародубського повітів. Це стало платою "радянського уряду" України, очолюваного болгарським "інтернаціоналістом" Х. Раковським, за збройну підтримку з боку Росії.

На пропозицію голови наради С. Гопнер, встановлювався старий (дореволюційний) міжповітовий кордон, за винятком Новозибківського повіту, де він мав пройти від крайнього пункту західного адміністративного кордону Чернігівської губернії в східному напрямку від місця злиття річок Снопи і Істриці біля міста Тарська (на українському боці) по річці Снов і її притоці Ревні до хутора Коссовича на південно-західній межі Стародубського повіту. Кордон з Доном встановлювався по старій міжгубернській межі, а з Кримом – по Перекопському перешийку [5, ст. 7]. Вони лягли в основу затвердженого 10 березня 1919 р. РНК України "Договору про кордони з Російською Соціалістичною Радянською Республікою". Поза межами республіки залишалися місця компактного проживання українців прикордонних районів Гомельщини, Брянщини, Курщини, Воронежчини, а також Дону і Північного Кавказу. У спільній постанові Новооскольського, Коростенського та Бєлгородського повітових виконкомів, на території яких мешкало майже 650 тис. чоловік, зокрема, зазначалося, що "ще в 1917–1918 рр. місцеве населення одностайно висловилося на користь приєднання до Харківської губернії, і тільки німецька окупація України перервала подальше здійснення цього народного бажання" [6, с. 64]. Але російські урядові органи не тільки не враховували у своїй діяльності подібні бажання населення, а навпаки, розсилали погрозливі листи з вимогами розібратися "про причини руху на користь відходу волостей до УСРР" та з'ясувати "хто ті агітатори, що підбивають населення наполягати на відокремленні волостей".

З новою гостротою питання міжреспубліканських кордонів постало після створення Союзу РСР. Причому вирішувалося воно Москвою первісно в односторонньому порядку. Так, незважаючи на недостатню етнографічну й економічну обґрунтованість, Політбюро ЦК РКП(б) 11 липня 1924 р. прийняло рішення про приєднання Таганрозького і Олександро-Грушевського (Шахтинського) округів до Північно-Кавказького Краю РРФСР [7, с. 29 з посиланням на ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1831, арк. 106]. Це викликало рішучу незгоду уже Політбюро ЦК КП(б)У. В прийнятому 18 липня 1924 р. рішенні зазначалося, що відторгнення цих районів від Донецької губернії може негативно вплинути на все вугільне господарство Донбасу. Сподіваючись змінити рішення політбюро ЦК РКП(б), політбюро ЦК КП(б)У просило винести питання на розгляд пленуму ЦК РКП(б).

Проти рішення Політбюро ЦК РКП (б) висловилося і бюро Донецького губкому. В його постанові від 19 липня 1924 р. зазначалось: "В зв'язку з тим, що це рішення поставило під загрозу існування Донбасу […], бюро губкому категорично вимагає перегляду цього питання, узгодивши з представниками Донбасу. На випадок негативного рішення настоює на перегляді такого принципового питання на пленумі ЦК РКП (б)" [7, с. 30 з посиланням на ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3144, арк. 162].

Далі, намагаючись припинити односторонні дії, уряд Радянської України запропонував ЦВК Союзу РСР проєкт "Про зовнішні кордони УСРР". У підготовці цього ґрунтовного документа взяли участь провідні вчені України – економісти, історики, етнографи, лінгвісти.

У фондах ЦДАВО України збереглися довідкові матеріали, підготовлені академіками М. Грушевським та Д. Багалієм. У проєкті зазначалось, що "необхідність зміни існуючих державних кордонів продиктована цілою низкою причин, як адміністративного, економічного, так і політичного характеру" [7, с. 27 з посиланням на ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 54, арк. 244–245]. Проєкт складався з двох частин. У першій обґрунтовувалась необхідність зміни кордонів у зв'язку з реформою адміністративного і територіального поділу, що розпочалась у 1923 р. і передбачала створення замість губерній, повітів і волостей, – областей, округів і районів. В основу виділення нових адміністративно-територіальних одиниць покладено принцип "економічної доцільності".

Зважаючи на це, український уряд запропонував передати Мінській губернії БСРР частину колишньої Словечанської і Юровської волостей Коростенської округи Волинської губернії, підкреслюючи, що ці території цілком відповідають природно-історичним й економічним умовам Білорусії. Своєю чергою, враховуючи тяжіння до відповідних економічних центрів України та етнічний фактор, пропонувалося включити до складу Чернігівської губернії УСРР Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії (на той час вона входила до РРФСР) та частину волостей Севського повіту Брянської губернії [7, с. 27 з посиланням на ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 320, арк. 39].

Значніші зміни передбачалися у другій частині. Спираючись на дані переписів населення 1897, 1920 та частково 1922 рр., український уряд пропонував передати республіці від РРФСР низку повітів Курської та Воронезької губерній, населених переважно українцями. Згідно з даними за 1922 р., в цих губерніях мешкало понад 1. 704 тис. українців. Ареалами їх суцільного розселення були Грузчанська, Глушецька, Козачанська, Миколаївська, Нововоскресенська волості Путивльського, Глушанівська, Кобильська, Суханівська Рильського, Борисівська, Високівська, Іванова, Червоно-Ярузька Грайворонського повітів Курської губернії, де українці становили понад 90 % населення [7, с. 27 з посиланням на ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1984, арк. 8–31].

На Воронежчині українське населення компактно мешкало в Бірюченському, Богучарському, Бобровському, Павлівському та в деяких інших повітах [8, с. 11]. Виходячи з цього, уряд України запропонував провести новий кордон із заходу на схід від кордону Чернігівської губернії по річці Сейм дещо східніше Суджі, далі на південний схід до Бєлгорода, західніше Бєлгорода і на південний схід до зустрічі з існуючим кордоном УСРР. У північно-східному напрямку кордон мав проходити дещо східніше Валуйок і далі північніше Корочі, змінюючи поступово напрямок на північний схід та від лінії залізниці Новий Оскол – Єлець на південь до села Успенського, пізніше на північний схід, охоплюючи переважну частину Острогозького повіту до кордонів Калачевського повіту, звідси в напрямку на південь, західніше Павловська до східного кордону Росошанського повіту, далі до ст. Лиски, пізніше на південний схід, північніше села Новий Мамон і до кордону Воронезької губернії.

Для розгляду запропонованого проєкту Союзний ЦВК створив комісію для врегулювання кордонів між РСФРР, УСРР та БСРР, яка розпочала свою роботу 1 липня 1924 р. До її складу ввійшли по два представники від кожної із делегацій. Комісію очолив голова ЦВК Білорусії О. Черв'яков. Після численних консультацій комісія виробила компромісний варіант. Вона запропонувала включити до складу УСРР в Курській губернії Путивльський, Грайворонський (за винятком Бутовської волості) і Бєлгородський повіти, а також чотири волості Корочанського, три Новооскольського і одну Суджанського повітів. Від Воронезької губернії – лише один Валуйський повіт.

Водночас, незважаючи на переважно українське населення, лише з економічних і адміністративних мотивів запропоновано залишити у складі РСФРР Рильський, Суджанський (за винятком однієї волості), Корочанський (за винятком чотирьох волостей), Новооскольський (без трьох волос-

тей) повіти Курської губернії та Острогозький, Росошанський, Богучарський, Павлівський, Калачевський повіти Воронезької губернії.

Але цей, вироблений комісією, компромісний варіант обидві сторони забракували. Українська тому, що претендувала на більші території, зокрема у Воронізькій губернії, де були райони з 90 % українського населення. Російська – бо погоджувалася віддати лише Путивльський повіт та зробити незначні поступки для вирівнювання кордонів.

Досягти згоди між делегаціями не вдалося і О. Черв'яков 30 листопада 1924 р. передав питання на розгляд Політбюро ЦК ВКП(б), де проєкт постанови Союзної комісії зазнав подальших змін.

Відповідно до рішення Політбюро, до складу УСРР повинні були відійти від БСРР – Семенівська волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, від РСФРР – с. Зноб Трубчевського повіту Брянщини, низка поселень Севського повіту (Брянщина), весь Путивльський повіт, Криничанська волость Суджанського повіту (Курщина) і південна частина Муромської волості Курської губернії, а також Троїцька волость і частина Уразівської волості Валуйського повіту Воронезької губернії. Це рішення з доповненнями й уточненнями покладено в основу прийнятої 16 жовтня 1925 р. постанови ЦВК СРСР "Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою". В постанові зазначено, що Президія Центрального Виконавчого Комітету Союзу РСР, згідно з пунктом "б" ст. 1 і ст. 6 Конституції Союзу РСР, постановляє: "В состав Украинской Социалистической Советской Республики передаются следующие части территорий Российской Социалистической Федеративной Советской Республики: а) Семеновская волость Новозыбковского уезда Гомельской губернии;

б) селение Знобь Трубчевской волости Почепского уезда Брянской губернии: в) Фатевиж, Барановка, Демьяновка, Муравейное, Толстодубово (бывшей Лемешковской волости) и Сельцо-Никитское, Сытное, деревня Грудская (бывшей Подыводской волости); г) весь бывший Путивльский уезд (с г. Путивлем), за исключением бывшей Крупецкой волости в старых ее границах; д) бывшая Криничанская волость бывшего Суджанского уезда Курской губернии, е) южная часть Грайворонской волости Грайворонского уезда, Курской губернии; ж) южная часть Муромской волости, Белгородского уезда, Курской губернии и з) Троицкая волость и часть Уразовской волости, Валуйского уезда Воронежской губернии".

Як компенсація на користь росії у цьому рішенні зазначено, у п. 4: "Передаются в состав Российской Социалистической Федеративной Советской Республики нижеследующие территории Украинской Социалистической Советской Республики: а) Федоровский, Николаевский (с г. Таганрогом), Матвеево-Курганский, Советинский, Голодаевский районы и восточная часть Екатеринославского района Таганрогского округа; б) Глубокинский, Ленинский, Каменский, Усть-Белокалитвенский, Владимирский, Сулинский, Шахтинский (с г. Шахты) районы и части территории Сорокинского и Алексеевского районов Шахтинского округа" [цит. за: 9].

Згідно з постановою від 16 жовтня 1925 р., до УСРР приєднано територію, на якій проживав 278 081 чоловік, водночас від України відторгнуто територію з населенням 478 909 чоловік [10, с. 73]. Поза межами республіки залишилась значна кількість українців.

Роботу щодо передання території від однієї республіки іншій передбачалося закінчити до 1 березня 1926 р. Але в намічений строк цього не вдалося провести. Однією з причин стало те, що деякі органи місцевої влади Курської та Воронезької губерній, Північно-Кавказького Краю всіляко намагалися протидіяти перенесенню кордонів. Всупереч рішенням центральних інстанцій, вони вивозили майно, що мало залишитися на території УСРР, звільняли з посад управлінських працівників.

Отже, постанова ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. не вирішила питання про справедливе територіальне розмежування, в основі якого лежав би етнографічний принцип та навіть "економічна доцільність". Це викликало масові звернення українського населення до ВУЦВК і ЦВК Союзу РСР, що своєю чергою змушувало радянські і партійні органи знову звертатися до центру з пропозиціями врегулювання кордонів, враховуючи національні інтереси населення прикордонної смуги.

У 1927–1929 рр. у рамках політики *коренізації* москва та Київ офіційно визнали, що в складі союзних республік існують регіони з переважанням не титульного населення. В РРФСР це Північнокавказький край (Дон, Кубань, Ставропілля), в 37 районів котрого українці становили абсолютну більшість – від 51 до понад 80 %. У Центрально-Чорноземній області (колишні Курська і Воронізька губернії) малося таких 26 районів, з яких особливо виділявся Каменський з 99 % (!) українського населення. Усі 63 райони з переважанням українського населення прилягали до міжреспубліканського кордону. На Далекому Сході українізація проводилася в 13 районах загалом, у 7 – частково. Один український район був на Омщині. На території УСРР виявилося усього 9 районів, де росіяни так чи інакше становили більшість [11].

Висновки. Вважаємо, що під час вирішення питання про врегулювання кордону між Українською СРР та РСФРР у 1920 рр. не враховувалися історичні обставини, національність переважного населення спірних територій і волевиявлення самого населення. Формально розмежування відбувалося на основі нібито економічної доцільності, причому інтереси РСФРР бралися за основу. Внаслідок проведеного розподілу Україна була позбавлена значної кількості етнічних територій, втративши понад мільйон жителів української національності. Сам лише цей факт свідчить про різке розходження декларованих радянською владою прав самовизначення та цілковитого задоволення усіх інтересів робітників і селян та реальних дій тієї ж влади на зміцнення метрополії – радянської росії.

Цілком неспроможною виглядає й путінсько-лавровська концепція “с чем пришли в Советский Союз, с тем и должны уйти”, оскільки уже після 30 грудня 1922 р. Українська РСР втрачала території на користь РРФСР, а новітні намагання включити до складу РФ чотири області України (що закріплено в Конституції РФ!) взагалі не вкладаються у цю парадигму. Здійснюючи територіальне розмежування у 1924–1925 рр., москва задовольнила свої тогочасні амбіції настільки повно, наскільки це давав змогу широко розрекламований принцип інтернаціональної солідарності трудящих СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Чехович В., Титаренко Ю. Донецько-Криворізька Радянська Республіка // Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. Київ–Донецьк, 1998. С. 122–123.
2. Сталин И. В. Организация Российской Федеративной Республики // Сочинения. Том 4. Ноябрь 1917–1920. М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1947.
3. Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сб. документов и материалов. В 3-х томах. В трех томах, четырех книгах. Том 1, Кн. 1. Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром националистической Директории. К.: Наукова думка, 1967. 875 с.
4. Збірних узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду. 1919. № 14. Ст. 146.
5. Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіціальне). Харків: Шоста радянська друкарня. 1921. 790 с.
6. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: Основи, 1996. 396 с.
7. Кузьменко В. Б. До історії формування Північно-Східного та Східного кордонів України Університетські наукові записки. 2005, № 4 (6). С. 26–30.
8. Ложкін В. З історії встановлення кордонів України в 20-х роках ХХ століття // Пам’ятки України – 1991. № 2. С. 11–15.
9. Зайчук О., Капелюшний В., Вовк О. Встановлення східного кордону УСРР у 1919–1925 рр.: історико-правовий аспект // http://www.golos.com.ua/article/9455
10. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
11. Михайлович А. Як українські регіони опинилися по той бік кордону. https://www.obozrevatel.com/ukr/novosti-obschestvo/yak-ukrainski-regioni-opinilisya-po-rosijskij-storoni-kordonu.htm

REFERENCES

1. Chekhovych, V., Tytarenko, Yu. Donetsko-Kryvorizka Radianska Respublika // ***Istoryko-politychni uroky ukrainskoi derzhavnosti*** [Historical and Political Lessons of Ukrainian Statehood]. Entsyklopedychnyi slovnyk. Kyiv: Donetsk, 1998. P. 122–123. [In Ukrainian].

2. Stalin, I. V. ***Organizatsiya Rossiyskoy Federativnoy Respubliki*** [Organization of the Russian Federative Republic] // Sochineniya. Tom 4. Noyabr 1917–1920. M.: OGIZ, Gospolitizdat, 1947.

3. ***Grazhdanskaya voyna na Ukraine*** [Гражданская война на Украине]. 1918–1920. Sb. dokumentov i materialov. V 3-h tomah. V treh tomah, chetyireh knigah. Tom 1, Kn. Osvoboditelnaya voyna ukrainskogo naroda protiv nemetsko-avstriyskih okkupantov. Razgrom natsionalisticheskoy Direktorii. K.: Naukova dumka, 1967. 875 p. [In Ukrainian].

4. ***Zbirnykh uzakonen i rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu*** [Collected laws and regulations of the workers' and peasants' government] 1919. No. 14. St. 146. [In Ukrainian].

5. ***Zbirnyk uzakonen ta rozporiadzhen Vseukrainskoho revoliutsiinoho komitetu za 1919–1290 roky*** [Collection of laws and orders of the All-Ukrainian Revolutionary Committee for 1919–1290] / Rada Narodnykh Komisariv, Narodnyi komisariat yustytsii. 1-e vyd. (ofitsialne). [Kharkiv]: [Shosta radianska drukarnia], [1921]. 790 s. [In Ukrainian].

6. Kulchytskyi, S. V. ***Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928*** [Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)]. K.: Osnovy, 1996. 396 p. [In Ukrainian].

7. Kuzmenko, V. B. ***Do istorii formuvannia Pivnichno-Skhidnoho ta Skhidnoho kordoniv Ukrainy Universytetski naukovi zapysky*** [On the History of the Formation of the North-Eastern and Eastern Borders of Ukraine University Scientific Notes]. 2005, No. 4 (6). P. 26–30. [In Ukrainian].

8. Lozhkin, V. **Z istorii vstanovlennia kordoniv Ukrainy v 20-kh rokakh KhKh stolittia** [From the History of the Establishment of Ukraine's Borders in the 20s of the Twentieth Century]// Pamiatky Ukrainy 1991. No. 2. P. 11–15. [In Ukrainian].

9. Zaichuk, O., Kapeliuschnyi, V., Vovk, O. ***Vstanovlennia skhidnoho kordonu USRR u 1919 1925 rr.: istoryko-pravovyi aspekt*** [Establishment of the Eastern Border of the Ukrainian SSR in 1919-1925: Historical and Legal Aspect] // http://www.golos.com.ua/article/9455[In Ukrainian].

10. Kulchytskyi, S. ***Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928)*** [Communism in Ukraine: the First Decade (1919–1928)]. Kyiv: Osnovy, 1996. 396 p. [In Ukrainian].

11. Mykhailovych, A. ***Yak ukrains'ki regiony opynylys'a po toi bik kordonu.*** [How Ukrainian regions ended up on the other side of the border] https://www.obozrevatel.com/ukr/novosti-obschestvo/yak-ukrainski-regioni-opinilisya-po-rosijskij-storoni-kordonu.htm [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 12.07.2024 р.

Volodymyr MAKARCHUK
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Professor of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
volodymyr.s.makarchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-6292-8419

DEMARCATION AND LEGALISATION OF THE BORDERS OF THE UKRAINIAN SSR WITH ITS NEIGHBOURS – ESTABLISHMENT AND PARTIAL CLARIFICATION OF BOUNDARIES WITH THE RSFSR IN THE 1920S

This article is the first part of a series of 5 articles dedicated to the establishment of the borders of the Ukrainian SSR (and its legal continuation under the Union Constitution of 5 December 1936 of the Ukrainian SSR) with the neighbouring Soviet republics – the RSFSR, the Belorussian SSR (BSSR) and

the Moldavian ASSR (Moldavian Autonomous Socialist Soviet Republic; since 1936 – the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic) and the latter's legal successor – the Moldavian SSR. The author points out that the borders of the Ukrainian SSR and the RSFSR (the then names of the republics) in the 1920s were established not on the basis of the ethnographic principle, but for reasons of economic expediency, with priority consideration of Moscow's interests. For example, the city of Sudzha, which at one time was proclaimed by the Bolsheviks as one of the capitals of "Soviet Ukraine", became part of the RSFSR. The Russian side emphasised in every possible way that certain disputed regions were important for providing the RSFSR with bread, coal and labour, not stopping short of unilateral actions without the consent of the Ukrainian side and acts of sabotage during the transfer of certain disputed territories to the Ukrainian SSR. The position of the Ukrainians was weakened by the "international" leadership of the republic, driven by the Communist Party's discipline. At the same time, the existing border between independent Ukraine and the Russian Federation should not be revised, and Ukraine does not claim any Russian territories, including Kursk, as stated in a special statement by the Ukrainian Foreign Ministry in August 2024.

Keywords: borders of the Ukrainian SSR, modern borders of Ukraine, legal regulation of the national question in the internal policy of the USSR.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"
№ 3 (43), 2024

UDC 341:347.77

Marta MALETS
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Administrative
and Informational Law Department,
Ph.D. in Law
marta.r.malets@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9129-3608

INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS FOR THE LEGAL REGULATION OF INTELLECTUAL PROPERTY: FOREIGN EXPERIENCE

http://doi.org/10.23939/law2024.43.137

© Malets M., 2024

Before the twentieth century, obtaining intellectual property protection in different countries was considered a difficult task since the legislative regulations of this process were quite different. That is why more and more states wanted to systematise and develop a unified approach to the legal regulation of intellectual property at the international level.

The emergence of international legislation on intellectual property is explained by the fact that the rights to the results of intellectual activity have the quality of a "territorial limitation", i. e. in the absence of international treaties, they are recognised and protected only in the territory of the state where they originally appeared.

The international system of legal regulation of social relations related to the creation and use of intellectual property results is based on the desire to overcome this contradiction. It interacts with national systems of intellectual property protection, ensuring the rights of creators outside their countries.

The article emphasises that, given the intensification of international economic and cultural relations, the unification of intellectual property legislation is essential. The adoption of international treaties solves this problem only partially. The analysis shows that the development of international legal instruments does not contribute to, and sometimes even hinders, the development of intellectual property law since it is based on the prevailing paradigm, according to which ensuring a high level of legal protection of intellectual rights is the main criterion for assessing legislation.

The author examines the current state of social relations in intellectual property law, the dynamics of international legal regulation, and the peculiarities of legislative adaptation to the current priorities of developed countries in this area.

Keywords: international intellectual property law, US experience, intellectual property protection, legal regulation, intellectual property.

Problem statement. The analysis of scientific sources gives grounds to assert that intellectual property is a system of legal relations between the author and third parties regarding the appropriation and

alienation of intangible results of intellectual work. Such legal relations should be involved in producing, exchanging, distributing and consuming results. Relations in the field of intellectual property are a form of alienation of results of intellectual work by society for their further use. The results of intellectual activity are, primarily, the ideal content of knowledge embodied in various media (literary, scientific and artistic works, industrial designs, trademarks, etc.), as well as ideas that do not have a tangible embodiment (hypotheses, ideas, concepts, theories).

With the development of information legal relations and information and communication technologies, legal protection of intellectual property has also been significantly modernised as legal liability has changed. New legal relations and new objects of legal protection have emerged. International legal regulation of intellectual property has become one of the most pressing issues in this context.

Analysis of the problem study. Law scholars studied the problems of international legal regulation of intellectual property. They are H. Androshchuk, Yu. Boshytskyi, M. Haliantych, D. Hetmakov, I. Dakhno, O. Dzera, V. Drobiazko, Yu. Kapitsa, A. Kolodii, O. Orliuk, O. Pidopryhora, O. Rokhitnytskyi, O. Sviatotskyi, R. Stefanchuk, R. Shyshka and others. These scholars contributed significantly to developing the problems of legal regulation of intellectual property in administrative law.

The article aims to analyse the international legal standards for legal regulation of intellectual property based on the experience of developed countries.

Presentation of the main material. The experience of developed countries and international legal standards for legal regulation of intellectual property (IP) allows us to note the following trends in developing the legal principles of intellectual property law. They include the transition from consideration of intellectual rights in the context of cultural rights and freedoms to the consolidation and interpretation of intellectual rights in the context of economic rights and freedoms and recognition of the interrelation of intellectual rights with information rights and freedoms.

While the interest in the problem of the correlation between intellectual and cultural rights is declining, the idea of a stable relationship between intellectual and information rights is being formed in international legal policy and practice. Comparison of the value of creative work, which is reflected in the regulation of intellectual rights, with the value of free access to information (the right to freedom to express, receive and disseminate information) indicates a gradual rejection of a purely economic assessment in favour of an approach that provides for a balance between intellectual and information rights [1].

The development of information technology greatly facilitated access to objects of intellectual property and simplified the commission of offences in this area. At the same time, society's attitude to copyright infringement on the Internet is tolerant: most citizens do not consider such actions theft or other morally unacceptable behaviour [2].

Despite introducing new criminal law prohibitions and increased sanctions for intellectual property violations, the need for alternative solutions is becoming increasingly urgent. Many researchers argue that the current approach is not socially relevant or effective in the rapidly changing world. They point to the high costs of excessive criminalization, the challenges in identifying perpetrators, jurisdictional conflicts, and the existence of alternative ways to protect copyright. Moreover, they stress the importance of ensuring free access to information in the modern world.

Ch. Buccafusco and J. Masur [3] emphasise that criminal penalties may be more effective in preventing IP infringements than civil and self-defence measures in some situations. However, such penalties are associated with significant costs.

For example, suppose a rock star infringes the copyright of another singer. In that case, there is no need to impose criminal penalties, as the infringer is likely to be able to compensate for the damage caused. Suppose a private individual downloads hundreds of copyrighted files from the Internet, on the one hand. In that case, there is minimal possibility of detecting such an offence, and on the other hand, the amount of

damages exceeds all of the person's property and future income. In such a case, civil sanctions lose their deterrent effect of unlawful behaviour, and the threat of criminal liability or alternative sanctions, including a temporary ban on computers, mobile phones, tablets and other electronic devices, are required.

From an economic point of view, alternative sanctions are preferable, as they are most effective against file-sharing sites and pirated software sellers. An example of the application of such sanctions is demonstrated by the Copyright Alert System (from now on – the System), a private mechanism for notifying, educating and punishing subscribers of certain Internet providers in the United States, which was launched in February 2013. Users found guilty of illegal file sharing by the System receive notifications and warnings about the inadmissibility of repeated violations. After five or six warnings, restrictions on Internet use may be imposed. Despite the criticism expressed by some scholars and the non-profit organisation Electronic Frontier Foundation defending civil liberties in the digital world, these measures can be considered less controversial and more effective than criminal punishment or civil sanctions [4, p. 311].

There are analogous systems in Europe and Asia. A similar mechanism is provided for by the French Law No. 2009669 of June 12, 2009, on the promotion and protection of works on the Internet (Loi favorisant la diffusion et la protection de la création sur Internet), commonly known as the HADOPI law. One of the empirical studies shows that it significantly affects the legitimate purchase of online music recordings. Consumer awareness of this Law led to a 22.5 % increase in sales of songs on the iTunes media player, while the company's annual revenues increased by approximately $ 6.3 million [5, pp. 311, 312]. It does not prove the effectiveness of these measures compared to civil and criminal liability. Still, it indicates the possibility of using other means that entail relatively low costs.

At the same time, public tracking and prosecution of infringers can be more effective than private tracking and prosecution due to economies of scale. However, right-holders are well organised in various associations to achieve the same effect. In the USA, in particular, there are the Recording Industry Association of America and the Motion Picture Association of America [6, p. 312].

The most obvious costs of criminal liability are the costs of detection, investigation, prosecution and sentencing. These costs are usually shared between state authorities and associations representing victims. They are very high. The enforcement of custodial sentences is also highly costly.

However, using civil or criminal liability can reduce the cost of software or hardware that restricts or complicates various actions with electronic data or allows for tracking such actions (digital rights management – DRM). Finally, the purchase of the latter, given their high efficiency, depends only on the preferences of the right-holders [7].

It should be noted that such means can harm society if used excessively and do not allow for legitimate copies of socially essential materials. To prevent their use, the US Congress may restrict the distribution of protected works in the media that use these costs. It would increase the economic benefits of criminal and civil liability.

Another category of costs of criminal liability is that because some citizens believe that copyright infringement on the Internet does not cause significant harm, such prohibitions may reduce respect for the criminal law and, as a result, the desire to comply with it. However, criminal law prohibitions can help raise awareness of such behaviour's unacceptability. It is difficult to predict their exact impact on people.

Criminal liability in this area is economically justified in two categories of subjects: 1) the financially insecure and 2) offenders whose actions are difficult to detect. Since it is unfair to prosecute the poor and refuse to punish the rich, it is advisable to focus law enforcement attention only on those offences that cause severe harm and are challenging to investigate. They include large-scale sales of counterfeit copies of music, films, and software [8, p. 315–316].

At the same time, it should be established that criminal liability becomes due to intentional actions to exclude the imposition of penalties on users acting in good faith. By law, it is also necessary to establish that intentional circumvention of software protection for fair use of works or access to non-copyrighted objects is not a crime.

S. Morhan [9] emphasises that the current versions of the Stop Online Piracy Act of 2011 (SOPA) and the Protect Intellectual Property Act of 2011 (PIPA) contain provisions that will take more work to apply in practice.

For example, the Stop Online Piracy Bill states that a case can be heard in a US court if the website is used in the US. The IP Bill also targets any website that infringes copyright, giving the US universal jurisdiction over such crimes.

The bills should clarify that at least one part of the criminal action must be under US jurisdiction. For example, The Pirate Bay is the world's most extensive catalogue of torrent files. It is located in Sweden, and the people who use it to download files are worldwide. A French citizen from a computer in France can illegally download an American film stored on a British website after finding a link to it on The Pirate Bay [10, p. 583, 584].

Determining the territorial jurisdiction of a criminal case (the right to 'one's judge') is vital for ensuring a fair trial. It is enshrined in the US Declaration of Independence and the US Constitution. In the decision in *United States vs. Cores* (1958), the US Supreme Court also explained that the trial of a criminal case at the crime scene is a guarantee against injustice and difficulties arising from a trial in a remote location [11].

The criminalisation of copyright infringement is questionable in principle, as intellectual property, despite its name, is not property in the traditional sense. The US Supreme Court in *Dowling vs. United States* (1985) expressed this position. The defendant illegally made copies of Elvis Presley's songs and sold them. The court stated that the right-holder did not have ordinary movable property. Intellectual property is a set of interests that are protected by law. Therefore, such a violation cannot be equated with theft under the National Stolen Property Act of 1948 [12, p. 589].

It is absurd to punish all these people criminally. Moreover, the punishment does not correspond to the gravity of the offence. Thus, according to § 2319 of Title 18 of the US Code, the first-time downloading of a single song is punishable by imprisonment for up to five years and/or a fine of up to USD 250,000. At the same time, the penalty for stealing a CD from a store is much less severe – about one year in prison and a fine of $5,000. Even violent crimes do not carry such severe penalties. For example, aggravated assault is punishable by up to three years and ten months in prison and a fine of up to USD 75,000. Of course, it should be borne in mind that penalties may vary from state to state, while copyright infringement is a federal offence [13, p. 591].

Copyright infringement is enough to bring administrative or civil liability, which, in this case, is strict liability. Large copyright holders have the resources and the capacity to bring such claims. In addition, the issue of jurisdiction in this case is not as acute as in criminal prosecution.

Arguments that civil liability does not have an intimidating effect should be rejected. Even the threat of long prison terms cannot deter primary copyright infringers from continuing their activities.

The American legislator should entrust the right to prosecute transnational copyright infringers to other countries, including at the offender's location, decriminalise the actions of ordinary users who download pirated files and prosecute only large-scale and direct copyright infringements.

S. Lawson discusses copyright infringement in the scientific field. The author emphasises that intellectual property is a relatively new concept, dating back to the mid-nineteenth century. In the twentieth century, it was widely used by corporations for profit. Copyright infringements, previously considered mainly civil offences, have been subject to excessive criminalisation since the late 1980s [14, pp. 25–26].

Information technologies have facilitated the practice of pirating objects and created new forms of lawful distribution of information. Right-holders should not rely on criminal law but look for new ways to adapt to this situation.

Piracy often drives innovation and stimulates the development of science. For example, after gaining independence, the United States deliberately refused to recognise the rights of British book publishers to promote the development of discussion of socially important issues and transfer knowledge to different social

groups and regions. Information companies also have the opportunity to benefit from copyright infringement. For example, the music industry has made huge profits from hip-hop, partly based on illegal borrowing.

In the scientific sphere, the right to production often belongs to publishers rather than authors, even though the author's ideas and new knowledge represent the principal value. Currently, most books and journal articles are available only for a fee.

Now, there are many pirated websites with scientific materials. The most famous is Sci-Hub, created by A. Elbakyan in 2011. Such websites are popular because they solve many problems, including in developing countries with limited free access to scientific information. In addition, pirated websites make it faster and easier to obtain information than publishers' websites, even for those with the right to access the latter's resources.

The difference between theft and copyright infringement is worth noting: the latter does not aim to deprive the authors of their work. Piracy, on the other hand, deprives copyright holders of part of their income. Although publishers do not create scientific works on their own and do not increase their social significance creatively, they certainly invest labour and other resources in them, increasing their value. Piracy can lead to the collapse of the publishing industry, which is currently essential for all researchers.

At the same time, pirated access is the only way for many scientists to obtain scientific articles, as the cost of legal access to them is too high. Pirated copies of scientific articles do not pose any risks, unlike, for example, medicines produced in violation of exclusive rights. Pirated copies of articles are not different from legitimately created ones.

Piracy in the scientific field does not solve the problem of access to scientific information. This signal indicates the need to change the current approach to copyright protection. Today, the scientific community's efforts should be directed at creating a system of free and open communication between researchers [15, p. 28]. The work of publishers can be financed in other ways, mainly by charging for the preparation of an article for publication.

Conclusions. The constitutional regulation of intellectual property rights in foreign countries can be found in the works of comparative and constitutional law scholars. They provide examples from a large number of constitutions, determine the impact of the concepts of intellectual property prevailing in civil law on the constitutional regulation of the respective countries, analyse specific provisions of foreign constitutions, and attempt to identify the main stages of evolution of the constitutional regulation of intellectual property rights. However, it is only the initial stage of studying this vast and diverse issue.

The experience of developed countries and international legal standards on legal regulation of intellectual property allows us to note the following trends in developing the legal framework of intellectual property rights. They include the transition from consideration of intellectual rights in the context of cultural rights and freedoms to the consolidation and interpretation of intellectual rights in the context of economic rights and freedoms and recognition of the interconnection of intellectual rights with information rights and freedoms.

The development of information technology has significantly facilitated access to intellectual property and simplified the commission of offences in this area.

In recent decades, various countries have introduced new criminal law prohibitions to protect intellectual property and increased sanctions for their violation. Nevertheless, many researchers argue that the current approach is not socially relevant or practical, believing that the changed world requires other solutions. They point to the high costs of excessive criminalisation, difficulties in identifying perpetrators, conflict of jurisdictions, the existence of alternative ways of copyright protection, and the need to ensure free access to information in the modern world.

REFERENCES

1. Malets, M. R. (2016). ***The concept and content of the innovative component in intellectual activity.*** *Administrative law and process: Problems and prospects for development:* proceedings of the round-table, pp. 40–43. [In Ukrainian].

2. Shkarupa, V., & Tsymbaliuk, V. (2006). ***Application of legal provisions to forming the foundations of the theory of information law.*** *Legal Informatics, 3*(11), 46–53. [In Ukrainian].

3. Geist, M. (2001). ***Old copyright law and new technologies: Canadian copyright reform in the digital age.*** *Michael Geist's Blog*. Retrieved from http://www.michaelgeist.ca/content/view/791/139// [In English].

4. Federal Trade Commission. (2003). ***To promote innovation: The proper balance of competition and patent law and policy.*** Washington, DC: Government Printing Office. [In English].

5. Derieux, E., & Granchet, A. (2010). ***Lutte contre le téléchargement illégal: Loi Dadvsi et Hadop***. Sa Lamy, p. 266. [In English].

6. Harhoff, D., & Wagner, S. (2005). ***Modelling the duration of patent examination at the European Patent Office*** (CEPR Discussion Paper No. 5283). Centre for Economic Policy Research. [In English].

7. The Editors of Encyclopedia Britannica. (2020). ***Digital rights management. Encyclopedia Britannica.*** Retrieved from https://www.britannica.com/topic/digital-rights-management [In English].

8. Romaniuk, I. M. (2010). ***Domestic legislation in the field of criminal legal protection of intellectual property.*** *Customs Affairs, 4*(2), 73–77. [In Ukrainian].

9. ***Opinion on the Draft Constitution of Ukraine***. (1996). Retrieved from http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF%281996%29006-e [In Ukrainian].

10. Androshchuk, H. O. (2022). ***Intellectual property as a factor in ensuring China's national economic security***. *Chinese Civilization: Traditions and Modernity*: proceedings of the XVI International Scientific Conference, vol. 1, pp. 81–101. [In Ukrainian].

11. ***Constitution of the United States of 1787.*** Retrieved from https://uk.wikisource.org/wiki/; Bill of Rights of the United States 1791. Retrieved from https://constituante.livejournal.com/11694.html [In English].

12. ***Dowling vs. United States***, 473 US 207. (1985). Retrieved from https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/473/207.html [In English].

13. Tatsii, V. Ya. (2008). ***Current issues in developing domestic constitutionalism at the present stage of state building.*** *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine, 3*(54), 35–42. [In English].

14. Zabokrytskyi, I. I. (2018). ***On the main characteristics of modern constitutions***. *Comparative and Analytical Law: Electronic Scientific Edition, 1*, 50–54. [In Ukrainian].

15. Butnik-Siverskyi, O. (2005). ***Heuristics in the intellectual economy or the formation of an innovation entrepreneurship system.*** *Intellectual Property, 8*, 29–34; *9*, 27–32. [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 02.08.2024 р.

Марта МАЛЕЦЬ
Національний університет "Львівська політехніка",
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук
marta.r.malets@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9129-3608

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СФЕРИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Одержання охорони інтелектуальної власності у різних країнах світу до XX століття вважалося нелегким завданням, оскільки законодавче регламентування цього процесу досить відрізнялося одне від одного. Саме тому все більше держав бажало систематизувати та виробити єдиний підхід до правового регулювання об'єктів інтелектуальної власності саме на міжнародному рівні.

International legal standards for the legal regulation of intellectual property: foreign experience

Поява міжнародного законодавства з інтелектуальної власності пояснюється тим, що права на результати інтелектуальної діяльності мають властивість "територіальної обмеженості", тобто за відсутності міжнародних угод вони визнаються та охороняються лише на території держави, де вони первинно з'явилися.

Саме на прагненні подолати вказану суперечність заснована міжнародна система нормативно-правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних зі створенням і використанням результатів інтелектуальної діяльності. Вона взаємодіє з національними системами охорони інтелектуальної власності, забезпечуючи права творчих осіб за межами їх держав.

У статті підкреслено, що з урахуванням інтенсифікації міжнаціональних економічних і культурних зв'язків особливого значення набуває уніфікація законодавства в сфері інтелектуальної власності. Ухвалення міжнародних угод розв'язує цю проблему тільки частково. Аналіз показує, що розвиток міжнародно-правового інструментарію не сприяє, а іноді й стримує розвиток права інтелектуальної власності, оскільки його основою слугує панівна парадигма, згідно з якою забезпечення високого рівня правового захисту інтелектуальних прав є основним критерієм оцінки законодавства.

У статті досліджено сучасний стан суспільних відносин у сфері права інтелектуальної власності, динаміку міжнародно-правового регулювання, а також особливості законодавчого пристосування до сучасних пріоритетів розвинутих країн світу в цій галузі.

Ключові слова: міжнародне право інтелектуальної власності, досвід США, захист інтелектуальної власності, правове регулювання, інтелектуальна власність.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК: 341:342.9

Марта МАЛЕЦЬ
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук
marta.r.malets@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9129-3608

Арсен НЄМЦЕВ
Національний університет “Львівська політехніка”,
студент Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
arsen.niemtsev.pv.2022@lpnu.ua
ORCID: 0009-0001-8933-7296

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ЯК ПРОВІДНА ГАЛУЗЬ ПРАВА У СПІВВІДНОШЕННІ З МІЖНАРОДНИМИ ПРАВОВИМИ СИСТЕМАМИ ЄС ТА США

http://doi.org/10.23939/law2024.43.144

©Малець М., Нємцев А., 2024

Стаття присвячена детальному дослідженню адміністративного процесу як однієї з основних галузей права та його співвідношенню з міжнародними правовими системами, такими як правова система Європейського Союзу (ЄС) та Сполучених Штатів Америки (США). Вивчення цих систем має важливе значення для розуміння сучасних тенденцій розвитку адміністративного права в Україні, особливо в умовах її інтеграції до європейського правового простору та проведення масштабних правових реформ.

Метою цього дослідження є виявлення спільних рис й істотних відмінностей між адміністративними процесами, що діють у ЄС та США, а також оцінка того, як ці процеси можуть бути інтегровані в українську правову систему. Спеціальна увага надається аналізу принципів адміністративного судочинства, таких як верховенство права, справедливість, доступ до правосуддя та незалежність судової влади. Дослідження показує, що, незважаючи на значні розбіжності між правовими традиціями США та ЄС, обидві системи мають спільну мету – забезпечення прозорості та підзвітності адміністративних органів, а також захист прав громадян.

У статті проаналізовано різні підходи до адміністративного судочинства, зокрема досліджено, що в ЄС та США їх об’єднують такі важливі елементи, як незалежність судової влади, доступність правосуддя та захист прав людини. Ці принципи можуть стати орієнтирами для розвитку адміністративного права в Україні, де реформи спрямовані на посилення судової системи та вдосконалення механізмів захисту прав громадян у відносинах з адміністративними органами.

Особливу увагу в статті присвячено аналізу впливу правових систем ЄС та США на формування адміністративного права в Україні. Україна на шляху інтеграції до Європейського Союзу вже взяла на озброєння багато елементів європейської правової системи, зокрема у сфері адміністративного судочинства. Водночас американський досвід регулювання економічних відносин через адміністративне право також може бути корисним для України в контексті розвитку ринкової економіки та побудови правової держави.

Отже, у статті підсумовано, що інтеграція українського адміністративного права в європейський правовий простір повинна враховувати як позитивний досвід ЄС у сфері захисту прав людини та забезпечення прозорості державного управління, так і американські підходи до регулювання економічних відносин та забезпечення ефективності адміністративного правосуддя.

Ключові слова: адміністративний процес, порівняльне право, ЄС, США, права людини, адміністративне судочинство, реформи.

Постановка проблеми. Адміністративне право є однією з найбільш динамічних і важливих галузей права, що відіграє центральну роль у регулюванні відносин між громадянами та державою. У різних країнах ця галузь права має свої унікальні особливості, зумовлені історичними, політичними та соціально-економічними факторами. Одним із головних аспектів, що визначає специфіку адміністративного права, є підхід до захисту прав людини, а також процедура вирішення спорів між громадянами та державними органами. У контексті міжнародної правової практики важливо аналізувати різні підходи та досвід, щоб знайти оптимальні шляхи розвитку власної правової системи.

В Європейському Союзі адміністративне право орієнтоване на забезпечення прав людини та захист інтересів громадян у відносинах із державою. Основна мета європейського адміністративного процесу полягає в контролі за діяльністю державних органів, забезпеченні прозорості та підзвітності їх дій. Це охоплює не лише захист громадян від зловживань владою, але й активну роль судової влади у нагляді за виконанням адміністративних функцій. Судова система ЄС надає велику увагу дотриманню процедурних норм, що гарантують відкритість та доступність правосуддя для всіх громадян. Цей підхід спрямований на баланс між захистом суспільних інтересів та правом окремих осіб на справедливе вирішення спорів.

У Сполучених Штатах Америки адміністративне право має більш практичне спрямування на регулювання економічної діяльності. Воно акцентує увагу на регуляції ринкових процесів, де основну роль відіграють механізми контролю за діяльністю корпорацій і урядових органів, що провадять економічну політику. У США важливим аспектом адміністративного процесу є забезпечення ефективного функціонування ринкової економіки, де державні органи повинні дотримуватися принципу невтручання в бізнес, окрім випадків, коли це необхідно для захисту конкуренції чи запобігання зловживанням з боку компаній або державних установ. Американська модель підкреслює важливість балансу між державним контролем і свободою ринку, що забезпечує гнучкість і стабільність економічної системи.

В Україні адміністративне право перебуває на етапі активного реформування. Історично українська правова система мала елементи радянського адміністративного права, де пріоритет надавався державі, а не громадянину. Проте після здобуття незалежності Україна взяла курс на євроінтеграцію та модернізацію правової системи, що передбачає запозичення кращих практик з правових систем ЄС та США. Важливе завдання для України полягає в тому, щоб знайти баланс між підходами, які забезпечують захист прав громадян, прозорість державного управління та ефективність економічного регулювання.

Отже, проблема полягає в необхідності розробки такої правової моделі, яка б враховувала як найкращі європейські та американські практики, так і особливості українського правового простору. Україні потрібно вирішити питання не тільки про те, які конкретні правові інструменти та механізми

варто запозичити, але й як вони можуть бути адаптовані до національної правової традиції та соціально-економічних умов. Тільки за умови врахування цих чинників можна створити ефективну систему адміністративного права, яка б відповідала потребам громадян і держави в сучасних умовах.

Аналіз досліджень з адміністративного права в Європейському Союзі та США вказує на різні підходи до регулювання правовідносин у сфері адміністративного судочинства. В ЄС основна увага надається захисту прав людини та забезпеченню прозорості державного управління. Принципи верховенства права, правосуддя та справедливості є основними елементами європейської моделі адміністративного права. Ці принципи сприяють належному управлінню та запобігають зловживанням з боку адміністративних органів. Серед вчених, що досліджували ці теми, можна зазначити таких науковців: Пол Крейг (Paul Craig) – британський дослідник, який значну частину своїх робіт присвятив європейському адміністративному праву, верховенству права та судовій практиці в ЄС, Кароль Гоффман (Carole Hoffmann) – спеціалістка з європейського адміністративного права та захисту прав людини в ЄС, Річард Пірс (Richard Pierce) – американський дослідник, який вивчав питання адміністративного права США, зокрема, щодо регулювання ринкових відносин та ролі корпорацій у правових процесах.

Ці дослідження можуть стати корисним джерелом для розуміння шляхів розвитку адміністративного права в Україні на основі найкращих європейських та американських практик.

Метою статті є дослідження основних елементів адміністративного процесу в Україні та порівняння їх із системами Європейського Союзу (ЄС) і Сполучених Штатів Америки (США), зокрема в контексті їх впливу на захист прав людини, процедурне регулювання та ефективність адміністративного управління. Це дослідження ґрунтується на необхідності пошуку найбільш оптимальних правових механізмів, які б сприяли підвищенню прозорості, відповідальності та ефективності адміністративного судочинства в Україні. В умовах інтеграції до європейського правового простору Україна стикається з багатьма викликами у сфері реформування адміністративного права, тому порівняльний аналіз з іншими розвиненими правовими системами є важливим кроком для вдосконалення національної правової практики.

Застосовані методи дослідження дали змогу провести ґрунтовний аналіз адміністративних процесів у ЄС та США, а також порівняти їх із українською правовою практикою. Порівняльно-правовий аналіз став основним інструментом дослідження, оскільки він дав можливість виявити основні спільні риси та відмінності між адміністративними системами цих країн. Він дав змогу зрозуміти, які принципи та підходи можуть бути ефективно інтегровані в українське право для підвищення якості адміністративного управління [10].

Виклад основного матеріалу. Адміністративний процес – це важлива складова частина публічного права, яка об’єднує сукупність правових норм і процедур для регулювання відносин між державними установами та фізичними або юридичними особами в сфері державного управління. Його значення полягає у забезпеченні виконання державних функцій, контролі за дотриманням законодавства та захисті прав і законних інтересів громадян у взаємодії з органами виконавчої влади.

Основним завданням адміністративного процесу є регламентація діяльності державних органів, що виконують управлінські функції, а також створення умов для фізичних та юридичних осіб, щоб вони могли ефективно захищати свої права в стосунках з державною владою.

Історично адміністративний процес виник як механізм для вирішення конфліктів, що виникали між приватними особами та владою. Це стало особливо важливим через розширення функцій держави та її зростаючий вплив на соціальні, економічні та екологічні сфери суспільного життя. Адміністративний процес надає державі необхідні інструменти для реалізації управлінських функцій з дотриманням законності та правопорядку [1].

Адміністративний процес відрізняється від цивільного або кримінального судочинства тим, що його основними учасниками є публічна влада у вигляді державних органів або органів місцевого самоврядування з одного боку, і фізичні чи юридичні особи – з другого. Водночас адміністративний процес спрямований не лише на захист прав громадян, але й на забезпечення ефективності та законності дій державних органів як виконавців управлінських рішень.

До основних елементів адміністративного процесу належать [7]:

1. Адміністративно-процесуальні норми – це правила, що регламентують порядок ведення адміністративних справ, визначають права й обов'язки учасників процесу та регулюють процедури ухвалення управлінських рішень.

2. Процесуальні дії – сукупність дій, виконуваних учасниками адміністративного процесу для досягнення юридичного результату, таких як подання скарг, звернення до суду, подання доказів, ухвалення рішень і їх оскарження.

3. Адміністративні процедури – офіційно встановлені послідовні дії, які виконують державні органи або посадові особи для прийняття управлінських рішень або надання адміністративних послуг.

Адміністративний процес поділяється на кілька основних видів:

1. Адміністративне провадження – це процес розгляду адміністративних справ органами виконавчої влади або місцевого самоврядування, спрямований на ухвалення рішень щодо прав і обов'язків громадян.

2. Адміністративне судочинство – процес розгляду справ у судах, пов'язаних з оскарженням рішень або дій (бездіяльності) органів державної влади, посадових осіб або інших суб'єктів, що виконують публічні функції. Головною метою адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб.

Різні наукові підходи до сутності адміністративного процесу варіюються. Деякі вчені визначають його як систему процедурних правил, що регулюють діяльність держави, тоді як інші наголошують на судовій складовій, підкреслюючи його роль у вирішенні спорів між державою та громадянами. Загалом адміністративний процес – це механізм, який забезпечує правове регулювання взаємин між державою і суспільством, а також дотримання законності в діяльності органів влади.

Одним із важливих аспектів адміністративного процесу є його вплив на права людини. У відносинах з державними органами права громадян можуть бути порушені через бюрократичні процедури або неправомірні дії державних службовців. Адміністративний процес надає громадянам ефективні інструменти для захисту їх прав, включаючи можливість оскарження дій або рішень влади в судовому порядку. Адміністративний суд, будучи частиною цього процесу, забезпечує справедливий розгляд справ та правову допомогу тим, чиї права було порушено державними органами [2].

Адміністративний процес також відіграє важливу роль у забезпеченні належного державного управління. Чітко визначені правила і процедури адміністративного права сприяють прозорості, передбачуваності та підзвітності дій державних органів, що є особливо важливим у демократичних країнах, де громадяни мають брати участь у прийнятті рішень і контролювати діяльність державної влади.

Щодо розуміння адміністративного процесу у правових системах ЄС треба зазначити, що тут є певні характерні особливості розуміння адміністративно процесуального права.

Зокрема, адміністративне право Європейського Союзу є невід'ємною частиною інтегрованої правової системи, що регулює відносини між інституціями ЄС, державами-членами та громадянами. Це право охоплює норми та принципи, що забезпечують реалізацію та імплементацію законодавства ЄС на рівні держав-членів, а також регулює взаємодію між основними інститутами ЄС, такими як Європейська Комісія, Європейський Парламент і Рада Європейського Союзу.

Основною особливістю адміністративного права ЄС є його декларативний характер. Основні принципи адміністративного регулювання мають відповідати загальноєвропейським стандартам і вимогам. Серед цих принципів – законність, прозорість, підзвітність, рівність та доступність. Ці

принципи забезпечують відповідність адміністративних рішень та дій органів ЄС встановленим стандартам, що гарантує їх законність і ефективність [9].

Адміністративне право ЄС також характеризується ієрархічною структурою, де рішення інститутів ЄС мають пріоритет над національним правом у разі потреби для забезпечення ефективності правового порядку Союзу. Це сприяє єдності правового регулювання в межах ЄС і допомагає уникнути розбіжностей у застосуванні права між державами-членами.

Наявні також особливості правозастосування в країнах ЄС, а саме правозастосування відзначається гармонізацією національного законодавства з правом ЄС, що досягається через імплементацію директив ЄС. Держави-члени зобов'язані адаптувати своє національне законодавство відповідно до європейських вимог, що забезпечує правову однорідність в межах Союзу.

Права громадян ЄС є важливою складовою частиною правозастосування, гарантуючи їм доступ до адміністративних процедур та можливість оскарження рішень органів ЄС. Європейський Суд у Люксембурзі виконує функцію розгляду спорів між інститутами ЄС, державами-членами та фізичними особами. Судова практика цього суду істотно впливає на розвиток адміністративного права та захист прав громадян.

Національні системи адміністративного судочинства в країнах-членах також мають відповідати європейським стандартам. Це гарантує відповідність національного права праву ЄС та дозволяє національним судам передавати питання до Європейського Суду для роз'яснення.

Щодо стандартів захисту прав людини та публічних інтересів, ЄС акцентує увагу на захисті прав людини та публічних інтересів. Хартія основних прав Європейського Союзу є основним документом у цій сфері, що містить широкий спектр прав і свобод, таких як право на приватність, свободу слова і справедливий судовий розгляд. Хартія є юридично обов'язковою для всіх інститутів ЄС та держав-членів і є важливим інструментом захисту прав громадян [5].

У межах адміністративного процесу в ЄС забезпечується прозорість і публічний доступ до адміністративних рішень, що дає змогу громадянам контролювати дії органів державної влади і брати участь у процесах прийняття рішень. Це включає право на доступ до документів, інформацію та можливість оскарження адміністративних рішень.

У Європейському Союзі адміністративне право має глибокі корені в захисті прав людини та забезпеченні належного управління з боку державних органів. Адміністративне судочинство в ЄС базується на низці принципів, які гарантують громадянам доступ до правосуддя та захищають їхні права у взаємовідносинах із державою. Система європейського адміністративного права акцентує увагу на балансі між державними інтересами і правами громадян, що досягається через контроль за діяльністю органів державної влади. Одним з основних принципів є прозорість адміністративного процесу, яка забезпечується завдяки чітко визначеним процедурам та стандартам, що регулюють відносини між громадянами і владою. Окрім того, значна увага надається запобіганню зловживанням владою з боку адміністративних органів, що створює передумови для справедливого та ефективного правосуддя [8].

З другого боку, адміністративне право США має інші основні акценти, зосереджені на регуляції ринкових відносин і діяльності державних агентств, що взаємодіють із бізнесом. У Сполучених Штатах адміністративний процес спрямований на підтримку ефективності управління, але водночас передбачає захист інтересів корпорацій і громадян від надмірного втручання з боку уряду. Американська модель регулювання є більш гнучкою, особливо у питаннях економічної конкуренції, де ринок відіграє основну роль. Важливу роль у США відіграють регуляторні органи, які відповідають за контроль за ринковими відносинами, і одночасно функціонують судові механізми для вирішення конфліктів між державою і приватним сектором. Цей досвід є надзвичайно цінним для країн, що прагнуть реформувати адміністративне право в умовах економічної трансформації, оскільки він поєднує захист прав із забезпеченням стабільності й ефективності ринкової економіки.

Захист публічних інтересів є також важливою складовою частиною адміністративного процесу, що включає забезпечення ефективного функціонування ринків, захист навколишнього сере-

довища, конкурентоспроможність і соціальну справедливість. Адміністративні рішення мають відповідати публічним інтересам, а органи влади повинні діяти у межах своїх повноважень та відповідно до загальноєвропейських стандартів.

Щодо специфіки адміністративного права США, то воно характеризується деконцентрованою структурою та гнучкістю, що відрізняє його від багатьох інших правових систем. Воно регулює відносини між федеральними агентствами та громадянами і забезпечує процедури для розгляду адміністративних справ. Основними нормативними актами є Administrative Procedure Act (APA) та інші федеральні закони і регуляторні акти [6].

APA встановлює принципи прозорості і підзвітності для адміністративних агентств, включаючи вимоги публікації пропозицій нових регуляцій, проведення громадських слухань та можливість для громадян подавати коментарі. Це сприяє демократичному контролю за адміністративними діями та забезпечує ефективніше врахування інтересів громадян.

Економічне регулювання відіграє важливу роль в адміністративному праві США, особливо у сфері антиконкурентного регулювання і регулювання фінансових ринків. Фактично, адміністративні агентства, такі як Федеральна комісія з торгівлі (FTC) та Комісія з цінних паперів і бірж (SEC), мають значні повноваження щодо регулювання ринкових відносин, захисту прав споживачів та забезпечення фінансової стабільності.

Федеральні агентства мають широкі повноваження з впровадження і контролю за економічними регуляціями, що дає змогу ефективно управляти складними ринковими процесами і запобігати зловживанням. Вони здійснюють моніторинг і регулювання в таких сферах, як антимонопольна політика, фінансові послуги, захист прав споживачів і охорона навколишнього середовища. Ці агентства також мають право виносити адміністративні рішення, які можуть бути оскаржені в судах, що забезпечує додатковий рівень контролю і перевірки.

З огляду на проаналізоване можна виділити спільні та відмінні риси, притаманні адміністративному праву США та Європейського Союзу. Зокрема, до спільних рис можна віднести такі, як важливість прозорості, підзвітності та правового контролю. Однак є й істотні відмінності:

1. Структура та ієрархія: у США адміністративне право є децентралізованим і включає велику кількість федеральних і державних агентств з різними повноваженнями. В ЄС, натомість, існує єдина система адміністративного права, що об’єднує інститути Союзу і держави-члени.

2. Процедурні вимоги: у США APA забезпечує детальну регуляцію адміністративних процедур, зокрема вимоги до публікації і громадських слухань. В ЄС також існують норми щодо прозорості і підзвітності, але ці норми можуть варіюватися залежно від специфіки національного законодавства.

3. Контроль і судочинство: в США існує чітка система адміністративних судів, які розглядають спори між агентствами і громадянами. В ЄС контроль за законністю рішень органів ЄС здійснює Європейський Суд, а національні суди контролюють відповідність національних норм праву ЄС.

З огляду на вище зазначене можна також окреслити певні пропозиції щодо вдосконалення адміністративного процесу в Україні. Зокрема, для забезпечення ефективності адміністративного процесу в Україні потрібні глибокі реформи, спрямовані на усунення наявних недоліків і адаптацію до сучасних вимог правової системи. Це включає “покращення процедурних норм”, забезпечення більшої прозорості в діяльності адміністративних органів і підвищення рівня правової захищеності громадян.

Однією з основних проблем є недостатня ефективність процедур, які можуть бути складними та тривалими. Для покращення ситуації потрібно впровадити спрощені процедури, зменшити бюрократичні перепони та забезпечити швидший розгляд адміністративних справ.

Імплементація європейських і американських правових норм є важливим аспектом вдосконалення адміністративного процесу в Україні. Це може охоплювати впровадження європейських стандартів прозорості і підзвітності, таких як обов’язкове публічне обговорення нових регуляцій і можливість громадян подавати коментарі.

Перспективи розвитку адміністративного судочинства в Україні становлять подальшу гармонізацію національного законодавства з європейськими та міжнародними стандартами, що дасть змогу забезпечити ефективніший захист прав громадян і підвищити якість адміністративних рішень [5].

Однією з важливих складових частин є реформа адміністративних судів, що містить підвищення їх незалежності і професійності, а також вдосконалення процедурного регулювання. Перспективи також включають впровадження сучасних інформаційних технологій для спрощення процесу розгляду справ та забезпечення більшої доступності правосуддя для громадян.

Загалом вдосконалення адміністративного процесу в Україні потребуватиме комплексного підходу й активної співпраці з міжнародними організаціями та експертами для забезпечення належного рівня правової захищеності та ефективності адміністративного правосуддя.

Основні висновки дослідження підкреслюють, що адміністративні процеси в ЄС та США забезпечують чітко визначені та ефективні правові механізми для захисту прав людини та забезпечення належного державного управління. Системи цих країн мають чітку структуру, яка забезпечує доступність правосуддя для громадян і створює передумови для прозорості й підзвітності з боку адміністративних органів. В ЄС акцент робиться на захисті прав громадян, у тому числі через активне втручання судової системи у діяльність адміністративних органів, з метою забезпечення справедливості та дотримання прав людини. У США значна увага надається регулюванню ринкових відносин і запобіганню зловживанням з боку як урядових органів, так і корпорацій, що забезпечує ефективне функціонування економіки та правової системи [4].

Висновки. Порівняння адміністративного процесу в Україні, Європейському Союзі (ЄС) та США демонструє як спільні риси, так і значні відмінності в підходах до регулювання публічних відносин і захисту прав громадян. У всіх трьох правових системах існує спільне прагнення забезпечити ефективний захист прав людини та підзвітність адміністративних органів. Принципи прозорості, підзвітності та справедливого судового розгляду є основними для кожної з цих систем, що відображає загальноєвропейські та міжнародні стандарти.

Однак істотні відмінності у структурі і функціонуванні адміністративних процесів також є очевидними. В Україні адміністративний процес зосереджений на гармонізації національних норм з міжнародними стандартами, що включає вдосконалення адміністративного судочинства через реформи. У ЄС існує єдина система адміністративного права, яка забезпечує інтеграцію та гармонізацію регуляторних норм на рівні Союзу і національному рівні. У США адміністративний процес відзначається великою децентралізацією та широким економічним регулюванням, що забезпечує велику гнучкість у застосуванні норм і правил.

Міжнародний досвід, зокрема досвід ЄС і США, є важливим ресурсом для вдосконалення українського адміністративного права. Досвід ЄС у забезпеченні прозорості, підзвітності та участі громадян у процесах прийняття рішень може бути корисним для реформування українського адміністративного судочинства. Європейські норми і стандарти, такі як Хартія основних прав ЄС, встановлюють високі вимоги до захисту прав людини і можуть стати основою для подальших реформ в Україні.

Досвід США у сфері адміністративного регулювання і контролю також надає корисні приклади. Зокрема, принципи, закладені в Administrative Procedure Act (APA), забезпечують прозорість адміністративних процедур і гарантують участь громадян у процесі регулювання. Це може стати основою для вдосконалення українського законодавства, зокрема в частині спрощення процедур і підвищення ефективності адміністративного процесу.

Перспективи подальших реформ в українському адміністративному праві містять кілька основних напрямів. По-перше, потрібно продовжити реформування адміністративного судочинства, забезпечивши його відповідність європейським і міжнародним стандартам. Це передбачає вдосконалення процедурного регулювання, підвищення незалежності суддів і професійності судів, а також зменшення бюрократичних перепон у розгляді адміністративних справ.

По-друге, важливим є імплементація європейських і американських норм в українське законодавство. Це може включати прийняття нових нормативних актів, що відображають європейські

стандарти прозорості і підзвітності, а також запровадження практик, що забезпечують більшу участь громадян у процесах регулювання і прийняття рішень.

По-третє, треба зосередити увагу на вдосконаленні механізмів контролю за діяльністю адміністративних органів, що забезпечить більшу ефективність і підзвітність адміністративних рішень. Це включає впровадження сучасних інформаційних технологій для спрощення адміністративних процедур і забезпечення швидшого розгляду справ.

У перспективі, успішна реалізація цих реформ забезпечить підвищення рівня правової захищеності громадян, покращення якості адміністративних рішень і сприятиме ефективнішому функціонуванню адміністративної системи в Україні. Важливо, щоб Україна продовжувала активно співпрацювати з міжнародними організаціями й експертами для впровадження найкращих практик і забезпечення відповідності міжнародним стандартам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Йосифович Д. І. (ред.). (2021). Адміністративний процес України: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 500 с.

2. Середа В. В., Кісіль З. Р. & Кісіль Р.-В. В. (2014). Адміністративне право: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС. 520 с.

3. Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. (2018). Адміністративне право України. Повний курс: підручник. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС. 446 с.

4. Коломоєць Т. О., Гулєвська Г. Ю., Сінєльнік Р. В. & Сквірський І. О. (ред.). (2007). Адміністративна юстиція. Адміністративне судочинство: навч. посіб. Київ: Істина. 152 с.

5. Битяк Ю. П. та ін. (ред.). (2010). Адміністративне право: підручник. Харків: Право. 624 с.

6. Колпаков В. К. (2008). Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право): навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер. 256 с.

7. Колпаков В. К. & Гордєєв В. В. (2012). Адміністративно-деліктний процес: навч. посіб. Харків: Харків юридичний. 227 с.

8. Комзюк А. Т., Бевзенко, В. М. & Мельник, Р. С. (2007). Адміністративний процес України: навч. посіб. Київ: Прецедент. 531 с.

9. Кузьменко О. В., Гуржій Т. О. (ред.). (2007). Адміністративно-процесуальне право України: підручник. Київ: Атіка. 416 с.

10. Кузьменко О. В. (2007). Адміністративна юстиція в Україні: навч. посіб. Київ: Атіка. 156 с.

REFERENCES

1. Yosifovych, D. I. (ed.). (2021). ***Administrative process of Ukraine:*** Textbook. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 500 p. [In Ukrainian].

2. Sereda, V. V., Kisil, Z. R., & Kisil, R.-V. V. (2014). ***Administrative law***: Study guide. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 520 p. [In Ukrainian].

3. Halunko, V., Dikhtievskyi, P., Kuzmenko, O., Stetsenko, S., et al. (2018). ***Administrative law of Ukraine. Complete course***: Textbook. Kherson: OLDI-PLUS. 446 p. [In Ukrainian].

4. Kolomoiets, T. O., Hulievska, H. Yu., Sineilnik, R. V., & Skvirskyi, I. O. (eds.). (2007). ***Administrative justice. Administrative judiciary***: Study guide. Kyiv: Istina. 152 p. [In Ukrainian].

5. Bityak, Yu. P., et al. (eds.). (2010). ***Administrative law***: Textbook. Kharkiv: Pravo. 624 pp. [In Ukrainian].

6. Kolpakov, V. K. (2008). ***Administrative responsibility (administrative-delinquent law):*** Study guide. Kyiv: Yurinkom Inter. 256 p. [In Ukrainian].

7. Kolpakov, V. K., & Gordeev, V. V. (2012). ***Administrative-delinquent process: Study guide.*** Kharkiv: Kharkiv Legal. 227 p. [In Ukrainian].

8. Komziuk, A. T., Bevzhenko, V. M., & Melnyk, R. S. (2007). ***Administrative process of Ukraine***: Study guide. Kyiv: Precedent. 531 p. [In Ukrainian].

9. Kuzmenko, O. V., & Hurzhiy, T. O. (eds.). (2007). ***Administrative-procedural law of Ukraine***: Textbook. Kyiv: Atika. 416 p. [In Ukrainian].

10. Kuzmenko, O. V. (2007). ***Administrative justice in Ukraine***: Study guide. Kyiv: Atika. 156 p. [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 16.08.2024 р.

Marta MALETS
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Administrative
and Informational Law Department,
J.D. (Ph.D. in Law)
marta.r.malets@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9129-3608

Arsen NIEMTSEV
Lviv Polytechnic National University,
student of the Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education
arsen.niemtsev.pv.2022@lpnu.ua
ORCID: 0009-0001-8933-7296

ADMINISTRATIVE PROCESS AS A LEADING FIELD OF LAW IN RELATION TO THE INTERNATIONAL LEGAL SYSTEMS OF THE EU AND THE USA

The article is devoted to a detailed study of administrative procedure as one of the key branches of law and its correlation with international legal systems, such as the legal systems of the European Union (EU) and the United States of America (USA). The study of these systems is important for understanding current trends in the development of administrative law in Ukraine, especially in the context of its integration into the European legal area and large-scale legal reforms.

The purpose of this study is to identify commonalities and significant differences between the administrative processes in the EU and the US, and to assess how these processes can be integrated into the Ukrainian legal system. Particular attention is paid to the analysis of administrative justice principles such as the rule of law, fairness, access to justice and judicial independence. The study shows that, despite significant differences between the legal traditions of the US and the EU, both systems share a common goal of ensuring transparency and accountability of administrative bodies and protecting the rights of citizens.

The article analyses the different approaches to administrative justice, in particular, it shows that in the EU and the US, they are united by such important elements as independence of the judiciary, access to justice and protection of human rights. These principles may serve as guidelines for the development of administrative law in Ukraine, where reforms are aimed at strengthening the judicial system and improving the mechanisms for protecting the rights of citizens in their relations with administrative authorities.

Particular attention is paid to the analysis of the impact of the EU and US legal systems on the development of administrative law in Ukraine. Ukraine, on its way to integration into the European Union, has already adopted many elements of the European legal system, in particular in the field of administrative justice. At the same time, the American experience of regulating economic relations through administrative law may also be useful for Ukraine in the context of developing a market economy and building a state governed by the rule of law.

Thus, the article concludes that the integration of Ukrainian administrative law into the European legal space should take into account both the EU's positive experience in the field of human rights protection and transparency of public administration, and American approaches to regulating economic relations and ensuring the effectiveness of administrative justice.

Keywords: administrative process, comparative law, EU, USA, human rights, administrative justice, reforms.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 346.2

Христина МАРИЧ
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцентка кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидатка юридичних наук, доцентка
khrystyna.m.marych@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-0088-980X

ДЕРЕВНА ЛІСОВА БІОМАСА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАЛОГО ВИКОРИСТАННЯ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.153

© Марич Х., 2024

Стаття присвячена дослідженню стану, проблем та перспективи забезпечення сталого використання деревної лісової біомаси.

Деревна лісова біомаса становить переважальну частку біоенергетичних ресурсів, що використовуються в Україні для виробництва енергії. Водночас спостерігається небезпечна тенденція перевищення обсягів використання деревної лісової біомаси над її потенціалом.

Норми, які регулюють використання деревної лісової біомаси, містять різні нормативно-правові акти України. Однак у вітчизняному законодавстві не визначено загальне поняття “деревна лісова біомаса”.

Дефініція “лісова біомаса” міститься у Директиві (ЄС) 2018/2001 Європейського Парламенту та Ради про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел від 11 грудня 2018 року. Крім того, Директивою (ЄС) 2018/2001 Європейського Парламенту та Ради про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел від 11 грудня 2018 року (Директива RED II), та змінами до неї (Директива RED III) – Директивою (ЄС) 2023/2413 Європейського Парламенту та Ради від 18 жовтня 2023 року про внесення змін до Директиви (ЄС) 2018/2001, Регламенту (ЄС) 2018/1999 та Директиви 98/70/ЄС щодо сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел і скасування Директиви Ради (ЄС) 2015/652 визначено критерії сталості лісової біомаси в ЄС.

Важливим орієнтиром під час забезпечення сталого використання деревної лісової біомаси в Україні є європейська концепція та практика наближеного до природи лісівництва. Заготівля та використання деревної лісової біомаси, що є складовою частиною екосистеми, потребує спеціального (обмеженого) підходу.

Серед основних проблем забезпечення сталого використання деревної лісової біомаси – недотримання критеріїв сталості деревної лісової біомаси на всіх етапах (від заготівлі до споживання), спалювання лісових деревних відходів у лісі, недотримання належного співвідношення між залишенням мертвої деревини в лісі та її заготівлею для виробництва енергії тощо.

Забезпечуючи стале використання деревної лісової біомаси, важливо не лише імплементувати у національне законодавство відповідні європейські стандарти, зокрема

критерії сталості лісової біомаси, а й впроваджувати європейські практики, наближені до природи.

Ключові слова: енергетика, біоенергетика, біомаса, деревна біомаса, лісова біомаса, довкілля, охорона довкілля, сталий розвиток.

Постановка проблеми. Стан та рівень розвитку енергетики має вагомий вплив на стан економіки та рівень життя населення. Відповідно забезпечення енергетичних потреб бізнесу та суспільства є важливим завданням, яке значно ускладнилось в умовах російської війни проти України. В умовах російської воєнної агресії українська енергетика стала однією з головних цілей держави-терористки. Масштабні обстріли та руйнування енергетичної інфраструктури на території нашої держави загострило питання пошуку альтернативних джерел енергії, в тому числі відновлюваних енергоносіїв.

Недооціненим, порівняно з іншими видами відновлюваних невикопних джерел енергії, таких як сонячна чи вітрова енергії є енергія біомаси. Хоча біомаса як джерело енергії відома з давніх часів, адже спалювання дров для обігріву та приготування їжі є одним з найстаріших способів отримання енергії людиною.

Сьогодні значне споживання біомаси припадає на виробництво теплової енергії прямим спалюванням, де домінує таке джерело, як деревина.

Тривалий час низка науковців та екологічних громадських організацій ЄС закликала припинити підтримку спалювання лісової біомаси для отримання енергії, щоб ліси більше не знищувалися в ім'я відновлюваної енергії. У відповідній петиції зазначено, що політика Європейського Союзу оманливо пропагує спалювання лісової деревини як відновлювану енергію з низьким рівнем викидів. Щороку Європейський Союз, намагаючись досягти цілі щодо відновлюваної енергії, потрапляє у все більшу залежність від спалювання деревини, водночас збільшується вирубка лісів і пов'язані з цим викиди парникових газів. Споживачі своєю чергою вимушені витрачати мільярди на таке помилкове кліматичне рішення. Тому політики Європейського Союзу мають припинити стимулювання спалювання лісової деревини, а енергію, вироблену від спалювання лісової деревини, вилучити із зарахування до цільових показників відновлюваної енергії [18].

Оскільки і питання розвитку біоенергетики, зокрема використання різних видів біомаси, і питання збереження та відновлення довкілля є стратегічно важливими, актуальними залишаються наукові дослідження щодо пошуку шляхів забезпечення сталого використання біомаси, в тому числі і деревної лісової біомаси.

Аналіз дослідження проблеми. Дослідження питань розвитку біоенергетики та використання біомаси здійснювали представники різних галузей науки, зокрема Георгій Гелетуха, Геннадій Голуб, Наталя Драгнєва, Семен Драгнєв, Тетяна Желєзна, Володимир Крамар, Петро Кучерук та інші. Правові аспекти біоенергетики та використання біомаси досліджували Христина Григор'єва, Олександр Трегуб, Тетяна Харитонова та інші.

Метою статті є аналіз стану, проблем та перспективи використання деревної лісової біомаси в контексті сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Законом України "Про альтернативні види палива" [11], біомасою є невикопна біологічно відновлювана речовина органічного походження, що здатна до біологічного розкладу, у вигляді продуктів, відходів та залишків лісового та сільського господарства (рослинництва і тваринництва), рибного господарства і технологічно пов'язаних з ними галузей промисловості, а також складова частина промислових або побутових відходів, здатна до біологічного розкладу. І хоча в цьому законі не закріплено класифікації біомаси, види біомаси можна виділяти за різними критеріями. Наприклад, за виглядом – продукти, відходи, залишки; за галузевою належністю – лісова, сільськогосподарська (рослинництва, тваринництва, рибництва) тощо.

Так, згідно з ДСТУ EN 14588:2013 Біопаливо тверде. Терміни та визначення понять [2], за джерелом одержання біомасу поділяють на такі основні групи: продукція сільського та лісового господарств; рослинні відходи сільського та лісового господарств; рослинні відходи харчової промисловості; деревні відходи, зокрема будівельні відходи та брухт, за винятком деревних відходів, які можуть містити галогеновмісні органічні з'єднання чи важкі метали внаслідок оброблення деревини консервантами або покриттям; коркові відходи; волокнисті рослинні відходи від виробництва целюлози з вихідної сировини та від виробництва паперу з целюлозної маси, якщо ці відходи спалюють на місці виробництва, енергія, що виділяється, повертається назад у виробництво.

За класифікацією біомаси для енергетичних потреб виділяють: деревину, відходи деревини, вторинну деревину, відновлювальну деревину; відходи агрокультур, відходи тваринництва, відходи переробки агропродукції, енергетичні культури; муніципальні відходи, промислові відходи [7, с. 7].

ДСТУ EN 14588:2013 Біопаливо тверде. Терміни та визначення понять [2] містить визначення "деревна біомаса – біомаса з дерев, кущів і чагарників". Це визначення охоплює деревину лісову з насаджень (4.77), побічні продукти та відходи лісопереробної промисловості (4.184) та використану деревину.

В Технічному регламенті енергетичного маркування твердопаливних котлів, комплектів з твердопаливного котла, додаткових нагрівачів, регуляторів температури і сонячних установок, затвердженому наказом Міністерства енергетики 02 листопада 2020 року № 705 [15], біомаса поділяється на деревну і недеревну. Так, деревна біомаса – біомаса, отримана з дерев, кущів і чагарників, у тому числі дрова, тріска, пресована деревина у формі гранул, пресована деревина у формі брикетів і тирсу. Недеревна біомаса – біомаса, відмінна від деревної біомаси, у тому числі солома, міскантус, очерет, кісточки, зерна, кісточки оливок, оливкова макуха та горіхова шкаралупа.

Класифікуючи біомасу за різновидами, окремо треба виділяти деревну лісову біомасу, яка має низку специфічних особливостей заготівлі та використання, що потребують спеціального правового регулювання. Адже до деревної біомаси, яка не є лісовою, належить, наприклад, біомаса від обрізки та від викорчовування виноградних і плодових насаджень.

Також деревною є біомаса у вигляді деревних енергетичних рослин. Так, в Україні поширеним є вирощування спеціальних енергетичних рослин (деревних та трав'янистих) для подальшого використання безпосередньо як палива або для виробництва біопалива. В нашій державі серед деревних енергетичних рослин, біомаса яких може використовуватись на тверде біопаливо, популярною є верба, невибагливий вид, який легко розмножується та не потребує особливого догляду. Відтак для її вирощування підходять земельні ділянки, які є непридатними для посадки сільськогосподарських рослин. Насадження верби залишаються продуктивними 20–30 років, а врожай можна збирати кожні три роки. Крім великого врожаю і невибагливості у догляді, до переваг вирощування спеціальних енергетичних рослин належать використання для вирощування малопродуктивних земель та можливе із часом відновлення цих земель, розвиток місцевої економіки, створення нових робочих місць, забезпечення енергетичної незалежності громади тощо. Тому популярними стають рішення про збільшення кількості саджанців та відповідно площ енергетичних рослин. Також розглядається можливість вирощування енергетичних рослин на земельних ділянках забруднених внаслідок російської воєнної агресії. Однак є і певні довкіллєві ризики, наприклад, під час вирощування енергетичних рослин питання збереження біорізноманіття не завжди береться до уваги, що є проблемою з огляду на загальновизнану концепцію сталого розвитку.

В Україні немає спеціального нормативно-правого акту, який закріплює правові засади діяльності з вирощування та використання енергетичних рослин, в тому числі і сталий спосіб на всіх етапах діяльності. Наявні законодавчі ініціативи здебільшого спрямовані на підтримку вирощування енергетичних рослин, що частково мало б замістити використання лісової деревної біомаси, ресурс якої обмежений.

Так, основним різновидом біомаси, що використовується для виробництва енергії в Україні, є лісова біомаса. Її відсоток у використанні усіх видів біомаси в Україні загалом становить 65–70 (3,0–

3,2 млн т н. е.). Водночас потенціал лісової біомаси в Україні становить 12 % (3,08 млн т н. е.) потенціалу всіх видів біомаси. Спостерігається помітний дисбаланс як щодо структури потенціалу, так і щодо структури використання первинних типів лісової біомаси: 60 % потенціалу становлять два первинні види – дрова і відходи рубок. У 2021 р. потенціал лісової біомаси був використаний на 104 %, тобто фактичне використання перевищило наявну кількість лісової біомаси. Унаслідок воєнних дій на кінець 2023 р., за попередньою оцінкою, використання збільшилось, а потенціал зменшився. Отже, використання потенціалу становить 136 %, переважно через збільшення використання дров і відходів управління захисних лісосмуг [1].

У лісозаготівельній галузі виділяють два види дров'яної деревини (відповідно до Інструкції з ведення електронного обліку деревини [6]) – деревина дров'яна непромислового і промислового використання. Так, деревина дров'яна непромислового використання – лісоматеріали хвойних та листяних порід деревини, розрізані вздовж і поперек та/або колоті, що використовуються як паливо в таких побутових пристроях для спалювання деревини, як печі, каміни і системи центрального опалення; деревина дров'яна промислового використання – лісоматеріали хвойних та листяних порід деревини у вигляді колод, очищених від сучків, зазвичай з корою, призначені для промислового використання у виробництві теплової та електроенергії, тріск, стружок, піролізу, гідролізу тощо.

Однак у вітчизняному законодавстві не визначено загального поняття "деревна лісова біомаса". Дефініція "лісова біомаса" міститься у Директиві (ЄС) 2018/2001 Європейського Парламенту та Ради про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел від 11 грудня 2018 року [17], і означає біомасу, вироблену в лісовому господарстві. Крім того, Директивою (ЄС) 2018/2001 Європейського Парламенту та Ради про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел від 11 грудня 2018 року [17] (Директива RED II), та змінами до неї (Директива RED III) – Директивою (ЄС) 2023/2413 Європейського Парламенту та Ради від 18 жовтня 2023 року про внесення змін до Директиви (ЄС) 2018/2001, Регламенту (ЄС) 2018/1999 та Директиви 98/70/ЄС щодо сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел і скасування Директиви Ради (ЄС) 2015/652 [16] визначено критерії сталості лісової біомаси в ЄС. Однак ці критерії в Україні не імплементовані, а це своєю чергою призводить до невідповідності стандартам ЄС.

Важливим орієнтиром в управлінні лісами, в тому числі забезпеченні сталого використання деревної лісової біомаси, є і європейська концепція та практика наближеного до природи лісівництва. Управління лісами як концепція наближеного до природи лісівництва, коли соціальні та екологічні аспекти набувають все більшого значення, формувалась роками, адже впродовж століть ефективність управління лісами здебільшого вимірювалась виробництвом деревини. Управління лісами, що наближене до природи, спрямоване на оптимізацію збереження, підтримки та використання лісових екосистем таким способом, щоб екологічні, соціальні, економічні функції були сталими та прибутковими. Це дає змогу лісам надавати повний спектр екосистемних послуг.

В Україні, згідно зі Стратегією екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року [14], планується, що перехід до лісництва, яке наближене до природного, буде забезпечений до 2030 року. Державною стратегією управління лісами України до 2035 року [4] закріплено перехід до методів лісівництва, що наближені до природи.

Наближене до природного, лісництво передбачає стале лісогосподарювання, коли підтримуються природні екологічні процеси, а заготівля лісоматеріалів та іншої лісової продукції не перешкоджає збереженню біорізноманіття та продуктивності лісів. Так, збереження в лісах, наприклад окремих старовікових дерев, дерев з дуплами, сухостійної та лежачої мертвої деревини різних розмірів і стадій розкладу є передумовою збереження біорізноманіття.

Наявність мертвої деревини в лісі є важливою умовою забезпечення сталості екосистеми та збереження біорізноманіття. Так, мертва деревина є важливим показником біорізноманіття лісових екосистем. Крім того, накопичення в мертвій деревині вуглецю сприяє зменшенню його об'ємів в атмосфері, і таким способом не збільшується парниковий ефект, що змінює клімат. Тому так важливо

забезпечити належне співвідношення між збереженням і накопиченням мертвої деревини (при цьому враховуючи обсяг, тип, стадію розпаду мертвої деревини) та її заготівлею для виробництва енергії.

Правове регулювання залишення деревного детриту в лісі забезпечується, зокрема Санітарними правилами в лісах України [13], Правилами поліпшення якісного складу лісів [8], Правилами рубок головного користування [9], Правилами рубок головного користування в гірських лісах Карпат [10].

Отже, встановлено різні вимоги до вирубування сухостійних дерев та ліквідації захаращеності, від повної заборони до часткового збереження. Наприклад, у заповідних зонах біосферних заповідників, національних природних і регіональних ландшафтних парків, у природних заповідниках, пралісових пам'ятках природи, пам'ятках природи, заповідних урочищах, пралісах, квазіпралісах та природних лісах забороняється проведення всіх видів рубок формування і оздоровлення лісів, вирубування дуплястих, сухостійних, фаутних дерев та ліквідація захаращеності [8]; збереженню підлягають окремі повалені сухостійні дерева, що є середовищем існування та захисту інших об'єктів живої природи [13]. Під час проведення робіт з ліквідації захаращеності в лісах у межах природно-заповідного фонду (крім хвойних молодняків за межами природних заповідників, заповідних зон і заповідних урочищ) потрібно передбачати залишок неліквідної деревини обсягом не менш як 30 куб. метрів на один гектар) [8; 13].

Також на перегнивання у лісах можуть залишати порубкові рештки, зокрема сучки, гілля, верхівки дерев, інші відходи, не віднесені до ліквіду з крони, які збирають у купи та вали. Однак під час трелювання зрубаних з кроною дерев канатними установками порубкові рештки, що не підлягають переробці або реалізації, збирають у купи і спалюють на верхніх складах в міру їх нагромадження [9; 10].

Порубкові рештки, які не можна залишати на перегнивання в лісах, варто використовувати для виробництва твердого біопалива. Тому важливо законодавчо встановити заборону спалювання порубкових решток.

Крім того, залишення мертвої деревини та порубкових решток у лісі не має створювати передумов для виникнення пожеж, спалаху та поширення хвороб і шкідників, а також не бути перешкодою для рекреації.

Також належну увагу треба надавати як тому, що зберігається в лісі, так і тому, що і як видаляється. Під час планування та здійснення лісозаготівельних робіт треба враховувати потребу збереження всіх функцій лісу і брати до уваги всі складники лісової екосистеми.

Деревна лісова біомаса як складник екосистеми характеризується певною специфікою заготівлі та використання, що потребують спеціального (обмеженого) підходу. Підходи, цілі та інструменти, які базуються на наближеному до природи лісовому господарстві, підтримують біорізноманіття, стійкість екосистеми й адаптацію до клімату.

До причин, що перешкоджають використанню методів наближеного до природи управління лісами, можна віднести, зокрема, недостатність науково обґрунтованих знань, практичного досвіду і навичок, людських та фінансових ресурсів, матеріально-технічних засобів тощо.

Крім того, для лісгоспів заготівля деревної лісової біомаси для виробництва енергії є додатковим видом діяльності до основного – комерційних рубок для заготівлі ділової ліквідної деревини, та лісорозведення і лісовідновлення, що також впливає на забезпечення використання деревної лісової біомаси сталим способом.

Висновки. Сьогодні деревна лісова біомаса становить переважальну частку біоенергетичних ресурсів, що використовуються в Україні для виробництва енергії. Будучи точкою перетину цілей енергетичної, кліматичної та лісової політик держави, деревна лісова біомаса є і стратегічним ресурсом, що потребує належного поводження та правого регулювання. Тому потрібно прийняти відповідне законодавство, в тому числі і щодо імплементації європейських стандартів, а також схвалити стратегію розвитку біоенергетики та план дій, впроваджуючи дієвий механізм реалізації.

Водночас план дій має показати як найефективніше досягти цілей розвитку відновлюваних джерел енергії за допомогою різних видів біомаси/біопалив. Адже, орієнтуючись на засади сталого розвитку та цільові показники у валовому кінцевому енергоспоживанні частки енергії, що вироблена з відновлюваних джерел, ріст обсягів виробництва енергії з деревної лісової біомаси може бути мінімальним. Крім того, збільшення обсягів використання деревної лісової біомаси може спричинити негативні наслідки для довкілля та клімату. Тому необхідно забезпечити розвиток різних сегментів вітчизняної біоенергетики, зокрема тих, що мають високий потенціал біомаси, наприклад, використання відходів і залишків сільського господарства, що стане предметом подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальний стан сектору лісової біомаси. Інформаційний бюлетень. https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/current-state-of-the-forest-biomass-sector.pdf
2. Біопаливо тверде. Терміни та визначення понять: ДСТУ EN 14588:2013. https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=60453
3. Гелетуха Георгій, Драгнєв Семен, Кучерук Петро, Матвєєв Юрій. Практичний посібник з використання біомаси в якості палива у муніципальному секторі України (для представників агропромислового комплексу). https://uabio.org/wp-content/uploads/2018/01/biofin.pdf
4. Державна стратегія управління лісами України до 2035 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1777-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-р?find=1&text=наближені#w1_3
5. Желєзна Тетяна. Оцінка загального енергетичного потенціалу біомаси в Україні. https://uabio.org/wp-content/uploads/2023/10/ZHelyezna_Seminar-USAID_03-10-2023.pdf
6. Інструкції з ведення електронного обліку деревини: наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 27 вересня 2021 року № 621. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1343-21#Text
7. Підготовка та впровадження проєктів заміщення природного газу біомасою при виробництві теплової енергії в Україні: практичний посіб.; за ред. Г. Гелетухи. К.: “Поліграф плюс”, 2016. 104 с. https://uabio.org/wp-content/uploads/2020/01/posibnyk-onovlenyi-2016.pdf
8. Про затвердження Правил поліпшення якісного складу лісів: постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 724. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/724-2007-п#Text
9. Про затвердження Правил рубок головного користування: наказ Державного комітету лісового господарства України від 23 грудня 2009 № 364. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-10#Text
10. Про затвердження Правил рубок головного користування в гірських лісах Карпат: постанова Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2008 р. № 929. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-2008-п#Text
11. Про альтернативні види палива: закон України від 14 січня 2000 р. № 1391-XIV. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text
12. Ризики використання біоенергетичних рослин для відновлення земель, забруднених від воєнних дій. https://ecoaction.org.ua/ryzyky-bioenerhet-roslyn-vidnovl-zemel.html
13. Санітарні правила в лісах України: постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 555 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 р. № 756). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-95-п#Text
14. Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-р?find=1&text=наближене#w1_1
15. Технічний регламент енергетичного маркування твердопаливних котлів, комплектів з твердопаливного котла, додаткових нагрівачів, регуляторів температури і сонячних установок : наказ Міністерства енергетики 02 листопада 2020 року № 705. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0016-21#Text
16. Amending Directive (EU) 2018/2001, Regulation (EU) 2018/1999 and Directive 98/70/EC as regards the promotion of energy from renewable sources, and repealing Council Directive (EU) 2015/652: Directive (EU) 2023/2413 of the European Parliament and of the Council of 18 October 2023. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2023/2413/oj
17. On the promotion of the use of energy from renewable sources: Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/2001/oj
18. The EU must protect forests, not burn them for energy. https://action.wemove.eu/sign/202009-the_eu_must_protect_forests_not_burn_them_for_energy-petition-EN

REFERENCES

1. ***Aktualnyi stan sektoru lisovoi biomasy*** [Actual state of the forest biomass sector]. Informatsiinyi biuleten. Retrieved from: https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/current-state-of-the-forest-biomass-sector.pdf [In Ukrainian].

2. ***Biopalyvo tverde. Terminy ta vyznachennia poniat*** [Solid biofuel. Terms and definitions: DSTU EN 14588:2013]. Retrieved from: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=60453 [In Ukrainian].

3. Heletukha, Heorhii, Drahniev, Semen, Kucheruk, Petro, Matvieiev, Yurii. ***Praktychnyi posibnyk z vykorystannia biomasy v yakosti palyva u munitsypalnomu sektori Ukrainy (dlia predstavnykiv ahropromyslovoho kompleksu)*** [Practical manual on the use of biomass as fuel in the municipal sector of Ukraine (for representatives of the agro-industrial complex]. Retrieved from: https://uabio.org/wp-content/uploads/2018/01/biofin.pdf [In Ukrainian].

4. ***Derzhavna stratehiia upravlinnia lisamy Ukrainy do 2035 roku*** (2021, December 29) No. 1777-r. [State forest management strategy of Ukraine until 2035: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-p?find=1&text=наближені#w1_3 [In Ukrainian].

5. Zheliezna, Tetiana. ***Otsinka zahalnoho enerhetychnoho potentsialu biomasy v Ukraini*** [Assessment of the total energy potential of biomass in Ukraine]. Retrieved from: https://uabio.org/wp-content/uploads/2023/10/ZHelyezna_Seminar-USAID_03-10-2023.pdf [In Ukrainian].

6. ***Instruktsii z vedennia elektronnoho obliku derevyny*** (2021, September 27) No. 621 [Instructions for keeping electronic records of wood: Order of the Ministry of Environmental Protection and Natural Resources of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1343-21#Text [In Ukrainian].

7. ***Pidhotovka ta vprovadzhennia proektiv zamishchennia pryrodnoho hazu biomasoiu pry vyrobnytstvi teplovoi enerhii v Ukraini*** [Preparation and implementation of projects to replace natural gas with biomass in the production of heat energy in Ukraine] praktychnyi posibnyk; za red. H. Heletukhy. K.: "Polihraf plius", 2016. 104 s. Retrieved from: https://uabio.org/wp-content/uploads/2020/01/posibnyk-onovlenyi-2016.pdf [In Ukrainian].

8. ***Pravyl polipshennia yakisnoho skladu lisiv*** (2007, May 12) No. 724 [Rules for improving the qualitative composition of forests: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/724-2007-п#Text [In Ukrainian].

9. ***Pravyl rubok holovnoho korystuvannia*** (2009, December 23) No. 364 [Main use felling rules: Order of the State Forestry Committee of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-10#Text [In Ukrainian].

10. ***Pravyl rubok holovnoho korystuvannia v hirskykh lisakh Karpat*** (2008, October 22 p.) No. 929 [Rules for felling main use in the mountain forests of the Carpathian's: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-2008-п#Text [In Ukrainian].

11. ***Pro alternatyvni vydy palyva*** (2000, January 14) No. 1391-XIV [On alternative fuels: Law of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-14#Text [In Ukrainian].

12. ***Ryzyky vykorystannia bioenerhetychnykh roslyn dlia vidnovlennia zemel, zabrudnenykh vid voiennnykh dii*** [Risks of using bioenergy plants to rehabilitate lands contaminated by military actions]. Retrieved from: https://ecoaction.org.ua/ryzyky-bioenerhet-roslyn-vidnovl-zemel.html [In Ukrainian].

13. ***Sanitarni pravyla v lisakh Ukrainy*** (2016, October 26) No. 755 [Sanitary rules in the forests of Ukraine: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-95-п#Text [In Ukrainian].

14. ***Stratehiia ekolohichnoi bezpeky ta adaptatsii do zminy klimatu na period do 2030 roku*** (2021, October) No. 1363-r. [Strategy of environmental security and adaptation to climate change for the period until 2030: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-p?find=1&text=наближене#w1_1 [In Ukrainian].

15. ***Tekhnichnyi rehlament enerhetychnoho markuvannia tverdopalyvnykh kotliv, komplektiv z tverdopalyvnoho kotla, dodatkovykh nahrivachiv, rehuliatoriv temperatury i soniachnykh ustanovok*** (2020, November 02) No. 705 [Technical regulation of energy labeling of solid fuel boilers, solid fuel boiler sets, additional heaters, temperature regulators and solar installations: Order of the Ministry of Energy]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0016-21#Text [In Ukrainian].

16. ***Amending Directive (EU) 2018/2001, Regulation (EU) 2018/1999 and Directive 98/70/EC as regards the promotion of energy from renewable sources, and repealing Council Directive (EU) 2015/652***: Directive (EU) 2023/2413 of the European Parliament and of the Council of 18 October 2023. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2023/2413/oj [In English].

17. ***On the promotion of the use of energy from renewable sources***: Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/2001/oj [In English].

18. ***The EU must protect forests, not burn them for energy.*** Retrieved from: https://action.wemove.eu/sign/202009-the_eu_must_protect_forests_not_burn_them_for_energy-petition-EN [In English].

Дата надходження: 05.08.2024 р.

Khrystyna MARYCH
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Civil Law
and Procedure Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
khrystyna.m.marych@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-0088-980X

WOODY FOREST BIOMASS: PROBLEMS AND PROSPECTS OF SUSTAINABLE USE

The article is devoted to the study of the state, problems and prospects of ensuring the sustainable use of woody forest biomass.

Most of the bioenergy resources used in Ukraine for energy production are woody forest biomass. At the same time, there is a dangerous tendency to exceed the use of woody forest biomass above its potential.

The norms governing the use of woody forest biomass contain various normative legal acts of Ukraine. However, the general concept of "woody forest biomass" is not defined in domestic legislation.

The definition of "forest biomass" is contained in Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council on the promotion of the use of energy from renewable sources of December 11, 2018. Besides, Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council on the promotion of the use of energy from renewable sources of December 11, 2018 (RED II Directive) and its amendments (RED III Directive) – Directive (EU) 2023/2413 of the European Parliament and of the Council of October 18, 2023 amending Directive (EU) 2018/2001, Regulation (EU) 2018/1999 and Directive 98/70/EC as regards the promotion of energy from renewable sources, and repealing Council Directive (EU) 2015/652 contains criteria for the sustainability of forest biomass in the EU.

The European concept and practice of close to nature silviculture is an important reference point for ensuring the sustainable use of woody forest biomass in Ukraine. A special (limited) approach is required for the harvesting and use of woody forest biomass, which is a component of the ecosystem.

Among the main problems of ensuring the sustainable use of woody forest biomass are non-compliance with the sustainability criteria of woody forest biomass at all stages (from harvesting to consumption), burning of forest wood waste in the forest, non-compliance with the proper ratio between leaving dead wood in the forest and its harvesting for energy production etc.

To ensure the sustainable use of woody forest biomass, it is important not only to implement relevant European standards into national legislation, in particular the criteria for the sustainability of forest biomass, but also to introduce European practices that are close to nature.

Keywords: energy, bioenergy, biomass, wood biomass, forest biomass, environment, environmental protection, sustainable development.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 346.2

Христина МАРИЧ
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцентка кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидатка юридичних наук, доцентка
khrystyna.m.marych@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-0088-980X

Анастасія КАРПЮК
Національний університет “Львівська політехніка”,
студентка Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
anastasiia.karpiuk.pv.2021@lpnu.ua
ORCID: 0009-0002-1286-823X

ДОВКІЛЛЄВЕ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.161

© Марич Х., Карпюк А., 2024

Стаття присвячена дослідженню вітчизняної та зарубіжних тенденцій довкіллєвого правосуддя.

Для вирішення поставленої мети використано, зокрема, такі методи дослідження: метод наукового спостереження – для формування теми та мети дослідження; порівняльно-правовий метод під час дослідження зарубіжного досвіду екологічного правосуддя; логічний метод – для теоретичного узагальнення та формулювання висновків дослідження.

Основні моделі довкіллєвого правосуддя, що існують у світі, такі, як розгляд екологічних справ судами загальної юрисдикції, розгляд екологічних справ суддями, що спеціалізуються на довкіллєвих питаннях, чи спеціалізованими довкіллєвими підрозділами судів, розгляд екологічних справ спеціалізованими довкіллєвими судами.

Екологічні суди як спеціалізовані судові органи працюють над вирішенням екологічних конфліктів та захистом навколишнього природного середовища і функціонують зокрема в таких країнах – членах Європейського Союзу, як Швеція і Австрія.

В Україні довкіллєве правосуддя здійснюється у формі цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства. Водночас цивільні, господарські, адміністративні та кримінальні справи у довкіллєвій сфері відрізняються між собою за видом правопорушення, предметом спору, суб’єктним складом тощо.

Судова практика в довкіллєвій сфері охоплює широкий спектр екологічних відносин, зокрема щодо охорони атмосферного повітря, охорони земель та використання земельних ресурсів, охорони надр та використання корисних копалин, охорони лісів та використання лісових ресурсів, охорони і використання територій та об’єктів природно-заповідного фонду, доступу до екологічної інформації, поводження з відходами тощо.

В Україні довкіллєве правосуддя може як і обмежитись функціонуванням окремих спеціалізованих довкіллєвих підрозділів у судах, зменшуючи таким способом видатки на організацію нових судів, так і включати формування системи спеціалізованих довкіллєвих судів на всій території країни, в тому числі і вищого спеціалізованого суду, що потребуватиме додаткових витрат на організацію нових судів. Водночас запровадження довкіллєвого судочинства буде більшою чи меншою мірою тривалим та витратним (залежно від обраної для впровадження моделі).

Ключові слова: правосуддя, судочинство, судова система, судова спеціалізація, довкілля, судовий захист, екологічні суди.

Постановка проблеми. Охорона довкілля, збереження природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки є важливим завданням людської спільноти. Крім того, людство все частіше стикається з екологічними проблемами, що потребують ефективного та оперативного розв'язання. Важливу роль у розв'язанні цих проблем відіграють органи державної влади, і саме органи судової влади, що мають забезпечити ефективне правосуддя в справах щодо захисту довкілля та екологічних прав. І хоча результати соціологічних опитувань та рейтингів, що визначають рівень довіри до судової гілки влади, різняться, спостерігається постійне зростання кількості такої категорії судових справ, як екологічні спори. Водночас судова практика в довкіллєвій сфері охоплює широкий спектр екологічних відносин, зокрема щодо охорони атмосферного повітря, охорони земель та використання земельних ресурсів, охорони надр та використання корисних копалин, охорони лісів та використання лісових ресурсів, охорони і використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, доступу до екологічної інформації, поводження з відходами тощо.

Тому забезпечення дієвих механізмів захисту довкілля та порушених екологічних прав, у тому числі через забезпечення ефективності правосуддя в довкіллєвій сфері, залишається важливим завданням і свідчить про актуальність цього дослідження.

Аналіз дослідження проблеми. Питання судового захисту довкілля та екологічних прав досліджували, зокрема, такі науковці, як Г. Балюк, О. Бузунко, А. Гетьман, В. Завгородня, В. Єрмоленко, М. Краснова, Ю. Краснова, М. Медведєва, В. Носік та інші.

Метою статті є дослідити вітчизняну та зарубіжні моделі довкіллєвого правосуддя, а також можливість запровадження довкіллєвих судів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Земля, вода, атмосферне повітря, ліси, надра, тваринний та рослинний світи зокрема та довкілля загалом потребують від суспільства і держави охорони та захисту, раціонального використання та відновлення. Відповідно, дотримуючись визнаної у світі концепції сталого розвитку, наша держава має взяти на себе відповідальність перед майбутніми поколіннями і забезпечити охорону та захист довкілля відповідно до чинного законодавства, зокрема через діяльність органів виконавчої влади та здійснення правосуддя.

Крім того, не менш важливою є роль суспільства в досягненні цілей сталого розвитку. Суспільство, яке вибудувало взаємовідносини з довкіллям на засадах сталого розвитку, є екосвідомим. Саме люди, з їх потребами та цінностями, будучи суб'єктами відносин сталого розвитку, здатні забезпечити їх досягнення. Водночас важливими є не лише розуміння ролі довкілля в житті людини та усвідомлення можливих негативних наслідків екологонебезпечної діяльності, а й екологоорієнтована щоденна діяльність, активна участь у заходах природоохоронного характеру, захист законних екологічних прав та інтересів, у тому числі і в судовому порядку.

Так, право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права, проголошено у статті 50 Конституції України [3]. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55 Конституції України [3]), зокрема кожному

гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися щодо захисту своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Відповідно до Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" [6], кожний громадянин України має право: на подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їхньому здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; на оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом (ст. 9). Порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку відповідно до законодавства України (ст. 11 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища") [6].

Сьогодні громадська активність в питаннях захисту довкілля і довкіллєвих прав є ще недостатньою, незважаючи на успішні судові довкіллєві кейси в національних та міжнародних судах. Наприклад, Європейський суд з прав людини розглянув декілька справ проти України, зокрема, справи "Дубецька та інші проти України" (заява № 30499/03, рішення від 10.02.2011) [8], "Гримковська проти України" (заява № 38182/03, рішення від 21.07.2011) [9], "Дземюк проти України" (заява № 42488/02, рішення від 04.09.2014) [7]. Так, перше рішення Європейського суду з прав людини щодо України в екологічній сфері – рішення у справі Дубецька та інші проти України, стало прецедентом для судової практики, а також і практики застосування положень природоохоронних вимог. Європейський суд виніс рішення у справі "Дубецька та інші проти України" на користь позивачів, визнавши порушення державою Україна статті 8 (право на захист особистого та сімейного життя) Європейської конвенції [10].

Доступність судового захисту у сфері охорони довкілля та ефективність довкіллєвого правосуддя має бути забезпечена передусім на національному рівні. Несприятливо ж впливають на доступ до вітчизняного правосуддя з питань захисту довкілля та його ефективність, зокрема, такі фактори, як тривалий розгляд справ без урахування негативних, а іноді катастрофічних і зазвичай незворотних наслідків для здоров'я та життя людей і довкілля, значні судові витрати, формальність розгляду справ за наявними документами, недостатні знання у суддів природоохоронного законодавства тощо.

Також низку найбільших перешкод у швидкому й ефективному розгляді природоохоронних справ у судах виділяла Юлія Краснова, а саме: відсутність узагальнення судової практики з розгляду екологічних спорів; розгляд екологічного спору із застосуванням принципу підсудності; перевантаженість судів іншими категоріями справ; відсутність професійної кваліфікації суддів у розгляді екологічних спорів; недостатня активність громадськості до питань захисту порушених екологічних прав; обов'язковість різного роду експертиз, що підтверджують причинно-наслідковий зв'язок [5, с. 56].

В Україні довкіллєве правосуддя здійснюється у формі цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства. Водночас цивільні, господарські, адміністративні та кримінальні справи у довкіллєвій сфері відрізняються між собою за видом правопорушення, предметом спору, суб'єктним складом тощо.

Судова практика в сфері охорони довкілля та довкіллєвих прав охоплює різноманітні питання, зокрема такі, як діяльність, пов'язана з викидом забруднювальних речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, користування та розпорядження землями природно-заповідного фонду, користування водними ресурсами без дозволу на спеціальне водокористування, засмічення земель, порубка, перевезення, зберігання, збут лісу, користування мисливськими угіддями, вилучення (добування) об'єктів тваринного світу, поводження з небезпечними відходами, збирання, зберігання і перевезення твердих

побутових відходів, діяльність без отримання висновку з оцінки впливу на довкілля, надання екологічної інформаціїї тощо.

Більша частина вітчизняних судових рішень у довкіллєвих справах стосується, зокрема, притягнення до відповідальності (кримінальної чи адміністративної), стягнення заподіяної державі шкоди внаслідок порушення природоохоронного законодавства, оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Вітчизняне правосуддя у сфері охорони довкілля можна віднести до однієї з моделей здійснення екологічного правосуддя. Загалом виділяють три основні моделі здійснення екологічного правосуддя у світі.

До першої моделі екологічного правосуддя належать розгляд та вирішення екологічних спорів у судах загальної юрисдикції. Така модель переважно трапляється у Європі в країнах романо-германської правової сім'ї. Екологічне правосуддя, залежно від особливостей справи, здійснюється у формі конституційного, цивільного, господарського, кримінального чи адміністративного судочинства. Окремо екологічні спори не виділяються, для них також не існує окремої процесуальної форми [2, с. 71].

Екологічне правосуддя другої моделі передбачає внутрішню екологічну спеціалізацію судів. Відповідно до цієї моделі створення так званих "зелених лав" чи "зелених судів" відбувається без формальної зміни структури судової системи. Цей підхід використовується в окремих країнах Європи і штатах США. Наприклад, у штаті Вермонт функціонує Екологічний підрозділ Верховного Суду штату, який уповноважений як суд першої інстанції в справах, що пов'язані з застосуванням норм екологічного та земельного права. До його складу входять двоє суддів, що є висококваліфікованими фахівцями у галузі права та охорони довкілля і спеціалізуються саме на таких справах. Територіальна юрисдикція Суду поширюється на весь штат, відповідно, за потреби, суддя для слухання справи виїжджає у певне місце. Районні та окружні екологічні суди з юрисдикцією у цивільних та кримінальних справах, що пов'язані з впливом на довкілля, функціонують у штаті Гаваї. Водночас ці суди не відрізняються від інших судів процедурно. Їх особливою перевагою є суддівська спеціалізація, адже судді мають необхідні знання і кваліфікацію для вирішення екологічних спорів. Коли ж екологічних справ немає, ці судді можуть слухати інші справи [2, с. 71].

Третьою моделлю екологічного правосуддя є модель, в основі якої зовнішня екологічна спеціалізація судів. При такій концепції екологічного правосуддя утворюються спеціалізовані екологічні суди/трибунали, котрі розглядають і вирішують тільки екологічні спори. Ця модель здебільшого поширена в країнах Азії, Океанії та Латинської Америки. Проте і в Європі, зокрема Швеції та Австрії, також функціонують такі суди [2, с. 72].

Так, цікавий досвід створення та функціонування екологічних судів у Швеції, країні, що є еталоном дружнього ставлення до довкілля. Швеція з прийняттям у 1999 році Екологічного кодексу створила систему екологічних та земельних судів першої та другої інстанцій (п'ять місцевих земельних та екологічних судів і Земельний та екологічний апеляційний суд), що є частиною загальної судової системи держави. Таким судам підвідомчі справи про оскарження рішень органів влади, як місцевої, так і регіональної, цивільні справи, пов'язані з земельними і екологічними питаннями, в тому числі питання про відшкодування екологічної шкоди. На кримінальні справи юрисдикція цих судів не поширюється. Земельні та екологічні суди розглядають питання, які потребують наукової і технічної оцінки та експертизи поза межами правової сфери. Тому зазвичай суд, що вирішує справу, складається з одного професійного судді, одного фахівця в довкіллєвій сфері (технічного судді) і двох членів-експертів (рядових суддів). Усі члени суду мають рівні голоси, проте, у разі рівного розподілу голосів, вирішальним є голос головуючого судді. Земельний та екологічний апеляційний суд розглядає апеляції на рішення усіх місцевих судів. До складу Земельного та екологічного апеляційного суду входять чотири юридично підготовлені судді. В разі потреби, один з цих суддів може бути замінений технічним суддею, з технічною підготовкою в питанні апеляції. Земельний та екологічний апеляційний суд є останньою інстанцією тоді, коли оскаржується первісне

рішення органів влади. Справи, що мають великий інтерес, приймає до розгляду в останній інстанції Верховний Суд Швеції [1, с. 297; 2, с. 73].

Серед основних переваг утворення і функціонування спеціалізованих довкіллєвих судів виділяють спеціалізацію суддів та швидкість судового процесу.

Суддівська спеціалізація з різних категорій справ сприяє підвищенню професійної компетентності суддів. Спеціалізація суддів з довкіллєвих питань передбачає зосередження уваги і зусиль на поглибленому вивченні природоохоронного законодавства та практики його застосування. Своєю чергою відповідні знання та навички суддів у довкіллєвій сфері матимуть вплив на якість та ефективність судового процесу. Спеціалізація суддів може стати тим фактором, що прискорить судовий розгляд, водночас не впливаючи негативно на якість вирішення спорів.

Висновки. Отже, судова практика у сфері охорони довкілля, яка склалася в світі, показує, що залежно від правової системи, екологічної політики держави, рівня екологічної культури і свідомості суспільства та інших факторів, використовуються різні підходи до здійснення довкіллєвого правосуддя.

Основні моделі довкіллєвого правосуддя, що існують в світі, такі: розгляд екологічних справ судами загальної юрисдикції, розгляд екологічних справ суддями, що спеціалізуються на довкіллєвих питаннях чи спеціалізованими довкіллєвими підрозділами судів, розгляд екологічних справ спеціалізованими довкіллєвими судами.

Важливим завданням для кожної моделі довкіллєвого правосуддя є досягнення такого рівня і якості правосуддя, що здатне реально забезпечувати необхідний рівень охорони та захисту навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, а також захисту екологічних прав і інтересів.

В Україні довкіллєве правосуддя може як і обмежитись функціонуванням окремих спеціалізованих довкіллєвих підрозділів у судах, зменшуючи таким способом видатки на організацію нових судів, так і включати формування системи спеціалізованих довкіллєвих судів на всій території країни, в тому числі і вищого спеціалізованого суду, що потребуватиме додаткових витрат на організацію нових судів. Водночас запровадження довкіллєвого судочинства буде більшою чи меншою мірою тривале та витратне (залежно від обраної для впровадження моделі).

Проте в будь-якому форматі важливо забезпечити такий рівень судочинства, в тому числі довкіллєвого, за якого суди мають у громадськості високий авторитет і рівень довіри, характеризуються відкритістю і прозорістю роботи та компетентністю суддівського корпусу.

Підвищення рівня усвідомлення суддями важливості захисту довкілля та прав у довкіллєвій сфері, а також покращення знань і практичних навичок суддів у застосуванні норм природоохоронного законодавства у судових процесах є потребою сьогодення.

Питання подальшого розвитку вітчизняної системи довкіллєвого правосуддя, що здатне забезпечити найбільш ефективний захист навколишнього природного середовища та прав у довкіллєвій сфері, а також відповідатиме вимогам та потребам суспільства, стане предметом наступних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бузунко О. А. Зарубіжний досвід організації та функціонування екологічних судів. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 292–299. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/62/54

2. Завгородня В. М., Кравець Я. В. Екологічні суди: зарубіжний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 70–74. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2018/19.pdf

3. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

4. Концепція та основні підходи до здійснення екологічного правосуддя. URL: https://ecolog-ua.com/news/koncepciya-ta-osnovni-pidhody-do-zdiysnennya-ekologichnogo-pravosuddya

5. Краснова Юлія. Проблеми забезпечення права на екологічну безпеку в національних судах України та шляхи їх вирішення. Збірник матеріалів Міжнародного судового форуму "Судовий захист природного довкілля та екологічних прав" (м. Київ, 7 листопада 2019 року). Київ, 2019. С. 55–61. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zbirnik_Eko_forum.pdf

6. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text

7. Справа "Дземюк проти України" (заява № 42488/02) : рішення Європейського суду з прав людини від 4 вересня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a51#Text

8. Справа "Дубецька та інші проти України" (заява № 30499/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 10 лютого 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text

9. Справа "Гримковська проти України" (заява № 38182/03) : рішення Європейського суду з прав людини від 21 липня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_729#Text

10. Судові справи, які змінюють Україну. URL: http: // helsinki.org.ua/files/docs/1401092213.pdf

REFERENCES

1. Buzunko, O. A. (2021). ***Zarubizhnyi dosvid orhanizatsii ta funktsionuvannia ekolohichnykh sudiv.*** [Foreign experience in the organization and functioning of environmental courts]. *Nove ukrainske pravo.* No. 3. P. 292–299. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/62/54 [In Ukrainian].

2. Zavhorodnia, V. M., Kravets, Ya. V. (2018). ***Ekolohichni sudy: zarubizhnyi dosvid.*** [Environmental Courts: Foreign Experience]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* No. 4. P. 70–74. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2018/19.pdf [In Ukrainian].

3. ***Konstytutsiia Ukrayiny*** (1996, June 28) [Constitution of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [In Ukrainian].

4. ***Kontseptsiia ta osnovni pidkhody do zdiisnennia ekolohichnoho pravosuddia*** [Concept and main approaches to implementation of environmental justice]. Retrieved from: https://ecolog-ua.com/news/koncepciya-ta-osnovni-pidhody-do-zdiysnennya-ekologichnogo-pravosuddya [In Ukrainian].

5. Krasnova, Yuliia (2019). ***Problemy zabezpechennia prava na ekolohichnu bezpeku v natsionalnykh sudakh Ukrainy ta shliakhy yikh vyrishennia.*** [Problems of ensuring the right to environmental safety in the national courts of Ukraine and ways to solve them]. *Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoho sudovoho forumu "Sudovyi zakhyst pryrodnoho dovkillia ta ekolohichnykh prav"*. Kyiv. P. 55–61. Retrieved from: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zbirnik_Eko_forum.pdf [In Ukrainian].

6. ***Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha*** (1991, June 25) No. 1264-XII. [On Environmental Protection: Law of Ukraine]. Retrieved from: http: //zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text [In Ukrainian].

7. ***Sprava "Dzemiuk proty Ukrainy"*** (2014) No. 42488/02 [Case of Dzemyuk v. Ukraine: Decision of the European Court of Human Rights]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a51#Text [In Ukrainian].

8. ***Sprava "Dubetska ta inshi proty Ukrainy"*** (2011) No. 30499/03 [Case of Dubetska and Others v. Ukraine: Decision of the European Court of Human Rights]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_689#Text [In Ukrainian].

9. ***Sprava "Hrymkovska proty Ukrainy"*** (2011) No. 38182/03 [Case of Grimkovskaya v. Ukraine: Decision of the European Court of Human Rights]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_729#Text [In Ukrainian].

10. ***Sudovi spravy, yaki zminiuiut Ukrainu*** [Court cases that change Ukraine]. Retrieved from: http: // helsinki.org.ua/files/docs/1401092213.pdf [In Ukrainian].

Дата надходження: 09.06.2024 р.

Khrystyna MARYCH
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Civil Law
and Procedure Department,
Ph. D. in Law, Associate Professor
khrystyna.m.marych@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-0088-980X

Anastasiia KARPIUK
Lviv Polytechnic National University,
student of the Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education
anastasiia.karpiuk.pv.2021@lpnu.ua
ORCID: 0009-0002-1286-823X

ENVIRONMENTAL JUSTICE IN UKRAINE AND THE WORLD

The article is devoted to the study of domestic and foreign trends in environmental justice.

To solve the set goal, the following research methods were used, in particular: the method of scientific observation is to form the topic and purpose of the research; comparative legal method in the study of foreign experience of environmental justice; logical method – for theoretical generalization and formulation of research conclusions.

The main models of environmental justice that exist in the world include such as consideration of environmental cases by courts of general jurisdiction, consideration of environmental cases by judges specializing in environmental issues or specialized environmental divisions of courts, consideration of environmental cases by specialized environmental courts.

Environmental courts, as specialized judicial authorities, deal with the resolution of environmental conflicts and the protection of the environment and function in particular in countries that are members of the European Union, such as Sweden and Austria.

In Ukraine, environmental justice is carried out in the form of civil, economic, administrative and criminal proceedings. At the same time, civil, economic, administrative and criminal cases in the environmental sphere differ among themselves in terms of the type of offense, the subject of the dispute, the composition of subjects, etc.

Judicial practice in the environmental sphere covers a wide range of environmental relations, in particular on atmospheric air protection, land protection and use of land resources, subsoil protection and use of minerals, protection of forests and use of forest resources, protection and use of territories and objects of the nature reserve fund, access to environmental information, waste management, etc.

Environmental justice in Ukraine may be limited to the functioning of certain specialized environmental units in courts, or involve the formation of a system of specialized environmental courts throughout the country, including a higher specialized court.

At the same time, the implementation of environmental justice will be more or less time-consuming and costly (depending on the model chosen for implementation).

Keywords: justice, judicial system, judicial specialization, environment, environmental rights, judicial protection, environmental courts.

УДК 343.3

Андрій ОЛІЙНИК
Національний університет “Львівська політехніка”,
аспірант кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
andriy.m.oliinyk@lpnu.ua
ORCID iD: 0000-0003-4452-2794

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ’ЄКТА КОРУПЦІЙНИХ ТА ПОВ’ЯЗАНИХ З КОРУПЦІЄЮ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ’Я

http://doi.org/10.23939/law2024.43.168

© Олійник А., 2024

Стаття присвячена питанням законодавчої регламентації суб’єктів корупційних та пов’язаних з корупцією кримінальних правопорушень, з’ясування їхньої специфіки та видів у сфері охорони здоров’я. Проведено правовий аналіз та порівняльну характеристику визначення суб’єктів корупційних правопорушень згідно з КК України та Законом України “Про запобігання корупції”, висловлено певні пропозиції щодо напрямів удосконалення законодавства.

Констатовано, що особливістю суб’єкта корупційного правопорушення є наявність спеціальних ознак, які вказують насамперед на певний правовий статус особи, зумовлений сферою діяльності (публічною чи приватною), посадою, виконуваними функціями, повноваженнями тощо. КК України передбачає широке коло видів спеціального суб’єкта корупційних кримінальних правопорушень, серед яких ключовим є службова особа.

З’ясовано, що дія антикорупційного законодавства поширюється на всі категорії працівників сфери охорони здоров’я. Заразом КК України передбачає диференціацію відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за спеціальним суб’єктом з огляду на наявність чи відсутність статусу службової особи та виду юридичної особи (публічного чи приватного права) або ж надання публічних послуг. Найбільш дискусійним для доктрини кримінального права та правозастосовної практики є проблема кримінально-правової оцінки отримання медичним працівником неправомірної вигоди у зв’язку із вчиненням юридично значущих дій.

Ключові слова: суб’єкт корупційного кримінального правопорушення, службова особа, юридична особа публічного права, юридична особа приватного права, організаційно-розпорядчі функції, охорона здоров’я, медичний працівник, лікар.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних напрямів державної антикорупційної політики є охорона здоров’я. Як свідчать дані соціологічного опитування, найчастіше населення отримує “корупційний досвід” у відносинах із державними та комунальними закладами охорони здоров’я (далі – ЗОЗ), до яких упродовж року звертається майже половина громадян, а кожен третій з них стикається із корупційними проявами [1, с. 9, 64]. В умовах агресивної повномасштабної війни проти України особливої актуальності набули корупційні ризики у діяльності військово-лікарських комісій

(ВЛК), медико-соціальних експертних комісій (МСЕК) та лікарсько-консультативних комісій (ЛКК), що безпосередньо впливають на забезпечення обороноздатності держави. Більша частина завданих державі збитків у соціальній сфері також стосується корупції у медичній галузі.

Корупційні кримінальні правопорушення, у тому числі в охороні здоров'я, нерозривно пов'язані із спеціальним суб'єктом – носієм певних функцій та повноважень. Тому правильна кримінально-правова ідентифікація суб'єкта кримінального правопорушення має значення не лише для встановлення підстав кримінальної відповідальності загалом, але й правильної кваліфікації кримінально-караного діяння.

Озвучені питання мають важливе значення як для доктрини кримінального права, так і, безперечно, правозастосовної практики. Власне, у цій царині є чимало теоретико-прикладних проблем та дискусій, що породжує необхідність проведення відповідних наукових досліджень.

Аналіз дослідження проблеми. Питання кримінально-правової характеристики корупційних кримінальних правопорушень, а також ознак його суб'єкта були предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, зокрема: П. Андрушка, О. Дудорова, М. Желіка, К. Задої, Г. Зеленова, В. Кириченка, В. Кушпіта, Р. Лемехи, Р. Максимовича, К. Марисюка, Д. Михайленка, В. Навроцького, В. Трепака, В. Тютюгіна, М. Хавронюка, Ю. Чернеги та інших. Водночас динамічний розвиток антикорупційного законодавства, поява нових видів спеціальних суб'єктів корупції, існування різних думок серед вчених, а також випадків неоднакового застосування норм Кримінального кодексу України (далі – КК України) [2] на практиці зумовлює потребу у продовженні проведення широкої наукової розвідки цієї проблеми, у тому числі з врахуванням галузевої специфіки охорони здоров'я.

Метою статті є здійснення правового аналізу законодавчої регламентації суб'єктів корупційних правопорушень, з'ясування особливостей та видів спеціальних суб'єктів корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень в охороні здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Як обґрунтовано зазначається у фаховій юридичній літературі щодо суб'єкта корупційного кримінального правопорушення, "поняття "суб'єкт корупційного злочину" є похідним від поняття "суб'єкт злочину", а з огляду на ч. ч. 1 і 2 ст. 18 КК України та теоретико-методологічні підходи до розуміння структури характеристики суб'єкта злочину, до загальних особливостей досліджуваного суб'єкта слід відносити: 1) вік, що допускає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності; 2) осудність особи, що вчиняє суспільно небезпечне діяння, за яке передбачена кримінальна відповідальність; 3) вчинення суспільно небезпечного діяння, котре законодавець у кримінальному законі позначає як корупційне" [3, с. 480; 4, с. 153].

Водночас особливістю суб'єкта корупційного правопорушення є наявність спеціальних ознак, які вказують насамперед на певний правовий статус особи, зумовлений сферою діяльності (публічною чи приватною), посадою, виконуваними функціями, повноваженнями тощо. Як слушно зауважує А. П. Надточиєва, "ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення можуть бути передбачені: за загальним правилом – у диспозиції статті (частин статті) Особливої частини КК України; за наявності бланкетної диспозиції – у відповідних нормативно-правових актах; у судовому тлумаченні елементів (їхніх ознак) конкретного складу кримінального правопорушення" [5, с. 441]. Усі зазначені випадки є релевантними і до корупційних кримінальних правопорушень.

Юридичне значення загальних та спеціальних ознак суб'єкта кримінального правопорушення є неоднаковим. Водночас, як вказують науковці, "ознаки спеціального суб'єкта кримінального правопорушення настільки істотні, що їхня наявність із погляду кримінального закону або робить діяння суспільно небезпечним, або різко змінює характер та ступінь суспільної небезпеки" [4, с. 153; 5, с. 441].

Суб'єкт як обов'язковий елемент складу корупційного кримінального правопорушення визначається відповідною нормою Особливої частини КК України. Заразом його ознаки мають відповідати

сутнісним характеристикам корупції та корупційного правопорушення, закріпленим у Законі України "Про запобігання корупції" (далі – Закон) [6], який є базовим нормативно-правовим актом в архітектурі антикорупційного законодавства.

Визначаючи зміст понять "корупція", "корупційне правопорушення" та "правопорушення, пов'язане з корупцією", Закон прямо вказує на те, що це діяння "вчинене особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 цього Закону" [6]. Серед таких суб'єктів Закон, зокрема, виокремлює такі категорії: "особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування" (п. 1 ч. 1 ст. 3); "особи, які прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування" (п. 2 ч. 1. ст. 3); "особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією, – у випадках, передбачених цим Законом" (п. 3 ч. 1 ст. 3) [6].

Системно-структурний аналіз викладу ст. 3 Закону вказує на те, що законодавець диференціює спеціальних суб'єктів залежно від сфери діяльності та рівня юридичної значущості посади (становища). Аналогічний підхід щодо розмежування відповідальності за суб'єктним критерієм характерний і для кримінального законодавства, насамперед у частині підкупу, що відповідає міжнародно-правовим стандартам.

КК України передбачає широке коло видів спеціального суб'єкта корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень, серед яких, зокрема:

– службова особа (ст. ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357);
– публічна службова особа – у значенні згідно з приміткою до ст. 364 (ст. ст. 364, 368);
– службова особа, яка займає відповідальне або особливо відповідальне становище (як кваліфікуюча ознака за ст. 368);
– службова особа юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. ст. 364-1, 368-3);
– службова особа, яка здійснює функції щодо розпорядження бюджетними коштами (ст. 210);
– військова службова особа (ст. 410);
– особа, яка надає публічні послуги (ст. ст. 365-2, 368-4);
– працівник підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою / особа, яка працює на користь підприємства, установи чи організації (ст. 354);
– особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 368-5);
– особа, яка зобов'язана подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. ст. 366-2, 366-3) [2].

Окрім того, суб'єкт кримінальних правопорушень, що вчиняються у формі активного підкупу (ст. ст. 354, 368, 368-3, 368-4 КК України), та зловживання впливом (ст. 369-2 КК України) є загальним, тобто будь-яка осудна особа, яка досягла 16-річного віку [2]. Враховуючи вищенаведене, доцільно ст. 3 Закону доповнити пунктом такого змісту: "фізичні особи – у випадку пропозиції чи обіцянки надати неправомірну вигоду, а так само надання такої вигоди особі, яка передбачена у ч. 1 ст. 3 цього Закону". У протилежному разі, зважаючи на формальне тлумачення чинного законодавства, активні форми підкупу, будучи корупційними згідно з кримінальним законом, не є такими в розумінні Закону.

Безперечно, ключовим суб'єктом корупційних кримінальних правопорушень є службова особа, статус якої в законодавстві та теорії кримінального права пов'язується з виконанням певних функцій: "представників влади", "організаційно-розпорядчих" чи "адміністративно-господарських". Зокрема, аналіз ст. 18 КК України дає змогу виділити такі основні категорії службових осіб: представники влади ("особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування"); особи, які виконують організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції; посадові особи іноземних держав та міжнародних організацій [2].

Отже, поняття "службові особи" є збірним, серед яких кримінальний закон передусім розмежовує суб'єктів у публічній (державній та комунальній) та приватній сферах. Так, згідно з приміткою до ст. 364 КК України, службовими особами у ст. 364 ("Зловживання владою або службовим становищем"), ст. 368 ("Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою"), ст. 369 ("Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі"), зокрема, є представники влади та особи, які здійснюють організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції – в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях [2]. Натомість службова особа юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми є суб'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 364-1 КК України ("Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми"), ст. 368-3 КК України ("Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми") [2].

Власне, метою розмежування службових осіб залежно від сфери діяльності є встановлення диференціації кримінальної відповідальності, зокрема за зловживання службовим становищем чи повноваженнями та пасивний підкуп. Як зазначає Д. Г. Михайленко, "корупція в публічному та приватному секторах управління характеризуються суттєвими відмінностями, які в кінцевому підсумку виражаються в спричиненні різних за рівнем небезпеки наслідків (корупція в публічному секторі є значно небезпечнішою)" [7, с. 136].

У науковій літературі висловлюється теза, що "одним із недоліків оновленого антикорупційного законодавства визнано відсутність у ньому визначення поняття "службова особа юридичної особи приватного права" і відсутність посилань на таку особу в загальному визначенні поняття "службова особа", яке міститься у ст. 18 КК України" [8, с. 224; 9, с. 212]. Проте, видається, вагомих підстав для такого висновку немає. Так, від ознак загального поняття службової особи (ст. 18 КК України) потрібно абстрактно "відняти" ознаки публічної службової особи, які визначені в примітці до ст. 364 КК України [2], і ми отримаємо ознаки "службової особи юридичної особи приватного права" [10, с. 16].

Зрештою, нині в законодавстві широко використовуються термінологічні конструкції, що ґрунтуються на цивілістичному підході до поділу юридичних осіб на: "приватного права" та "публічного права" (ст. 81 Цивільного кодексу України). Як критерій для такої класифікації законодавець застосовує порядок їх створення. Тож в охороні здоров'я юридичними особами публічного права є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні та комунальні ЗОЗ. Натомість приватні ЗОЗ, громадські об'єднання та інші громадські формування належать до юридичних осіб приватного права.

Для розкриття ознак службової особи, а також визначення суб'єкта пасивного підкупу за ст. 354 КК України, кримінальний закон використовує зворот "підприємства, установи чи організації", що, видається, є певним рудиментом нормотворчої техніки [2]. Доцільно цю конструкцію замінити на "юридичні особи" із зазначенням у разі потреби її виду – публічного чи приватного права.

З огляду на юридичний та лінгвістичний аспекти, осучаснення потребує і формулювання "особи, які здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування" [2] через заміну на зворот "особи, уповноважені на виконання функцій держави та місцевого самоврядування" [6]. Очевидно, що такі суб'єкти наділені владними повноваженнями, оскільки здійснюють функції, які притаманні державі чи місцевому самоврядуванню, а не "представникам влади". У разі потреби поширити дію певних кримінально-правових норм на інших осіб, ніж передбачених у п. 1 ч. 1 ст. Закону, законодавець має про це зробити вказівку в примітці до відповідної статті КК України.

Обґрунтованою є пропозиція серед науковців про те, що "коло суб'єктів кримінально караного підкупу в приватному секторі слід розширити за рахунок осіб, які, працюючи у фізичної особи –

підприємця на підставі трудового договору, виконують відповідні функції" [9, с. 213]. Врешті-решт, діяльність таких суб'єктів господарювання, як ФОП, є досить поширеною практикою в охороні здоров'я.

Як випливає із вищенаведеного, специфікою правової регламентації суб'єктів корупційних правопорушень є те, що, окрім КК України як закону про кримінальну відповідальність, загальний перелік цих осіб закріплений в Законі. А оскільки кримінальне законодавство у сфері запобігання корупції нині розвивається в рамках єдиної державної антикорупційної політики, то й нормативне визначення суб'єктів у цих законодавчих актах має бути узгодженим між собою щодо понятійно-категоріального апарату та його змісту. До того ж, визначаючи суб'єктний склад деяких "нових" видів кримінальних правопорушень (наприклад, незаконного збагачення (ст. 368-5), зловживання впливом (ст. 369-2), декларування недостовірної інформації (ст. 366-2), неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 366-3), КК України вже оперує термінологічними конструкціями в дусі профільного закону – "особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування", "особа, яка зобов'язана подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування", та відсилає до конкретних норм Закону [2, 6]. Відповідно внесення змін до Закону в частині переліку суб'єктів безпосередньо впливатиме й на суть перелічених кримінальних діянь.

Закон, визначаючи перелік суб'єктів, оперує широким термінологічним апаратом та одночасно використовує такі поняття, як "посадові особи" та "службові особи". Натомість для КК України характерною є конструкція "службова особа", що є ширшою за змістом і застосовується в суто кримінально-правовому значенні. Водночас варто акцентувати увагу, що, починаючи з 12.10.2023, законодавець закріпив визначення посадової особи юридичної особи публічного права через перерахування конкретних посад, чим істотно звузив зміст цього поняття. Тому тепер до цієї категорії не належать, приміром, члени ВЛК, МСЕК, ЛКК, а також інші працівники державних та комунальних ЗОЗ, які не охоплені цією дефініцією. Тож визнання їх службовими особами в кримінально-правовому аспекті не буде відповідати законодавчому визначенню "корупційне правопорушення". У зв'язку із цим доцільно доповнити п. 2 ст. 3 Закону новим пунктом – "службові особи юридичних осіб публічного права, які не зазначені в п. 1 та п. п. "а" п. 2 ч. 1 статті 3 цього Закону".

Загалом використання різних підходів до визначення суб'єктів у КК України та Законі певною мірою є виправданим з огляду на різні завдання, які переслідують ці законодавчі акти. Так, Закон регулює значно ширший спектр правовідносин, коли певні вимоги й обов'язки (наприклад, урегулювання конфлікту інтересів, фінансовий контроль тощо) здебільшого мають сталий характер і залежать від формальної умови – перебування на певній посаді. Натомість у кримінально-правовому значенні особа є службовою не у зв'язку із зайняттям певного становища загалом, а наявність чи відсутність такого статусу визначається щодо вчинюваних діянь у конкретному випадку. Так, отримання неправомірної вигоди директором ЗОЗ, його заступником, завідувачем структурного підрозділу тощо під час здійснення суто професійної медичної діяльності (за обстеження чи лікування пацієнта) потрібно кваліфікувати за ст. 354, а не ст. 368 / ст. 368-3 КК України.

Незважаючи на те, що кримінально-правова характеристика службової особи досить детально досліджена у юридичній літературі [11], у правозастосовній практиці виникають проблеми щодо однозначного визначення цього спеціального суб'єкта, а відтак і кваліфікації кримінально-караних діянь. Така ситуація зумовлена тим, що КК України не розкриває змісту відповідних функцій ("представника влади", "організаційно-розпорядчих", "адміністративно-господарських") як сутніснних ознак службової особи [2]. Досі з метою застосування норм кримінального законодавства використовуються трактування, вироблені Пленумом ВСУ [12] (хоча кримінальний закон оперує терміном "функції", а постанова характеризує "обов'язки").

Як зазначає О. О. Дудоров, "традиційно в судовій практиці суб'єктами злочину, передбаченого ст. 168 КК 1960 р. і ст. 368 чинного КК, визнавалися особи, діяльність яких характеризується різноманітністю й уключає в себе виконання не лише професійних обов'язків, а й обов'язків

організаційно-розпорядчого характеру (лікарі – у разі зловживання повноваженнями, пов'язаними з видачою листків тимчасової непрацездатності, з участю у роботі призовних комісій і проведенням медико-соціальної експертизи)" [13, с. 91]. Водночас варто погодитися з вченим, що "поширювальне тлумачення законодавчого звороту "організаційно-розпорядчі функції" видається неприйнятним" [13, с. 92]. Вирішити окреслену проблему можна лише через закріплення чіткого змісту відповідних термінів у кримінальному законі. Крім того, на часі оновлення сутнісних ознак "службових" функцій, зокрема, у частині можливого розширення контрольно-ревізійними, наглядовими, реєстраційними, експертними та іншими повноваженнями, а також надання однозначної кримінально-правової оцінки юридично значущих діянь у контексті ознаки суб'єкта кримінального правопорушення.

Наявність чи відсутність статусу службової особи або ж її виду у кримінальних правопорушеннях, що полягають у пасивному підкупі, безпосередньо впливає на вибір кримінально-правової норми для кваліфікації корупційного діяння: ст. 368 / ст. 368-3 або ж ст. 354 чи ст. 368-4 КК України. Водночас аналіз судової практики засвідчив, що суди часто лише вказують загальну характеристику та назву посади, не наводячи достатнього обґрунтування того, чи особа є суб'єктом саме інкримінованого правопорушення. Оскільки розгляд кримінальних проваджень у корупційних справах часто завершується укладенням угоди про визнання винуватості, такі факти залишаються не дослідженими, що не сприяє узгодженості судової практики [14].

Недоліки кримінального законодавства призвели до широкого наукового дискурсу й щодо ознак такого спеціального суб'єкта, як "особа, яка надає публічні послуги" (ст. ст. 365-2, 368-4 КК України) [2; 15; 16]. Окрім чітко визначених осіб (аудитор, нотаріус, приватний виконавець, експерт, оцінювач, третейський суддя тощо), до нього належить також "інша особа, яка провадить професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг" [2]. Тому деякі науковці висловлюють думку, що отримання лікарем неправомірної вигоди за вчинення юридично значущих дій (наприклад, видання листка непрацездатності) варто кваліфікувати саме за ст. 368-4 КК України [2], оскільки лікар у цьому випадку надає публічні послуги [17, с. 47–56]. Інші вчені вважають, що для цього немає підстав, оскільки відповідний статус має бути чітко визначено у законі [13, с. 94]. Справді, перелік "осіб, які надають публічні послуги", є відкритим, проте кримінальний закон не описує якихось додаткових критеріїв для визначення "інших осіб" чи принаймні змісту "публічних послуг" [2]. Крім того, переліки означеної категорії суб'єктів, описані у ст. 368-4 та ст. 365-2 КК України, не є ідентичними. За цих умов довільне трактування публічних послуг та інших ознак цього спеціального суб'єкта є недопустимим. Безперечно, ця проблема потребує розв'язання через удосконалення законодавства, наприклад, доповнення ст. 368-4 КК України приміткою з описом чітких характеристик таких осіб [2].

Згідно з положеннями Закону України "Основи законодавства України про охорону здоров'я" [18], для сфери охорони здоров'я як полікомпонентної системи характерна наявність широкого кола суб'єктів, що різняться за сферою діяльності і виконуваними функціями. До того ж галузь охоплює як публічний, так і приватний сектори економіки. Тому з метою правильної кваліфікації корупційного діяння важливо чітко з'ясовувати правовий статус працівника ЗОЗ.

Так, унаслідок антикорупційної реформи до суб'єктів кримінальних правопорушень, що вчиняються у формі пасивного підкупу, належать усі без винятку категорії працівників ЗОЗ. Заразом КК України передбачає диференціацію відповідальності за спеціальним суб'єктом з огляду на наявність чи відсутність статусу службової особи та виду юридичної особи (публічного чи приватного права). Так, службові особи органів державної влади чи місцевого самоврядування, державних та комунальних ЗОЗ є суб'єктом кримінального правопорушення за ст. 368 КК України; службові особи приватних ЗОЗ – ст. 368-3 КК України; працівники, які не є службовими особами, ЗОЗ будь-якої організаційно-правової форми чи форми власності – ст. 354 КК України [2].

Аналогічно, за суб'єктним складом у кримінальному законі розмежовані: "зловживання владою або службовим становищем" (ст. 364), "зловживання повноваженнями службовою особою

юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми" (ст. 364-1), "зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги" (ст. 365-2) [2].

Найбільш дискусійним для доктрини кримінального права та правозастосовної практики залишається проблема кримінально-правової оцінки отримання медичним працівником неправомірної вигоди за вчинення юридично значущих дій. Зокрема, такі діяння можуть бути кваліфіковані як за ст. 368, так і за ст. 354 чи 368-4 КК України, що вказує насамперед на недоліки кримінального законодавства та відсутність єдиних теоретичних розробок у цій царині.

З одного боку, немає чітких та достатніх законодавчих підстав для ствердного висновку, що працівник ЗОЗ у цих випадках належить до службових осіб (оскільки вчинення юридично значущих дій не підпадає під ознаки організаційно-розпорядчих обов'язків) чи осіб, які надають публічні послуги (такий статус не передбачений у законі). З другого боку, засвідчення певного медичного факту (стан здоров'я, тимчасова непрацездатність, інвалідність, придатність до військової служби, потреба постійного догляду тощо) із виданням офіційного документа (висновок, акт, сертифікат тощо) спричиняє виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків інших осіб, тобто має правове значення. Очевидно, ступінь суспільної небезпеки таких діянь є вищим порівняно з наданням медичної допомоги у класичному розумінні. Тому розв'язання цієї проблеми вбачається в удосконаленні кримінального закону через закріплення чітких ознак такого суб'єкта (можливо, вказівки на вчинення юридично значущих дій або ж на певний статус – член ЛКК, МСЕК, ВЛК тощо) в конкретному складі (складах) кримінального правопорушення.

Висновки. Однією з основних характеристик корупційних та пов'язаних з корупцією кримінальних правопорушень є наявність спеціального суб'єкта, який не лише виступає обов'язковим елементом складу конкретного кримінального правопорушення, а й становить сутнісну ознаку, через яку розкривається правова природа корупції як феномена. У зв'язку з цим під час дослідження ознак суб'єктів, окрім КК України як закону про кримінальну відповідальність, потрібно також враховувати положення Закону, який визначає базовий понятійний апарат у сфері запобігання корупції та загальний перелік осіб, на яких поширюється його дія.

Кримінальне законодавство передбачає широке коло видів спеціальних суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень, що базується передусім на концепції розрізнення публічної та приватної сфер діяльності, а також юридичної значущості становища. Зокрема, КК України передбачає диференціацію кримінальної відповідальності за пасивний підкуп та зловживання службовим становищем чи повноваженнями за спеціальним суб'єктом з огляду на наявність чи відсутність ознак службової особи / надання публічних послуг та вид юридичної особи. У сфері охорони здоров'я до суб'єкта кримінальних правопорушень, пов'язаних з одержанням неправомірної вигоди, належать усі без винятку категорії осіб, проте їхній правовий статус впливає на кваліфікацію кримінально-караного діяння (ст. 368 / ст. 368-3 або ж ст. 354 чи ст. 368-4 КК України).

Водночас аналіз законодавства та судової практики засвідчив наявність теоретико-прикладних проблем та дискусій у цій царині. Основні з них пов'язані із браком чітких законодавчих критеріїв для визначення ознак службової особи, особи, яка надає публічні послуги, а також кримінально-правової оцінки осіб, які під час виконання професійних функцій вчиняють юридично значущі дії. Вищевказане зумовлює потребу у подальших наукових розробках та вдосконаленні кримінального законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. (2023). Київ: НАЗК, Інфо Сапієнс. URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/309/

2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5.04.2001. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

3. Гладкий В. В. (2018). Суб'єкт корупційного злочину та його вік. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі: зб. наук. ст. за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції. 19 квітня, 2018.* Житомир: видавець О. О. Євенок. С. 479–482.

4. Клименко С. В., Абабіна Л. С. (2019). Державні службовці як спеціальні суб'єкти корупційних злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 3 (28), том 2. С. 152–155.

5. Надточиєва А. П. (2022). Ознаки суб'єктів корупційних кримінальних правопорушень. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 8. С. 440–444.

6. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014. № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18

7. Михайленко Д. Г. (2018). Корупція в публічній і приватних сферах за міжнародними актами: критерій диференціації. *Кримінальне право в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 25 травня, 2018.* Одеса: НУ "Одеська юридична академія". С. 136–139.

8. Ризак Я. В. (2013). Суб'єкт підкупу службової особи юридичної особи приватного права, незалежно від організаційно-правової форми. *Вісник Запорізького національного університету. 2013. № 3*. С. 218–225.

9. Ризак Я. В. (2014). Кримінальна відповідальність за підкуп службової особи юридичної особи приватного права: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Нац. академ. прокуратури України. Київ. 255 с.

10. Чернега Ю. О. (2019). Відповідальність за підкуп за кримінальним правом України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів.

11. Максимович Р. Л. (2008). Поняття службової особи у кримінальному праві України: Монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ. 304 с.

12. Про судову практику у справах про хабарництво: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002. № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-02#Text

13. Дудоров О. О. (2016). Проблеми кваліфікації злочину, передбаченого статтею 368 Кримінального кодексу України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Вип. 1. С. 80–98.

14. Звіт за результатами аналізу судової практики притягнення до відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією кримінальні правопорушення за 2022 рік. (2024). НАЗК, ЦППР. Київ. URL: https://pravo.org.ua/books/zvit-za-rezultatamy-analizu-sudovoyi-praktyky-prytyagnennya-do-vidpovidalnosti-za-koruptsijni-ta-pov-yazani-z-koruptsiyeyu-kryminalni-pravoporushennya-za-2022-rik/

15. Киричко В. М. (2012). Поняття осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану із наданням публічних послуг (статті 365-2 та 368-4 КК України). *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11–12 жовтня, 2012*. Харків : Право. С. 294–298.

16. Палюх Л. М. (2017). Зміст поняття "особа, яка здійснює професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг" у кримінально-правових нормах. *Часопис Київського університету права.* № 2. С. 240–244.

17. Лемеха Р. І. (2019). Медичний працівник як спеціальний суб'єкт корупційного злочину. ***Medicne Pravo***. 2 (24). С. 47–56. URL: https://doi.org/10.25040/medicallaw2019.02.047

18. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text

REFERENCES

1. ***Koruptsiia v Ukraini 2023: rozuminnia, spryiniattia, poshyrenist. Zvit za rezultatamy opytuvannia naselennia ta biznesu*** [Corruption in Ukraine 2023: understanding, perception, prevalence. Report on the results of a survey of the population and business]. (2023). Kyiv: NAZK, Info Sapiiens. URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/309/ [In Ukrainian].

2. ***Kryminalnyi kodeks Ukrainy*** (2001, April 5) No. 2341-III. [The Criminal Code of Ukraine: Law of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text [In Ukrainian].

3. Hladkyi, V. V. (2018). ***Subiekt koruptsiinoho zlochynu ta yoho vik*** [Subject of a corruption crime and his/her age] *Suchasni tendentsii rozbudovy pravovoi derzhavy v Ukraini ta sviti: Proceedings of VI International Scientific and Practical Conf.* April 19, 2018. Zhytomyr: O. O. Yevenok. P. 479–482. [In Ukrainian].

4. Klymenko, S. V., Ababina, L. S. (2019). ***Derzhavni sluzhbovtsi yak spetsialni subiekty koruptsiinykh zlochyniv*** [Civil servants as special subjects of corruption crimes]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.* No. 3 (28), tom 2. P. 152–155. [In Ukrainian].

5. Nadtochyieva, A. P. (2022). ***Oznaky subiektiv koruptsiinykh kryminalnykh pravoporushen*** [Signs of subjects of corruption criminal offenses]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. No. 8. P. 440–444. [In Ukrainian].

6. ***Pro zapobihannia koruptsii*** [On the prevention of corruption]: *Zakon Ukrainy* (2014, October 14) No. 1700-VII. [On Prevention of Corruption: Law of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18 [In Ukrainian].

7. Mykhailenko, D. H. (2018*). **Koruptsiia v publichnii i pryvatnykh sferakh za mizhnarodnymy aktamy: kryterii dyferentsiatsii*** [The subject of bribery of an official is a legal entity of private law, regardless of its organizational and legal form]. *Kryminalne pravo v umovakh hlobalizatsii: Proceedings of International Scientific and Practical Conf.* May 25, 2018. Odesa: NU "Odeska yurydychna akademiia". P. 136–139. [In Ukrainian].

8. Ryzak, Ya. V. (2013). ***Subiekt pidkupu sluzhbovoi osoby yurydychnoi osoby pryvatnoho prava, nezalezhno vid orhanizatsiino-pravovoi formy*** [The subject of bribery of an official of a legal entity of private law, regardless of organizational and legal form] *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu.* 2013. No. 3. P. 218–225. [In Ukrainian].

9. Ryzak, Ya. V. (2014). ***Kryminalna vidpovidalnist za pidkup sluzhbovoi osoby yurydychnoi osoby pryvatnoho prava*** [Criminal liability for bribery of an official of a legal entity under private law]. PhD's thesis. Kyiv: Nats. akadem. prokuratury Ukrainy. [In Ukrainian].

10. Cherneha, Yu. O. (2019). ***Vidpovidalnist za pidkup za kryminalnym pravom Ukrainy*** [Liability for bribery under the criminal law of Ukraine] PhD's thesis. Lviv: LDUVS. [In Ukrainian].

11. Maksymovych, R. L. (2008). ***Poniattia sluzhbovoi osoby u kryminalnomu pravi Ukrainyю*** [The Concept of an Official in the Criminal Law of Ukraine] Monography. Lviv: LDUVS. 304 p. [In Ukrainian].

12. ***Pro sudovu praktyku u spravakh pro khabarnytstvo*** [On court practice in bribery cases]***:*** postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy (2002, April 26) No. 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text [In Ukrainian].

13. Dudorov, O. O. (2016). ***Problemy kvalifikatsii zlochynu, peredbachenoho statteiu 368 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy*** [Problems of qualification of the crime under Article 368 of the Criminal Code of Ukraine]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*. No. 1. P. 80–98. [In Ukrainian].

14. ***Zvit za rezultatamy analizu sudovoi praktyky prytiahnennia do vidpovidalnosti za koruptsiini ta poviazani z koruptsiieiu kryminalni pravoporushennia za 2022 rik.*** [Report on the results of the analysis of court practice of prosecution for corruption and corruption-related criminal offenses for 2022]. (2024). NAZK, CPLR. Kyiv. URL: https://pravo.org.ua/books/zvit-za-rezultatamy-analizu-sudovoyi-praktyky-prytyagnennya-do-vidpovidalnosti-za-koruptsijni-ta-pov-yazani-z-koruptsiyeyu-kryminalni-pravoporushennya-za-2022-rik/ [In Ukrainian].

15. Kyrychko, V. M. (2012). ***Poniattia osib, yaki zdiisniuiut profesiinu diialnist, poviazanu iz nadanniam publichnykh posluh (statti 365-2 ta 368-4 KK Ukrainy)*** [The concept of persons engaged in professional activities related to the provision of public services (Articles 365-2 and 368-4 of the Criminal Code of Ukraine)]. *Osnovni napriamy rozvytku kryminalnoho prava ta shliakhy vdoskonalennia zakonodavstva Ukrainy pro kryminalnu vidpovidalnist: Proceedings of International Scientific and Practical Conf.* October 11–12, 2012. Kharkiv : Pravo. P. 294–298. [In Ukrainian].

16. Paliukh, L. M. (2017). ***Zmist poniattia "osoba, yaka zdiisniuie profesiinu diialnist, poviazanu z nadanniam publichnykh posluh" u kryminalno-pravovykh normakh*** [The meaning of the concept of "person engaged in professional activities related to the provision of public services" in criminal law]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* No. 2. P. 240–244. [In Ukrainian].

17. Lemekha, R. I. (2019). ***Medychnyi pratsivnyk yak spetsialnyi subiekt koruptsiinoho zlochynu Medical worker as a special subject of a corruption crime***. *Medicne Pravo.* No. 2 (24), P. 47–56. URL: https://doi.org/10.25040/medicallaw2019.02.047 [In Ukrainian].

18. ***Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia*** [Fundamentals of Ukrainian legislation on health care]: Zakon Ukrainy (1992, November 19) No. 2801-XII. [Fundamentals of Ukrainian legislation on health care: Law of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text [In Ukrainian].

Дата надходження: 18.08.2024 р.

Andrii OLIINYK
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
PhD student of the International
and Criminal Law Department
andriy.m.oliinyk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-4452-2794

CRIMINAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF SUBJECT OF AND CORRUPTION-RELATED OFFENSES IN THE FIELD OF HEALTH CARE

The article is devoted to the analysis of the legislative regulation of subjects of corruption and corruption-related criminal offenses, finding out their specifics and types in the field of health care.

A comparative description of the definition of subjects of corruption offenses in accordance with the Criminal Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" has been made, a number of shortcomings have been identified and certain considerations have been expressed regarding the directions for improving the legislation. It is stated that the peculiarity of the subject of a corruption offense is the presence of special features that indicate, first of all, a certain legal status of a person, due to the sphere of activity (public or private), position, functions performed, powers, etc.

The Criminal Code of Ukraine provides for a wide range of types of special subject of corruption criminal offenses, among which the key is an official. It was found that the anti-corruption legislation applies to all categories of health workers. At the same time, the Criminal Code of Ukraine provides for differentiation of responsibility for accepting a proposal, promising or receiving undue benefit by a special entity, given the presence or absence of the status of an official and a type of legal entity (public or private law) or the provision of public services.

The most controversial for the doctrine of criminal law and law enforcement practice is the problem of a criminal legal assessment of a health worker receiving undue benefits in connection with legally significant actions. In particular, such acts can be qualified both under Art. 368 or 368-3 and under Art. 354 or 368-4 of the Criminal Code of Ukraine, which indicates primarily the shortcomings of criminal legislation and the lack of unified theoretical developments in this area.

Keywords: subject of a corruption criminal offense, official, legal entity of public law, legal entity of private law, organizational and administrative functions, health care, health worker, doctor.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК:339.944.2

Майя ПИВОВАР
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
maiia.s.pyvovar@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-5495-5361

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА РІВНІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.178

© Пивовар М., 2024

Незворотній курс вступу України до Європейського Союзу яскраво демонструють кожного дня в ЗМІ про непохитну підтримку нашої держави з боку міжнародних партнерів та організацій, а також перших осіб іноземних держав. Основним завданням є адаптація acquis communautaire в національному законодавстві України. Всі реформи відбуваються паралельно з переговорами уряду України про вступ, починаючи з ратифікованої Угоди про асоціацію між ЄС та Україною в 2014 році. Невід’ємним атрибутом вступу в ЄС є проведення децентралізаційних реформ, в тому числі розвитку транскордонного співробітництва територіальних громад. Це важливий інструмент розвитку регіонів, міст і територіальних громад, насамперед тих, що межують із сусідніми країнами або мають партнерські стосунки з територіальними партнерами в інших країнах.

З моменту повномасштабного вторгнення росії в Україну країни, провідні країни світу фактично одностайно висловили політичну підтримку нашій державі. Надання Україні статусу кандидата ЄС дало змогу створювати найкращі умови для розвитку транскордонного співробітництва. Незалежно від тривалості процесу приєднання України до ЄС, перспектива членства України в ЄС стала політичною реальністю і рано чи пізно означатиме її інтеграцію до єдиного ринку ЄС та Шенгенської зони. Транскордонне співробітництво має розглядатися як інструмент територіального розвитку регіонів і громад, який зрештою дає користь всій країні, які мають відповідати суспільним інтересам.

Державну підтримку розвитку транскордонного співробітництва на регіональному та місцевому рівні треба розуміти як необхідну інвестицію, яка приносить взаємну вигоду для всіх її партнерів. Вони зможуть використовувати можливості, які пропонують програми ЄС для транскордонного співробітництва за допомогою різноманітних проєктів фінансування. Окрім того, така співпраця становить суспільний інтерес для кожної європейської країни. Держава зобов’язана бути в цьому зацікавлена та надавати можливість розвивати таку співпрацю. Тому в червні 2024 року було прийнято Закон України “Про міжнародне територіальне співробітництво України”, який розв’язує низку недоліків та проблем функціонування місцевого самоврядування в рамках міжнародної співпраці між територіальними громадами та регіонами іноземних держав.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, транснаціональна співпраця, територіальна громада, міжнародне територіальне співробітництво, Європейський Союз, Європейська хартія місцевого самоврядування, єврорегіони.

Постановка проблеми. Транснаціональне співробітництво становить гарантію економічного, соціального та культурного розвитку України на державному та місцевому рівні. Однак це досить новий інститут, який сьогодні буде набувати все більшого практичного застосування, а державі потрібно розробити вказівки державного стандарту щодо його застосування. Звільнення наших територій теж потребує колосального людського та економічного ресурсу для відновлення. Тому перед державою та місцевою владою може постати низка викликів, зокрема щодо реалізації законодавства в сфері міжнародного територіального співробітництва. Очевидно, що і громади мають ділитись взаємним досвідом між собою задля досягнення високої життєдіяльності за допомогою залучення коштів фінансування ЄС.

Аналіз дослідження проблеми. Питання розвитку транскордонної співпраці на рівні територіальних громад можна спостерігати в працях таких українських вчених: І. Тимечко, П. Гураля, В. Засадко, О. Батанова, Д. Хіллері, О. Ткача, Н. Мікули, В. Борщевського, А. Мокія, С. Писаренко та ін.

Метою статті є дослідження та аналіз перспектив розвитку транскордонного співробітницва на регіональному та місцевому рівні в Україні.

Виклад основного матеріалу. Транскордонне співробітництво є важливим аспектом державної регіональної політики, ефективним інструментом для соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів і потужним аспектом євроінтеграційних процесів на регіональному та місцевому рівнях. Поштовхом для цього стала низка важливих нормативно-правових актів: Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 21 травня 1980 року, Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року, Протоколи до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями зокрема: Протокол № 3 щодо об'єднань єврорегіонального співробітництва (ОЄС) від 16 листопада 2009 року; Регламент (ЄС) № 1082/2006 про Європейське об'єднання територіальних громад від 5 липня 2006 року, Регламент (ЄС) № 232/2014 "Про заснування Європейського інструменту сусідства" від 11 березня 2014 року та ін.

В умовах сучасних євроінтеграційних процесів і децентралізації влади в Україні зростає значення та місце територіальної громади в організації нею власної функціональності. Особливо це стало актуальним з моменту отримання Україною статусу кандидата у членство в ЄС в червні 2022 року. Ми стаємо свідками, як здійснюється трансформація територіальних громад у транскордонному вимірі, адже відкриваються нові можливості і водночас спостерігаються сучасні виклики.

Важливо, що 25 червня 2024 року набув чинності Закон України "Про міжнародне співробітництво місцевого самоврядування", який новелізував низку недоліків чинного законодавства в сфері транснаціоналізації місцевого самоврядування. В Законі України "Про місцеве самоврядування" не було врегульовано права щодо надання територіальній громаді бути суб'єктом створення співробітництва з іншими регіонами та будь-яким муніципалітетом Євросоюзу. Внаслідок внесених змін до законодавства, які регулюють транскордонне співробітництво, виокремлюють категорії таких суб'єктів як: юридичні та фізичні особи, асоціації органів місцевого самоврядування, а також інші громадські об'єднання, мета яких полягає в інтеграції та пошуку міжнародних партнерів та реалізації ними міжнародної проєктної співпраці.

Окрім вищезгаданого нормативно-правового акту, інститут транскордонного співробітництва регулюється Державною програмою розвитку транскордонного співробітництва на 2021–2027 роки,

затвердженим Кабінетом Міністрів України. Її мета полягає в підвищенні конкурентоспроможності регіонів України через активізацію та розвиток транскордонного співробітництва. Це містить сприяння встановленню та поглибленню економічних, соціальних, наукових, технологічних, екологічних, культурних, туристичних та інших зв'язків між суб'єктами та учасниками цих відносин в Україні та інших країнах у межах співпраці [1]. Важливим напрямом транскордонного співробітництва є реалізація участі України в міжнародній Стратегії Європейського Союзу для Дунайського регіону та ініціативи створення нової макрорегіональної Стратегії Європейського Союзу для Карпатського регіону. Для України є важливим зміцнення добросусідських відносин з країнами, з якими межує географічно. В умовах сучасних викликів війни через повномасштабне вторгнення росії в Україну нам потрібна допомога міжнародних партнерів та європейський вектор розвитку.

Транснаціональне співробітництво є ефективним політико-правовим інструментом для поглиблення взаємодії між його суб'єктами та учасниками, що дає змогу спільно вирішувати завдання місцевого та регіонального розвитку, в тому числі підтримувати економічний розвиток та впроваджувати інновації. Це сприяє прискоренню покращення рівня життя населення в межах регіонів та адаптації до нових євроінтеграційних стандартів. Прийнятий на державному рівні такого роду акт Кабінету Міністрів України має на меті забезпечити співпрацю між вітчизняними та іноземними закладами охорони здоров'я. Це сприятиме підвищенню якості та доступності медичних послуг, боротьбі з безробіттям, а також безпечному управлінню медичними і фармацевтичними відходами. Крім того, такі програми мають підтримувати охорону навколишнього середовища, екологічну безпеку, раціональне використання природних ресурсів і ефективне управління екологічними ризиками. Вони також передбачають заходи для пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї, створення сприятливих умов для розвитку екологічного підприємництва, зокрема у сфері відновлювальної енергетики та високотехнологічної переробки відходів. Додатково, цей підзаконний нормативно-правовий акт поглиблює транскордонне співробітництво в освіті, культурі, туризмі та курортах, з акцентом на розвиток екологічного (зеленого) туризму, що нині є одним з найважливіших пріоритетів реалізації Європейського Союзу.

В офіційному документі також зазначається про найсерйозніші виклики та перепони транскордонного співробітництва України, які можна спостерігати на східному та південному державному кордоні України. Це є збройна агресія росії проти нашої держави та анексія кримського півострова Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, що ускладнює реалізацію транскордонного співробітництва між Україною та цією державою. Росія окупувала 17 тисяч квадратних кілометрів територій Донецької та Луганської областей, а разом із Кримом це становить 43,7 тисячі квадратних кілометрів, що дорівнює 7,2 % території України, на якій проживало орієнтовно 13 % населення країни (приблизно 2 млн осіб у Криму та Севастополі і приблизно 4 млн осіб на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей) [1].

Для того, щоб детальніше зрозуміти новелізацію транснаціоналізації місцевого самоврядування, потрібно проаналізувати нещодавно прийнятий парламентом ЗУ "Про міжнародне співробітництво місцевого самоврядування". Нормативно-правовий акт відокремлює міжтериторіальне співробітництво, транскордонне співробітництво та транснаціональне співробітництво. Згідно з дефініцією, закріпленою в законі України, міжнародне територіальне співробітництво є сукупністю взаємовідносин, що сприяють встановленню та поглибленню економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших зв'язків між суб'єктами в Україні та їх іноземними партнерами. Це співробітництво реалізується в межах компетенції, визначеної національним законодавством та міжнародними договорами України, які отримали схвалення з боку законодавчої влади – Верховної Ради України [2]. Цілком зрозуміло, у зв'язку з війною в Україні державний бюджет спрямований більше на фінансування оборони держави, ЗСУ, будівництва об'єктів цивільної та критичної інфраструктури. Також Закон України "Про державний бюджет України на 2024 рік" заклав створення фонду ліквідації наслідків збройної агресії, у зв'язку з цим субвенцій з боку держави може ставати все менше та менше для кожної територіальної громади. Саме тому перевагою

міжнародного територіального співробітництва є те, що територіальні громади мають можливість налагодити міжмуніципальне партнерство щодо їхнього фінансування за допомогою різноманітних проєктів міжнародної технічної допомоги. Отже, місцеві бюджети будуть поповнюватись за допомогою програм міжнародної підтримки. Експерти зазначають, що після вступу України в ЄС стане доступною низка інших європейських фондів згуртованості. Треба виокремити популярний міжнародний проєкт Cities4Cities. Платформа була запущена 29 березня 2022 року в Страсбурзі в присутності мера міста д-ра Бернда Фьорінгера, посла України Бориса Тарасюка, тодішнього Генерального секретаря Конгресу Андреаса Кіфера та керівного директора STAR Cooperation Олівера Мессера [3]. Ця платформа співпрацює з United4Ukraine та на основі підписаної угоди про кооперацію з Україною сьогодні має назву "Cities4Cities|United4Ukraine". Завдяки цій платформі українські громади мають можливість налагоджувати міжмуніципальні партнерства з країнами ЄС та поза ним. Для цього достатньо лише виграти спільний міжнародний проєкт і отримати фінансування на його реалізацію від ЄС. Без сумнівів, це є великим досягненням для розвитку місцевого самоврядування в Україні.

Щодо транскордонного співробітництва – це "вид міжнародного територіального співробітництва між суб'єктами та учасниками таких відносин в регіонах, що прилягають до державного кордону України, включаючи території, розділені водними об'єктами, здійснюється відповідно до компетенції, визначеної національним законодавством та міжнародними договорами, які отримали схвалення Верховної Ради України" [2]. Як пояснює дослідниця Ірина Тимечко у своєму дослідженні: "Транскордонна система була розроблена на основі моделі територіального співробітництва ЄС, однак вона гармонізована до специфіки зовнішньої співпраці та взаємності. Унікальність цих програм про співпрацю в межах транскордонного співробітництва полягає в твердому зобов'язанні та належності країн-учасниць, що проявляється через збалансоване партнерство між ними з обох боків кордону. Держави-члени та сусідні країни мають рівні права під час ухвалення програмних рішень, а фінансування проєктів можливе лише за умови спільної реалізації їх партнерами з обох сторін. Програма транскордонного співробітництва має три основні цілі: підтримка економічного та соціального розвитку прикордонних територій, вирішення спільних проблем, а також створення сприятливіших умов для людей, товарів і капіталу" [4, с. 151]. Скажімо, в період з вересня 2022 року по вересень 2023 року зросла кількість укладених міжнародних угод між громадами України та Польщі в еквіваленті до 254 договорів, що загалом становила 81 територіальну громаду. Вдалим за 2023 рік є досвід Івано-Франківської міської громади та Яворівської міської ради Львівської області. Отання має вагомий досвід у співпраці з регіонами міст Польщі, Грузії та Німеччини. Окрім того, вдалим є приклад Програми транскордонного співробітництва Румунія–Україна–Республіка Молдова (загальний бюджет 2007–2013 рр. – 126,718 млн євро, з них 2007–2010 рр. – 66,086 млн євро, 2010–2013 рр. – 60,632 млн євро). Міжнародний проєкт охоплює регіони Румунії, України та Молдови (вона включає: повіти Сучава, Ботошань, Яси, Васлуй, Галац і Тульча; Одеську та Чернівецьку області; всю територію Молдови). Також до програми ввійшли прилеглі території: в Румунії – повіт Браїла, в Україні – Івано-Франківська та Вінницька області, а також 10 районів Хмельницької та 12 районів Тернопільської областей [4, с. 157].

Транснаціональне співробітництво – це форма міжнародного територіального співробітництва між Україною та іноземними державами в межах визначених регіонів (макрорегіонів) та територій, включаючи водно розділені області. Його основна мета полягає в налагодженні та поглибленні соціально-економічних зв'язків, а також у пошуку ефективних рішень для розв'язання спільних територіальних, економічних і соціальних проблем, які потребують державного врегулювання. Прикладом такої співпраці є: "Східне партнерство", впродовж 2007–2013 року було реалізовано "Україна–Польща–Білорусь"; "Україна–Угорщина–Словаччина–Румунія"; "Україна–Румунія–Республіка Молдова"; "Чорне море", Стратегія ЄС для Дунайського регіону (прийнята Радою Європи в 2011 році). Остання об'єднує 14 країн задля спільного захисту довкілля, зміцнення регіону та сприяння добробуту населення. Власне, до суб'єктів такого різновиду міжнародної співпраці згідно з чинним законодавством належать: місцеві органи виконавчої влади, органи влади АРК, сільські,

селищні, районні та обласні ради, органи місцевого самоврядування на місцевому рівні та їх об'єднання з закордонними державами у межах своєї компетенції, а також начальники військових адміністрацій населених пунктів. Учасниками міжнародного територіального співробітництва є: юридичні та фізичні особи, асоціації органів місцевого самоврядування та їх об'єднання, інші громадські об'єднання, інші особи.

Важливим доказом щодо незламності порушення норм міжнародного публічного права, особливо, які стосуються міжнародних стандартів захисту прав людини, основ демократичних європейських цінностей та відповідальності щодо недобросовісного їхнього дотримання, є приклад Програми сусідства Польща-Білорусь-Україна INTERREG IIIA/TACIS CBC 2004- 2006. З 2007 року вона продовжувала свою діяльність як Програма ТКС Польща-Білорусь-Україна. Протягом багатьох років такого роду співпраця на рівні трьох держав була надзвичайно ефективною. Однак через порушення прав людини, розпалювання кризи на зовнішніх кордонах ЄС та використання мігрантів у політичних цілях, ініційоване Білоруссю у 2021 році, причетність Білорусі до неспровокованої та невиправданої військової агресії росії проти України 24.02.2022 року та грубе порушення міжнародного права, транскордонну співпрацю з Білоруссю було призупинено. Тому Програма 2021–2027 внаслідок ратифікації Закону України "Про Угоду про фінансування Програми Interreg **(Interreg VI-A)** NEXT Польща-Україна" стала двосторонньою. На території Програми діє п'ять єврорегіонів: єврорегіон Буг, єврорегіон Карпати, єврорегіон Німан, єврорегіон Біловезька пуща та новостворений єврорегіон Розточчя. Три з них (Єврорегіон Буг, Єврорегіон Карпати та Єврорегіон Розточчя) охоплюють прикордонні території Польщі та України і мають великий потенціал для подальшого розвитку транскордонного співробітництва.

Програма ставить за ціль розвинути такі сектори, як: охорона здоров'я та безпеки, покращення якості транскордонної дорожньої та залізничної інфраструктури, розвиток зеленої інфраструктури, використання цінних заповідних природних територій з особливим акцентом на транскордонних територіях та інші. Одним з них є галузь освіти. Для того, щоб уможливити формування регіональної свідомості понад кордони та забезпечити стимул як для особистого, так і спільного соціально-культурного розвитку мешканців території Програми, пропонується виділити кошти на освітні заходи. Такі ініціативи, як адаптація інноваційних технологій та освітніх і наукових рішень у транскордонному регіоні та спільне створення нової доступної транскордонної освітньої пропозиції для людей будь-якого віку. Організація спільних освітніх програм між навчальними закладами понад кордонами та встановлення офіційних ініціатив інституційного співробітництва, молодіжні обміни, тренінги, семінари стануть можливістю до зміцнення контактів між учасниками та створення довгострокових відносин, наголошуючи на суспільній інтеграції, доступності та взаємній повазі мешканців регіону.

Не менш важливими стали інші Угоди, які ратифікувала Верховна Рада України в 2024 році. Серед яких: **Програма Interreg (Interreg VI-B) NEXT "Басейн Чорного моря"** [5] спрямована на розвиток країн чорноморського регіону. Основним завданням Програми є сприяння розробці проєктів, які становлять спільний інтерес та мають бути спрямовані на досягнення однієї з таких цілей: блакитний та розумний регіон, чистий та "зелений" регіон. **Програма Interreg (Interreg VI-A) NEXT "Румунія – Україна"** [6] спрямована на розвиток прикордонних регіонів України та Румунії. Основним завданням програми є сприяння розробці проєктів, які становлять спільний інтерес та мають бути спрямовані на досягнення однієї з таких цілей: екологічний фокус через кордони (зміна клімату та запобігання ризикам стихійних лих, біорізноманіття); соціальний розвиток через кордони (освіта, охорона здоров'я, культура); прикордонне співробітництво (безпечніші та надійніші кордони). **Програма (Interreg VI-A) NEXT "Угорщина – Словаччина – Румунія –Україна"** [7] спрямована на розвиток прикордонних регіонів України, Угорщини, Словаччини та Румунії. Завдання Програми – сприяти розробці проєктів, які становлять спільний інтерес та мають бути спрямовані на досягнення однієї з таких цілей: сприяння адаптації до зміни клімату та запобігання ризикам стихійних лих; підвищення біорізноманіття та зменшення всіх форм забруднення;

забезпечення рівного доступу до охорони здоров'я; підвищення ролі культури та сталого туризму в економічному розвитку, соціальній інтеграції та соціальних інноваціях; посилення співпраці між громадянами, суб'єктами громадянського суспільства та інституціями [8]. Безсумнівно, це великий прогрес для розвитку міжнародних партнерських відносин у сфері міжрегіонального співробітництва ЄС.

Висновки. Україна перебуває в правильному напрямку на шляху вступу в ЄС. Для цього державні органи влади в особі Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, Президента України відповідальні за адаптацію національного законодавства відповідно до стандартів ЄС (acquis communautaire) і роблять все необхідне, щоб наша держава після завершення війни одразу стала членом ЄС. Велику роль при цьому відіграють надійні міжнародні партнери та фундації, які насправді зацікавлені і надають допомогу та рекомендації щодо необхідних сучасних європейських змін.

Перезавантаження інституту місцевого самоврядування вже дає позитивні зміни в розвитку транскордонного співтовариства на місцевому та регіональному рівні. Програми та фонди ЄС пропонують можливості для отримання коштів для задоволення основних потреб територіального розвитку практично в усіх сферах суспільного життя (медицина, освіта, ремонт та будівництво доріг, культура та ін.), які перебувають у компетенції органів місцевого самоврядування та від яких залежить якість життя мешканців територіальних громад. Якщо громада має стратегічний план територіального розвитку, заснований на визначених галузевих пріоритетах, вона може використовувати транскордонне співробітництво на фінансування місцевого бюджету. На жаль, це фактично неможливо в прифронтових зонах, які межують з росією і де ситуація є критичною, оскільки ворог обстрілює, руйнує цивільну та критичну інфраструктуру та забирає життя мирного населення. Розбудова тих громад стане можливою після перемоги за домогою транскордонного співробітництва.

Перевагою реформи децентралізації влади в її транскордонному вимірі дасть змогу реалізувати по-справжньому глобальне налагодження міжнародної територіальної співпраці між новими регіонами і територіями України. Також це дасть можливість оновити підходи до державної підтримки суб'єктів та учасників міжнародного територіального співробітництва й удосконалить процедуру погодження проєктів угод про міжнародне територіальне співробітництво. Ефективною організаційною формою транскордонного співробітництва є єврорегіони. Такого роду партнерство спрямоване на розробку інноваційних, соціальних та проєктів міжнародної технічної допомоги. В умовах війни в Україні територіальні громади потребують фінансування для відновлення, побудови інфраструктури та розвитку урбанізаційних процесів. Ці проєкти є справді універсальними, тому що відповідають європейським пріоритетам національної та євроінтеграційної регіональної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державна Програма розвитку транскордонного співробітництва на 2021–2027 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2021 року № 408. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2021-%D0%BF#Text

2. Закон України "Про міжнародне територіальне співробітництво України" від 27.06.2024 року № 3668-IX. Відомості Верховної Ради України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-20#Text

3. Ініціатива Cities4Cities | United4Ukraine. URL: https://cities4cities.eu/pro-nas/

4. Тимечко Ірина. (2019). Територіальна громада у транскордонному просторі: чинники, закономірності, пріоритети розвитку: монографія. Львів: ДУ "Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України". 444 с.

5. Закон України "Про ратифікацію Угоди про фінансування Програма Interreg (Interreg VI-B) NEXT "Басейн Чорного моря" від 9 травня 2024 року. № 3715-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-20#Text

6. Закон України “Про ратифікацію Угоди про фінансування програми (Interreg VI-A) NEXT “Румунія-Україна” від 9 травня 2024 року. № 3716-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44100

7. Закон України “Про ратифікацію Угоди про фінансування програми (Interreg VI-A) NEXT Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна” від 9 травня 2024 року. № 3717-IX. Відомості Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3717-20#Text

8. Нові можливості транскордонного та регіонального співробітництва: Уряд підтримав ратифікацію угод про фінансування низки програм ЄС. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/novi-mozhlyvosti-transkordonnoho-ta-rehionalnoho-spivrobitnytstva-uriad-pidtrymav-ratyfikatsiiu-uhod-pro-finansuvannia-nyzky-prohram-ies

REFERENCES

1. ***Derzhavna Prohrama rozvytku transkordonnoho spivrobitnytstva na 2021–2027 roky***. [State Program for the Development of Cross-Border Cooperation for 2021-2027]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14 kvitnia 2021 roku No. 408. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408-2021-%D0%BF#Text [In Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy ***“Pro mizhnarodne terytorialne spivrobitnytstvo Ukrainy”*** vid 27.06.2024 roku No. 3668-IX. [Law of Ukraine “On International Territorial Cooperation of Ukraine”] dated June 27, 2024 No. 3668-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3668-20#Text [In Ukrainian].

3. ***Initsiatyva Cities4Cities*** | United4Ukraine. [Initiative of Cities | United Ukraine] URL: https://cities4cities.eu/pro-nas/ [In Ukrainian].

4. Tymechko, Iryna. (2019). ***Terytorialna hromada u transkordonnomu prostori: chynnyky, zakonomirnosti, priorytety rozvytku*** [Territorial community in the cross-border space: factors, regularities, development priorities] : monohrafiia. Lviv: DU “Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy”. 444 s. [In Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy ***“Pro ratyfikatsiiu Uhody pro finasuvannia Prohrama Interreg (Interreg VI-B) NEXT “Basein Chornoho moria”*** vid 9 travnia 2024 roku. No. 3715-IX. [Law of Ukraine “On the Ratification of the Agreement on Financing the Interreg (Interreg VI-B) NEXT “Black Sea Basin”] Program of May 9, 2024. No. 3715-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-20#Text [In Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy ***“Pro ratyfikatsiiu Uhody pro finansuvannia prohramy (Interreg VI-A) NEXT “Rumuniia-Ukraina”*** vid 9 travnia 2024 roku No. 3716-IX. [The Law of Ukraine “On Ratification of the Agreement on Financing the Program (Interreg VI-A) NEXT “Romania-Ukraine”]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44100 [In Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy ***“Pro ratyfikatsiiu Uhody pro finansuvannia prohramy (Interreg VI-A) NEXT Uhorshchyna – Slovachchyna – Rumuniia – Ukraina”*** vid 9 travnia 2024 roku. No. 3717-IX. [Law of Ukraine “On ratification of the Agreement on financing the program (Interreg VI-A) NEXT Hungary – Slovakia – Romania – Ukraine”]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3717-20#Text [In Ukrainian].

8. ***Novi mozhlyvosti transkordonnoho ta rehionalnoho spivrobitnytstva: Uriad pidtrymav ratyfikatsiiu uhod pro finansuvannia nyzky prohram YES*** [New opportunities for cross-border and regional cooperation: The Government supported the ratification of agreements on financing a number of EU programs]. Yedynyyi veb-portal orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/novi-mozhlyvosti-transkordonnoho-ta-rehionalnoho-spivrobitnytstva-uriad-pidtrymav-ratyfikatsiiu-uhod-pro-finansuvannia-nyzky-prohram-ies [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 10.08.2024 р.

Maiia PYVOVAR
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Ph.D. in Law
maiia.s.pyvovar@lpnu.ua
ORCID: 0000-0001-5495-5361

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF CROSS-BORDER COOPERATION AT THE LOCAL GOVERNMENT LEVEL IN UKRAINE

The irreversible course of Ukraine's accession to the European Union is vividly demonstrated every day in the media by the unwavering support of our country by international partners and organisations, as well as by the top officials of foreign states. The key task is to adapt the acquis communautaire into the national legislation of Ukraine. All reforms are taking place in parallel with the Ukrainian government's accession negotiations, starting with the ratification of the EU-Ukraine Association Agreement in 2014. An integral attribute of EU accession is the implementation of decentralisation reforms, including the development of cross-border cooperation of territorial communities. This is an important tool for the development of regions, cities and territorial communities, especially those bordering on neighbouring countries or having partnerships with territorial partners in other countries.

Since Russia's full-scale invasion of Ukraine, the EU countries have virtually unanimously expressed political support for our country. The EU candidate status granted to Ukraine allows us to create the best conditions for the development of cross-border cooperation. Regardless of the duration of Ukraine's accession process, the prospect of Ukraine's membership in the EU has become a political reality and will sooner or later mean its integration into the EU single market and the Schengen area. Cross-border cooperation of subnational actors should be seen as a tool for territorial development of regions and communities, which ultimately benefits the whole country and should be in the public interest.

State support for the development of cross-border cooperation at the regional and local level should be understood as a necessary investment that brings mutual benefits to all its partners. They will be able to use the opportunities offered by EU programmes for cross-border cooperation through various funding projects. In addition, such cooperation is of public interest to every European country. The state is obliged to be interested in this and provide opportunities to develop such cooperation. Therefore, in June 2024, the Law of Ukraine 'On International Territorial Cooperation of Ukraine' was recently adopted, which addresses a number of shortcomings and problems of local government functioning within the framework of international cooperation between territorial communities and regions of foreign countries.

Keywords: local government, transnational cooperation, territorial community, international territorial cooperation, European Union, European Charter of Local Self-Government, Euroregions.

УДК 328.185

Мар’яна ПОГОРІЛЕЦЬ
Національний університет “Львівська політехніка”,
студентка Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
mariana.pohorilets.pv.2020@lpnu.ua
ORCID: 0009-0001-6002-5555

Ірина ШУЛЬГАН
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцентка кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук
iryna.i.shulhan@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9623-3495

БОРОТЬБА З КОРУПЦІЄЮ В УКРАЇНСЬКОМУ ПУБЛІЧНОМУ СЕКТОРІ: ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ АНТИКОРУПЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ ТА ШЛЯХИ ПОДАЛЬШОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.186

© Погорілець М., Шульган І., 2024

Стаття присвячена аналізу ефективності антикорупційних стратегій в українському публічному секторі та визначенню шляхів подальшого вдосконалення їх реалізації. Досліджуються основні проблеми, що перешкоджають успішній боротьбі з корупцією в державних структурах України, а також аналізуються наявні стратегії та їхні результати. На основі зібраної інформації пропонуються конкретні рекомендації щодо підвищення ефективності антикорупційних заходів у публічному секторі.

Одним з основних факторів, що ускладнюють боротьбу з корупцією в Україні, є недостатня ефективність правової системи, слабкість правоохоронних органів та відсутність чіткої політичної волі для проведення реформ. Нерідко спостерігається недостатня координація між різними органами влади та недостатній контроль за їх діяльністю, що ускладнює виявлення та покарання корупційних правопорушень.

У контексті реалізації антикорупційних стратегій в Україні було прийнято низку законодавчих актів та створено спеціалізовані агентства, такі як Національне антикорупційне бюро та Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Однак деякі з цих заходів не дали очікуваних результатів через недостатню фінансову підтримку, політичний тиск або неефективне управління.

Для подальшого вдосконалення успішного втілення антикорупційних стратегій важливо звернути увагу на кілька аспектів. По-перше, потрібно забезпечити більшу прозорість та відкритість у діяльності державних органів, зокрема, шляхом впроваджен-

ня системи електронного документообігу та публічного звітування. По-друге, важливо зміцнити механізми контролю за діяльністю публічних службовців та забезпечити їх незалежність від політичного впливу. По-третє, потрібно здійснити реформу судової системи для забезпечення об'єктивного розгляду корупційних проваджень та накладення відповідних покарань.

Ключові слова: корупція, антикорупційні стратегії, публічний сектор, ефективність, рекомендації.

Постановка проблеми. Україна стикається зі складною проблемою корупції у своєму публічному секторі, яка значно підриває довіру громадян до влади, обмежує економічний розвиток та порушує принципи справедливості та рівності перед законом. Незважаючи на прийняття різних антикорупційних стратегій та створення спеціалізованих органів, таких як Національне антикорупційне бюро та Спеціалізована антикорупційна прокуратура, проблема корупції залишається актуальною.

Однією з основних проблем є неефективність антикорупційних стратегій та заходів, які були вжиті. Для досягнення успішних результатів у боротьбі з корупцією потрібно оцінити ефективність вже чинних стратегій та знайти шляхи їх подальшого вдосконалення.

Недостатня координація між різними органами влади, слабкість правової системи, низький рівень зарплат та фінансування антикорупційних органів, а також культурна та соціальна толерантність до корупції – це лише деякі з проблем, які ускладнюють боротьбу з корупцією в українському публічному секторі.

Отже, основною **метою цієї статті** є оцінка ефективності антикорупційних стратегій в українському публічному секторі та ідентифікація шляхів подальшого їх вдосконалення для більш успішної боротьби з корупцією. Адже корупція в українському публічному секторі залишається однією з ключових проблем, які потребують системних та ефективних заходів. Уряд та громадяни працюють над вдосконаленням антикорупційних стратегій, але важливо не лише оцінювати прогрес, а й визначити ефективні шляхи подальшого покращення боротьби з цим злом.

Над аналізом дослідження цієї проблеми працювали такі дослідники, як: О. М. Бандурка, О. Ю. Бусол, В. А. Завгородній, М. В. Косюта, С. Г. Косянчук, В. К. Колпаков, Є. В. Невмержицький, Є. Д. Скулиш, В. М. Трепак, Р. М. Тучак, І. М. Шурман та інші.

Виклад основного матеріалу. Аналіз ефективності впровадження Антикорупційної стратегії на 2021–2025 роки [1] в українському публічному секторі є складним завданням, яке потребує систематичного огляду та оцінки різних аспектів діяльності антикорупційних органів та заходів. Одним з основних аспектів такого аналізу є оцінка ефективності застосованих стратегій та їх впливу на зменшення рівня корупції у державних структурах.

За інформацією, отриманою із Звіту "Корупція в Україні: розуміння, сприйняття, поширеність", сформульованого на основі стандартного опитування, яке провела соціологічна компанія Info Sapiens, стало відомо, що найбільш пріоритетним напрямом боротьби із проявами корупції в Україні і для бізнесу (57 % респондентів), і для населення (52 % респондентів) є очищення від корупції судової системи.

Виходячи з аналізу пріоритетних для населення показників "корупційного досвіду", у Звіті наведено у порядку спадання такі сфери:

- охорона здоров'я (38 %),
- поліція і прокуратура (37 %),
- державний сектор економіки (27 %),
- податкова і митна сфери (25 %),

· фінансування партій та виборчих кампаній (21 %).

На думку представників бізнесу, найбільш пріоритетними напрямами у протидії корупції є:

· поліція і прокуратура (41 %),
· податкова і митна сфери (32 %),
· фінансування партій та виборчих кампаній (25 %),
· охорона здоров'я (24 %),
· оборона і безпека (23 %) [2].

Саме тому доцільно буде розглянути аналіз ефективності антикорупційних стратегій, який містить оцінку результатів роботи спеціалізованих антикорупційних органів, зокрема, Національного антикорупційного бюро (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП). Дослідженню підлягають кількість завершених розслідувань, кількість осіб, які були притягнуті до відповідальності, а також оцінка проведених судових процесів та накладених покарань.

За час існування НАБУ і САП найбільшу кількість гучних порушень з боку топкорупціонерів виявлено у другій половині 2023 року. Вперше викрито корупцію у сфері відновлення та надання неправомірної вигоди у криптовалюті. Про підозру у зловживанні на понад 62 млн грн під час закупівлі продуктів для потреб населення у період воєнного стану повідомили колишнім та чинним топпосадовцям міністерств. Викрито мільйонні збитки в енергетичній та оборонній сферах, факти корупції серед суддів. Про нові епізоди та вручення підозр стало відомо у провадженнях щодо Фонду держмайна України, ПриватБанку, ТОВ "Оптимумспецдеталь" та заволодіння газом Новояворівської та Новороздольської ТЕЦ [3].

Загалом на зловживаннях з липня по грудень минулого року викрито:

· десять вищих посадових осіб держави;
· сім держслужбовців категорії "А";
· одного військовослужбовця вищого офіцерського складу;
· тринадцять керівників держпідприємств;
· дев'ять суддів;
· три депутати;
· сімдесят сім інших (фізичні та службові особи, адвокати тощо).

Економічний ефект від діяльності НАБУ і САП у ІІ півріччі 2023 року сягнув рекордної позначки – понад 3 млрд грн. Цей показник у понад двічі перевищує річний бюджет Національного бюро [3].

Важливим етапом у впровадженні ефективних антикорупційних стратегій стало набуття чинності Закону України "Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення" у квітні 2020 року. Державні інституції отримали змогу результативно протидіяти проявам більшості класичних способів податкової оптимізації [4].

Відповідно до "Положення про здійснення банками фінансового моніторингу" моніторинг і контроль за фінансовими операціями в Україні покладається на банківські установи (банки, відокремлені підрозділи банків, філії іноземних банків). Своєю чергою банки більш критично почали оцінювати транзакції своїх клієнтів (як фізичних осіб, так і підприємців). Фінансовому моніторингу підлягають:

· зміст, характер та мета фінансової операції;
· сума фінансової операції, її документальне обґрунтування та форма розрахунку;
· відповідність документального обґрунтування фінансової операції (контракту чи інвойсу) діяльності, яку провадять сторони;
· місце проживання (реєстрації) сторін фінансової операції [5].

На сучасному етапі способи здійснення фінансового моніторингу та контролю в Україні наближаються до міжнародних стандартів. Нормативно-правові акти з питань проведення фінансового моніторингу та контролю передбачають ризико-орієнтований підхід, а також забезпечують розв'я-

зання проблем щодо протидії розмиттю бази оподаткування. Законодавство України активно доопрацьовується для узгодження з міжнародними ініціативами і програмами AML, FATCA, AEOI та BEPS щодо протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також фінансування тероризму [6].

Варто погодитися із твердженням Л. Івашової та Н. Шевченко, що збільшення податкових надходжень у зв'язку із посиленням контролю за грошовими операціями та знищенням схем податкової оптимізації – це і є справжня внутрішньодержавна мета нового закону, який відповідає основним положенням стратегічних напрямів реформування системи управління державними фінансами [7, с. 37].

Також позитивним показником є укладення міжнародних договорів (меморандумів) про співробітництво з питань протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму у 2023 році [8].

Але Україна не виконала свої зобов'язання ще за 2020 р., адже не було підписано угоди (меморандуми) про співробітництво між відповідними органами державної влади України та OLAF і не було розроблено та затверджено порядки оперативної взаємодії з OLAF органів державної влади України, задіяних у здійсненні контролю за використанням коштів МТД та ефективністю реалізації проєктів [9].

Крім того, Україна стикається з низкою серйозних проблем, які перешкоджають успішній боротьбі з корупцією в державних структурах. Деякі з найбільш важливих проблем охоплюють:

- Неспроможність політичних еліт забезпечити реформи та ефективну боротьбу з корупцією внаслідок інтересів окремих політичних груп або осіб, а також брак стійкої підтримки антикорупційних ініціатив.
- Недостатнє забезпечення незалежності судової системи та брак ефективного механізму накладення покарань за корупційні правопорушення сприяють безкарності та безвідповідальності.
- Недостатнє фінансування державних органів, зокрема правоохоронних та антикорупційних органів, призводить до недостатньої кваліфікації та мотивації працівників, а також збільшення ризику корупції в самому державному апараті.
- Велика кількість бюрократичних перешкод та процедур створює сприятливе середовище для корупції, особливо в галузях, де відбувається великий обіг грошей, таких як державні закупівлі.
- Брак ефективних механізмів контролю за фінансовими потоками сприяє легалізації доходів від корупції та втраті коштів з бюджету.
- Існування корупційних стереотипів та прийняття корупції як норми в суспільстві ускладнює боротьбу з цим явищем.

Ці проблеми потребують комплексного підходу та реформ у різних сферах діяльності держави для ефективної боротьби з корупцією.

Шляхи подальшого вдосконалення антикорупційних стратегій в українському публічному секторі можуть включати різноманітні заходи та ініціативи, спрямовані на підвищення ефективності боротьби з корупцією та запобігання новим випадкам корупції. Деякі можливі шляхи подальшого вдосконалення охоплюють такі аспекти:

Підвищення прозорості та відкритості, адже важливо забезпечити доступність та зрозумілість інформації про діяльність державних органів та антикорупційних органів. Це може становити впровадження електронних систем публічного звітування, доступ до даних про декларації майна та інтересів посадових осіб, а також створення механізмів громадського моніторингу та контролю.

Зміцнення інституційної спроможності, адже потрібно вдосконалити роботу НАЗК, забезпечуючи йому необхідні ресурси та повноваження для ефективного виконання завдань.

Розвиток та впровадження технологій, адже використання сучасних технологій, таких як блокчейн та штучний інтелект, може підвищити прозорість та швидкість реагування на корупційні практики.

Заохочення громадської участі, адже залучення громадськості до контролю за діяльністю державних органів та публікація інформації відкритого характеру сприятиме ефективній боротьбі з корупцією.

Системна реформа судової системи, адже покращення судової системи, зокрема високий рівень професіоналізму та незалежність суддів, допоможе забезпечити ефективні судові рішення та стримувати корупцію.

Зміцнення правової бази, адже треба постійно оновлювати та вдосконалювати законодавство щодо боротьби з корупцією, враховуючи нові виклики та тенденції. Це може включати удосконалення законів про публічні закупівлі, забезпечення ефективного механізму конфіскації майна, яке було незаконно нажите, та зміцнення механізмів захисту осіб, які розкривають факти корупції (whistleblowers).

Забезпечення незалежності та ефективності антикорупційних органів, адже важливо забезпечити антикорупційним органам необхідні ресурси та повноваження для ефективного виконання їхніх функцій. Це може включати збільшення бюджетного фінансування, поліпшення системи кадрового забезпечення та забезпечення їхньої незалежності від політичного впливу.

Запровадження ефективних механізмів моніторингу та оцінки, адже важливо систематично оцінювати ефективність заходів, що вживаються для боротьби з корупцією, та вчасно коригувати стратегії відповідно до результатів таких оцінок. Це може включати проведення аудитів, оцінку ризиків та моніторинг рівня задоволеності громадян заходами, що вживаються.

Міжнародне співробітництво, адже уряд має активно співпрацювати з міжнародними партнерами для обміну досвідом та отримання підтримки у боротьбі з корупцією.

Важливо зазначити, що боротьба з корупцією є довгостроковим завданням, і досягнення значущих результатів можливе лише за умови системних та комплексних заходів. Постійне вдосконалення антикорупційних стратегій та активна участь громадян у цьому процесі визначать майбутнє України та її публічного сектору.

Отже, оцінка ефективності реалізації антикорупційних стратегій в українському публічному секторі потребує комплексного підходу, який буде базуватись на аналізі даних і показників діяльності антикорупційних органів та впроваджених заходів.

Насамперед важливо врахувати пріоритети, визначені різними групами населення та бізнесом. Очищення судової системи визнано основним напрямом для боротьби з корупцією як серед населення, так і бізнесу. Для населення існують інші пріоритетні напрями, такі як охорона здоров'я і робота поліції та прокуратури. Водночас бізнес вважає поліцію і прокуратуру, а також податкову і митну сфери найбільш важливими.

Аналіз ефективності антикорупційних стратегій має вміщати оцінку діяльності спеціалізованих антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Показники, які треба враховувати, включають кількість завершених розслідувань, кількість притягнутих до відповідальності осіб, якість проведених судових процесів та накладених покарань.

Результати аналізу ефективності антикорупційних стратегій мають бути використані для вдосконалення антикорупційних заходів та стратегій для ефективного зменшення рівня корупції в українському публічному секторі.

Висновки. З огляду на проведене дослідження можна зробити кілька важливих висновків щодо ефективності антикорупційних стратегій в Україні:

1. Значний обсяг викритих корупційних схем.

Друга половина 2023 року була особливою щодо виявлення корупційних порушень, з найбільшою кількістю гучних викриттів топкорупціонерів. Це свідчить про активність Національного антикорупційного бюро та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури у боротьбі з корупцією.

2. Розмаїття сфер виявленої корупції.

Викрита корупція охоплює різноманітні галузі, зокрема енергетику, оборонну сферу, судову систему та інші. Це показує поширений характер корупції в Україні та потребу у впровадженні системних заходів для її боротьби.

3. Економічний ефект діяльності НАБУ та САП.

Діяльність НАБУ та САП принесла значний економічний ефект, перевищуючи річний бюджет Національного бюро у понад двічі. Це свідчить про важливість і ефективність їхньої роботи у зменшенні економічних збитків від корупції.

4. Законодавчі зміни та міжнародне співробітництво.

Україна активно вдосконалює своє законодавство та розширює міжнародне співробітництво для боротьби з легалізацією доходів, фінансуванням тероризму та іншими формами фінансової злочинності.

5. Недоліки у виконанні міжнародних зобов'язань.

Однак Україна не виконала своїх зобов'язань щодо підписання угод про співробітництво з OLAF та не розробила порядки оперативної взаємодії з цією міжнародною організацією. Це ускладнює боротьбу з корупцією та фінансовою злочинністю.

Отже, хоча досягнуто значний прогрес у боротьбі з корупцією в Україні, проте є ще багато проблем та викликів, які потребують уваги та подальших заходів з боку держави та міжнародних партнерів.

Зазначені в статті проблеми в Україні, які перешкоджають успішній боротьбі з корупцією, вказують на потребу комплексного підходу та системних реформ у різних сферах діяльності держави. Для ефективної боротьби з корупцією важливо враховувати різні аспекти, зокрема політичну, інституціональну, фінансову, правову та культурну сфери.

Деякі з найбільш критичних проблем, які потребують негайної уваги, становлять неспроможність політичних еліт забезпечити реформи через інтереси окремих політичних груп, недостатню незалежність судової системи та недостатнє фінансування державних органів, зокрема, правоохоронних та антикорупційних органів.

Подальше вдосконалення антикорупційних стратегій може вміщати різні заходи, такі як підвищення прозорості та відкритості, зміцнення інституційної спроможності, використання сучасних технологій, заохочення громадської участі та реформування судової системи.

Важливо також активно співпрацювати з міжнародними партнерами та використовувати їх досвід у боротьбі з корупцією. Постійне оновлення та вдосконалення антикорупційних стратегій, а також систематична оцінка їх ефективності допоможуть Україні здійснити значний прогрес у боротьбі з цим негативним явищем і сприятимуть побудові сильної та прозорої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки : Закон України від 20 червня 2022 року № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text/

2. Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність. Звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2023. URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/309/%D0%9A%D0%9E%D0%A0%D0%A3%D0%9F%D0%A6%D0%86%D0%AF-2023_%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2_%D0%A3%D0%9A%D0%A0.pdf

3. НАБУ і САП показали потужні результати у другому півріччі 2023 року : стаття від 21 лютого 2024 р. *Національне антикорупційне бюро України*. URL: https://nabu.gov.ua/news/nabu-sap-pokazaly-potuzhn-rezul-taty-u-drugomu-p-vr-chch-2023-roku/

4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 6 грудня 2019 року № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text

5. Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу : Постанова Правління Національного банку України від 19 травня 2020 року № 65. URL: https://legal-support.top/wp-content/uploads/2020/05/NBU-finmonitoring-polojenia.pdf

6. Новий закон про фінансовий моніторинг. *Legal Support*. 8 січня 2022 р. URL: https://legal-support.top/finansoviy-monitoring/

7. Івашова Л. М., Шевченко Н. І. Стратегічні напрями розвитку системи управління державними фінансами: цифровізація процесів моніторингу та контролю. *Публічне управління та митне адміністрування*. № 3 (38), 2023. С. 34–42.

8. Боротьба з тероризмом, корупцією та злочинністю : аналітика від 17 листопада 2023 р. *Пульс Угоди*. URL: https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/human-rights-justice-and-anticorupption/2024-substream1-97

9. Боротьба з шахрайством : аналітика від 20 січня 2022 р. *Пульс Угоди*. URL: https://pulse.kmu.gov.ua/ua/streams/finansove-spivrobityctvo-ta-borotba-iz-shahraystvom/2020-substream1-2

REFERENCES

1. ***Antykoruptsiina stratehiia na 2021-2025 roky.*** [Anti-corruption strategy for 2021–2025] : Zakon Ukrainy vid 20 chervnia 2022 roku No. 2322-IX. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text [In Ukrainian].

2. ***Koruptsiia v Ukraini: rozuminnia spryiniatia, poshyrenist`***. [Corruption in Ukraine 2023: understanding, perception, prevalence]. Zvit za rezultatamy opytuvania naselenia ta biznesu. Kyiv, 2023. Retrieved from: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpolresearch/309/%D0%9A%D0%9E%D0%A0%D0%A3%D0%9F%D0%A6%D0%86%D0%AF-2023_%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2_%D0%A3%D0%9A%D0%A0.pdf [In Ukrainian].

3. ***NABU i SAP pokazaly potuzhni rezultaty u druhomu pivrichchi 2023 roku*** (2024, February 21) [NABU and SAP showed strong results in the second half of 2023]. Retrieved from: https://nabu.gov.ua [In Ukrainian].

4. ***Pro zapobihannia ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia*** (2019, December 6) [On the prevention and countermeasures against the legalization (laundering) of proceeds obtained through crime, the financing of terrorism and the financing of the proliferation of weapons of mass destruction] Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua [In Ukrainian].

5. ***Pro zatverdzhennia Polozhennia pro zdiisnennia bankamy finansovoho monitorynhu*** (2020, May 19) [On the approval of the Regulation on implementation of financial monitoring by banks] Retrieved from: https://legal-support.top [In Ukrainian].

6. ***Novyy zakon pro finansovyy monitorynh*** [The new law on financial monitoring]. *Legal Support*. 8 sichnia 2022 r. Retrieved from: https://legal-support.top/finansoviy-monitoring/ [In Ukrainian].

7. Ivashova, L. M., Shevchenko, N. I. (2023) ***Stratehichni napriamy rozvytku systemy upravlinnia derzhavnymy finansamy: tsyfrovizatsiia protsesiv monitorynhu ta kontroliu*** [Strategic directions of development of the state finance management system: digitization of monitoring and control processes]. *Public administration and customs administration.* No. 3 (38), 2023. P. 34–42 [In Ukrainian].

8. ***Borotba z teroryzmom, koruptsiieiu ta zlochynnistiu*** (2023, November 17) [Fight against terrorism, corruption and crime] Retrieved from: https://pulse.kmu.gov.ua [In Ukrainian].

9. ***Borotba z shakhraistvom*** (2022, January 20) [Fight against fraud]. Retrieved from: https://pulse.kmu.gov.ua [In Ukrainian].

Дата надходження: 05.05.2024 р.

Mariana POHORILETS
Lviv Polytechnic National University,
Student of the Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education
mariana.pohorilets.pv.2020@lpnu.ua
ORCID ID: 0009-0001-6002-5555

Iryna SHULHAN
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Administrative
and Informational Law Department,
Ph.D. in Law
iryna.i.shulhan@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9623-3495

FIGHTING CORRUPTION IN THE UKRAINIAN PUBLIC SECTOR: ASSESSING THE EFFECTIVENESS OF ANTI-CORRUPTION STRATEGIES AND WAYS FOR FURTHER IMPROVEMENT

The article is devoted to the analysis of the effectiveness of anti-corruption strategies in the Ukrainian public sector and the determination of ways of their further improvement. The main problems that hinder the successful fight against corruption in the state structures of Ukraine are investigated, and the existing strategies and their results are analysed. Based on the collected information, specific recommendations are offered to improve the effectiveness of anti-corruption measures in the public sector.

One of the main factors complicating the fight against corruption in Ukraine is the insufficient effectiveness of the legal system, the weakness of law enforcement agencies, and the lack of a clear political will to carry out reforms. Insufficient coordination between various authorities and insufficient control over their activities is often observed, which makes it difficult to detect and punish corruption offences.

In the context of anti-corruption strategies in Ukraine, several legislative acts were adopted and specialized agencies, such as the National Anti-Corruption Bureau and the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, were established. However, some of these measures have not produced the expected results due to insufficient financial support, political pressure or ineffective management.

To further improve anti-corruption strategies, it is important to pay attention to several aspects. First, it is necessary to ensure greater transparency and openness in the activities of state bodies, in particular, by implementing a system of electronic document circulation and public reporting. Secondly, it is important to strengthen the mechanisms of control over the activities of public officials and ensure their independence from political influence. Thirdly, it is necessary to reform the judicial system to ensure objective examination of corruption cases and imposition of appropriate punishments.

Keywords: corruption, anti-corruption strategies, public sector, efficiency, recommendations.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"
№ 3 (43), 2024

UDC 347.1

Rimma RYMARCHUK
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Civil Law
and Procedure Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
rimma.m.rimarchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-4411-6860

THE CONCEPT OF NATIONAL MINORITY RIGHTS

http://doi.org/10.23939/law2024.43.194

© *Rymarchuk R., 2024*

At the very beginning it is important to define the main components that constitute the whole theory and idea as such of the minority rights. The concept of minority expresses how the legal regulation reflects the existence of minority, what is understood by the notion 'minority' and what criteria are used in order to identify certain social groups as minorities. Regarding the definition of the concept 'minority', until now there is no generally accepted definition, neither at the international level nor at the European one. It appears to be a certain agreement on some particular elements of the definition, though they are not fully accepted and interpreted in the same way. There are several important reasons concerning this phenomenon. The first one is that states are in fear of consequences after the recognition of minorities which may lead to secessionist movements. This can put at stake the territorial integrity of the State. Though, some rather successful efforts in this field were made by different representatives in order to make clarifications regarding the definition of 'minorities.

According to these facts the Permanent Court of International Justice (PCIJ), the UN Sub-Commission and some prominent authors attempted to define the concept 'minority'. The Court stated that this concept has rather minoritarian character which makes it relevant in the meaning of 'minority'. According to the court a 'community' is: a group of persons living in a given country or locality, having a race, religion, language and traditions of their own and united by this identity of race, religion, language and traditions in a sentiment of solidarity, with a view to preserving their traditions maintaining their form of worship, insuring the instruction and upbringing of their children in accordance with the spirit and traditions of their race and rendering mutual assistance to each other. Apart from the definition given by the Court, this guideline shows the requirement of numerical condition which means the group that is in minority in comparison with the prevailing part.

Keywords: minority, community, legal regulation, international institutions, international framework.

Formulation of the problem. The relevance of the presented thesis contains steady growth and necessity of the elaboration within international institutions the issue of the protection and legal assistance for the national minorities. Following the development of human rights in general and minority rights as its

special field set up a firm base for the establishment of international framework, which principal goal is the protection and surveillance of national minority rights. The prior aim of the presented work is to cover and open up from different angles the phenomena of minority's existence, its functional relation with the society, legal regulation and the transmission to the real dimension of actual measures, taken by the governmental bodies in its political line towards national minorities.

Analysis of the study of the problem. Thanks to the two trends, the concept of culture has been considered from different points of view. Two ideas, opposite in nature, were formed – universalism and relativism, which are essentially directions of universalism and relativism. Universalism emphasises a system of unity beyond any diversity. This means that, despite the existence of different cultures, they should be united at the global level, acting as a single entity. And, following the concept of relativism, it emphasises the system of diversity – focusing on the specificity of the individual or community. Since all communities and individuals have their own internal characteristics, they should be considered according to their differences. As a result, it is necessary to define the concept of cultural identity, where one should distinguish between the individual dimension and the collective dimension. It can be seen as the personification of culture.

The purpose of the article. The issue of 'national' minorities was necessarily discussed during the work on the Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities [23]. The Government of the Federal Republic of Germany considers national minorities to be population groups that meet five criteria: their members are German citizens; they differ from the majority of the population in that they have their own language, culture, history, i.e. their own identity; they wish to preserve this identity; they have traditionally lived in Germany and live in places of traditional settlement. National minorities are identified by the institutions of the nation state and are defined by citizenship.

This also seems to become a problem whether so called 'new' minorities should be considered as minorities and protected by national and international law. As to the current widespread migration process, asylum seekers, refugee and employee floods, if they share the same religion or tradition, they may try to be accepted as a minority in the state they immigrated to. The recent developments in the UN point in the direction that minority rights can be applicable to the 'new' minorities, although with restrictions and modifications concerning the concrete contents of those rights.

Presenting main material. Before analysing some of the doctrinal proposals, it is necessary to refer to certain UN documents that may potentially be relevant to this issue. It is useful and appropriate to quote Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights: 'In those States in which ethnic, religious or linguistic minorities exist, persons belonging to such minorities shall not be denied the right, in community with the other members of their own group, to enjoy their own culture, to profess and practise their own religion, or to use their own language.

Many authors have come up with a specific definition. Among them there are two which are always taken up in any discussion of the concept 'minority' and which are consequently well known. The definitions are made by two Special Rapporteurs of the UN Sub – Commission, called Capotorti and Deschens. The definition presented by Capotorti constitutes a part of his 1977 Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious or Linguistic Minorities' group numerically inferior to the rest of the population of the State, in a non-dominant position, whose members – being nationals of the State – possess ethnic, religious or linguistic characteristics differing from those of the rest of the population and show, if only implicitly, a sense of solidarity, directed towards preserving their culture, traditions, religion and language'.

Deshens, on his turn, introduced the following fruit of his work: a group of citizens of a State, constituting a numerical minority and in a non-dominant position in that State, endowed with ethnic, religious or linguistic characteristics which defer from those of the majority of the population, having a sense of

solidarity with one another, motivated, if only implicitly, to be a collective will to survive and whose aim is to achieve equality with the majority in the fact and in the law.

There are presented other variations of the definition which to a greater or lesser extend deviates from the abovementioned. For instance, Fawcett suggests: a group in a country which possesses and has common will – however conditioned – to preserve certain habits and patterns of life and behaviour which may be ethnic, cultural, linguistic or religious, or a combination of them, and which characterize it as a group. Further such a minority may be politically dominant or non-dominant.

This definition does not provide any reference to the nationality or the non-dominance, which appears to be important in order to make a precise and accurate definition.

Besides, on the European level were also elaborated the notions and common ideas on the designation of the minority issue. Primarily it came to the hands of the Council of Europe and the OSCE. The Parliamentary Assembly made a substantial proposal of definition in its Recommendation 1201 of 1993, dealing with 'national minorities' concept. The understanding was the following: "separate or distinct groups, well defined and established on the territory of a state, the members of which are nationals of the state and have a certain religious, linguistic or other characteristics which distinguish them from the majority of the population" [1].

This definition as the main disadvantage has no reference to the non-dominant position and unnecessarily it adds a threshold for the groups to consist of.

The European Commission for Democracy through Law, an advisory body of the Council of Europe, also proposed the definition as a part of the proposal for the European Convention for the Protection of Minorities, as following: for the purpose of this Convention, the term minority shall mean a group which is small in number than the rest of the population of a State, whose members, who are nationals of that State, have ethnical, religious or linguistic features different from those of the rest of the population, and are guided by the will to safeguard their culture, traditions, religion or language; any group coming within the terms of this definition shall be treated as an ethnic, religious or linguistic minority; to belong to a national minority shall be a matter of individual choice and no disadvantage may arise from the exercise of such choice.

Another body that faced the same problem while dealing with the definition was the Council of Ministers in September 1993. The Committee reached the foregoing conclusion that no agreement on a definition proved possible. It also made such an interesting point on the fact that the case of determining 'minorities' is closely connected with the kinds of rights that would be allocated to these minorities. The more far reaching the rights might be, the narrower the states would want the definition to be. This implies that states are in fear of the recognition of minority rights which can lead to escalation of nationalistic and secessionist movements. In the end The Commission introduced certain basic criteria on which minorities should be determined: the group should be less numerous than the rest of the population of the state, the members of the group should reside in the state and have either a nationality of or close and long lasting ties with the state, they should have ethnic, religious or linguistic features differing from those of the rest of the population and finally they should have expressed the wish to be recognized as a minority in the sense that the members of the group should have the will to preserve collectively their distinctive collective identity.

Regarding one important thing – close ties with the state – The Human Rights Commission has expressed in its General Comment to the Article 27 of ICCPR, reflecting a broad approach, that the length of the residence in the state is irrelevant, which means that the new minorities as well as old minorities, omitting the factor of nationality, need special protection because of their vulnerable position [1].

In the 19th century the notion of culture became independent and signifies the moral and intellectual qualities through which people could distinguish themselves. Aspects of cultural identity are various: religion, habits, education, language, traditions. Cultural identity is important as it gives the individuals and communities a sense of belonging, concerning their human dignity. By this way individuals feel the sense of personal integrity and that they can represent themselves and be recognized.

During the time the value and the stream of cultural diversity suffered huge improvements and changes. In the 1960s the anti-colonialism was one of the main freedom movements that led to claims for

the recognition of the cultural identities of the communities. In 1970s arose a general emancipation movement. Cultural identities were no longer considered to be a threat but instead a value in a democratic society which would be based on pluralism and multiculturalism. In the 1980s this development continued with political and social movements such as feminism, gay liberation and black power. Values such as freedom, equality and solidarity became central notions. Minorities in particular started to stand up for themselves arguing that they were confronted with the dominant culture. Since the 1990s, started the process of globalization which in the one hand put everything into international level, but on the other hand gave roots to the cultural regionalism and nationalism, where the local development took place. For instance trying to create a common European culture, there are still minorities that feel not attached the European cultural identity.

Together with the process of internationalization of human rights started the process of intensification of the dialogue between the minorities and the state. The policy of the state had to correspond to new changes and address current problems existing in the society. Policies of the government intended to reduce the social and political causes respond to the term 'responsive policies'. The approach that predominates in them tends to inclusiveness to the needs and demands of every social group, which is typical for the pluralist democratic approach. The rulers according to this approach seek to know what are the demands of the dissatisfied groups, they may even seek to foresee their concerns and consequently they may be ready to maintain dialogue with those groups. They may also be ready to negotiate and cooperate with the groups in pursuit of mutual benefits. The democratic instruments are: the recognition either of material or of perceived conflicts, reciprocal communication and compromise, a disposition to share, to some extend, material resources, prestige positions and even power. It should be stressed that responsiveness does not necessarily entail weakness or unilateral concessions; therefore it does not necessarily satisfy any claim. Taking into account the roots of the conflict, responsive polices can involve many different policy fields (culture, religion, education) as well as the very distribution of public power. As for the juridical rank and degree of institutionalization, they can be enforced in the form of constitutional engineering policies, as common legislation, or even as simple administrative decisions [3].

In order to explain the abovementioned, we should refer to the most outstanding example of the responsive approach – the 'consociational' model of Arend Lijphart. He analyses institutions that induce the protection, possibility of expression and decision of organized minorities in plural societies. These institutions are directed towards enabling the elites of those groups to participate in power. One of such institutions is federalism, which tends to reduce the levels of ethnic violence. However, political integration is not always based on the institutionalization of minorities' rights and power. Other opportunities rest on attempts at co-optation seeking the assimilation of minorities into majority in exchange for economic and prestige advantages.

Multiculturalism as the nowadays most outstanding phenomenon describes the increasing diversity of culture, race and religion of citizens in liberal democracies. In a normative sense this term is used to indicate the idea that the correct legal and political response to increasing cultural diversity is to adopt policies of public accommodation, a response to the presence of increasingly diverse social groups and minorities. Coming to a direct conclusion from the previously mentioned, state response in particular could include ***assimilation***, ***toleration*** and ***non-discrimination*** [8]. Models of minority protection often use a range and mix of these policies. Let us have a brief characteristic of each policy regarding minority's treatment.

The first one is assimilation which requires that minority groups should reject those characteristics that distinguish them from the mainstream national culture. Sometimes it could be forced, especially in cases where a minority is prevented from wearing its preferred form of dress or speaking its language in public life. Rather prominent in this issue appears to be the case of French abolishment of wearing burkas in public places, which can be considered as a step towards full assimilation and dissolution in the majority's culture. This case will be referred to later in the work.

Tolerance implies accepting different cultures without considering differences as having special value. In the frame of the this model the key role plays the principle of 'liberal toleration' whereby minorities can

manifest their particular difference in private sphere, but organizes public life in accordance to the civil and political rights. It implies that these rights, such as freedom of religion and of speech, provide a framework within which individuals can manifest some of their differences in public sphere. This model is seldom provides specific state support to ensure that minorities have the resources they need to continue and flourish. It is also frequently supplemented by strategies of non-discrimination in such areas as employment and education. The liberal policy of tolerance implies that minority communities can freely develop themselves and act as they wish without being punished, as long as they do not interfere with the majority culture. According to Raz, in practice, it often means limited possibilities for these minority communities to use public spaces and media. Consequently, most cultural activities of these minority groups are financed out of the sources of these minority communities themselves. Tolerance need to be more than the affirmation of pluralism, it should include a sense of solidarity. This implies that the majority is limited in interfering in the views, beliefs and commitments of the minority. We can also face such kind of tolerance as ignorance. It covers the case when the community involved is not recognized as an equal participant of the State structure. And also tolerance can result into the active support of the way of living of the minority, mainly through three institutions: the educational system, the media and the law. The latter example is often based on non-discrimination.

The model of non-discrimination ensures that minorities are not penalized in the abovementioned areas. It shifts the issue of personal identity and difference from private sphere into public. It will also impact on majorities as well as minorities because it involves access to public goods. Regarding this I would like to put an example of the vision of Ronald Dworkin [4]. He argues, considerations of right's claims must take priority over alternative considerations when formulating public policy and distributing public benefits. Thus, for example, a minority's possession of rights against discriminatory treatment should trump any and all considerations of the possible benefits that the majority would derive from discriminating against the minority group. Similarly, an individual's right to an adequate diet should trump other individuals' desires to eat lavish meals, despite the aggregate gain in pleasure these individuals would derive. Treating rights as trumps is a means for ensuring that all individuals are treated in an equal and like fashion in respect of the provision of fundamental human rights.

As it was said, liberal response to the problem of minorities is milticulturalism. The concept of multiculturalism is tightly connected with the definition of the minority as to indicate such factors of differences as race, ethnicity, religion and language. This notion can be described as a society in which sizeable cultural communities exist next to each other and they are able to remain separate communities and keep distinct cultural identity against policies of assimilation. Multicultiralism is based on the idea that members of different cultural communities are aware of different cultures in their society and learn to appreciate and respect them. Such a change can lead to the disappearance of cultures through assimilation. Liberal multiculturalism is not against assimilation, as long as the basic principles of tolerance and respect are observed.

The matter of multiculturalism in contemporary world reveals the fact that more and more minority groups are claiming for the accommodation of differences in public sphere, for instance the rule-exemption as it is showed in a case Mandla v. Dowel Lee in which a young boy wanted to wear a turban to school, or another example, Begum v. Headteachers and Governors of Denbigh High School, where a Muslim school girl wanted to wear a robe to school. These cases show that nowadays individuals want their personal identity to be more substantially recognized. It raises many difficulties to the States in order how to respond to claims in relation to minority cultures or religions. Once we move from individuals to the groups we can also notice that there has been a significant change in the form and content of demands in recent times.

The liberal pluralism goes further than toleration and non-discrimination; it favours the public accommodation of minorities in public sphere. In contrast with the traditional liberal approach to minorities, the arguments in favor of multiculturalism introduce the idea that public recognition of the core features of a person's private identity is important to their sense of self-worth and autonomy.

One of the major factors explaining the rise of politics of cultural recognition as well as more pluralistic policy responses to cultural diversity is the multifaceted process of globalization. In fact, two transformations which directly affect institution of national citizenship may be distinguished as the following: transnationalization of human rights idea and their institutionalization in international organizations, both governmental and non-governmental. It has established the status of 'universal personhood' to which rights are attached independently from formal state membership or nationality. And the second one is the proliferation of new rights which go beyond the classical modern political tradition. For instance, rights of equality and non-discrimination have been specified in the articles on individual rights to cultural identity and minority rights which oblige state governments to adopt approaches to the promotion of the identity of ethnic, national, linguistic or religious minorities on their territory.

The HR Committee in its general comment on Article 27 ICCPR has stated: "although the rights protected under article 27 are individual rights, they depend in turn on the ability of the minority group to maintain its culture, language or religion. Accordingly, positive measures by States may also be necessary to protect the identity of a minority and the rights of its members to enjoy and develop their cultural and language, and to practice their religion, in community with the other members of the group" [5].

An aspect which is closely related to the subjective requirement is the potential importance of an official recognition as 'minority'. In regard to the matter of recognition, Taylor advocated three forms of recognition. The first one is the recognition of the equal value of cultures as such. The second can be presumed as the recognition of cultural communities based on cultural elements such as language, religion. And the final form is the recognition of individuals and their cultural identity. Basicly this does not necessarily require new politics of recognition, as existing policies of equal citizenship and human rights already protect individuals from being discriminated and excluded because of their cultural identity.

In this respect it can be remarked that whether or not a state recognizes the existence of minorities in national law, does not influence the scope of its obligations under international law and more specifically under article 27 ICCPR. The ambiguity appears to be in the distinction between the notion 'race' and 'ethnic' regarding minorities. The Sub-Commission has decided in 1950 to replace the term 'racial' by 'ethnic', the purpose of this change was that 'racial' is not scientifically justified criterion of distinction while 'ethnic' seems to be more appropriate as it encompasses all biological, cultural and historical features, whereas 'racial' refers only to innate physical features.

When discussing this point it should be considered the 1965 UN International Covenant on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: "In this Convention, the Term 'racial discrimination' shall mean any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect…" [6].

Further issue which should be elaborated upon is the matter of individualism or collectiveness of the rights granted to the minorities. Concerning this fact the fight for individual human rights also implies the fight for the individual rights of persons belonging to a minority. Kymlichka has developed an extensive liberal theory on collective rights for minorities. There he has demonstrated that many of the demands made by the communities can be consistent with the liberal principles of individual freedom and justice. Also he determines two main limitations: 'minority rights should not allow one group to dominate other groups and they should not enable the group to oppress its own members.

The direct protection of the minority's identity through special collective minority rights, which does not support traditional liberal thinkers, contains the following plot: 'the members of ethnic and national groups are protected against discrimination and prejudice, and they are free to try to maintain whatever part of their ethnic heritage or identity as they wish, consistent with the rights of others. But their efforts are purely private, and it is not the place of public agencies to attach legal identities or disabilities to cultural membership or ethnic identity.

According to Kymlichka, individual freedom is tied to membership in a community and in this rate collective rights can enlarge the freedom of individuals. Besides, group-specific rights could promote equality between the minority and the majority.

Apart from Kymlichka, Gazer [7] for example argues that the decision concerning collective or individual rights should be made by the State. This leaves to the State's business whether or not communities are supposed to integrate or remain as distinct entities. Johnson presents more general argument for collective rights. He states that if it is recognized that the individual's well-being is closely tied to membership in a community, then collective rights should be recognized as well. One of a collective right mentioned by him is the right to self-preservation. Green mentions several examples of the rights that communities can have towards the majority – limited autonomy in areas such as education, exemption from general obligations such as military service, recognition of specific practices with regard to marriage and support of a specific institutions.

Contrary to the above expressed opinion, Kukathas is critical on collective rights because, according to him, individual rights, especially the right to freedom of association, offer sufficient protection for minorities. The claim of minorities to live according to their cultural characteristics does not have to be respected because cultures as such are entitled to protection, but because individuals have the freedom to associate [8].

Galenkamp is brings forward another critical opinion about collective rights. From her part classical human rights, such as freedom of religion, of association and the right to education, offer sufficient protection of community identity. Placing communities into special position can make them more vulnerable to discrimination. Furthermore, by absolutizing cultures the individuals become locked up inside the community culture. She argues that collective rights for minorities are not necessary to do justice to differences between people [9].

Many modern societies are confronted with minority communities that demand recognition of their identity and accommodation of their cultural differences. Kymlichka has divided communities into 'national minorities' and 'ethnic groups'. National minorities are territorially concentrated communities that were previously self-governing societies incorporated within the larger state. Ethnic groups have arisen from voluntary familial immigration and are looser associations that wish to integrate into a larger society. The latter ones do not aim at developing separate, self-governing nation. This distinction originates from two main sources, as co-existence of more that one community within a State and the process of immigration.

Conclusions. These attempts contributed a lot to the development of the theoretical approach to the notion of minorities. Most of the time, the distinction was made between the objective and subjective factors. The objective factor includes such features of 'minority' as ethnic, religious or linguistic characteristics differing from those of the rest of the population, together with the condition of being a numerical minority, non-dominate and finally the requirement that the members of the group have the nationality of the state concerned. The subjective aspects demand that there is a sense of community and a collective will to preserve the distinctive characteristics.

REFERENCES

1. RECOMMENDATION 1201 (1993). ***On an additional protocol on the rights of national minorities to the European Convention on Human Rights*** [On the additional protocol on the rights of national minorities to the European Convention on Human Rights]: http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA93/EREC1201.HTM [In Ukrainian].

2. Lefeber, R. and Zieck, M. (1993). ***Peoples and Minorities in International Law, Dordrecht***: Martinus Nijhoff. P. 33. [In English].

3. Gurr, T. R. (2003). ***Minorities at risk. A global view of ethnopolitical conflicts. Washington, US Institute of Peace*** [Minorities under threat. A global perspective on ethno-political conflicts. Washington, DC: United States Institute of Peace]. P. 45. [In English].

4. Butler, C. (2008). ***Human Rights Ethics. A rational approach*** [Ethics of human rights. A rational approach] Purdue University Press. West Lafayette, Indiana. P. 56–57. [In English].

5. Joseph, S., Schultz, J., Castan, M. (2005). ***The international Convention on civil and political rights, cases, materials and commentary*** [International Convention on Civil and Political Rights, cases, materials and commentaries]. Oxford: Clarendon press. P. 572–595. [In English].

6. Michalska, A. (2021). ***Rights of peoples and human rights in international law***. *in* G. B. Kutukdjian & A. Papisca 'Rights of peoples'. Padova, Cedam. P. 52–53. [In English].

7. Glazer, N. (2005). ***Individual rights against group rights, in Kymlichka.*** P. 125–126, 133–134. [In English].

8. Kukathas, Ch. (2005). ***Are there any cultural rights, in Kymlichka***. Oxford University Press. P. 228–255. [In English].

9. Galenkamp, M. (2018). ***Individualism versus collectivism-the concept of collective rights***. Gouda Quint. P. 214–216. [In English].

Дата надходження статті: 13.07.2024 р.

Римма РИМАРЧУК
Національний університет "Львівська політехніка",
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент
rimma.m.rimarchuk@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-4411-6860

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

На самому початку важливо визначити основні компоненти, які становлять усю теорію та ідею як таку щодо прав меншин. Поняття меншини виражає те, як правове регулювання відображає існування меншини, що розуміється під поняттям "меншина" та які критерії використовуються для ідентифікації певних соціальних груп як меншин. Щодо визначення поняття "меншина", то досі не існує загальноприйнятого визначення ні на міжнародному, ні на європейському рівні. Здається, це певна згода щодо деяких окремих елементів визначення, хоча вони не повністю прийняті та інтерпретуються однаково. Є кілька важливих причин цього явища. Перша полягає в тому, що держави бояться наслідків після визнання меншин, які можуть призвести до сепаратистських рухів. Це може поставити під загрозу територіальну цілісність держави. Проте деякі досить успішні зусилля в цій сфері були зроблені різними представниками щодо внесення роз'яснення про визначення поняття "меншин".

Відповідно до цих фактів, Постійна палата міжнародного правосуддя (PCIJ), Підкомісія ООН та деякі відомі автори намагалися визначити поняття "меншина". Треба зазначити, що це поняття має скоріше міноритарний характер, що робить його релевантним у значенні "меншості". Відповідно до цього, "спільнота" – це: "група осіб, які проживають у певній країні чи місцевості, мають власну расу, релігію, мову, традиції та об'єднані цією ідентичністю раси, релігії, мови та традицій у почутті солідарності з метою збереження своїх традицій, збереження своєї форми поклоніння, забезпечення навчання та виховання своїх дітей відповідно до духу та традицій їхньої раси та надання взаємної допомоги один одному". Крім визначення, ще має бути вимога чисельності, що означає групу, яка є меншістю порівняно з переважною частиною населення регіону, де проживає ця спільнота.

Ключові слова: меншина, громада, правове регулювання, міжнародні інститути, міжнародні рамки.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 340.12

Альона РОМАНОВА
Національний університет “Львівська політехніка”,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
alona.s.romanova@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-2858-3052

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ НОРМИ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.202

© Романова А., 2024

З’ясовано, що морально-етичні норми в юриспруденції знайшли відображення у відповідних Кодексах, Інструкціях, Правилах поведінки тощо, які спрямовані на забезпечення принципу людиноцентризму і сприяють становленню і розвитку морально зрілого фахівця з високими ціннісними орієнтирами у сфері реалізації професійних обов’язків та міжлюдській комунікації. Дотримання морально-етичних норм в юриспруденції є запорукою збереження стабільних професійних взаємовідносин у колективі правників і сприяє підтриманню позитивного іміджу правничої професії.

Наголошено, що професійна діяльність, що реалізується у форматі “людина-людина”, потребує не лише належної фаховості, а й досконалих стандартів морально-етичної взаємодії для недопущення порушення прав і свобод людини та її особистих ціннісних орієнтирів. Юриспруденція є однією зі сфер, де офіційно-ділова взаємодія між представниками цієї професії і громадянами дотична до приватного життя та особистих кордонів людини. Саме тому важливо врегулювати етичний аспект такої взаємодії для повноцінної співпраці і максимально позитивного вирішення проблемних питань.

Зазначено, що етичні кодекси визначають систему ціннісних орієнтацій представників певного професійного спрямування, зокрема, осіб, що виконують конкретні посадові обов’язки і наділені відповідними повноваженнями щодо співпраці зі своїми колегами, або ж підлеглими, а також усіма фізичними і юридичними особами, з якими вони співпрацюють.

Акцентовано увагу на тому, що належний рівень морально-етичної культури правника сприяє недопущенню, уникненню його професійної деформації, адже високий рівень професіоналізму, на жаль, не є перешкодою для розвитку професійної деформації. Розвинута морально-етична культура та прагнення до особистісного розвитку не дають змоги проявлятися ознакам антиціннісної поведінки особи.

Під час формування і реалізації морально-етичних норм в українській юриспруденції беруться до уваги досвід та практика світової правничої спільноти. Визнання та дотримання міжнародних стандартів дає змогу для активної співпраці відповідних компетентних органів з міжнародними організаціями щодо забезпечення правопорядку та запобігання порушення прав людини.

Ключові слова: моральні норми, етичні норми, професійна етика юриста, етичні кодекси, ціннісно-правові орієнтири.

Постановка проблеми. Взаємодія між людьми в соціумі передбачає дотримання певних стандартів і морально-етичних вимог, зокрема, у професійно-діловій сфері.

Професійна діяльність, що реалізується у форматі "людина-людина", потребує не лише належної фаховості, а й досконалих стандартів морально-етичної взаємодії для недопущення порушення прав і свобод людини та її особистих ціннісних орієнтирів.

Юриспруденція є однією зі сфер, де офіційно-ділова взаємодія між представниками цієї професії і громадянами дотична до приватного життя та особистих кордонів людини. Саме тому важливо врегулювати етичний аспект такої взаємодії для повноцінної співпраці і максимально позитивного вирішення проблемних питань.

Сьогодні представники кожного напряму юридичної діяльності (адвокатура, прокуратура, суд, нотаріат, поліція) послуговуються кодексами професійної етики, які, разом з дисциплінарними статутами, регламентують морально-етичні стандарти поведінки.

Активний розвиток сучасного суспільства потребує удосконалення не лише професійних вимог і стандартів, а й морально-етичної складової частини міжособистісного спілкування.

Аналіз дослідження проблеми. Проблемні аспекти морально-етичних норм в юриспруденції досліджувало багато науковців – правознавців, соціологів, психологів, які присвячували увагу різним аспектам міжособистісних взаємовідносин у професійній сфері. Тому для всебічного аналізу й осмислення вказаної проблематики доцільно спиратися на науково-теоретичний потенціал їхніх праць.

Зокрема, А. А. Фурман (осмислення морально-етичних цінностей в суспільному вимірі) [1]; В. О. Лозовой, О. В. Петришин (осмислюється загальна характеристика професійної етики юриста та моральна культура особистості як серцевина її духовності, а також визначається юридична етика як один з орієнтирів конструктивного спілкування у правовому просторі) [2; 9; 10]; Л. М. Москвич (аналізуються правила професійної етики правника та його професійний обов'язок і юридичні зобов'язання) [11]; О. М. Сидоренко (досліджує право та мораль як основні способи правового впливу на поведінку суб'єктів) [4]; В. П. Бралатан, Л. В. Гуцаленко, Н. Г. Здирко розкривають загальні засади професійної етики [6].

Важливими для нашого дослідження є Правила адвокатської етики [7], Правила етичної поведінки поліцейських [8], Етичний кодекс юридичного бізнесу [12].

Мета статті полягає в тому, щоб на основі філософсько-правового та загальнотеоретичного підходів проаналізувати особливості реалізації морально-етичних норм в юриспруденції.

Виклад основного матеріалу. Кожне суспільство в певний період свого розвитку формує для себе морально-етичні еталони для повноцінної життєдіяльності, що є ціннісно-орієнтаційними стандартами поведінки людини.

Морально-етичні цінності трактують як психосмислове утворення, яке активно сприяє становленню, реалізації і функціонуванню соціально та духовно зрілої особистості в довкіллі [1, с. 94–99].

О. В. Лозовой зазначає, що мораль, на відміну від права є внутрішнім регулятором поведінки людини, адже право регулює лише такі відносини у суспільстві, що виходять за межі міжособистісних, а це означає, що вони (відносини) підлягають зовнішньому контролю.

Моральні і правові норми мають низку спільних і відмінних ознак, на яких у науковій літературі не раз наголошувалося, тому не вважаємо за необхідне акцентувати на цьому увагу, а лише зазначимо, що ці норми є нормативними, вони регулюють поведінку людей і певним способом взаємодоповнюють одні одних у процесі захисту цінностей конкретного суспільства.

Об'єкти регулювання права і моралі можуть збігатися, але засоби є специфічними, з огляду на спосіб регулювання суспільних відносин. Правове регулювання є жорстким інституціональним явищем, що забезпечується примусом з боку держави, а мораль зазвичай позаінституціональна [2, с. 6, 11].

Моральні норми не є сталими і визначеними для людства загалом. Кожне суспільне утворення має свою систему моральних ціннісних орієнтирів, що визнаються на певному етапі його розвитку такими, що відповідають ціннісним установкам і орієнтаціям більшості населення.

У довідкових джерелах зазначається, що мораль – це "система неофіційних уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві, практична реалізація положень якої забезпечується громадським схваленням чи осудом" [3].

О. М. Сидоренко наголошує, що мораль є системою принципів, оцінок, ідей, суджень, норм людської поведінки, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним, із суспільством, що спрямоване на врегулювання поведінки людей і підтримується особистим переконанням, вихованням та силою громадської думки [4, с. 405–420].

Щодо етичних норм, то термін "етика" вживається для визначення норм поведінки, сукупності моральних правил певної суспільної чи професійної групи людей [5].

Досить часто етичні норми помилково ототожнюють з нормами моралі. Звичайно, не варто категорично їх протиставляти, або ж трактувати як кардинально різні за сутнісною основою, адже етичні норми ґрунтуються на моральних нормах конкретного суспільства у певний період його розвитку, які беруть за основу норми природного права.

Науковці трактують професійну етику як систему визначених і сформованих моральних норм і принципів з огляду на особливості конкретної професійної діяльності людей [6, с. 13].

У професійній діяльності юристи керуються певними правилами етичної поведінки, так званими етичними кодексами.

Етичний кодекс – це сукупність моральних принципів, норм і правил поведінки, що визначені для конкретного кола осіб, об'єднаних спільним професійним спрямуванням (юристи, медики, політики тощо).

Етичні кодекси визначають систему ціннісних орієнтацій представників певного професійного спрямування, зокрема, осіб, що виконують конкретні посадові обов'язки і наділені відповідними повноваженнями щодо співпраці зі своїми колегами, або ж підлеглими, а також усіма фізичними і юридичними особами, з якими вони співпрацюють.

Правила етичної поведінки в юриспруденції базуються на законодавстві у визначеній сфері.

Наприклад Правила адвокатської етики, зокрема, мають на меті уніфіковане закріплення традицій і досвіду української адвокатури в сфері тлумачення норм адвокатської етики, а також загальновизнаних деонтологічних норм і правил, прийнятих у міжнародному адвокатському співтоваристві. Закон України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність" передбачає дотримання зазначених Правил як одного з основних професійних обов'язків адвоката, адже вони слугують обов'язковою для використання адвокатами системою орієнтирів під час збалансування, практичного узгодження своїх багатоманітних, іноді суперечливих професійних прав та обов'язків відповідно до статусу, основних завдань адвокатури і принципів її діяльності [7].

Також звернемо увагу, що Міністерством внутрішніх справ України з метою формування у поліцейських почуття відповідальності щодо дотримання професійно-етичних норм поведінки під час виконання службових обов'язків, а також сприяння посиленню авторитету та довіри громадян до Національної поліції України затверджені Правила етичної поведінки поліцейських [8].

Ці Правила розроблені і затверджені відповідно до Закону України "Про запобігання корупції", Закону України "Про Національну поліцію".

Метою цих Правил є підвищення морально-етичної відповідальності поліцейських, формування принципу толерантності і тактовної комунікації з населенням, а також розуміння відповідаль-

ності перед суспільством за свою поведінку не лише під час виконання службових обов'язків, а й поза ними.

Для визначення рівня розвитку морально-етичної культури правника потрібно брати до уваги такі чинники: ступінь оволодіння і розуміння основних морально-етичних норм, правил, принципів та ідеалів суспільства: рівень втілення їх у повсякденній професійній діяльності та поза службовою життєдіяльністю; безперервне особистісне морально-етичне самовдосконалення [9, с. 20–24].

Належний рівень морально-етичної культури правника сприяє недопущенню, уникненню його професійної деформації, адже високий рівень професіоналізму, на жаль, не є перешкодою для розвитку професійної деформації. Розвинута морально-етична культура та прагнення до особистісного розвитку не дають змоги проявлятися ознакам антиціннісної поведінки особи.

На основі функціонального навантаження кожній професії притаманні певні правила поведінки, які не завжди повним обсягом передбачені посадовими інструкціями чи статутами, адже кожна особистість неповторна і професійні обов'язки не можуть "зрівняти" особистісні властивості фахівців. Саме тому для врегулювання емоційного, морального й етичного чинника у професійній сфері доречним є створення професійних статутів, кодексів та правил поведінки [10, с. 13–17].

Л. М. Москвич акцентує увагу на досить актуальному дискусійному питанні щодо розмежування понять юридичного зобов'язання і професійного обов'язку.

Науковиця зазначає, що юридичне зобов'язання пов'язане з компетенцією, яка чітко визначена нормами права і передбачає державний примус у вигляді юридичних санкцій у разі його невиконання, а поняття професійного обов'язку є ширшим за обсягом і реалізується не силою державного контролю, а на основі внутрішньої переконаності, совісті, справедливості, що усвідомлюється як внутрішня потреба [11, с. 16].

Новацією щодо впровадження морально-етичних норм у сферу юриспруденції стало затвердження Асоціацією правників України Етичного кодексу юридичного бізнесу.

Обґрунтуванням таких дій стало те, що юридичний бізнес сьогодні практично не врегульований з боку держави.

В Асоціації правників України зазначають, що "Етичний кодекс юридичного бізнесу встановлює ключові етичні засади ефективного, раціонального та добросовісного функціонування ринку юридичних послуг, підвищення рівня правової культури, правової свідомості, а також запобігання використання неетичних практик, пов'язаних із наданням юридичних послуг" [12].

Важливо, що зазначений Кодекс розроблений з урахуванням положень Кодексу поведінки європейських адвокатів, Хартії основних принципів європейської адвокатської професії. В ньому закладені положення, що є основними для належного функціонування демократичного, цивілізованого суспільства, а також мають за мету вдосконалення процедур захисту і дотримання основних прав людини і громадянина.

Під час формування і реалізації морально-етичних норм в українській юриспруденції беруться до уваги досвід та практика світової правничої спільноти. Визнання та дотримання міжнародних стандартів дає змогу для активної співпраці відповідних компетентних органів з міжнародними організаціями щодо забезпечення правопорядку та запобігання порушення прав людини.

Позитивним аспектом є взаємне визнання і дотримання цих норм представниками міжнародної спільноти. Зокрема, щодо адвокатури, то Правилами адвокатської етики визначено, що під час здійснення адвокатами України адвокатської діяльності в інших країнах, які входять до Європейського Союзу та/або Європейського співтовариства, на них також поширюються вимоги Кодексу поведінки європейських адвокатів, а порушення вимог Кодексу поведінки європейських адвокатів є дисциплінарним проступком.

Щодо адвокатів іноземних держав, які здійснюють адвокатську діяльність в Україні відповідно до Закону України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність", то на них поширюються вимоги Правил адвокатської етики, а також вимоги етичних та деонтологічних норм, якими керуються адвокати в країні їхнього походження.

Правилами адвокатської етики передбачено, що на адвокатів іноземних держав, якщо вони входять до Європейського Союзу та/або Ради Європи (Європейського співтовариства) під час здійснення ними адвокатської діяльності або будь-яких професійних контактів в Україні (незалежно від їх фізичної присутності при цьому на території України) також поширюється дія Кодексу поведінки європейських адвокатів [7].

Весь цивілізований світ бере за основу у професійній практиці принцип людиноцентризму і поваги до прав та свобод особи. Юриспруденція характеризується тим, що міжособистісне спілкування відбувається не лише з особами, які характеризуються наявністю правомірної поведінки, але і з правопорушниками. Тому важливо дотримуватися морально-етичних вимог і норм у спілкуванні з усіма особами, в межах професійної площини.

Висновки. Отже, ми дійшли висновку, що морально-етичні норми в юриспруденції знайшли відображення у відповідних Кодексах, Інструкціях, Правилах поведінки тощо, які спрямовані на забезпечення принципу людиноцентризму і сприяють становленню і розвитку морально зрілого фахівця з високими ціннісними орієнтирами у сфері реалізації професійних обов'язків та міжлюдській комунікації. Дотримання морально-етичних норм в юриспруденції є запорукою збереження стабільних професійних взаємовідносин у колективі правників і сприяє підтриманню позитивного іміджу правничої професії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фурман А. А. (2010). Морально-етичні цінності в суспільному вимірі. *Психологія і суспільство*. № 1. С. 94–99.

2. Лозовой В. О., Петришин О. В. (2004). Професійна етика юриста. Х.: Право, 176 с.

3. Мораль. (2018). *Вільна енциклопедія Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C

4. Сидоренко О. М. (2016). Право та мораль як основні способи правового впливу на поведінку суб'єктів. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія. За ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон. С. 405–420.

5. Етика. (2019). *Вільна енциклопедія Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0

6. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. (2011). Професійна етика: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 252 с.

7. Правила адвокатської етики. (2017). *ВРУ. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text

8. Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських. (2016). *Наказ Міністерства внутрішніх справ України*. № 1179 від 09.11.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text

9. Лозовой В. О. (2014). Моральна культура особистості як серцевина її духовності. *Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації*: зб. наук. праць. С. 20–24.

10. Лозовой В. О. (2017). Юридична етика як один із орієнтирів конструктивного спілкування у правовому просторі. *Філософія спілкування: Філософія. Психологія. Соціальна комунікація*. № 10. С. 13–17.

11. Москвич Л. М. (2019). Правила професійної етики правника: професійний обов'язок VS юридичного зобов'язання. *Етика правника: збірка тез доповідей і повідомлень учасників круглого столу* (21 листопада 2019 р.). За ред. Т. Б. Вільчик, Я. О. Ковальової. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. 307 с.

12. Етичний кодекс юридичного бізнесу. (2023). *Асоціація правників України*. URL: https://uba.ua/ukr/news/Code-of-Ethics-for-Legal-Business

REFERENCES

1. Furman, A. A. (2010). ***Moralno-etychni tsinnosti v suspilnomu vymiri*** [Moral and ethical values in the social dimension]. Psykholohiia i suspilstvo. No. 1. P. 94–99. [In Ukrainian].

2. Lozovoi, V. O., Petryshyn, O. V. (2004). **Profesiina etyka yurysta** [Professional ethics of a lawyer]. X.: Pravo, 176 p. [In Ukrainian].

3. ***Moral*** [Morality]. (2018). Vilna entsyklopediia Vikipediia. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C [In Ukrainian].

4. Sydorenko, O. M. (2016). ***Pravo ta moral yak osnovni sposoby pravovoho vplyvu na povedinku subiektiv. Pravovyi vplyv na nepravomirnu povedinku: aktualni hrani*** [Law and morality as the main methods of legal influence on the behavior of subjects. Legal impact on misconduct: current aspects]: monohrafiia. Za red. O. V. Kozachenka, Ye. L. Streltsova. Mykolaiv: Ilion, P. 405–420. [In Ukrainian].

5. ***Etyka*** [Ethics]. (2019). Vilna entsyklopediia Vikipediia. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0 [In Ukrainian].

6. Bralatan, V. P., Hutsalenko, L. V., Zdyrko, N. H. (2011). ***Profesiina etyka*** [Professional ethics]. Navch. posib. K.: Tsentr uchbovoi literatury, 252 p. [In Ukrainian].

7. ***Pravyla advokatskoi etyky*** [Rules of lawyer ethics]. (2017). VRU. Zakonodavstvo Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text [In Ukrainian].

8. ***Pro zatverdzhennia Pravyl etychnoi povedinky politseiskykh*** [On approval of the Rules of Ethical Conduct of Police Officers]. (2016). Nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy. No. 1179 vid 09.11.2016. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text [In Ukrainian].

9. Lozovoi, V. O. (2014). ***Moralna kultura osobystosti yak sertsevyna yii dukhovnosti*** [The moral culture of an individual as the core of his spirituality]. Dukhovno-moralnisni osnovy ta vidpovidalnist osobystosti u doli liudskoi tsyvilizatsii: zb. nauk. prats. P. 20–24. [In Ukrainian].

10. Lozovoi, V. O. (2017). ***Yurydychna etyka yak odyn iz oriientyriv konstruktyvnoho spilkuvannia u pravovomu prostori*** [Legal ethics as one of the guidelines for constructive communication in the legal space. Philosophy of communication: Philosophy. Psychology. Social communication]. Filosofiia spilkuvannia: Filosofiia. Psykholohiia. Sotsialna komunikatsiia. No. 10. P. 13–17. [In Ukrainian].

11. Moskvych, L. M. (2019). ***Pravyla profesiinoi etyky pravnyka: profesiinyi oboviazok VS yurydychnoho zoboviazannia*** [Rules of professional ethics of a lawyer professional duty VS legal obligation]. Etyka pravnyka: zbirka tez dopovidei i povidomlen uchasnykiv kruhloho stolu (21 lystopada 2019 r.). Za red. T. B. Vilchyk, Ya. O. Kovalovoi. Kharkiv: Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho, 2019. 307 p. [In Ukrainian].

12. ***Etychnyi kodeks yurydychnoho biznesu*** [Code of ethics of legal business]. (2023). Asotsiatsiia pravnykiv Ukrainy. https://uba.ua/ukr/news/Code-of-Ethics-for-Legal-Business [In Ukrainian].

Дата надходження: 29.07.2024 р.

Alona ROMANOVA
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Professor of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
alona.s.romanova@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-2858-3052

MORAL AND ETHICAL STANDARDS IN JURISPRUDENCE

It was found that the moral and ethical norms in jurisprudence were reflected in the relevant Codes, Instructions, Rules of Conduct, etc., which are aimed at ensuring the principle of people-centeredness and contribute to the formation and development of a morally mature specialist with high value orientations in the field of professional duties and interpersonal communication Compliance with moral and ethical standards in jurisprudence is a guarantee of maintaining stable professional relationships in the legal team and contributes to maintaining a positive image of the legal profession.

It was emphasized that professional activity implemented in the "person-to-person" format requires not only proper expertise, but also perfect standards of moral and ethical interaction to prevent

violation of human rights and freedoms and personal values. Jurisprudence is one of the areas where the official-business interaction between representatives of this profession and citizens is tangential to a person's private life and personal boundaries. That is why it is important to regulate the ethical aspect of such interaction for full cooperation and the most positive resolution of problematic issues.

It is noted that ethical codes define a system of value orientations of representatives of a certain professional direction, in particular, persons who perform specific job duties and are empowered to cooperate with their colleagues or subordinates, as well as all physical and legal entities with whom they cooperate.

Attention is focused on the fact that the proper level of moral and ethical culture of a lawyer contributes to the prevention and avoidance of his professional deformation, because a high level of professionalism, unfortunately, is not an obstacle to the development of professional deformation. A developed moral and ethical culture and the desire for personal development do not allow signs of anti-value behavior of a person to manifest.

When forming and implementing moral and ethical norms in Ukrainian jurisprudence, the experience and practice of the world legal community is taken into account. Recognition and observance of international standards enables the active cooperation of relevant competent authorities with international organizations to ensure law and order and prevent violations of human rights.

Keywords: moral norms, ethical norms, professional ethics of a lawyer, ethical codes, value-legal guidelines.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"
№ 3 (43), 2024

УДК 342

Олена РОМЦІВ
Національний університет "Львівська політехніка",
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент
olena.i.romtsiv@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3776-7120

ДО ПИТАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ВІЙНИ З РОСІЄЮ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.209

© Ромців О., 2024

Ця наукова стаття присвячена актуальним питанням відновлення та модернізації України в післявоєнний період, дослідженню стратегій відбудови і реконструкції економічних та соціальних структур в областях України, що зазнали руйнівного впливу внаслідок війни з росією. Дослідження базується на аналізі досвіду інших країн, що зазнали подібних випробувань, а також на вивченні успішних практик та можливих невдач у реалізації відновлювальних заходів. Робиться акцент на важливості співпраці між різними рівнями управління, громадськими ініціативами і міжнародною підтримкою для досягнення ефективних та стійких результатів.

Стаття спрямована на здійснення практичного внеску у розв'язання проблем відновлення після військового конфлікту та на розширення теоретичного розуміння впливу військових конфліктів на суспільство та економіку. Стаття спрямована на розв'язання низки проблем, пов'язаних із відновленням областей України після військового конфлікту з росією. Однією з основних проблем є руйнування економічних та соціальних структур у зазначених областях, що потребує ретельного аналізу та стратегічного планування для їх ефективного відновлення.

Важливим викликом є також необхідність визначення оптимальних стратегій відновлення, які враховували б унікальні вимоги кожного регіону і сприяли б швидкому та стійкому відновленню. Проблема також полягає у забезпеченні співпраці між різними рівнями управління, громадськими ініціативами та міжнародними партнерствами для досягнення синергії і максимізації результатів.

Дослідження також має враховувати важливість відновлення інфраструктури, адаптації суспільства до нових умов, а також розглядати соціально-економічні наслідки конфлікту та їх вплив на розвиток регіонів. Така постановка проблеми дає змогу глибше розуміти складні виклики та шукати ефективні стратегії для відновлення після військового конфлікту.

Ключові слова: відновлення, реконструкція, стратегії, аналіз, виклики, перспективи, економічне відновлення, інфраструктура, міжнародна підтримка.

Постановка проблеми. У зв'язку зі складною ситуацією, що виникла внаслідок військового конфлікту з росією, питання відновлення та реконструкції областей України стали актуальними та невідкладними. Зазначений конфлікт не лише призвів до непоправного руйнування економічних та

соціальних структур в окремих регіонах України, але й викликав потребу в системному вивченні оптимальних стратегій відновлення та ефективного управління цим процесом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Темі відновлення території України після війни з росією були присвячені роботи таких авторів: С. Королюка, О. Комарової, Н. Петрук, М. Трофименка, Д. Михальова, М. Гуменюка та інших. Незважаючи на це, питання щодо відновлення території України після війни з росією залишається недостатньо вивченим, що потребує узагальненої сформульованості.

Метою статті є аналіз стратегій відновлення і реконструкції економічних та соціальних структур в областях України, що постраждали від війни з росією. Стаття має за мету розширити теоретичне розуміння впливу військового конфлікту на процеси відновлення та сприяти практичній реалізації стратегій відновлення в умовах постконфліктної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Війна України з росією триває, і попри всі оптимістичні чи, навпаки, песимістичні прогнози достеменно невідомо, коли вона закінчиться. Але з вірою у найшвидшу перемогу про плани відбудови України варто говорити уже зараз. Тому 21 квітня 2022 року Указом Президента України було утворено Національну раду з відновлення України від наслідків війни [1].

Це консультативно-дорадчий орган, основними завданнями якого є:

- розробка стратегічних ініціатив, проєктів документів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди;
- напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, впровадження яких є необхідними у воєнний та післявоєнний періоди;
- підготовлення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який має враховувати модернізацію та відновлення енергетичної інфраструктури, військово-промислового комплексу, соціальної, комунальної, медичної, житлової, транспортної, виробничої інфраструктури, військової інфраструктури, зв'язку;
- розроблення плану заходів перезапуску та розвитку економіки, заходів з підтримки вразливих верств населення, сімей з дітьми, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок війни, збереження та відновлення об'єктів культурної спадщини, подолання безробіття тощо [1].

До складу Національної ради з відновлення України від наслідків війни входять винятково представники Офісу Президента, Верховної Ради України та Уряду. Проте до складу робочих підгруп Ради запрошують і представників громадськості, провідних вітчизняних та міжнародних експертів, фахівців у відповідних сферах. Сподіваємося, що влада дослухатиметься до їхніх порад.

Слушною є думка експертів, які пропонують створити Міжнародну агенцію для відбудови України. Цей орган має мати чіткі терміни існування, бути автономним у прийнятті рішень і водночас бути афілійованим з ЄС. Ця агенція буде консультувати Україну під час відновлення і стежити, щоб гроші йшли за призначенням. Тобто вона може існувати паралельно з Національною радою, щоб допомагати їй [2].

Безперечно, війна в Україні – це катастрофа світового масштабу, проте, з другого боку, вона відкриває певне вікно можливостей, зокрема залучення світових експертів різних галузей до відновлення та модернізації країни.

Першочерговим, що потребуватиме відновлення після завершення воєнних дій, є об'єкти критичної інфраструктури (енергетика, залізничне сполучення, дороги, газопостачання, водогони тощо). Важливим завданням є забезпечення хоча б тимчасовим житлом тих, хто його втратив, а також відбудова шкіл та лікарень. Частково це можна починати робити ще до завершення війни – мовиться про відновлення територій, звільнених від окупації. Звичайно, що на перших етапах Україна не зможе

обійтися без залучення великої кількості гуманітарної допомоги. Надалі держава і партнери будуть спрямовувати зусилля на відновлення економіки загалом і її стабільне зростання.

У липні 2022 року було створено проєкт плану відтворення економіки України після війни [3]. Збитки були оцінені щонайменше в 750 млрд дол. США (з яких 350 млрд дол. – на відтворення та відбудову, а 400 – на майбутні покращення інфраструктури). Проте наразі вже збитки становлять понад 1 трлн доларів США. Так, станом на березень 2023 року, прямі втрати економіки України становили 143,8 млрд дол. США, з яких: 37,3 % (53,6 млрд) – це пошкодження та руйнування житлових будинків; 25,2 % (36,2 млрд) – втрати інфраструктури; 7,86 % (11,3 млрд) – втрати бізнесу; 6,05 % (8,7 млрд) – втрати аграрного сектору.

Якщо робити аналіз втрат за регіонами України, то зрозуміло, що найбільше постраждали прифронтові території, зокрема: Донецька, Луганська, Запорізька, Херсонська, Харківська, Чернігівська, Миколаївська, Дніпропетровська, Сумська та Київська області. Тобто це області, які вважалися одними з найбагатших областей України, де була найбільше розвинена промисловість, де розміщувалися найбільші та найприбутковіші підприємства. А сьогодні вони перебувають під окупацією або ж у зоні бойових дій [4]. В цьому полягає основна проблема відтворення економіки України.

У червні 2023 року в рамках Ukraine Recovery Conference 2023 український Уряд, бізнес та міжнародні партнери представили стратегічне бачення відбудови України, зокрема й роль приватного сектору. Так, потреби України на відновлення та реконструкцію оцінили в безпрецедентні для світу 411 млрд дол. США. Водночас у 2024 році Україна терміново потребує принаймні 14 млрд дол. на такі проєкти, як розмінування територій, відновлення житлової, енергетичної, критично важливої та соціальної інфраструктури, базових послуг для найбільш вразливих верств населення [5].

Зрозуміло, що на сьогодні можливості наявних джерел фінансування значно поступаються потребам України. А тому треба розумно та стратегічно правильно розставляти пріоритети – що саме є першочерговим та найважливішим для України у довгостроковій перспективі [5].

На сьогодні можливими та найбільш реальними джерелами фінансування повоєнної відбудови, на які розраховує Україна, є такі:

- допомога міжнародних фінансових організацій (МФО);
- кошти приватних фондів;
- заморожені активи рф.

Також позитивно на відновлення економіки України вплине повернення додому хоча б половини українців, які сьогодні перебувають закордоном. Але для цього держава повинна щонайменше гарантувати безпеку для життя та здоров’я людей, відновити пошкоджене або побудувати нове житло; забезпечити роботою та створити сприятливі економічні умови ведення бізнесу на території України.

Цілком очевидно одне – відновлення території країни після війни є складним завданням, що потребує інтегрованого підходу та співпраці різних секторів суспільства. Тому можна виокремити декілька основних напрямів реконструкції території України в умовах поствоєнного періоду, а також практичних рекомендацій для ефективного та стійкого відновлення областей, які постраждали внаслідок війни з росією:

1. Економічне відновлення:

- Стабілізація політичної ситуації: забезпечення стабільності та ефективного управління для покращення ситуації в країні.
- Правова реформа: розробка та впровадження правових реформ для покращення судової системи та гарантування прав людини.

Соціальне відновлення:

- Психосоціальна підтримка: надання психосоціальної підтримки для населення, щоб подолати травми та стреси, які виникли внаслідок війни.
- Освіта та навчання: забезпечення доступу до якісної освіти та навчання для дітей та дорослих, щоб сприяти відновленню суспільства.

Інфраструктурне відновлення:

- Психосоціальна підтримка: надання психосоціальної підтримки для населення, щоб подолати травми та стреси, які виникли внаслідок війни.
- Освіта та навчання: забезпечення доступу до якісної освіти та навчання для дітей та дорослих, щоб сприяти відновленню суспільства.

Правова та політична реформа:

- Стабілізація політичної ситуації: забезпечення стабільності та ефективного управління для покращення ситуації в країні.
- Правова реформа: розробка та впровадження правових реформ для покращення судової системи та гарантування прав людини.

Міжнародна співпраця:

- Залучення міжнародної допомоги: співпраця з міжнародними партнерами та організаціями для отримання допомоги та технічної підтримки.
- Дипломатичні зусилля: залучення міжнародних дипломатичних зусиль для мирного врегулювання конфлікту та відновлення стабільності.

Екологічне відновлення:

- Охорона природи: здійснення заходів для охорони природи та відновлення екологічної рівноваги на постраждалій території.

Участь громади:

- Активна участь громад: залучення громадян до процесів відновлення, врахування їхніх потреб та думок.

Висновки. Відновлення території України після війни – завдання великого значення та відповідальності, яке потребує об'єднання зусиль усіх секторів суспільства, міжнародної співпраці та науково-експертного підходу. Успіх у цьому напрямку зумовлений не лише відновленням інфраструктури та економіки, але й створенням підтримувального середовища для психологічного та соціального відновлення громадян.

Розбудова нового життя на зруйнованих землях потребує комплексного підходу до розв'язання проблем, пов'язаних з економікою, соціумом, освітою та інфраструктурою. Залучення міжнародної співпраці та допомоги є основним чинником для вдосконалення та прискорення цього процесу.

Важливо пам'ятати, що відновлення – це не лише відновлення фізичних структур, а й будівництво майбутнього, заснованого на принципах миру, справедливості та рівності. Україна, переживаючи труднощі війни, може стати прикладом для світу, як справлятися з випробуваннями та відновлювати територію, зберігаючи свої цінності та гідність. Тільки спільними зусиллями ми зможемо побудувати стійке, справедливе та квітуче майбутнє для всіх громадян України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Указ президента України "Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни". URL: https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225

2. Відбудова України після війни: хто, як і за чиї гроші URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/19/687200/

3. Ukraine's national recovery plan. National Recovery Council. 2022. URL: https://uploadsssl.webflow.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c166751fcf41105380a733_NRC%20U kraine's%20Recovery%20Plan%20blueprint_ENG.pdf

4. Комарова О., Петрук Н. Найбагатші та найбідніші регіони України: рейтинг за розмірами доходів. Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/reityng-regiony-ukhainy-naybagatshynaybidnishy/30805606.html

5. Відбудова України після війни: що варто зробити вже зараз? URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2023/10/17/705238/

REFERENCES

1. ***Ukaz prezydenta Ukrainy "Pytannia Natsionalnoi rady z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny"*** [Decree of the President of Ukraine "Issues of the National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War"] URL: https://www.president.gov.ua/documents/2662022-42225 [In Ukrainian].

2. ***Vidbudova Ukrainy pislia viiny: khto, yak i za chyi hroshi*** [Reconstruction of Ukraine after the war: who, how and for whose money] URL: https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/19/687200/ [In Ukrainian].

3. ***Ukraines national recovery plan. National Recovery Council.*** 2022. URL: https://uploadsssl. webflow.com/621f88db25fbf24758792dd8/62c166751fcf41105380a733_NRC%20U kraines%20Recovery%20Plan% 20blueprint_ENG.pdf [In English].

4. Komarova, O., Petruk, N. ***Naibahatshi ta naibidnishi rehiony Ukrainy: reitynh za rozmiramy dokhodiv. Radio Svoboda*** [Naibaatsi and the Poorest Rayoni of Ukraine: Income Rating. Radio Liberty] URL: https://www.radiosvoboda.org/a/reityng-regiony-ukhainy-naybagatshynaybidnishy/30805606.html [In Ukrainian].

5. ***Vidbudova Ukrainy pislia viiny: shcho varto zrobyty vzhe zaraz?*** [Rebuilding Ukraine after the war: what should be done now?] URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2023/10/17/705238/ [In Ukrainian].

Дата надходження: 29.07.2024 р.

Olena ROMTSIV
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
romtsivolena@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3776-7120

ON THE ISSUE OF RESTORING UKRAINE AFTER THE WAR WITH RUSSIA

This research article is devoted to the topical issues of restoration and modernization of Ukraine in the post-war period, the study of strategies for the restoration and reconstruction of economic and social structures in the regions of Ukraine that have been devastated by the war with russia. The research is based on the analysis of the experience of other countries that have experienced similar challenges, as well as on the study of successful practices and possible failures in the implementation of recovery measures. The paper emphasizes the importance of cooperation between different levels of government, civic initiatives, and international support to achieve effective and sustainable results.

The article aims to make a practical contribution to solving the problems of recovery after a military conflict and to expand the theoretical understanding of the impact of military conflicts on society and the economy. The article is aimed at solving a number of problems related to the restoration of Ukrainian regions after the military conflict with Russia. One of the key problems is the destruction of economic and social structures in these regions, which requires careful analysis and strategic planning for their effective recovery.

An important challenge is also the need to identify optimal recovery strategies that take into account the unique requirements of each region and promote rapid and sustainable recovery. It is also a challenge to ensure cooperation between different levels of government, community initiatives and international partnerships to achieve synergies and maximize results.

The study should also take into account the importance of rebuilding infrastructure, adapting society to the new conditions, and consider the socio-economic consequences of the conflict and their impact on regional development. This formulation of the problem allows for a deeper understanding of the complex challenges and the search for effective strategies for recovery from military conflict.

Keywords: recovery, reconstruction, strategies, analysis, challenges, prospects, economic recovery, infrastructure, international support.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 342.951

Марія СЛИВКА
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
к. ю. н., доцент
mariya.m.slyvka@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-2679-1632

ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ АСПЕКТИ МЕДІАЦІЇ І ПРИМИРЕННЯ СТОРІН В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ: РОЗМЕЖУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.214

© Сливка М., 2024

У статті розглянуто питання розмежування медіації та примирення сторін в адміністративному судочинстві як двох ключових механізмів альтернативного вирішення спорів. З розвитком правових систем і судової практики в Україні та світі альтернативні методи вирішення спорів набули особливого значення. Особливо актуальне це питання в адміністративному судочинстві, де в центрі уваги перебувають конфлікти між громадянами та державою або її органами. Оскільки адміністративні спори зазвичай стосуються важливих питань публічного інтересу, альтернативні методи вирішення таких спорів, зокрема медіація та примирення, відіграють важливу роль у досягненні справедливого балансу між приватними та публічними інтересами.

Однак на практиці виникають питання щодо відмінностей між медіацією та примиренням сторін. Часто ці процедури плутають, оскільки обидві передбачають досягнення згоди між конфліктуючими сторонами без завершення справи судовим рішенням по суті. Проте кожен з цих методів має свої унікальні характеристики, правові рамки та можливості для використання. Метою цієї статті є дослідження та детальний аналіз основних відмінностей між медіацією і примиренням сторін в адміністративному судочинстві України, а також оцінка їх правового статусу та практичної ефективності.

Досліджено нормативно-правові основи медіації та примирення, визначено їх основні відмінності та загальні риси, а також розкрито практичні аспекти їх застосування у вирішенні адміністративних спорів. Основна увага надається аналізу правового регулювання медіації в Україні, ролі судді в примиренні сторін, а також доцільності застосування цих механізмів у контексті підвищення ефективності адміністративного судочинства. Важливим аспектом є дослідження іноземного досвіду та можливості його адаптації до української правової системи. Медіація розглядається як процес, у якому нейтральний посередник допомагає сторонам досягти взаємоприйнятного рішення, тоді як примирення передбачає активну участь суду у вирішенні конфлікту. У статті також висвітлено основні проблеми та перспективи запровадження медіації в адміністративних спорах, зокрема питання доступності медіації для громадян, правової культури, а також

необхідність розробки відповідних інституційних механізмів для забезпечення ефективності цього процесу.

Ключові слова: медіація, примирення сторін, адміністративне судочинство, альтернативне вирішення спорів, правове регулювання.

Постановка проблеми. Адміністративне судочинство забезпечує захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб у спорах з органами влади. Однак традиційна судова система не завжди є ефективною у вирішенні спорів через її складність, тривалість та витратність. Це зумовлює необхідність пошуку альтернативних шляхів вирішення адміністративних спорів. Медіація та примирення сторін стають ключовими інструментами, що дають змогу не лише вирішувати спори швидше, але й зберігати позитивні відносини між сторонами. Проте існують питання, які потребують детального аналізу, зокрема: як відрізняються медіація та примирення сторін у правовому аспекті, якою є їх роль у адміністративному судочинстві та які правові механізми необхідні для ефективної імплементації цих процедур в Україні?

Аналіз дослідження проблеми. Медіація та примирення сторін є добре дослідженими в рамках цивільного та кримінального права, але їх застосування в адміністративному судочинстві залишається менш дослідженим. Важливим є розгляд зарубіжного досвіду, де медіація широко використовується для вирішення адміністративних спорів, наприклад, у таких країнах, як Німеччина та Велика Британія. Українські науковці та практики також розглядають можливості імплементації медіації в адміністративне судочинство, однак залишається низка невирішених питань щодо законодавчого закріплення медіації, зокрема її процесуальних аспектів, а також критеріїв відбору медіаторів.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали праці таких вітчизняних та зарубіжних науковців: І. Аксьонової, С. Алексєєва, О. Белінської, І. Бєльської, Н. Бондаренко-Зелінської, Р. Вальца, С. Васильєва, С. Васильчак, О. Гойко, Д. Дена, Д. Єлісєєва, Т. Єлісєєвої, Г. Єрьоменко, А. Зайцева, С. Запара, С. Калашникової, В. Каменкова, О. Карплюка, В. Кафарського, З. Красіловської, М. Кузьміни, О. Кучинської, О. Лук'янцева, В. Медестова, А. Медестової, О. Носирєвої, В. Панової, А. Понасюка, В. Попова, В. Рєзнікової, Л. Руснак, Ж. Сігвар, К. Сірук, Н. Троцюка, Г. Ульянової, В. Хохлова, О. Хрімлі, М. Цимбалюка, В. Череватюк, Н. Чудик-Білоусової, Ц. Шамлікашвілі, Г. Шкіря, В. Яковлєва, І. Ясиновського та інші.

Метою статті є визначення та розмежування процедур медіації та примирення сторін в адміністративному судочинстві України. Стаття спрямована на з'ясування основних відмінностей між цими механізмами, дослідження їхнього правового регулювання та практичного застосування, а також на розробку пропозицій щодо вдосконалення законодавства для сприяння ефективному використанню цих процедур у адміністративних спорах.

Виклад основного матеріалу. Найперше треба ідентифікувати поняття та правову природу медіації і примирення сторін в адміністративному судочинстві, а також зазначити їх загальні риси.

Медіація – це добровільний процес, під час якого сторони за участі нейтральної особи (медіатора) намагаються досягти домовленості щодо врегулювання спору. Медіація розглядається як альтернативний метод вирішення конфліктів, який дає змогу сторонам самостійно знайти спільне рішення без втручання судової влади. Медіатор не приймає жодних рішень по суті спору, він лише сприяє сторонам у комунікації, допомагає їм виявити інтереси та потреби одна одної, а також знайти взаємоприйнятні варіанти вирішення конфлікту.

На думку Л. П. Шумної, А. М. Сікуна, Д. В. Кисельова, медіація – це вид посередництва для вирішення спорів поза судом із залученням посередника, який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації, проаналізувати проблему та досягти певного консенсусу [1, с. 164].

Марія Сливка

В Україні медіація була офіційно визнана правовим інститутом після прийняття Закону України “Про медіацію” у 2021 році [2]. Цей закон визначає основні принципи медіації, зокрема добровільність, конфіденційність, нейтральність та незалежність медіатора. Важливо відзначити, що медіація може бути застосована як на досудовому етапі, так і під час судового розгляду. У разі досягнення домовленості внаслідок медіації, сторони мають можливість укласти угоду, яку можна затвердити в судовому порядку.

Закон “Про медіацію” надає детальні положення щодо прав та обов’язків медіаторів, порядку проведення медіації та процедури укладання медіативної угоди. Це дає змогу забезпечити законодавчу основу для використання медіації як ефективного методу врегулювання адміністративних спорів.

Для практичного розуміння треба розглянути особливості застосування медіації в адміністративних спорах.

В адміністративному процесі можна виділити три аспекти медіації: примирення сторін, врегулювання спору за участю судді та примирення на стадії виконання рішення. Вбачається, що в переліку видів процедур примирення основними мають стати процедури за участю третіх осіб, які сприяли б ефективному пошуку сторонами взаємоприйнятних варіантів вирішення конфлікту. У такому контексті медіація (посередництво) ще не отримала належного законодавчого розвитку (зокрема, у сфері адміністративного судочинства) [3].

Так, медіація в адміністративних спорах є порівняно новим явищем, оскільки адміністративні спори зазвичай мають специфіку, пов’язану з участю державних органів або інших суб’єктів публічного права. Це створює певні труднощі у використанні медіації, оскільки не всі адміністративні спори можуть бути вирішені шляхом компромісу. Наприклад, спори, що стосуються податкових питань або інших правових відносин, пов’язаних із державними повноваженнями, можуть не підпадати під медіацію через їхню публічно-правову природу.

Проте медіація може бути успішно використана у спорах, де інтереси держави не порушуються безпосередньо, наприклад у питаннях щодо виконання певних адміністративних обов’язків або вирішення суперечок щодо надання публічних послуг. Це дає змогу зменшити навантаження на суди та сприяти більш оперативному вирішенню конфліктів між громадянами та органами влади.

Примирення сторін в адміністративному процесі – це процес, що відбувається в межах судового розгляду і є одним з етапів вирішення спору за участі суду. Примирення також є добровільним процесом, але на відміну від медіації, суд може відігравати активнішу роль у його досягненні, надаючи рекомендації щодо можливих варіантів вирішення конфлікту. Хоча чинне законодавство визначає такий інститут як примирення, не вживаючи термін “медіація”, все ж примирення має характер процедури медіації та здебільшого відповідає міжнародним стандартам у цій галузі.

На відміну від медіації, де медіатор виступає лише посередником між сторонами, примирення в адміністративному процесі може включати активну роль судді. Суд може запропонувати сторонам варіанти вирішення спору або дати рекомендації щодо можливих компромісів.

Примирення сторін зазвичай застосовується на етапі судового розгляду, коли сторони вже звернулися до суду для вирішення конфлікту. Суд може призупинити розгляд справи, щоб дати сторонам час на досягнення примирення. Якщо сторони досягли згоди, вони можуть укласти примирену угоду, яку суд затверджує. Таке рішення набуває юридичної сили і стає обов’язковим для виконання.

Правове регулювання примирення в адміністративному процесі загалом здійснюється в рамках Кодексу адміністративного судочинства України (КАС), який передбачає можливість укладення угоди про примирення на будь-якому етапі адміністративного процесу (ч. 5 ст. 47 КАС України) [4]. Суд має право контролювати, чи не суперечить така угода законодавству або правам третіх осіб. Це є важливим моментом, який відрізняє примирення від медіації. У процесі медіації сторони самостійно домовляються про умови угоди, тоді як у разі примирення суд має контроль над правомірністю домовленостей.

Примирення може бути досягнуте як під час розгляду справи в першій інстанції, так і під час апеляційного або касаційного розгляду. Важливо, що навіть після досягнення примирення суд може продовжити розгляд справи, якщо угода порушує публічні інтереси або права інших осіб.

Нижче пропонуємо розглянути відмінності між медіацією та примиренням сторін, оскільки ці явища хоча й мають спільну мету, проте досить різні за процедурою та учасниками.

По-перше, однією з основних відмінностей між медіацією та примиренням є роль третьої сторони у процесі. У медіації медіатор є нейтральною фігурою, яка не втручається в сутність спору і не надає юридичних рекомендацій. Медіатор відіграє роль фасилітатора, сприяючи комунікації між сторонами і допомагаючи їм досягти взаємної згоди. На відміну від цього, у процесі примирення суддя може відігравати активну роль, пропонуючи рішення або варіанти компромісу. Це надає процесу примирення більш формалізованого характеру.

По-друге, медіація є цілком добровільним процесом. Сторони можуть вільно вибирати, чи брати участь у медіації, і ніхто не може їх змусити до цього. Примирення в адміністративному процесі також є добровільним, але з тією відмінністю, що суд може ініціювати процес примирення і запропонувати сторонам обговорити можливі шляхи вирішення спору.

По-третє, примирення в адміністративному судочинстві є частиною формального судового процесу, і тому воно регулюється процесуальними нормами. Суд має право втручатися у зміст примиреної угоди і контролювати її відповідність законодавству. На відміну від цього, медіація є більш неформальним процесом. У ній сторони мають більшу свободу у визначенні умов домовленості, і судовий контроль тут мінімальний або його взагалі немає.

З аналізу наведеного вище матеріалу пропонуємо сформулювати основні переваги та недоліки медіації та примирення сторін в адміністративному судочинстві.

Переваги медіації: медіація дає змогу сторонам самостійно контролювати процес і результати вирішення спору. Це сприяє досягненню взаємовигідних рішень, які б враховували інтереси обох сторін. Крім того, медіація може бути більш оперативним і менш затратним процесом, оскільки не потребує тривалих судових процедур.

Недоліки медіації: головним недоліком медіації є те, що вона не завжди ефективна тоді, коли одна зі сторін не готова до компромісу або співпраці. Окрім того, результати медіації не мають юридичної сили, доки не будуть затверджені в суді або за допомогою іншого правового механізму.

Переваги примирення: примирення в адміністративному процесі дає змогу швидше досягти завершення судового розгляду й уникнути тривалих процедур. Це також забезпечує юридичну силу ухваленого рішення, оскільки угода затверджується судом.

Недоліки примирення: примирення може бути менш гнучким через втручання суду, а також створювати додатковий тиск на сторони, оскільки суд може активно рекомендувати певні варіанти вирішення спору, що не завжди відповідає інтересам сторін.

Нижче пропонуємо розглянути практичні аспекти використання медіації та примирення в адміністративних справах.

Застосування медіації та примирення в адміністративних справах в Україні має значний потенціал, однак наразі стикається з низкою викликів, які обмежують ефективність цих процедур. Так, є кілька основних аспектів, які визначають практичне використання медіації та примирення у цьому контексті.

1. Недостатня обізнаність учасників про можливості медіації.

Одним із головних бар'єрів для ефективного використання медіації є низька обізнаність сторін адміністративних спорів про існування та переваги цього механізму. Громадяни та підприємства часто не розуміють суті медіації або помилково вважають, що її результати не будуть достатньо авторитетними або юридично зобов'язувальними. Це підтверджується дослідженнями українських науковців, які зазначають, що медіація, особливо в адміністративних спорах, сприймається як недостатньо офіційний метод вирішення конфліктів, що не може замінити судовий розгляд.

Закон України “Про медіацію” № 1875-IX, ухвалений у 2021 році, хоча й забезпечує нормативну основу для застосування медіації, все ще потребує подальшого інформування суспільства про нові можливості. Для більш ефективного впровадження медіації у практику потрібно розширити правову культуру населення шляхом проведення інформаційних кампаній, навчальних програм для юристів, суддів, адвокатів та інших учасників судового процесу.

2. Обмежена кількість кваліфікованих медіаторів.

Практика показує, що в Україні бракує кваліфікованих фахівців, здатних професійно здійснювати медіацію в адміністративних справах. Медіатор має володіти не лише техніками ведення переговорів, але й глибокими знаннями в галузі адміністративного права. Це особливо важливо, оскільки адміністративні спори часто пов’язані зі складними юридичними питаннями та залученням державних органів, що потребує від медіатора високого рівня компетентності та нейтральності.

У країнах з розвиненою системою медіації, таких як Німеччина або Велика Британія, існують спеціалізовані програми підготовки медіаторів, що містять не лише основи ведення переговорів, але й глибоке вивчення адміністративного права. В Україні лише кілька інституцій надають навчання медіаторів, і ці програми ще не охоплюють специфіку адміністративних справ повною мірою. Як зазначають А. В. Коноваленко та інші дослідники, для ефективного впровадження медіації потрібно створити систему сертифікації медіаторів, зокрема для вирішення адміністративних спорів.

3. Низький рівень довіри до альтернативних методів вирішення спорів.

Іншим важливим аспектом є загальний низький рівень довіри населення до альтернативних методів вирішення спорів (АДР), зокрема до медіації та примирення. Зазвичай громадяни, особливо у конфліктах з державними органами, вважають судове рішення єдиним надійним та обов’язковим для виконання механізмом захисту своїх прав. Це впливає на популярність медіації в адміністративних спорах, оскільки багато сторін, навіть знаючи про її існування, не бажають використовувати цей механізм через побоювання, що рішення не буде виконане або не матиме достатньої юридичної ваги.

Однак, як свідчить практика європейських країн, таких як Німеччина, підвищення довіри до медіації можливе завдяки створенню чіткої нормативної бази та забезпеченню ефективного виконання рішень, досягнутих під час медіації. Згідно з Європейським кодексом поведінки для медіаторів, важливою умовою успішної медіації є забезпечення нейтральності та конфіденційності процесу, а також чітке правове оформлення досягнутих угод, які можуть бути затверджені судом.

4. Інституційна підтримка медіації.

Один із основних чинників успішного розвитку медіації – це наявність інституційної підтримки на державному рівні. В Україні на даний момент немає спеціалізованих медіаційних центрів, що працюють лише над адміністративними спорами. Такі центри могли б надавати консультації сторонам спору, забезпечувати підготовку медіаторів та допомагати сторонам знайти кваліфікованих фахівців.

У таких країнах, як Нідерланди та Велика Британія, медіаційні інституції мають тісну співпрацю із судами, де медіація є обов’язковим етапом до судового розгляду, що значно сприяє її популярності та ефективності. Такі центри могли б функціонувати і в Україні, зокрема при адміністративних судах, що допомогло б розвантажити судову систему та зменшити кількість конфліктів, що потребують повного судового розгляду.

5. Необхідність нормативно-правового забезпечення.

Ще одним важливим аспектом практичного застосування медіації є вдосконалення нормативно-правової бази. Як зазначалося раніше, Закон України “Про медіацію” є кроком вперед, однак він потребує подальших уточнень, зокрема в частині застосування медіації в адміністративних спорах. Для підвищення ефективності медіації потрібно розробити детальні положення, що регулюють процеси медіації у таких спорах, зокрема процедуру затвердження медіаційної угоди судом та виконання досягнутих домовленостей.

Також проблемами застосування процедури медіації під час вирішення адміністративних спорів вважають: низький рівень розвитку системи приведення у виконання угод за результатами медіації та інших угод про примирення (якщо це не мирова угода, затверджена судом). Брак механізму примусового виконання угоди за результатами істотно знижує кількість звернень до цієї процедури, бо ставить під сумнів доцільність цієї процедури [5, с. 187].

Висновки. Медіація та примирення сторін в адміністративному судочинстві є двома важливими інструментами для мирного вирішення конфліктів. Незважаючи на схожість цілей, ці методи мають істотні відмінності в процесуальній формі, ролі третьої сторони та ступені формалізації. Медіація є більш гнучким і неформальним процесом, водночас примирення є частиною судової процедури і перебуває під контролем суду. Розуміння цих відмінностей є основним для правильного застосування кожного з цих інструментів на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шумна Л. П., Сікун А. М., Кисельов Д. В. (2020). Інститут медіації як альтернативний спосіб вирішення трудового спору. *Актуальні проблеми держави і права*. Випуск 88. С. 163–169.

2. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Голос України*. 2021. № 236.

3. Горецький О. (2019). Медіація в адмінсудочинстві – неможливе можливо? Юридична газета online. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/mediaciya-v-adminsudochinstvi-nemozhlive-mozhlivo.html.

4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15.

5. Ростовська К. В., Гришина Н. В. (2020). Медіація в адміністративному судочинстві: міф чи реалії сьогодення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Право. № 29. С. 182–188.

REFERENCES

1. Shumna, L. P., Sikun, A. M., Kyselov, D. V. (2020). ***Instytut mediatsii yak alternatyvnyi sposib vyrishennia trudovoho sporu*** [Institute of mediation as an alternative way of resolving a labor dispute]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. Vypusk 88. P. 163–169. [In Ukrainian].

2. ***Pro mediatsiiu : Zakon Ukrainy*** (2021, November 16) No. 1875-IX [About mediation: Law of Ukraine]. *Holos Ukrainy*. No. 236. [In Ukrainian].

3. Horetskyi, O. (2019). ***Mediatsiia v adminsudochynstvi – nemozhlyve mozhlyvo?*** [Mediation in administrative proceedings – is the impossible possible?]. Yurydychna hazeta online. Retrieved from: URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/mediaciya-v-adminsudochinstvi-nemozhlive-mozhlivo.html [In Ukrainian].

4. ***Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrayiny*** (2005, July 06) No. 2747-IV [Code of Administrative Procedure of Ukraine]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text [In Ukrainian].

5. Rostovska, K. V., Hryshyna, N. V. (2020). ***Mediatsiia v administratyvnomu sudochynstvi: mif chy realii sohodennia*** [Mediation in administrative proceedings: myth or reality today]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia : Pravo*. No. 29. P. 182–188. [In Ukrainian].

Дата надходження: 16.08.2024 р.

Mariia SLYVKA
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the Administrative
and Informational Law Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
mariya.m.slyvka@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-2679-1632

POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS OF MEDIATION AND CONCILIATION OF THE PARTIES IN ADMINISTRATIVE JURISDICTION: DISTINCTION AND PROBLEMS OF APPLICATION

The article addresses the issue of distinguishing mediation and reconciliation in administrative proceedings as two key mechanisms of alternative dispute resolution. With the development of legal systems and judicial practice in Ukraine and worldwide, alternative dispute resolution methods have gained special significance. This issue is particularly relevant in administrative proceedings, which focus on conflicts between citizens and the state or its bodies. Since administrative disputes often involve important issues of public interest, alternative methods of resolving such disputes, including mediation and reconciliation, play an important role in achieving a fair balance between private and public interests.

However, in practice, questions arise regarding the differences between mediation and reconciliation of the parties. These procedures are often confused, as both involve reaching an agreement between the conflicting parties without resolving the case by a court ruling on the merits. However, each of these methods has its unique characteristics, legal frameworks, and opportunities for use. The purpose of this article is to investigate and provide a detailed analysis of the main differences between mediation and reconciliation in administrative proceedings in Ukraine, as well as assess their legal status and practical effectiveness.

It examines the legal foundations of mediation and reconciliation, identifies their key differences and common features, and explores the practical aspects of their application in resolving administrative disputes. The focus is on analyzing the legal regulation of mediation in Ukraine, the role of the judge in reconciliation, and the appropriateness of using these mechanisms to improve the efficiency of administrative justice. An important aspect is the study of foreign experience and the possibility of adapting it to the Ukrainian legal system. Mediation is viewed as a process in which a neutral mediator helps the parties reach a mutually acceptable decision, whereas reconciliation involves the active participation of the court in resolving the conflict. The article also highlights the main problems and prospects for introducing mediation in administrative disputes, including issues of accessibility to mediation for citizens, legal culture, and the need to develop appropriate institutional mechanisms to ensure the effectiveness of this process.

Keywords: mediation, reconciliation of parties, administrative proceedings, alternative dispute resolution, legal regulation.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 340

Степан СЛИВКА
Національний університет “Львівська політехніка”,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
stepan.s.slyvka@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-1683-4363

АНТИНОМІЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА

http://doi.org/10.23939/law2024.43.221

© Сливка С., 2024

Кожна людина щось планує, проєктує і намагається цю свою програму втілювати у практичну життєдіяльність. Звичайно, не все намічене робиться реальним, а з часом впроваджується те, про що ґрунтовно не думалося.

У філософії права особливий інтерес становить повнота і якість проведення у життя природних законів, на основі яких людина формує для себе природне право відповідно до своїх інтелігібельних та сенсибельних обдарувань. Пізніше настає реалізація як здійснення проєкту своїх вчинків, поведінки, необхідних для набуття духовних парадигм і матеріальних потреб. Між реалізацією природного права і реалізацією позитивного права є різниця: у першому розгортається природно-надприродне джерело, а в другому – воля законодавця. І те, і те є обов’язковим. Тільки природно-надприродне джерело спрямовується власними наративами, а воля законодавця – державними наративами. Обидва наративи незастраховані від антиномій. Тому антиномічна реалізація скеровується на два напрями – природне право і позитивне право. Більший інтерес становить перший напрям, який є оригінальний.

Антиномічна реалізація природного права означає, що існують суперечливі або протилежні інтерпретації додержання, виконання, використання або застосування природного права у різних контекстах або серед різних груп людей. Це може виникнути через розбіжності щодо того, як саме розуміти і реалізовувати природне право в різних ситуаціях.

Спершу внесемо ясність: як можна і чи є потреба реалізувати антиномічні норми? Чи така наукова думка є онтологічна? Вважаємо, що є три основні життєві позиції антиномічної реалізації природного права як свої інтелектуальні оцінки, про можливість вчинити певним способом, не вбачаючи у цьому злих (неонтологічних) намірів.

Зокрема, антиномічне додержання природного права означає, що практика нормативного життя може викликати внутрішнє протиріччя або конфлікт між різними уявленнями про те, що є правильним або неправильним, онтологічним або неонтологічним. Люди можуть мати різне тлумачення та розуміння природного права і відстоювати різні позиції щодо його додержання.

Ключові слова: природне право, онтологічна ментальність, синергетика, канонічне право.

Постановка проблем. Онтологічне мислення є способом розуміння світу на основі вивчення його сутностей природи та взаємозв’язків. Це спосіб мислення, який акцентує увагу на основних

принципах фундаментальних структур, і класифікація, що лежать в основі реальності. Реальність висвітлюють різні природничі та неприродничі науки. Звідси і ментальне право, насичене різними науковими дослідженнями, індивідуальностями, вже містить у собі антиномії. Але їх відсіює онтологічна реальність, настає час і більш розвинений людський інтелект приходить до справедливих буттєвостей.

Аналіз дослідження проблеми. Важливі питання, які стосуються цієї проблематики, досліджує чимало науковців та відомих людей. Серед них О. Кислашко [1], У. Сіданіч [1], П. Рабінович [3], А. Романова [4], І. Коваль [5] та інші.

Мета статті – дослідити антиномічну реалізацію природного права, синергетику права, яка ґрунтується на самоорганізації і самореалізації.

Виклад основного матеріалу. *Перша життєва позиція.* Становище людини у суспільному житті може бути нею усвідомлене або не усвідомлене. Вона чинить так, як велить її розум, розуміння ситуації. Згідно із ступенем інтелектуального розвитку цій людині видається, що вона творить добро, хоча насправді реалізовуються елементи зла.

Друга життєва позиція. Людина інтелектуально розвинена добре, але бракує знань чи практичного досвіду. Вона, в такому разі, коливається і неправильно зіставляє свої наміри з вимогою природних законів. Тобто їй видається, що правильними будуть декілька варіантів.

Третя життєва позиція. Людина *бездумно* виконує посадові інструкції, вимоги владних структур. У таких випадках панує думка: для беззаперечного виконання поставленого завдання всі методи добрі. Тобто беззаперечно реалізовується не тільки воля законодавця, а й імперативи керівника.

Всі три розглянуті життєві позиції (хоча насправді їх існує більше) відображають антиномічну реалізацію, враховуючи навіть деяку безвихідну ситуацію. Ця ситуація пов'язана *особистою оцінкою свободи дій і ступінню онтологічної ментальності.* Зокрема:

1. Антиномія виникає у кожній з цих позицій через нерозуміння змісту свободи дій у природному праві. Адже свобода дій людини не може бути абсолютною, вона відносна і пов'язана з обмеженнями, обов'язками, відповідальністю і увідповідальненням. Обмеження є справедливі і несправедливі. Вони пов'язані із дотриманням або порушенням прав людини, які у природному праві людина сама для себе встановлює. Права людини – це лише частина природного права, вони відображають буття й існування людини. Все, що не заборонено законом, людині дозволено і тут обмежень не має бути. Хоча людина сама має встановити, чи її дії будуть шкідливі суспільству і навіть Всесвіту, чи ні. Відповідно до цього вибудовується правова деонтологія як наука про внутрішні імперативи природного права, яка дає відповіді на наявність антиномій та реагування на них.

Свобода дій людини пов'язана із власними свідомими волевиявленнями, тобто із пам'яттю, що за все незаконне треба відповідати (рано чи пізно). При чому увідповідальнення – це метафізичне усвідомлення свого неонтологічного відношення до антиномійних свобідних дій. Тобто людина, хоча й наділена відповідними правами, але діяти і думати треба онтологічно.

2. В антиномічних ситуаціях значну роль відіграє (для їх розв'язання) ступінь онтологічної ментальності. Поняття ментальності не є просте питання. Воно багатогранне. До нього долучені різноманітні розуміння природного права: філософські, юридичні, моральні, культурні, політичні, ідеологічні та ін.

Треба виходити з того, що в людині закарбувалося, помістилось у свідомій і підсвідомій зоні щодо природного права.

Відповідь – однозначна: розуміння – індивідуальні, неоднакові, нешаблонні. Тому існує, напевно, незвичне ментальне право, яке ґрунтується на онтологічній ментальності (онтологічному мисленні).

Виходячи з різних ментальних життєвих позицій, активно розвивається синергетика права, яка ґрунтується на самоорганізації і самореалізації. Видається, що синергетика права ґрунтується на антиномія. Адже синергетика права – це наукова та методична галузь, яка вивчає взаємодію правових явищ та феноменів. Синергетика у цьому контексті пояснює, як правові системи, які складаються з багатьох частин, взаємодіють між собою та розвиваються.

Можна виділити деякі антиномії, які виникають у синергетиці права і характеризуються протистоянням, конфліктом між принципами та метою правової системи. Серед них:

1. *Індивідуальність і загальність*. Одні принципи права ставлять у фокусі інтереси окремих осіб, тоді як інші – загальні інтереси суспільства.

2. *Онтологічність і доонтологічність*. Взаємодіють природно-правові системи із штучно-правовими системами. Інакше кажучи, життя змушує позитивне право підкорятися природному праву. Тоді утворюється духовна синергетика, яка є онтологічною, оскільки ґрунтується на природно-надприродному праві, і фізична синергетика, яка є деонтологічною, оскільки ґрунтується на штучному праві.

3. *Духовність і матеріальність*. Одні норми права регулюють інтелектуально-почуттєву сферу, а інші – тілесно-поведінкову. Взаємодія цих сфер завжди породжує протиріччя. Надання переваги другої сфери над першою породжує штучну фізичну синергетику права, яка не може повноцінно функціонувати без духовної синергетики права.

4. *Нормативність і ненормативність*. В цьому випадку треба розглядати внутрішню і зовнішню антиномії. Перша із них регулюється волею людини для себе, друга – волею держави для людини. Правова синергетика існує окремо для нормативно внутрішньої і ненормативно зовнішньої системи. Наприклад, є такі енергетичні процеси, які продукують надприродні атракторні принципи любові, які пояснити інтелектуально неможливо, але вони нормативні у сфері надприродного права. Звідси випливає зовнішня антономія, що для позитивного права любов ненормативна.

5. *Добровільність і наказовість*. Добровільність як свобода вибору дії, почуття, думки гарантує природно-надприродне право. За порушення цієї добровільності настає як відповідальність, так і увідповідальнення, як у позамежовому просторі (почуття, думки), так і у межовому просторі (дії). Природне і надприродне право не має імперативних, наказових норм. Там існують лише рекомендаційні багатоматернативні норми. Цього не можна сказати про позитивне право, яке *переважно* є імперативним, наказовим.

6. *Принадність і ганебність*. Ці морально-антиморальні, чеснотно-античеснотні принципи супроводжують людину все життя. Вони створюють антиномії у синергетиці права загалом. Причому ні в позитивному, ні в природно-надприродному праві вони зазвичай прямо не зазначені. Людина часом не усвідомлює, що її дія, почуття чи думка може бути ганебною, антиномійною. Це залежить від ступеня власної онтологічної налаштованості.

7. *Добро і зло або корисність і шкідливість*. Ці антиномійні принципи двох систем (природно-надприродної і позитивної) є підсумковими. Суперечності, парадокси, протиріччя завжди виникають між державою і суспільством, між людиною і природою, між мікрокосмосом і макрокосмосом і т. ін. Це пояснюється тим, що добро, яке дає користь Всесвіту, інтенсивно зазнає нападів від зла, яке є шкідливе для всього. Зло руйнує всі без винятку правові системи Всесвіту. Ці руйнації не завжди є видимі, що потребує від людини постійної олюдненості.

Розглянувши основні антиномійні принципи в синергетиці права (позитивного і природно надприродного), можна висвітлити загальні тенденції антиномічної реалізації природного права.

Виходячи із трьох розглянутих миттєвих позицій та чотирьох форм реалізації права (додержання, виконання, використання, застосування), треба назвати ті тенденції у праві, які вказують на внутрішнє бажання діяти людині у природно-правовому просторі [1].

Зокрема, антиномічне додержання природного права означає, що практика нормативного життя може викликати внутрішнє протиріччя або конфлікт між різними уявленнями про те, що є

правильним або неправильним, онтологічним або неонтологічним. Люди можуть мати різне тлумачення та розуміння природного права і відстоювати різні позиції щодо його додержання.

Наприклад, одні можуть вважати, що природне право гарантує тільки основні права і свободи, а інші вважатимуть, ще й соціальні та економічні права. Такої розбіжності уникнути неможливо через багато альтернативну дію свобідної волі всіх людей, це є причиною всіх антиномій. Але в цьому головне полягає у тенденціях як намірах розв'язання проблем в онтологічному скеруванні.

Додержання вимог природного права, в якому люди створюють антиномії, потребує дотримуватися такого напряму розвитку правового явища, в якому дотримання природного закону здійснюється за внутрішньо притаманною йому логікою руху. Це ніби прихована природна суспільна тенденція, яка вимагає додержуватися внутрішніх і зовнішніх умов, які тільки вони можуть вивести правову ситуацію із антиномійності.

Звичайно, дія закону – тенденційна, з природними вимірами. Але що робити, якщо насправді у життєдіяльності людини одночасно діє кілька законів з багатьма антиноміями? Як тоді додержуватися природного права? Видається, що із всіх впливових на правову ситуацію законів потрібно визначити закономірність: з кожного закону вибрати ту тенденцію, яка забезпечує стійкий онтологічний рух і звести їх в одне ціле. Безперечно, що цього цілого гештальту і треба додержуватися.

Антиномічне виконання природного права означає, що в різних ситуаціях його виконання може мати суперечливий характер. З одного боку, все людство має природне право, яке визнано всіма міжнародними документами і конституціями, а з другого, виконання однієї із норм може обмежувати або порушувати іншу норму. Виникає така ситуація, коли виконання одних норм суперечить виконанню іншим нормам. У таких ситуаціях виникає конфлікт і треба знаходити збалансовані рішення, які задовольнили б обидві сторони.

Йдеться про те, як виконати антиномійну доктрину природного права. Для нього зазначимо, що правова доктрина – це зумовлена духовним та інтелектуальним розвитком, станом моральності та політико-правовою культурою суспільства цілісна і гармонійна система принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права і його розвитку, які виступають теоретичним стрижнем та концептуальною основою правотлумачної діяльності [2].

Виконання антиномій, які виникають у природному праві, є складним інтелектуальним завданням. Не всі норми можна виконати безперечно.

Потрібен пошук компромісів, розгляд конкретних обставин, треба звіряти їх з онтологічними нормами, з канонічним правом, органічними нормами суспільства тощо.

Для забезпечення гармонії і співжиття у суспільстві потрібно зосереджувати свою увагу на виконанні основних аспектів природного права, наприклад, любові. Інші аспекти (можливо, й конфлікти) мають знайти своє виконання в інший час, навіть не повною мірою. Антиномічні ситуації хоча й конфліктні, але не шкідливі, оскільки відстоюють певні інтереси і цінності окремих громадян. Безвихідних ситуацій не буває.

Часто у виконанні потрібно звернутися до певного тенденційного виміру. Тобто спершу виконувати деякі тенденції, а не реалізацію природного права в ідеальному, "чистому" вигляді. Все залежить від намагання допомогти ближній людині глибинно розібратися у складеній ситуації і з певним багажем мудрості зберегти логіку виконання інших аспектів природного права, які на даний час є конфліктними.

Антиномічне використання природного права пов'язане з певним споживанням, корисною метою для задоволення своїх онтологічних правових потреб. Це стосується здебільшого тих випадків, коли виникає потреба виправдання, обґрунтування, відстоювання різних дій чи позицій. Особливо, коли панують різні тлумачення та підходи до природного права. Така ситуація виникає найчастіше тоді, коли потрібно обґрунтувати або визнати протилежні чи суперечливі політичні, господарські, юридичні, релігійні, етнічні позиції. Різні інтерпретації природного права, та і самої правової ситуації утворюють парадоксальне становище. Але до поняття "використання" потрібно підійти як до добровільного, не імперативного споживання природних норм.

Людина створила багатоальтернативне природне право для того, щоб налагодити життєдіяльний процес на землі. Для того потрібна дія за значенням, що потребує втілення природних, позитивних, моральних норм для вибудовування необхідних онтологічних технологій. Ці технології є органічним творінням людини з власними правилами, порядками, умовами використання з метою досягнення поставленої собою мети.

Процес використання природного права людиною є складним з багатьох причин. Річ у тому, що природне право є антиномійне. Потрібно вибрати із правових антиномій (які проявляють себе синергетично) ті, які вивели б людину зі стану пошуку, своєрідного блукання, можливої духовної окупації, уярмлення, диктату чужої волі, недопущення попередніх помилок тощо. Тоді людина впроваджує, імплементує ті природно-правові норми у своє життя, щоб набути онтологічного стану, антропологічної мети, духовно-природних плодів та інших чинників для виконання своїх онтологічних обов'язків. Вживаючи природно-правові норми з урахуванням їх антиномічності, людина виходить на рівень синергетичної керованості. Утримання правового метарівня здійснюється завдяки метаметодологічному використанню, онтологічним засадам для онтологічного прийняття рішень виконувати присуди природи, суспільства, держави, виваженої правової політики [3].

Висновки. Отже, антиномічне використання природного права потребує мудрої необхідності здійснення життєдіяльного процесу.

Антиномічне застосування природного права відбувається тоді, коли різні сторони спору використовують конфліктувальні аргументи на підтримку своїх позицій. Адже природне право містить також і суб'єктивне припущення про існування вічних і незмінних природно-надприродних законів. Той самий суб'єктивізм і формує один з варіантів природного права, який і буде застосовуватися у спірних питаннях.

Зрозуміло, що антиномічне застосування природного права означає використання різних правових теорій під час розгляду конкретної правової ситуації залежно від обставин і мети, якої треба досягнути. Таке застосування природного права може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивні наслідки випливатимуть із спеціальної методики застосування природного права.

Антиномічна методика природного права містить протиріччя та конфлікти в самих основах цього права. Така методика допускає існування різних поглядів та інтерпретаційну основу здорового глузду, справедливості та розуму. Щоб застосувати антиномічне природне право, доцільно дотримуватися складної програми дій, яка випливає, принаймні із математичної логіки, природознавства, канонічного права та правової деонтології.

Така ситуація складається з того, що антиномічне природне право – це концепція, яка висуває ідею, що в природному праві є деяка розбіжність між протилежними принципами і цінностями. Тому для кожного окремого випадку потрібно застосовувати відповідну методику. Так чи інакше вона містить детальний аналіз антиномічної ситуації, з'ясування мети кожної детермінанти, кожної тенденції. Адже у природному праві можуть бути різні визначники мети. Для застосування на практиці природного права потрібна онтологічна мета, або хоча б її тенденції, прагнення, прямування. У протилежному разі, природне право проблеми не розв'яже, а, навпаки, народить нову антиномію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кислашко О. П., Сіданіч У. Л. Християнські чесноти особистості: навч. посіб. Київ: Духовна вісь, 2017. 448 с.

2. Канонічне право: навч. посіб. / укл. свящ. М. Лагодич. Чернівці: Вид-во Чернівецького нац. ун-ту, 2010. 400 с.

3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

4. Романова А. С. Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельні і сенсибельні виміри: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Львів, 2016. 40 с.

5. Коваль І. М. Філософія ментального права: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2018. 196 с.

REFERENCES

1. Kyslashko, O. P., Sidanich, U. L. ***Khrystyianski chesnoty osobystosti*** [Christian virtues of the personality]: navch. posib. Kyiv: Dukhovna vis, 2017. 448 p.

2. ***Kanonichne pravo*** [Canon law]: navch. posib. / ukl. sviashch. M. Lahodych. Chernivtsi: Vyd-vo Chernivetskoho nats. un-tu, 2010. 400 p.

3. Rabinovych, P. M. ***Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy*** [Fundamentals of general theory of law and state] Kyiv: Atika, 2001. 176 p.

4. Romanova, A. S**.** ***Liudyna u pryrodno-pravovomu prostori: intelihibelni i sensybelni vymiry*** [Man in the natural and legal space: intellectual and sensible dimensions]: avtoref. dys. … d-ra yuryd. nauk. Lviv, 2016. 40 p.

5. Koval, I. M. ***Philosophy of mental law:*** a monograph. Lviv: Liga-Press, 2018. 196 p.

Дата надходженн статті: 29.07.2024 р.

Stepan SLYVKA
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Professor of the Theory of Law
and Constitutionalism Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
stepan.s.slyvka@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-1683-4363

ANTINOMIC IMPLEMENTATION OF NATURAL LAW

Each person plans something, designs and tries to implement this program into practical life activities. Of course, not everything planned becomes real, and sometimes things are implemented that were not thoroughly thought about. In the philosophy of law, of particular interest is the completeness and quality of the implementation of natural laws, on the basis of which a person forms natural law for himself according to his intelligible and sensitive endowments. Then comes realization as the implementation of the project of one's actions and behavior, necessary for the acquisition of spiritual paradigms and material needs. There is a difference between the implementation of natural law and the implementation of positive law.

In the first case, a natural-supernatural source unfolds, and in the second, the will of the legislator. Both are mandatory. Only the natural-supernatural source is guided by its own narratives, and the will of the legislator – by state narratives. Both narratives are not immune to antinomies. Therefore, antinomic realization is directed in two directions – natural law and positive law. Of greater interest is the first direction, which is original.

Antinomic implementation of natural law means that there are conflicting or opposing interpretations of the observance, implementation, use or application of natural law in different contexts or among different groups of people. This may arise due to differences in how exactly to understand and implement natural law in different situations.

First, let's make it clear: how can and is there a need to implement antinomic norms? Is such scientific thought ontological? We believe that there are three main life positions of the antinomic realization of natural law as one's intellectual evaluations, about the possibility of acting in a certain way, not seeing evil (non-ontological) intentions in this.

Keywords: natural law, ontological mentality, synergetics, canonical law.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 347.4

Ярослав СМОЛИН
Національний університет “Львівська політехніка”,
асистент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти, к. ю. н.
yaroslav.v.smolyn@lpnu.ua
ORCID: 0009-0008-7848-841X

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЗАБЕЗПЕЧУВАЛЬНОЇ УСТУПКИ ПРАВА ГРОШОВОЇ ВИМОГИ ЗА ДОГОВОРОМ ФАКТОРИНГУ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.227

© Смолин Я., 2024

Стаття присвячена аналізу відносин сторін за договором факторингу та забезпеченню виконання зобов’язання клієнта перед фактором уступкою права грошової вимоги. В статті проаналізовано зобов’язання клієнта перед фактором з уступки права грошової вимоги за договором факторингу. На підставі дослідження конструкції договору факторингу визначається зміст основного зобов’язання клієнта перед фактором за умовами договору. Аналізується уступка права грошової вимоги в порядку виконання основного та акцесорного зобов’язань клієнта перед фактором. З’ясовуються їх співвідношення. Наводяться підходи науковців до обґрунтування забезпечення виконання зобов’язань за договором факторингу уступкою права грошової вимоги, її значення та доцільність застосування у факторингових відносинах. З’ясовуються особливості та характеристики уступки права грошової вимоги як різновиду забезпечення виконання зобов’язань клієнта перед фактором. Висувається теза про доцільність розмежування уступок прав грошових вимог, які здійснюються в порядку виконання основного та акцесорного зобов’язань. Обґрунтовується доцільність забезпечення виконання зобов’язань клієнта перед фактором реальним, індивідуально визначеним правом грошової вимоги, строк виконання якого настав, оскільки в такому разі створюються гарантії захисту інтересів фактора у разі порушення клієнтом взятих на себе зобов’язань. Вивчається відповідність критеріїв формалізації законодавцем забезпечувальної уступки права грошової вимоги ознакам акцесорного зобов’язання. Досліджується характер зобов’язань, які виникають між фактором та клієнтом під час проведення забезпечувальної уступки права грошової вимоги та її реалізації фактором. На підставі цього наводяться висновки щодо правової природи відносин, які виникають між фактором і клієнтом під час реалізації забезпечувальної уступки права грошової вимоги, яким притаманний посередницький характер, недосконалості забезпечувального механізму виконання зобов’язань за договором уступкою права грошової вимоги.

Ключові слова: факторинг, уступка права грошової вимоги, цесія, забезпечення, акцесорні зобов’язання.

Постановка проблеми. Розвиток ринкової економіки зумовлює активний пошук суб’єктами господарювання ефективних джерел фінансування та поповнення обігових коштів. У зв’язку з

наведеним, зростає потреба у запровадженні ефективних засобів фінансування підприємницької діяльності, а відтак – забезпеченні їх належної правової регламентації, яка б відповідала потребам комерційної практики. До таких засобів фінансування, які активно використовуються у підприємницькій діяльності, належить факторинг. Застосування факторингу як нового розрахунково-платіжного інструменту фінансування підприємницької діяльності передбачає підвищення оборотоздатності обігового капіталу, покриття касових розривів [1; 2]. Більша ефективність факторингу, порівняно з іншими засобами фінансування, зумовила активне поширення останнього на ринку фінансових послуг, а відтак – збільшення обсягу факторингових послуг у підприємницькій діяльності. Факторинг є другою за обсягом фінансовою послугою на ринку небанківських фінансових послуг України [3].

В цих умовах питання правового регулювання факторингових операцій, як приватно-правового інституту договірного права, набуває особливої актуальності. З метою пошуку оптимальних шляхів правового регулювання факторингу, як різновиду фінансової послуги, законодавцем вживаються заходи з вдосконалення умов та порядку надання факторингових послуг, дозвільної системи у сфері надання фінансових послуг тощо. Прикладом цього є прийняття Закону України "Про фінансові послуги та фінансові компанії" [4]. Судова практика у сфері факторингу перебуває у пошуку напрямів розв'язання проблематики правової природи договору факторингу, критеріїв розмежування факторингу з іншими договірними конструкціями. Отже, вітчизняна правова система перебуває в процесі встановлення оптимального механізму правового регулювання факторингових операцій. Зазначені особливості розвитку правотворчої та судової практик зумовлюють поглиблення наукових розробок у сфері факторингу. Зростає число публікацій та наукових праць, присвячених договору факторингу, аналізу судової практики та підходів до наукового обґрунтування правової природи договору факторингу. Наведена сфера наукових досліджень набуває дедалі більшої актуальності.

Аналіз дослідження проблеми. Дослідженню приватно-правового регулювання факторингових операцій присвячені праці низки як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед яких І. А. Безклубий, С. М. Бервено, В. В. Луць, А. В. Токунова, Н. В. Тараба, Н. М. Внукова, А. С. Комаров, А. Ердилевський, А. А. Приходько, Я. О. Чапічадзе, Є. В. Склеповий, М. Е. Бурова, Ф. Феррарі, Ф. Селінджер, Г. Фосатті та інші.

Своєю чергою сьогодні немає цілісних досліджень, присвячених забезпечувальній уступці права грошової вимоги під час здійснення факторингових операцій. Питання забезпечення виконання зобов'язань за договором факторингу уступкою права грошової вимоги комплексно не досліджувалися у науковій літературі. З огляду на це та враховуючи актуальність факторингу у підприємницькій практиці, дослідження акцесорних зобов'язань з уступки права грошової вимоги у факторингових відносинах набуває особливої актуальності.

Метою цієї статті є аналіз відносин, які виникають під час здійснення забезпечувальної уступки права грошової вимоги у структурі факторингових відносин, дослідження характеру юридичних зв'язків між сторонами при уступці права грошової вимоги в порядку забезпечення виконання клієнтом взятих на себе зобов'язань за договором факторингу, порівняння уступок прав грошових вимог, що здійснюються під час виконання основного та акцесорного зобов'язань, з'ясування природи забезпечувальної уступки права грошової вимоги.

Виклад основного матеріалу. Факторинг є порівняно новим інститутом договірних зобов'язань, врегульований вітчизняним законодавцем. З прийняттям Цивільного кодексу України (Закон України від 16 січня 2003 року за № 435-IV) та Господарського кодексу (Закон України від 16 січня 2003 року за № 436-IV) [5; 6], факторинг вперше виділений в окремий різновид договірних зобов'язань в системі договірних відносин та цілісно врегульований актами цивільного законодавства.

Отже, законодавець закріпив конструкцію договору факторингу, завдяки якій факторингові відносини набули відповідної правової формалізації у положеннях чинного законодавства.

Відповідно до ч. 1 ст. 1077 Цивільного кодексу України та ст. 350 Господарського кодексу України за договором факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги) одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату (у будь-який передбачений договором спосіб), а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника) [5; 6]. Частина 1 ст. 1077 ЦК України також передбачає, що клієнт може відступити факторові свою грошову вимогу до боржника з метою забезпечення виконання зобов'язання клієнта перед фактором [5]. Згідно з ч. 2 ст. 1077 ЦК України, зобов'язання фактора за договором факторингу може також передбачати надання клієнтові послуг, пов'язаних із грошовою вимогою, право якої він відступає [5].

В науковій літературі трапляються різні погляди стосовно правової природи договору факторингу. За словами В. В. Луця, договір факторингу – це складна конструкція, що може містити елементи позики, кредиту, депозиту, оплатного надання фінансових послуг тощо [7, с. 324]. За словами Я. О. Чапічадзе, договору факторингу притаманні ознаки договорів кредитування, страхування, застави. Автор також доходить висновку про те, що факторинг є різновидом торгово-комісійної операції, фінансування та цесії [8, с. 7]. Не вдаючись у деталі наукової дискусії з приводу правової природи договору факторингу, беззаперечним є той факт, що конструкція договору факторингу містить в своїй основі складну структуру, оскільки поєднує у собі декілька правочинів, які спостерігаються під час проведення факторингових операцій.

В практиці розрізняють факторинг старої лінії (old style factoring), який передбачає повне обслуговування клієнта, надання послуг з фінансування клієнта, пред'явлення до сплати грошових вимог, захист від неплатежів, надання гарантій його отримання, ведення бухгалтерського обліку. Цей різновид факторингових операцій притаманний американській моделі факторингових відносин. Своєю чергою поширення факторингу на Європейський континент зумовило появу неповного факторингу, що передбачає надання фактором постачальникові певних послуг з наведених, з обов'язковим фінансуванням постачальника [9, с. 40]. З огляду на це, конструкція договору факторингу побудована вітчизняним законодавцем за європейською моделлю. Водночас у правотворчу практику втілений методологічний підхід до визначення факторингу, як "фінансування під уступку права грошової вимоги". Така концепція договору факторингу є вузькоспеціалізованою та передбачає надання фактором клієнту в обов'язковому порядку послуги з фінансування. Водночас зворотнім зобов'язальні відносини клієнта перед фактором передбачають уступку права грошової вимоги. Зі змісту положень ч.1 ст. 1077 ЦК України та ст. 350 ГК України [5; 6] випливає, що уступка права грошової вимоги клієнтом фактору в обов'язковому порядку спостерігається під час здійснення факторингових операцій.

Наведене також випливає із положень Конвенції УНІДРУА "Про міжнародний факторинг" 1988 р., за яким фактор надає постачальнику принаймні дві з послуг, які визначені цією Конвенцією в обмін на набуття прав грошових вимог від постачальника. Аналізуючи юридичний склад конструкції договору міжнародного факторингу, Н. В. Тараба зазначає, що цивільно-правові властивості цього договору передбачають наявність уступки права грошової вимоги та хоча б двох функцій фактора, визначених конвенцією як обов'язкові [11, с. 127]. Своєю чергою, на думку Н. В. Тараби, "надання фактором послуг постачальникові здійснюється на безповоротній основі. Останні не підлягають безпосередньому поверненню факторові. В обмін на надані послуги постачальник зобов'язаний передати факторові інші блага майнового характеру, а саме – права грошових вимог. Останні компенсують вартість наданих фактором послуг. З іншого боку, передача прав грошових вимог за договором факторингу передбачає відсутність заборгованості постачальника перед фактором" [11, с. 128].

Основна маса положень глави 73 ЦК України та Конвенції УНІДРУА "Про міжнародний факторинг" 1988 р. присвячена саме уступці права грошової вимоги. Уступка права грошової вимоги

може бути реальною (клієнт передає факторові відповідне право), чи консенсуальною (клієнт зобов'язується уступити факторові право грошової вимоги в подальшому). В обмін на фінансування та надання супутніх послуг фактором клієнт уступає останньому права грошових вимог до боржника. Наведене дає достатні підстави вважати, що обов'язковим кваліфікувальним елементом конструкції договору факторингу як міжнародного, так і внутрінаціонального є уступка права грошової вимоги постачальником (клієнтом) факторові.

Зі змісту ч. 1 ст. 1077 ЦК України випливає, що фактор передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату (у будь-який передбачений договором спосіб) [5]. Аналізуючи зміст зобов'язання фактора з фінансування, Велика палата Верховного Суду у п. 6.18 Постанови від 08.11.2023 р., яка прийнята у судовій справі за № 206/4841/20, зазначила, що за договором факторингу фактором має надаватися фінансова послуга, яка полягає в наданні коштів у позику, в тому числі і на умовах фінансового кредиту (пункт 6 частини першої статті 4 Закону № 2664-III), тобто грошові кошти мають передаватися клієнтові у розпорядження, і клієнт має сплатити фактору за відповідну послугу з фінансування (надання позики або кредиту) [12]. Отже, зазначене дає достатні підстави вважати, що конструкція договору факторингу, яка визначена ч. 1 ст. 1077 ЦК України, побудована за моделлю грошово-кредитного зобов'язання, що передбачає здійснення фактором фінансування клієнта у формі надання позики чи кредиту.

У п. 63 Постанови Великої палати Верховного Суду від 11.09. 2018 р., яка прийнята у справі за № 909/968/16 та у п. 6.20 Постанови Великої палати Верховного Суду від 08.11.2023 р., яка прийнята у судовій справі за № 206/4841/20, передбачено, що сама грошова вимога, передана клієнтом фактору, не може розглядатись як плата за надану останнім фінансову послугу [12; 13]. Отже, саме право грошової вимоги, яке уступлено клієнтом факторові, спрямоване на покриття коштів, що передані фактором клієнту у розпорядження фактором. Вказане засвідчує, що самі кошти надаються фактором клієнту на безповоротній основі.

Своєю чергою абз. 2 ч. 1 ст. 1077 ЦК України передбачає, що клієнт може відступити факторові свою грошову вимогу до боржника з метою забезпечення виконання зобов'язання клієнта перед фактором [5]. Отже, законодавець передбачає поряд з уступкою права грошової вимоги за договором факторингу в порядку виконання основного зобов'язання клієнта перед фактором також уступку, що має забезпечувальний характер. Остання покликана забезпечити зобов'язання клієнта перед фактором за договором факторингу. За словами Р. Ю. Ханик-Посполітак, зазначене положення не протирічить загальній концепції способів забезпечення виконання зобов'язань, оскільки новий ЦК України не містить вичерпного переліку способів забезпечення виконання зобов'язань [14, с. 11]. І. Й. Пучковська зазначає, що серед "інших" видів забезпечення можуть застосовуватися також забезпечувальна цесія, факторинг [15, с. 29].

Аналізуючи практичність застосування забезпечувальної уступки у факторингових відносинах, К. В. Коломієць зазначає, що саме наявність норми, закріпленої у абз. 2 ч. 1 ст. 1077 ЦК України, викликає величезну кількість спорів про необхідність використання факторингу, оскільки в практичній сфері давно і активно використовується договір застави. Крім того, ця правова норма ставить під сумнів існування основної функції факторингу – фінансування, оскільки факторинг – це саме фінансування, а не вид забезпечення виконання зобов'язання. Такі міркування дають змогу вести мову про необхідність вилучення зазначеної норми (абз. 2 ч. 1 ст. 1077), яка тлумачить факторинг як вид забезпечення виконання зобов'язань [16, ст. 178]. З таким твердженням важко не погодитись. Зміст конструкції договору факторингу та забезпечувальної уступки права грошової вимоги мають різну цільову спрямованість. Своєю чергою факторинг можна віднести до забезпечувальних видів забезпечення виконання зобов'язань, лише з певною долею умовності, оскільки не кожну факторингову операцію (беручи їх варіативність, яка трапляється у комерційній практиці), можна віднести до забезпечувальних правочинів. Забезпечувальний характер факторингу, як різновиду зобов'язань, притаманний гарантійному факторингу. Однак положеннями чинного

законодавства України такий різновид факторингу не передбачений та не врегульований. Отже, з впевненістю можна констатувати, що про факторинг як різновид забезпечення виконання зобов'язань можна вести мову лише, як про певний зріз факторингових відносин, що загалом не описує усю різноманітність факторингових відносин як різновиду приватно-правових зобов'язань.

Відповідно до ч. 2 ст. 546 ЦК України, договором, або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання [5]. Беззаперечним є той факт, що забезпечувальна уступка права грошової, передбачена ст. 1077 ЦК України, має інституційний характер, оскільки спрямована лише на належне виконання стороною взятих на себе зобов'язань за договором факторингу. Наведене випливає з розміщення положень про забезпечувальну уступку у структурі нормативного тексту Цивільного кодексу України, його належності до глави 73 цього кодексу та закріпленні саме у ст. 1077 ЦК України, що врегульовують конструкцію договору факторингу.

В науковій літературі висловлюється думка про те, що забезпечувальна уступка права грошової вимоги спрямована на забезпечення виконання зобов'язання клієнта перед фактором з повернення суми коштів, яка передана фактором у розпорядження клієнта [17, с. 98]. Отже, завдяки уступці права грошової вимоги в порядку забезпечення створюватимуться гарантії захисту інтересів фактора з повернення клієнтом факторові суми коштів, яка передана фактором у порядку фінансування (шляхом надання коштів у позику, чи кредит). Однак з такою думкою важко погодитись. Відповідно до зазначеного підходу, договором факторингу зводитиметься до різновиду грошово-кредитного зобов'язання, який забезпечений уступкою права грошової вимоги. В такому разі втрачатиметься зміст виокремлювати окремий різновид поіменованих зобов'язальних відносин, присвячених договору факторингу. Основана маса відповідних норм права зводитиметься до врегулювання уступки права грошової вимоги, яка здійснюватиметься в порядку забезпечення виконання грошових зобов'язань з повернення суми коштів, переданої в порядку фінансування, проведення оплати за надані послуги. Водночас конструкція договору факторингу втрачатиме свій зміст, як різновид поіменованих договірних зобов'язань. Наведений підхід не відповідає реаліям правового регулювання у сфері факторингу на національному рівні.

Своєю чергою зміст правотворчої та правозастосовчої практик спрямований на те, щоб виокремити факторингові відносини в окремий різновид зобов'язальних правовідносин, при якому фінансування не зводиться до надання фактором клієнту позики, чи кредиту. Зі змісту конструкції договору факторингу, закріпленої законодавством України, випливає, що призначенням факторингу є забезпечення фінансування фактором клієнта в покриття дебіторської заборгованості, яка виникає у його підприємницькій практиці (та містить як наявні права грошових вимог, так і ті з них, що виникнуть в майбутньому), а також можливості надання супутніх фінансових послуг, з цим пов'язаних. Фінансування фактором клієнта, хоча і здійснюється за плату, проте на безповоротній основі. Саме в цьому вбачається юридична сутність конструкції договору факторингу, закріпленої національним законодавцем. Жодне із положень глави 73 ЦК України, чи ст. 350 ГК України не передбачають обов'язку клієнта з повернення суми коштів клієнтом факторові, яка передана за договором факторингу в порядку фінансування. Своєю чергою можливість існування забезпечувальної уступки права грошової вимоги не змінює зобов'язальних відносин між сторонами, які закріплені конструкцією договору факторингу, при якому змістом основного зобов'язання клієнта перед фактором за договором факторингу є, власне, уступка права грошової вимоги. З огляду на це, уступка права грошової вимоги в порядку виконання клієнтом основного зобов'язання за договором факторингу здійснюється в обов'язковому порядку. Жодної альтернативи цьому не передбачено ні положеннями абз. 1 ч. 1 ст. 1077 ЦК України, ні ч. 1 ст. 350 ГК України.

Зі змісту абз. 1 ч. 1 ст. 1077 ЦК України випливає, що уступка права грошової вимоги компенсує повернення факторові суми коштів, даної ним у розпорядження клієнта у порядку фінансування. Зазначене підтверджується вищевикладеними позиціями Великої палати Верховного Суду. Отже, враховуючи ці підходи судової практики до визнання факторингу та трактування сутності послуги з фінансування фактором клієнта, забезпечувальна уступка права грошової вимоги

спрямована на гарантування покриття зобов'язання клієнта з оплати послуг фактора з фінансування. Сплата клієнтом факторові плати за послуги з фінансування належить до основних зобов'язань клієнта перед фактором. Водночас такого зобов'язання у клієнта немає під час здійснення купівлі фактором у клієнта права грошової вимоги (ч. 1 ст. 1084 ЦК України).

Однак відкритим залишається питання про можливість забезпечення виконання зобов'язання клієнта за договором факторингу основного зобов'язання з уступки права грошової вимоги і іншою, забезпечувальною уступкою права грошової вимоги. Теоретично, така можливість існує, оскільки клієнт відповідає перед фактором за дійсність грошової вимоги, право якої відступається, якщо інше не встановлено договором факторингу (ч. 1 ст. 1081 ЦК України). Отже, з метою стимулювання фактором кредитора до передання йому реального права грошової вимоги, а також схиляння клієнта до належного виконання зобов'язання перед боржником для уникнення випадків виникнення дефектних прав грошової вимоги у подальшому можливим є передання права грошової вимоги клієнтом фактору з метою забезпечення виконання основного зобов'язання.

Під способами забезпечення виконання зобов'язань у науковій літературі розуміють сукупність заходів забезпечувального характеру, за допомогою яких сторони цивільно-правових відносин впливають одна на одну з метою належного виконання боржником передбаченого договором обов'язку під загрозою вчинення певних дій, які зумовлять настання негативних наслідків, та створення для кредитора додаткових гарантій виконання зобов'язання [18, с. 229]. Отже, завдяки забезпеченню виконання зобов'язань мінімізуються ризики кредитора, захищаються його інтереси у зобов'язальних відносинах. Серед особливостей забезпечувальних зобов'язань науковці виділяють такі: останні надають кредитору додаткові можливості отримати належне йому за зобов'язанням; акцесорний характер таких зобов'язань (останні відповідають основному, недійсність забезпечувального зобов'язання тягне за собою недійсність основного, сплив строків давності до основного зобов'язання тягне за собою також і сплив строків давності до забезпечувального); такі зобов'язання передбачають настання певних майнових наслідків у разі неспроможності боржника [14, с. 9; 18, с. 26]. Підсумовуючи наведене, забезпечувальна уступка права грошової вимоги має йти за основним зобов'язанням клієнта перед фактором. Порушення основного зобов'язання клієнта перед фактором зумовлюватиме настання негативних майнових наслідків для боржника (клієнта).

Зі змісту положень ст. 1077 ЦК випливає, що хоча мета законодавця – надати такій уступці додатковий (акцесорний) характер, однак забезпечувальна уступка права грошової вимоги є частиною зобов'язань клієнта перед фактором за договором факторингу, а відтак – правовою основою виникнення такого забезпечувального зобов'язання є саме договір факторингу. Забезпечувальну уступку права грошової вимоги за договором факторингу треба відносити до різновиду речово-правових видів забезпечення виконання зобов'язань, оскільки остання спричинює набуття фактором майна у формі права вимоги зобов'язального характеру до боржника – клієнта. Специфікою юридичної конструкції забезпечувальної уступки права грошової вимоги за договором факторингу також є те, що фактор у порядку такого забезпечення набуває майно, а саме – право грошової вимоги у кредитора з метою можливої її примусової реалізації у разі порушення клієнтом основного зобов'язання та пред'явлення до сплати. Забезпечувальна уступка права грошової вимоги за договором факторингу не належить до способів забезпечення виконання зобов'язань, які передбачають покладення на особу, зобов'язання якої забезпечується відповідною уступкою, мір юридичної відповідальності.

Так само, відкритим залишається питання про співвідношення основного зобов'язання клієнта перед фактором із забезпечувальним. Чинним законодавством не визначено додаткових критеріїв розмежування уступки права грошової вимоги в порядку забезпечення від уступки права грошової вимоги в порядку виконання основного зобов'язання. Природа зазначених уступок в порядку виконання основного та акцесорного зобов'язань свідчать, що такі не повинні співвідноситись між собою. В іншому разі, це призведе до незастосовуваності таких уступок та порушення механізму правового регулювання у цій сфері правовідносин. Отже, у договорі факторингу відповідні права

грошових вимог повинні бути достатньо ідентифікованими для відмежування права грошової вимоги, яке уступається клієнтом факторові в порядку виконання основного зобов'язання, від забезпечувальної уступки права грошової вимоги. Завдяки ідентифікації таких прав грошових вимог у положеннях договору можна з впевненістю констатувати факт досягнення домовленостей між сторонами за договором факторингу щодо предмета як договору факторингу, так і предмета, який уступається факторові в порядку забезпечення. Такі особливості можуть бути досягнутими шляхом як зазначення конкретних правових підстав виникнення прав грошових вимог (договорів), що уступаються, так і конкретних контрагентів, права грошових вимог до яких уступаються клієнтом факторові, чи інших відмінних ознак прав грошових вимог, які уступаються за договором факторингу залежно від призначення самої уступки права грошової вимоги та/або будь-яким іншим способом.

Неврегульованим у чинному законодавстві залишається питання щодо можливості уступки майбутнього права грошової вимоги в порядку забезпечення. Частина 1 ст. 1078 ЦК України передбачає, що предметом договору факторингу може бути право грошової вимоги, строк платежу за якою настав (наявна вимога), а також право вимоги, яке виникне в майбутньому (майбутня вимога) [5]. Однак зі змісту зазначеного вище положення випливає, що його регулятивна дія спрямована на врегулювання прав грошових вимог, які можуть уступатись фактору в порядку виконання клієнтом основного зобов'язання перед фактором. На перший погляд, можливість застосування до забезпечувальної уступки положень ст. 1078 ЦК України, за аналогією, не виключена. Своєю чергою реалізація забезпечення виконання зобов'язань клієнта перед фактором уступкою права грошової вимоги, що виникне в майбутньому, матиме наслідком забезпечення виконання основного зобов'язання правом вимоги, якого, фактично, не існує на момент укладення відповідного забезпечувального правочину за договором факторингу та/або в момент здійснення такої уступки. Своєю чергою, способи забезпечення зобов'язань передбачають гарантований захист кредитора, що досягається за рахунок забезпечувального джерела – певного майна або обов'язку третьої особи перед кредитором [15, с. 1]. Своєю чергою право грошової вимоги, яке виникне в майбутньому, створює гіпотетичну, а не реальну можливість захисту інтересів кредитора (фактора). З огляду на це вважаю, що гарантії захисту інтересів фактора при забезпечувальній уступці права грошової вимоги можуть створюватись у разі уступки дійсного, індивідуально визначеного права грошової вимоги, строк виконання якого настав. Саме уступка такого права грошової вимоги по-справжньому стимулюватиме боржника у виконанні взятого на себе зобов'язання перед фактором.

Уступка права грошової вимоги (цесія) передбачає собою договірну передачу зобов'язальних вимог первинного кредитора (цедента) новому кредитору (цесіонарію) [19, с. 11]. Уступку права грошової вимоги (цесію) розглядають як юридичний механізм, що слугує досягненню юридичного наслідку у вигляді переходу права вимоги (заміни кредитора у зобов'язанні), в рамках здійснення цесії [20, с. 206]. Вихідними умовами здійснення переходу є наявність в особи суб'єктивного цивільного права вимоги. Отже, право вимоги, що входить до змісту одного відносного цивільного правовідношення, включається в інше наявне або новосформоване правовідношення як об'єкта, який підлягає передачі і при цьому не виходить зі змісту першого [20, с. 206]. Підсумовуючи наведене, уступка права грошової вимоги передбачає набуття новим кредитором суб'єктивного права грошової вимоги попереднього кредитора до боржника у зобов'язанні, права грошової вимоги за яким уступається. За твердженнями Я. В. Погребняка, цесія являє собою загальну модельну юридичну схему переходу суб'єктивного цивільного права вимоги, концептуальну модель його трансферу [20, с. 206]. Завдяки зазначеному техніко-юридичному механізму забезпечується відчуження суб'єктивного права грошової вимоги належної попередньому кредитору у зобов'язанні, юридичною формою зовнішнього вираження яких можуть виступати договори дарування, міни, купівлі-продажу. Додатковим підтвердженням цього виступає положення ч. 3 ст. 656 ЦК України, відповідно до якого до договору купівлі-продажу права вимоги застосовуються положення про відступлення права вимоги, якщо інше не встановлено договором або законом [5].

У випадку уступки права грошової вимоги в порядку забезпечення, така уступка повинна відповідати вимогам, передбаченим чинним законодавством України до забезпечувального правочину, оскільки основне її призначення – забезпечення належного виконання стороною взятого на себе основного зобов'язання. Під час реалізації забезпечення кредитор отримує виконання порушеного боржником зобов'язання або від третьої особи (поручителя, гаранта), або завдяки зверненню стягнення на заставлене чи притримуване майно [15, с. 26]. Сутністю способів захисту, що мають забезпечувальне джерело, є їх акцесорність, яка встановлена на випадок можливого порушення договору. Саме тому забезпечення не можуть існувати самостійно без основного зобов'язання. Такі зобов'язання поділяють долю останнього, зокрема, у разі недійсності та припинення забезпеченого зобов'язання таке зобов'язання не може бути порушене у майбутньому [15, с. 28]. Отже, у разі порушення клієнтом взятого на себе за договором основного зобов'язання, кредитор – фактор вправі отримати виконання завдяки зверненню до реалізації уступленого йому забезпечувального права грошової вимоги. Відповідно фактор вправі реалізувати уступлене йому право грошової вимоги у порядку забезпечення, у разі порушення основного зобов'язання клієнтом перед фактором. При цьому, у разі припинення основного зобов'язання клієнта перед фактором, зокрема, у разі його виконання клієнтом перед фактором повним обсягом, забезпечувальне зобов'язання також мало б припинитися. Саме це повинно виступати основним призначенням забезпечувальної уступки права грошової вимоги як різновиду способу забезпечення виконання зобов'язання.

Законодавець врегульовує порядок реалізації уступленого факторові клієнтом права грошової вимоги в порядку забезпечення. Частина 2 ст. 1084 ЦК України передбачає, що якщо відступлення права грошової вимоги факторові здійснюється з метою забезпечення виконання зобов'язання клієнта перед фактором, фактор зобов'язаний надати клієнтові звіт і передати суму, що перевищує суму боргу клієнта, який забезпечений відступленням права грошової вимоги, якщо інше не встановлено договором факторингу. Водночас, якщо сума, одержана фактором від боржника, виявилася меншою від суми боргу клієнта перед фактором, який забезпечений відступленням права вимоги, клієнт зобов'язаний сплатити факторові залишок боргу [5]. За твердженням О. О. Кота, подальша доля майна, яке передане в порядку забезпечення, аналогічна майну, яке передається в заставу – фактор отримує задоволення за рахунок одержаного за такою вимогою [19, с. 767]. Однак таке твердження матиме право на існування у разі реалізації забезпечувального зобов'язання (як наслідок порушення клієнтом основного зобов'язання перед фактором).

Відповідно до ч. 1. ст. 593 ЦК України та ст. 28 Закону України "Про заставу", право застави припиняється у разі припинення зобов'язання, забезпеченого заставою [5; 22]. Правовий режим забезпечувальної уступки права грошової вимоги є дещо іншим. Законодавець не визначає припинення такого забезпечення виконанням клієнтом основного зобов'язання перед фактором, ні можливості повернення сторін у зобов'язальному правовідношенні у попередній стан у разі виконання клієнтом такого забезпеченого зобов'язання факторові належно та повним обсягом. Зі змісту положень ч. 2 ст. 1084 ЦК України випливає, що реалізація фактором забезпечувального права грошової вимоги здійснюється безвідносно до виконання основного зобов'язання клієнта перед фактором. Законодавець не пов'язує можливість такої реалізації з порушенням клієнтом основного (забезпечуваного) зобов'язання перед фактором. Водночас, якщо суми боргу перед клієнтом немає, то останньому передається уся сума коштів, яка отримана від боржника. Отже, реалізація уступленого права грошової вимоги у наведеному випадку передбачає передання фактором клієнтові коштів, отриманих від реалізації уступленого права грошової вимоги в порядку забезпечення, у будь-якому разі, незалежно від наявності підстав для звернення стягнення на право вимоги, яке передане в порядку забезпечення.

Своєю чергою реалізація посередницьких послуг без фінансування – операції інкасового факторингу, де фактор контролює погашення заборгованості клієнта, інкасує виручку на користь клієнта (постачальника), приймає на себе ризик непогашення заборгованості клієнта, однак не виконує функції фінансування постачальника (клієнта) [9, с. 68]. Отже, наведене дає достатні підстави

вважати, що за своїм змістом такі відносини є близькими з інкасацією дебіторської заборгованості фактором на користь клієнта, а відтак – виконанням фактором функції пред'явлення до сплати грошових вимог, визначеної у положеннях ст. 1 Конвенції УНІДРУА "Про міжнародний факторинг" 1988 року. З огляду на це, реалізація фактором уступленого у порядку забезпечення права грошової вимоги на користь клієнта є різновидом посередницької послуги з пред'явлення до сплати грошових вимог.

Підсумовуючи наведене, правовий режим забезпечувальної уступки права грошової вимоги, яка проводиться за договором факторингу, близька своїм змістом з іспанською моделлю факторингу. Судова практика Іспанії виходить з того, що фактор за договором факторингу повинен в обов'язковому порядку виконувати на користь клієнта одну з адміністративних функцій, серед яких – пред'явлення до сплати грошових вимог чи ведення бухгалтерського обліку клієнта. Інші функції фактора за умовами договору мають факультативне значення. Водночас уступка права грошової вимоги має суто технічний характер, який дає змогу фактору пред'явити відповідну вимогу до боржника клієнта. Завдяки уступці створюється своєрідна юридична фікція, яка дозволяє факторові надати відповідну послугу клієнту, оскільки справжнім набувачем суми коштів реалізованих фактором від боржника виступає клієнт [23]. Отже, поєднання в одній конструкції договору уступки права грошової вимоги та реалізація фактором права грошової вимоги на користь клієнта з подальшою передачею суми виручених коштів становить окрему правову проблему, оскільки поєднує у собі набуття права грошової вимоги з одночасним наданням стосовно таких прав посередницьких послуг та є предметом окремих наукових досліджень у цій сфері.

Висновки. Конструкція забезпечувальної уступки права грошової вимоги за договором факторингу не наділена законодавцем достатніми ознаками, характерними для акцесорного зобов'язання, які б з впевненістю давали можливість зарахувати її винятково до способу забезпечення виконання зобов'язання. Реалізація такої уступки права грошової вимоги здійснюється безвідносно до порушенням клієнтом взятих на себе за умовами договору факторингу основного (забезпеченого) зобов'язання перед фактором. Отже, забезпечувальна уступка права грошової вимоги не є належно пристосованою для виконання акцесорної функції у факторингових відносинах, а відтак, повноцінною.

Своєю чергою правовий режим забезпечувальної уступки права грошової вимоги, який встановлений законодавцем у положеннях Цивільного кодексу України, закріплює можливість надання фактором посередницьких послуг клієнтові з пред'явлення боржникові до сплати грошових коштів та перерахування отриманої від боржника суми коштів клієнтові. Водночас фактор не є кінцевим набувачем грошових коштів, реалізованих від уступленого права грошової вимоги. Такі зобов'язання фактора за договором є близькими за своїм правовим змістом з інкасовим факторингом, оскільки передбачають надання посередницьких послуг фактором клієнту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Склеповий Є. В. (2005). Ринок факторингових послуг в Україні. Фінанси України. № 9. С. 109–115.
2. Ступницький О. І. (2009). Виклик фінансової кризи: факторинг як панацея?. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 86. Ч. 1. С. 212–220.
3. Концепція реформування регулювання факторингу в Україні. Національний Банк України: офіційний веб-сайт. URL : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article /%D0%9A%D0%BE%D0%BD %D1%86 %D0%B 5%D0%BF%D1%86 %D1%96%D1%8F _%D1 %84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1% 80%D0%B8%D0%BD%D0%B3_2023.pdf
4. Про фінансові послуги та фінансові компанії (14.12.2021): Закон України № 1953-IX. База даних "Законодавство України". Дата оновлення: 20.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text
5. Цивільний кодекс України (16.01.2003): Закон України № 435-IV. База даних "Законодавство України". Дата оновлення: 28.06.2024. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15

6. Господарський кодекс України (16.01.2003) : Закон України № 436- IV. База даних "Законодавство України". Дата оновлення: 08.03.2024. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15

7. Луць В. В. (2008). Контракти в підприємницькій діяльності. К.: Юрінком Інтер. 576 с.

8. Чапічадзе Я. О. (2000). Договір факторингу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків. 191 с.

9. Tatge David B., Tatge Jeremy B., Flaxman David. (2009). American Factoring Law. Bureau of National Affairs. 856 p.

10. Про міжнародний факторинг: Конвенція УНІДРУА. Міжнародний документ від 28.05.1988. База даних "Законодавство України". Дата оновлення: 11.01.2006. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_210

11. Тараба Н. В. (2007). Зовнішньоекономічні угоди з комерційним фінансуванням: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 223 с.

12. Постанова Великої палати Верховного Суду (08.11.2023) у судовій справі за № 206/4841/20. Єдиний державний реєстр судових рішень.URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115598838

13. Постанова Великої палати Верховного Суду (11.09.2018) у судовій справі за № 909/968/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76860058

14. Ханик-Посполітак Р. Ю. (2002). Забезпечення виконання зобов'язань: чинний та новий Цивільні кодекси України. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2002. Т. 20. С. 9–12.

15. Пучковська І. Й. (2018).Теоретичні проблеми забезпечення зобов'язань: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. 12.00.03. Харків. 42 с.

16. Коломієць К. В. (2020). Договір факторингу як підстава зміни кредитора у зобов'язанні: дис. … канд. юрид. наук. 12.00.03. Київ. 236 с.

17. Верес І. Я. (2012). Зміст договору факторингу. Юридичний журнал. № 3. С. 98–101.

18. Цивільне право України (2014): підручник: в 2 томах. Т. 1 / за редакцією Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: Новий Світ-2000. 444 с.

19. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України (2006): у 2 т. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. Т. ІІ. 2-е вид., перероб. і доп. К.: Юрінком Інтер. 1088 с.

20. Погребняк Я. В. (2020). Перехід права вимоги кредитора в зобов'язанні в порядку цесії. Часопис Київського університету права: Проблеми цивільного, господарського, трудового права та права соціального забезпечення. С. 206–209.

21. Про заставу: Закон України від 02.10.1992 р. за № 2654-XII. База даних "Законодавство України". Дата оновлення: 20.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text

22. Osma A. (2010). "Spain is different" Or is not? A comparative review of the Legal Regulation on Factoring in Spain and in the 1988 UNIDROIT Convention of International Factoring International Trade Law Journal. Vol. 18. No. 2. P. 3–22.

REFERENCES

1. Sklepovyy, Ye. V. (2005). ***Rynok faktorynhovykh posluh v Ukrayini*** [Market of factoring services in Ukraine]. Finansy Ukrayiny. No. 9. P. 109–115. [In Ukrainian].

2. Stupnyts'kyy, O. I. (2009). ***Vyklyk finansovoyi kryzy: faktorynh yak panatseya?*** [The challenge of the financial crisis: factoring as a panacea?]. Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. Vyp. 86. Ch. 1. K.: Vydavnytstvo KNU im. T. Shevchenka. P. 212–220. [In Ukrainian].

3. ***Kontseptsiya reformuvannya rehulyuvannya faktorynhu v Ukrayini*** [The concept of reforming factoring regulation in Ukraine]. Natsional'nyy bank Ukrayiny: ofitsiynyy veb-sayt. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/%D0%9A%D0%BE%D0%BD %D1%86 %D0%B 5%D0%BF%D1%86 %D1%96% D1%8F _%D1 [In Ukrainian].

4. ***Pro finansovi posluhy ta finansovi kompaniyi*** (14.12.2021): Zakon Ukrayiny No. 1953-IX [About financial services and financial companies]. Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrayiny". Data onovlennya: 20.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text [In Ukrainian].

5. ***Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny*** (16.01.2003) [Civil code of Ukraine]: Zakon Ukrayiny No. 435-IV. Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrayiny". Data onovlennya: 28.06.2024. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15 [In Ukrainian].

6. ***Hospodars'kyy kodeks Ukrayiny*** (16.01.2003) [Commercial code of Ukraine]: Zakon Ukrayiny No. 436-IV. Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrayiny". Data onovlennya: 08.03.2024. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15 [In Ukrainian].

7. Luts', V. V. (2008). ***Kontrakty v pidpryyemnyts'kiy diyal'nosti*** [Contracts in business activity]. K.: Yurinkom Inter. 576 p. [In Ukrainian].

8. Chapichadze, Ya. O. (2000). ***Dohovir faktorynhu*** [Factoring agreement]: Candidate's thesis. Kharkiv. 191 p. [In Ukrainian].

9. Tatge, David B., Tatge, Jeremy B., Flaxman, David. (2009). American Factoring Law. Bureau of National Affairs. 856 p. [In English].

10. ***Pro mizhnarodnyy faktorynh*** [On international factoring]: Konventsiya UNIDRUA. Mizhnarodnyy dokument vid 28.05.1988. Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrayiny". Data onovlennya: 11.01.2006. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_210 [In Ukrainian].

11. Taraba, N. V. (2007). Zovnishn'oekonomichni uhody z komertsiynym finansuvannyam [**Foreign economic agreements with commercial financing**]: Candidate's thesis. Kyyiv. 223 p. [In Ukrainian].

12. ***Postanova Velykoyi palaty Verkhovnoho sudu*** (08.11.2023) u sudoviy spravi za No. 206/4841/20 [Resolution of the Supreme Court Grand Chamber]. Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen'. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115598838 [In Ukrainian].

13. ***Postanova Velykoyi palaty Verkhovnoho Sudu*** (11.09.2018) u sudoviy spravi za No. 909/968/16. Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen' [Resolution of the Supreme Court Grand Chamber]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76860058 [In Ukrainian].

14. Khanyk-Pospolitak, R. Yu. (2002). ***Zabezpechennya vykonannya zobov'yazan': chynnyy ta novi Tsyvil'ni kodeksy Ukrayiny*** [Security for the Obligation Fulfillment: current and new Civil Codes of Ukraine]. Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky. 2002. T. 20. S. 9–12 [In Ukrainian].

15. Puchkovs'ka, I. Y. (2018). ***Teoretychni problemy zabezpechennya zobov'yazan'*** [Theoretical problems of securing obligations]: Doctor's thesis abstract. Kharkiv. 42 p. [In Ukrainian].

16. Kolomiyets', K. V. (2020). ***Dohovir faktorynhu yak pidstava zminy kredytora u zobov'yazanni***: Candidate's thesis. Kyyiv. 236 p. [In Ukrainian].

17. Veres, I. Ya. (2012). ***Zmist dohovoru faktorynhu*** [Content of the factoring contract].Yurydychnyy zhurnal. No. 3. P. 98–101. [In Ukrainian].

18. ***Tsyvil'ne pravo Ukrayiny*** (2014) [Civil law of Ukraine]: pidruchnyk: u 2 tomakh. T. 1 / za redaktsiyeyu H. B. Yanovyts'koyi, V. O. Kuchera. L'viv: Novyy Svit-2000. 444 p. [In Ukrainian].

19. ***Naukovo-prakticheskiy kommentariy Grazhdanskogo kodeksa Ukrainy*** (2006). [Scientific and practical commentary on the Civil Code of Ukraine]: v 2 t. / za red. O.V. Dzeri (ker. avt. kol.), N. S. Kuzêtsovoy, V. V. Lutsiya. T. II. 2-ye vid., pererob. i dop. K.: Yurínkom Ínter. 1088 p. [In Ukrainian].

20. Pohrebnyak, Ya. V. (2020). ***Perekhid pravovykh vymoh kredytora v zobov'yazanni v poryadku tsesiyi*** [Transfer of the creditor's rights in obligations by the way of assignment.]. Chasopys Kyyivs'koho universytetu prava: Problemy tsyvil'noho, hospodars'koho, trudovoho prava ta prava sotsial'noho zabezpechennya. P. 206–209. [In Ukrainian].

21. Pro zastavu: Zakon Ukrayiny vid 02.10.1992 r. za No. 2654-XII. Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrayiny". Data obnovleniya: 20.06.2024. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text [In Ukrainian].

22. Osma, A. (2010). "Spain is different" Or is not? A comparative review of the Legal Regulation on Factoring in Spain and in the 1988 UNIDROIT Convention of International Factoring International Trade Law Journal Vol. 18. No. 2. P. 3–22. [In English].

Дата надходження статті: 14.07.2024 р.

Yaroslav SMOLYN
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Assistant Professor of the International
and Criminal Law Department,
Ph.D. in Law
yaroslav.v.smolyn@lpnu.ua
ORCID: 0009-0008-7848-841X

PROBLEMS OF THE LEGAL NATURE OF A MONETARY RECEIVABLE ASSIGNMENT UNDER A FACTORING CONTRACT

The article is devoted to the analysis of the relations of the parties under the factoring contract and the ensuring of the client's obligation fulfillment to the factor by the assignment of monetary receivables. The client's obligation to the factor on assignment of the monetary receivables under the factoring contract is analyzed in the article. Based on the exploration of the factoring contract construction, the content of the client's core obligation to the factor under the conditions of the contract is determined. The assignment of monetary receivables. The assignment of monetary receivables in order to fulfill the core obligation and the accessory one of the client to the factor are analyzed. Their ratios are found out. The approaches of scientists to the justification of ensuring the fulfillment obligations under the factoring contract by assigning the right to a monetary claim, its meaning and feasibility of application in factoring relations are given. The peculiarities and characteristics of the monetary receivables, as a type of the client's obligations to the factor fulfillment ensuring, are clarified. The thesis about the expediency of distinguishing the assignment of monetary receivables in order to fulfill the core obligation and the accessory one is proposed. The expediency of ensuring the fulfillment of the client's obligations to the factor is substantiated by a real, individually determined monetary receivable, which has fallen due, because in this case, guarantees to protect the factor's interests in case the client violates his obligations are created. The correspondence of the criteria for the by the legislator's formalization of the monetary receivable assignment to the features of the accessory obligation is studied. The nature of the obligations that arise between the factor and the client during the security assignment of a monetary receivables is committed and its implementation by the factor are being researched. Upon the aforementioned the conclusions about the nature of relations between the factor and the client during the accessory monetary receivable assignment implementation which has an inherent intermediary character and the imperfection of the ensuring accomplishment of the obligation mechanism under the contract by the assignment of monetary receivable are made.

Keywords: factoring, assignment of monetary receivable, cession, ensuring, accessory obligations.

УДК 340

Ярослав СМОЛИН
Національний університет “Львівська політехніка”,
асистент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти, к. ю. н.
yaroslav.v.smolyn@lpnu.ua
ORCID: 0009-0008-7848-841X

Марія АНЦИФЕРОВА
Національний університет “Львівська політехніка”,
студентка Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
mariia.antsyferova.pv.2020@lpnu.ua
ORCID: 0009-0003-2265-9877

ДЕРОГАЦІЯ, АБРОГАЦІЯ, НУЛІФІКАЦІЯ: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРИКЛАДИ ЗАСТОСУВАННЯ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.239

© Смолин Я., Анциферова М., 2024

У статті проаналізовано правові концепції дерогації, аброгації та нуліфікації, які є інструментами для регулювання відносин у суспільстві та міжнародних відносинах. Визначено, що дерогація означає часткове скасування закону або його окремих положень з метою тимчасового відступу від зобов’язань під час надзвичайних ситуацій. Приклади дерогації – це дії України під час збройної агресії з боку російської федерації та заходи європейських країн під час пандемії COVID-19. Аброгація (аболіція) означає скасування або зміну застарілого закону чи угоди. Цей термін має коріння в римському праві, де існували різні форми аброгації. З часом аброгація еволюціонувала до юридичного інструменту, що дає змогу урядам скасовувати застарілі закони або вносити зміни без потреби збереження застосування попередньої норми. Сучасні застосування аброгації включають кримінально-процесуальне законодавство, де можливе закриття провадження у разі непідтвердження обвинувачень, а також міжнародні процедури, як-от помилування або амністія, що дозволяють звільняти засуджених без скасування вироку. Встановлено, що поняття “нуліфікація” використовується як у правовій, так і в економічній сферах, і означає позбавлення документів юридичної сили або визнання цінних паперів недійсними. Розглядається історична практика нуліфікації, починаючи від утворення конфедерації північноамериканських штатів, спроб укладення нового союзного договору між республіками СРСР у 1991 році та відцентрових тенденцій у Європейському Союзі. У сучасних умовах, як показує приклад України з росією, нуліфікація договорів може слугувати захистом національних інтересів у відповідь на зовнішні виклики.

Зроблено висновок, що ці правові механізми важливі для забезпечення правової стабільності та адаптивності, дозволяючи реагувати на надзвичайні ситуації та суспільні виклики без порушення основних прав і свобод громадян.

Ключові слова: дерогація, аброгація, нуліфікація, заборона, обмеження, правовідносини, права.

Постановка проблеми. Одним із перших методів регулювання суспільних відносин, який існував як до появи держави, так і після, є метод використання правових заборон та обмежень. Використання заборон та обмежень почалось у формі соціальної норми, яка до появи поняття права регулювала відносини у суспільстві, у тому числі вказувала на права та обов'язки суб'єктів відносин. Як приклад доречно навести слова Джона Локка про те, що людина в додержавному суспільстві може розпоряджатися своєю особистістю, власністю та свободою лише в межах, встановлених відповідними заборонами, основною з яких є заборона порушення прав та свобод інших індивідів. Ця заборона являє собою "закон природи", яким "керується природний стан і який є обов'язковим для кожного".

Але все ж, аналізуючи сучасну юридичну літературу, можна дійти висновку, що навіть сьогодні немає чіткого розуміння правових заборон та правових обмежень у напрямі їх об'єднання, а також не дано відповіді на такі запитання: як вони мають діяти, щоб досягти максимального правового ефекту; як співвідносити ці правові категорії; яке з понять та категорій ширше у правовому розумінні, і як це може впливати на реалізацію поставлених цілей?

Аналіз досліджень проблеми. Дослідження таких правових категорій, як дерогація, аброгація та нуліфікація в юридичній літературі проведено не повною мірою. Серед авторів, які частково досліджували ці питання – І. Назарчук, О. Плантоненко, А. Турчак.

Мета статті. Зважаючи на вище викладене, мета дослідження полягає в аналізі юридичних концепцій дерогації, аброгації та нуліфікації, що становить вивчення їх характерних рис, ефективності їх використання у сучасному законодавстві і специфічних особливостей в контексті національного та міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Однією з основ існування демократичної держави є забезпечення належного захисту прав і свобод людини та громадянина. Проте ці права та свободи не можуть бути абсолютними, оскільки часто суперечать законам і свободам інших суб'єктів, і навіть іншим – не менш важливим цінностям, таким як державна безпека чи громадський порядок. З цієї причини нормативні акти зазвичай передбачають можливість обмеження прав і свобод. Зазвичай вони роблять це трьома способами. По-перше, у вигляді так званих винятків ex definitione, тобто положення, які вказують на те, що конкретна дія не розглядається як порушення цього права [1, с. 10]. Другим способом врегулювання питання про обмеження прав і свобод у міжнародних актах є застереження про обмеження, які передбачають норми, за якими допускається державне втручання у сферу прав людини. Останньою формою регулювання обмежень прав людини є так зване застереження про дерогацію, яким визначають умови, за яких допускається призупинення певних прав і свобод у випадках певної загрози [2, с. 130].

Дерогація (з англійської "*Derogation*") – це ситуація, у якій закон, постанова або рішення скасовуються частково. Це юридичний термін, який визначає часткове анулювання певного закону, обмежуючи його застосування. У спеціальному значенні, пов'язаному із законотворчістю, термін "дерогація" використовується для опису часткового скасування закону. Це означає скасування тільки частини закону та внесення нових положень замість скасованих, процес, який також відомий як суброгація [3, с. 233].

Положення міжнародних договорів, зокрема п. 1 ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, передбачає можливість держав відступати від своїх зобов'язань у надзвичайних обставинах. Ці заходи можуть бути застосовані лише під час оголошеного надзвичайного стану, коли життя нації зазнає загрози, і мають бути обмежені мірою, що вимагається станови-

щем. Такі дії не мають суперечити іншим зобов'язанням за міжнародним правом і містити дискримінацію за расою, кольором шкіри, статтю, мовою, релігією або соціальним походженням. Повідомлення про відступ від зобов'язань та дату припинення таких заходів має бути надіслано іншим державам-учасницям через Генерального Секретаря ООН [4].

Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року в ст. 15 установлює чіткі рамки для обмежень, які держави можуть застосовувати під час надзвичайних ситуацій, щоб забезпечити захист прав і свобод. Згідно з цією статтею, лише "виняткові та надзвичайні обставини, що стосуються всієї нації", можуть слугувати підставою для тимчасового відступу від зобов'язань, взятих на себе за Конвенцією: "1. У періоди, коли війна або інша загроза для суспільства ставить під загрозу життя нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вдатися до заходів, які відступають від її зобов'язань за Конвенцією, але лише в межах, які диктує гострота ситуації, з умовою, що такі заходи не порушують інших її зобов'язань згідно з міжнародним правом. 2. Жоден виняток за цим положенням не дає права на відступ від статті 2, окрім випадків смерті, спричиненої правомірними воєнними діями, а також статей 3, 4 (пункт 1) і 7" [5].

Вісім країн-учасниць Європейської Конвенції з прав людини, серед яких Албанія, Вірменія, Франція, Грузія, Греція, Ірландія, Туреччина та Великобританія, раніше скористалися можливістю відступу від їхніх зобов'язань. Зокрема, Греція, Ірландія, Великобританія та Туреччина були зобов'язані обґрунтовувати свої дії в контексті стандартів, встановлених Конвенцією.

21 травня 2015 року Верховна Рада України ухвалила постанову, якою затвердила заяву "Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські й політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод". Згідно з цією заявою, Україна відступила від деяких положень п. 3 ст. 2, статей 9, 12, 14 та 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, а також статей 5, 6, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод до моменту повного припинення збройної агресії з боку російської федерації [6]. 5 червня 2015 року українська влада повідомила Генерального Секретаря Ради Європи, що через надзвичайну ситуацію на території країни вирішено скористатися ст. 15 Європейської Конвенції з прав людини для тимчасового відступу від виконання деяких зобов'язань, передбачених конвенцією. Схоже повідомлення було направлено також Генеральному Секретарю ООН, в якому відображено безпекову ситуацію на сході України та в регіонах, де здійснено відступ від обов'язків за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права [7].

У березні 2020 року у зв'язку з пандемією COVID-19 сім європейських країн оголосили про дерогацію згідно зі статтею 15 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [8]. До квітня 2020 року цей список розширився до десяти країн, до яких долучилися Латвія, Румунія, Молдова, Вірменія, Естонія, Грузія, Албанія, Північна Македонія, Сербія та Сан-Марино [9]. В цей період особливо актуальним було питання вільного переміщення між європейськими країнами. Вірменія, Естонія та Латвія запровадили заборону на в'їзд, що стало частиною більших обмежень на свободу пересування. Ці заходи були обґрунтовані потребою запобігти поширенню інфекційної хвороби, яка загрожувала здоров'ю громадян. Введені карантинні обмеження визнавалися виправданими та спрямованими на досягнення законної мети, оскільки більш м'які заходи виявилися неефективними і могли збільшити ризики для безпеки населення (аналіз обмежень та їх термінів був розглянутий Європейським судом з прав людини у справі Куімов проти росії [10]).

Аброгація (аболіція) означає скасування або зміну застарілого закону, договору чи угоди [11]. Цей термін своїм корінням сягає часів римського права, де існувало кілька видів аброгації:

- "abolitio generalis sive publica", яка передбачала звільнення засуджених за певні злочини з нагоди радісних подій (свят) або під час суспільних лих;
- "abolitio ex lege", що містила відміну звинувачення суддею через формальну помилку у обвинувальному акті на прохання обвинуваченого;
- "abolitio privata", яка дозволяла приватному обвинувачу відмовитися від своїх претензій.

Згодом з'явилися також поняття "abolitio specialis" (анулювання дії кримінального суду) та "abolitio generalis" (загальне аболіційне звільнення в рамках амністії) [12].

Резюмуючи вище зазначене, можна констатувати, що спершу аброгація (аболіція) використовувалася переважно у кримінальному праві, де було чітко визначено випадки її застосування. У міру розвитку правової системи аболіція стала розглядатися як прерогатива влади, надана правителем до юридичного встановлення факту вини, проте вона істотно відрізняється від помилування, яке застосовується після винесення судового вироку. У конституційних державах лідер держави не має права застосувати аброгацію (аболіцію) для скасування законно ухваленого судового рішення про накладення кримінального покарання на міністрів чи посадових осіб. За сучасними конституційними нормами, аброгація (аболіція) може бути надана лише після отримання обґрунтованого рішення вищого суду (наприклад, у Брауншвейгу), за пропозицією Міністерства юстиції (у Вюртембергу), з дозволу парламенту у вигляді спеціального закону (як у Пруссії), або ж заборонена взагалі (як у Баварії). У деяких конституціях чітко зазначено, що злочини, скоєні державними службовцями під час виконання своїх службових обов'язків, не підлягають аброгації, тобто є пряма заборона на зняття юридичної відповідальності за такі дії [3, с. 232].

Сучасні приклади аброгації (аболіції), на наш погляд, можна побачити у положеннях кримінально-процесуального законодавства. Перший приклад: заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності, за якою ніхто не може бути повторно обвинуваченим або покараним за злочин, щодо якого вже існує вирок суду, що набув законної сили. У такому разі кримінальне провадження треба негайно закрити. Другий приклад – відмова від підтримання державного обвинувачення. Якщо прокурор під час судового розгляду переконується, що обвинувачення не підтверджується доказами, він має відмовитися від підтримки державного обвинувачення і додати мотиваційну постанову до матеріалів справи. Копія цієї постанови видається обвинуваченому, його захиснику, потерпілому та їхнім законним представникам, а також представнику юридичної особи відповідного кримінального провадження [13].

Також прикладом аброгації у сучасному міжнародному праві є процедури помилування та амністії. У міжнародно-правовому контексті амністію треба диференціювати від помилування, яка є офіційним актом (зазвичай глави держави), що звільняє засудженого злочинця (групу злочинців) від відбування покарання (або частини покарання), без скасування засудження. У практиці міжнародних організацій прийнято вважати, що помилування, пом'якшуючи чи усуваючи покарання, проте не скасовує самого засудження [14, с. 302].

Кримінальне законодавство багатьох зарубіжних країн використовує інститути амністії та помилування, а в окремих – лише інститут помилування, який за змістом зазвичай містить і положення інституту амністії. Наприклад, згідно зі ст. 133-9 КК Франції 1992 (у редакції від 1 січня 2002 р.), амністія скасовує судимість, а також звільняє від покарання без можливості перегляду справи, а, за ст. 133-7 помилування здійснюється лише у вигляді звільнення від покарання. Норми, які передбачають можливість звільнення від покарання у зв'язку з актом амністії та/або помилування, закріплені у кримінальних кодексах Японії, В'єтнаму, Корейської Народно-Демократичної Республіки, Швейцарії, Китайської Народної Республіки, Республіки Таджикистан, Азербайджанської Республіки та ін. [15, с. 188].

Міжнародний Кримінальний Суд (далі – МКС) враховує, що конституції більшої частини держав наділяють главу держави правом оголошення амністії і правом помилування, застосовним до осіб, які вчинили правопорушення. Зазвичай глава держави повноважний у межах наданої конституцією чи законом компетенції амністувати чи милувати в рамках будь-якого кримінального переслідування та під час застосування будь-якого покарання у разі, коли особу було засуджено національним судом, після чого суд вже не має права повторно притягнути цю особу до відповідальності.

Водночас глави держав не можуть втручатися у рішення МКС. Відповідно до ст. 110(2) Статуту, виключно Суд є повноважним скоротити призначене ним покарання. Положень щодо

амністії у Статуті немає, як їх немає і в додаткові положення, що пояснюється різними поглядами на дієвість такого роду заходів. Різні правові системи практикують різні підходи до амністії, що відрізняються здебільшого процедурою [16].

Сьогодні за амністією накопичено велику кількість норм міжнародного права, де обмежені рамки її допустимого застосування. Основним тут треба вважати те, що амністії не сумісні з необхідністю та невідворотністю покарання осіб, які вчинили військові злочини, геноцид, злочини проти людяності та інші масові порушення прав людини. Таке амністування було б не сумісне з конвенційними зобов'язаннями країн, політикою ООН.

Загалом ООН, враховуючи історичний досвід, виступає проти амністій за злочини проти людяності, військові злочини та геноцид. Практика показує, що амністії осіб, безпосередньо відповідальних за згадані злочини, навіть якщо такі акти були обґрунтовані підтримкою світу, найчастіше не тільки не досягали мети, а скоріше провокують амністованих знову вчиняти злочини. Також досвід свідчить, що низка мирних угод укладалася без домовленостей про амністії, в тому числі і тоді, коли вона вважалася найважливішою умовою досягнення або підтримання миру, коли були побоювання, що пред'явлення тяжких кримінальних звинувачень спровокує ескалацію конфлікту.

Слово "nullificatio" (нуліфікація) запозичене з латинської мови, і в буквальному перекладі означає "знищення" [17]. В "Економічному словнику" знаходимо, що "нуліфікація" – це позбавлення документа законності, юридичної сили. Щодо цінних паперів та грошових знаків, означає визнання їх недійсними [18, с. 206].

Виходячи з викладеного, стає очевидно, що у професійному обігу термін "нуліфікація" набув поширення і використовується не тільки в юриспруденції, тобто не тільки стосовно правових явищ ("нуліфікація нормативного правового акта", "нуліфікація закону", "нуліфікація закону в суді присяжних", "нуліфікація договору" і так далі), але і, наприклад, доволі поширений у галузі економіки.

Отже, "нуліфікація" як явище, що представляє за своєю природою вилучення із системи будь-якого елемента, належить до явищ (понять) універсального міждисциплінарного характеру. Водночас потенційно широка сфера застосування терміна та його відносна новизна визначають, що коректність його вживання потребує уточнення стосовно кожної з ділянок наукового знання, в якій є явище нуліфікації.

Що стосується практики застосування нуліфікації, то варто звернутися до історичної ретроспективи. Так, починаючи від утворення конфедерації північноамериканських штатів до спроб укладання нового союзного договору між республіками СРСР у 1991 р. та відцентрових тенденцій у сучасному Європейському Союзі – все це є явним підтвердженням процесів, пов'язаних із нуліфікацією.

Доктрина нуліфікації, суттю якої стосовно публічно-правових утворень є право на незастосування актів федерального центру (вищих наддержавних органів) і право на вихід зі складу об'єднання, отримали найбільше теоретичне обґрунтування в США в період раннього державного будівництва. У 1798 р. Конгрес прийняв низку законів, сприйнятих частиною істеблішменту як "репресивні" – закон про іноземців, що дозволяв президенту депортувати за межі США громадян іноземних держав, які становили небезпеку для держави; закон про підбурювання до заколоту (який визнав кримінальним діянням поширення інформації, "ганьбить" уряд, президента чи Конгрес).

Підписання президентом Дж. Адамсом (J. Adams) і набуття чинності цими актами, а також наступний факт звинувачення кількох редакторів опозиційних газет у підбурюванні до заколоту стали причинами конституційної кризи в країні. Федералісти були дискредитовані; правильність вибору теорії дуалістичного федералізму, покладену в основу державного будівництва, було поставлено під сумнів. Останньому активно сприяли республіканці, які ініціювали прийняття законодавчими зборами штатів Вірджинія та Кентуккі резолюцій, що стали основою "теорії втручання" штатів ("теорії прав штатів"). Ця теорія передбачає наявність у штатів права самостійно тлумачити положення федеральної Конституції та приймати рішення відповідно до нею прийнятих зобов'язань.

Так, у резолюції штату Кентуккі було закріплено положення про те, що у разі, якщо штат визнає акт, що не відповідає Конституції США, він може не застосовувати його (тобто здійснити акт нуліфікації) [19].

Незважаючи на те, що інші суб'єкти північноамериканської федерації не прийняли аналогічні резолюції і теорія втручання не стала основою подальшого конституційного розвитку, суперечки про право штатів на нуліфікацію продовжились. Вчергове їх виток виник, наприклад, після ухвалення Верховним Судом США у 1954 р. рішення у справі "Браун проти управління освітою" ("Brown v. Board of Education of Topeka") [20], що спричинило протидію штату Алабама, який визнав рішення вищої судової інстанції країни незаконним та недійсним на території штату до моменту врегулювання питання із федеральним урядом.

Сучасний приклад нуліфікації ілюструє Закон України "Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією". Цей закон визначає, що припинення дії зазначеного Договору звільняє Україну від будь-яких обов'язків з його виконання та не впливає на права, зобов'язання або правове становище України, що виникли з моменту його виконання до часу його припинення, згідно зі статтею 70 Віденської конвенції [21].

Висновки. Отже, дерогація, аброгація та нуліфікація – важливі правові концепції, що відіграють основну роль у регулюванні міжнародних і національних правових відносин, забезпечуючи гнучкість та адаптивність законодавства до змінюваних умов і обставин. Дерогація означає тимчасове припинення застосування певних норм права в умовах надзвичайних обставин, що загрожують життю нації, наприклад, під час воєн або значних соціальних небезпек. Це дає змогу державам відступити від зобов'язань, зафіксованих у таких документах, як Європейська конвенція про захист прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, з обов'язковим урахуванням інших міжнародних зобов'язань і недопущенням дискримінації. Аброгація передбачає скасування або зміну застарілих законів або норм, що вже не відповідають сучасним реаліям або потребам суспільства. Цей термін може також використовуватися в контексті амністії, звільняючи засуджених у зв'язку зі спеціальними подіями або обставинами, що мають значний суспільний резонанс. Нуліфікація означає визнання документа або законодавчого акта повністю недійсним, що веде до повного вилучення його з правової системи, як у випадку із Законом України про припинення дії Договору про дружбу з Російською Федерацією.

Застосування цих механізмів відображає баланс між необхідністю дотримання закону і здатністю адаптуватися до непередбачених обставин, що потребують швидких і рішучих змін у законодавстві. Ці правові інструменти сприяють збереженню правової визначеності та порядку, а також дають змогу урядам та міжнародним організаціям ефективно реагувати на соціальні виклики, захищаючи при цьому основні права і свободи громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Jasudowicz T. Granice korzystania z praw człowieka – rozwiązania Konstytucji RP na tle standardów europejskich, C. Mik (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku a członkostwo Polski w Unii Europejskiej, Toruń 1999, 35 s.

2. Radajewski Mateusz. Derogacja praw i wolności w sytuacjach nadzwyczajnych w międzynarodowych systemach ochrony praw człowieka. *Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa*. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. 2015. S. 129–140.

3. Плантоненко О. Правові заборони та обмеження, їх зв'язок із поняттями "дерогація", "аброгація", "нуліфікація". *Підприємництво, господарство і право*. 3/2019. С. 231–235.

4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

6. Про Заяву Верховної Ради України "Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод". Постанова Верховної Ради України; Заява від 21.05.2015 № 462-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 29, ст. 267.

7. Обмеження під час надзвичайного стану: орієнтири щодо застосування статті 15 Європейської конвенції з прав людини. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/sbpyezyerrya-tke-af-raeivyamrsgs-fkharts-sukzhrkhyuy- ses-iafkhsftsvarrya-fkhakhkhk-15-zhvustyemfensl/

8. Coronavirus derogations from human rights send wrong signal, say MEPs. URL: https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/coronavirus-derogations-from-human-rights-send-wrong-signal-say-meps/

9. Назарчук І. Вплив COVID-19 на міжнародне право. Правники аналізують виклики, відслідковують тенденції, роблять прогнози (частина перша). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/coronavirus-mizhnarodne-pravo/30555879.html

10. CASE OF KUIMOV v. RUSSIA (Application no. 1796/20). 13 October 2022. URL: https://laweuro.com/?p=19816

11. Аброгація. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Аброгация

12. Великий юридичний словник. URL: https://juridical.slovaronline.com/4-ABOLITSIYA

13. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 88.

14. Денисовський М. Д., Томчук І. О. Здійснення помилування за законодавством України та зарубіжних країн: проблемні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2020/1. С. 301–306.

15. Письменський Є. О. Про пошук нових підходів до забезпечення ефективності застосування помилування. Ефективність кримінального законодавства: доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення: *матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. столу* (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / укладачі: Л. М. Демидова, К. А. Новікова, Н. В. Шульженко. Харків: Константа, 2019. С. 186–189.

16. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

17. Турчак А. М. Нуліфікація адміністративного акту: питання сутності та класифікації. Проблеми сучасних трансформації. Серія: право, публічне управління та адміністрування. № 3. 2022. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-3-01-08

18. Завадський Й. С., Осовська Т. В., Юшкевич О. О. Економічний словник. Київ: Кондор, 2006. 356 с.

19. Kentucky and Virginia Resolutions. *Monticello.* https://www.monticello.org/research-education/thomas-jefferson-encyclopedia/kentucky-and-virginia-resolutions/

20. "Brown v. Board of Education of Topeka": *Вікіпедія: вільна енциклопедія* URL: https://cutt.ly/pHYD3SW.

21. Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією: Закон України від 06.12.2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19

REFERENCES

1. Jasudowicz, T. ***Granice korzystania z praw człowieka – rozwiązania Konstytucji RP na tle standardów europejskich***, C. Mik (red.), Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku a członkostwo Polski w Unii Europejskiej, Toruń 1999, 35 p. [In Polish].

2. ***Radajewski, Mateusz. Derogacja praw i wolności w sytuacjach nadzwyczajnych w międzynarodowych systemach ochrony praw człowieka***. *Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa*. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. 2015. P. 129–140. [In Polish].

3. Plantonenko, O. ***Pravovi zaborony ta obmezhennia, їkh zviazok iz poniattiamy "derohatsiia", "abrohatsiia", "nulifikatsiia"*** [Legal prohibitions and restrictions, their connection with the concepts of "derogation", "abrogation", "nullification"]. Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo. 3/2019. P. 231–235. [In Ukrainian].

4. ***Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava vid 16.12.1966*** [International Covenant on Civil and Political Rights dated December 16, 1966]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [In Ukrainian].

5. ***Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 04.11.1950*** [Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms dated November 4, 1950]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [In Ukrainian].

6. ***Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro vidstup Ukrainy vid okremykh zoboviazan, vyznachenykh Mizhnarodnym paktom pro hromadianski i politychni prava ta Konventsiieiu pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod"*** [About the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the withdrawal of Ukraine from certain obligations defined by the International Covenant on Civil and Political Rights and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms"]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy; Zaiava vid 21.05.2015 No. 462-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2015, No. 29, st. 267. [In Ukrainian].

7. ***Obmezhennia pid chas nadzvychaĭnoho stanu: oriientyry shchodo zastosuvannia statti 15 Yevropeĭskoï konventsiï z prav liudyny*** [Restrictions during a state of emergency: guidelines for the application of Article 15 of the European Convention on Human Rights]. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/sbpyezyerrya-tke-af-raeivyamrsgs-fkharts-sukzhrkhyuy-ses-iafkhsftsvarrya-fkhakhkhk-15-zhvustyemfensl/ [In Ukrainian].

8. ***Coronavirus derogations from human rights send wrong signal***, say MEPs. URL: https://www.euractiv.com/section/justice-home-affairs/news/coronavirus-derogations-from-human-rights-send-wrong-signal-say-meps/ [In English].

9. Nazarchuk, I. ***Vplyv SOVID-19 na mizhnarodne pravo. Pravnyky analizuiut vyklyky, vidslidkovuiut tendentsiï, robliat prohnozy*** [Impact of СОВИД-19 on international law. Lawyers analyze challenges, monitor trends, make forecasts] (chastyna persha). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/coronavirus-mizhnarodne-pravo/30555879.html [In Ukrainian].

10. ***CASE OF KUIMOV v. RUSSIA*** (Application no. 1796/20). 13 October 2022. URL: https://laweuro.com/?p=19816 [In English].

11. ***Abrohatsiia. Vikipediia: vilna entsyklopediia*** [Abrogation. Wikipedia: the free encyclopedia]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Abrohatsyia [In Ukrainian].

12. ***Velykyi yurydychnyi slovnyk*** [A large legal dictionary] URL: https://juridical.slovaronline.com/4-ABOLITSIYA [In Ukrainian].

13. ***Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 No. 4651-VI*** [Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4651-VI]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2013, No. 9–10, No. 11–12, No. 13, st. 88. [In Ukrainian].

14. Denysovskyi, M. D., Tomchuk, I. O. ***Zdiisnennia pomyluvannia za zakonodavstvom Ukrainy ta zarubizhnykh krain: problemni aspekty*** [Execution of pardons under the legislation of Ukraine and foreign countries: problematic aspects]. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2020/1. P. 301–306. [In Ukrainian].

15. Pysmenskyi, Ye. O. ***Pro poshuk novykh pidkhodiv do zabezpechennia efektyvnosti zastosuvannia pomyluvannia*** [On the search for new approaches to ensuring the effectiveness of the pardon application]. Efektyvnist kryminalnoho zakonodavstva: doktrynalni, zakonotvorchi ta pravozastosovni problemy yii zabezpechennia: mater. mizhnarod. nauk.-prakt. kruhl. stolu (m. Kharkiv, 17 trav. 2019 r.) / ukladachi: L. M. Demydova, K. A. Novikova, N. V. Shulzhenko. Kharkiv: Konstanta, 2019. P. 186–189. [In Ukrainian].

16. ***Rymskyi statut mizhnarodnoho kryminalnoho sudu vid 17.07.1998*** [Rome Statute of the International Criminal Court dated 17.07.1998]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text [In Ukrainian].

17. Turchak, A. M. ***Nulifikatsiia administratyvnoho aktu: pytannia sutnosti ta klasyfikatsii***. [Nullification of an administrative act: issues of substance and classification. Problems of modern transformation]. Problemy suchasnykh transformatsii. Seriia: pravo, publichne upravlinnia ta administruvannia. No. 3. 2022. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-3-01-08 [In Ukrainian].

18. Zavadskyi, Y. S., Osovska, T. V., Yushkevych, O. O. ***Ekonomichnyi slovnyk*** [Economic dictionary]. Kyiv: Kondor, 2006. 356 p. [In Ukrainian].

19. ***Kentucky and Virginia Resolutions***. *Monticello.* https://www.monticello.org/research-education/thomas-jefferson-encyclopedia/kentucky-and-virginia-resolutions/ [In English].

20. ***"Brown v. Board of Education of Topeka":*** *Вікіпедія: вільна енциклопедія* URL: https://cutt.ly/pHYD3SW [In English].

21. ***Pro prypynennia dii Dohovoru pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu***: [On the termination of the Treaty on Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation]: Zakon Ukrainy vid 06.12.2018 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19 [In Ukrainian].

Дата надходження: 16.08.2024 р.

Yaroslav SMOLYN
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Assistant Professor of the International
and Criminal Law Department,
Ph.D. in Law
yaroslav.v.smolyn@lpnu.ua
ORCID: 0009-0008-7848-841X

Mariia ANTSYFEROVA
Lviv Polytechnic National University,
student of the Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education
mariia.antsyferova.pv.2020@lpnu.ua
ORCID: 0009-0003-2265-9877

DEROGATION, ABROGATION, NULLIFICATION: CONCEPTS, FEATURES AND APPLICATION EXAMPLES

The article analyzes the legal concepts of derogation, abrogation and nullification, which are tools for regulating relations in society and international relations. It is determined that the derogation means the partial cancellation of the law or its individual provisions, for the purpose of temporary deviation from obligations during emergency situations. Examples of the derogation include the actions of Ukraine during armed aggression by the Russian Federation and the actions of European countries during the COVID-19 pandemic. Abrogation (abolition) means the cancellation or change of an outdated law or agreement. The term has its roots in Roman law, where various forms of abrogation existed. Over time, repeal has evolved into a legal tool that allows governments to repeal outdated laws or make changes without having to maintain the application of the previous rule. Contemporary applications of abrogation include criminal procedure law, where proceedings can be dismissed if charges are not proven, and international procedures, such as pardons or amnesties, which allow convicts to be released without overturning the sentence. It has been established that the term "nullification" is used both in the legal and economic spheres, and means the deprivation of documents of legal force or the recognition of securities as invalid. The historical practice of nullification is considered, starting from the formation of the confederation of North American states, attempts to conclude a new union treaty between the republics of the USSR in 1991, and centrifugal tendencies in the European Union. In modern conditions, as the example of Ukraine with Russia shows, the nullification of treaties can serve to protect national interests in response to external challenges.

In conclusion, the author concludes that these legal mechanisms are important for ensuring legal stability and adaptability, allowing to respond to emergency situations and social challenges without violating the basic rights and freedoms of citizens.

Keywords: derogation, abrogation, nullification, prohibition, restrictions, legal relations, rights.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 343.575(477)

Світлана СОРОКА
Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент
Svitlana.o.soroka@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9351-4531

ПРЕДМЕТ СТ. 305 КК УКРАЇНИ ЯК ОБОВ’ЯЗКОВА ОЗНАКА СКЛАДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.248

© Сорока С., 2024

Розглянуто предмет ст. 305 КК України як обов’язкову ознаку складу кримінального правопорушення. Проаналізовано думки інших авторів щодо визначення поняття предмета кримінального правопорушення і підсумовано, що предметом кримінального правопорушення доцільно визнавати речі матеріального світу, з приводу яких або у зв’язку з якими може бути вчинене кримінальне правопорушення. Предмет кримінального правопорушення – це факультативна ознака складу кримінального правопорушення. Якщо предмет кримінального правопорушення прямо позначений у диспозиції статті Особливої частини КК, то для цього складу кримінального правопорушення він набуває статусу обов’язкового. Так, предметом статті 305 КК України є наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби. Враховуючи, що цей предмет безпосередньо зазначений в статті, він є обов’язковою ознакою складу кримінального правопорушення, перелік предметів, зазначений в статті є вичерпним і розширенню не підлягає. Крім того, розмір і ступінь суспільної небезпеки наркотичного засобу, психотропної речовини, їх аналогу чи прекурсору або фальсифікованого лікарського засобу впливають на кваліфікацію, оскільки особа, яка вчинила вказане кримінальне правопорушення, притягується до кримінальної відповідальності за основний, кваліфікований або особливо кваліфікований склад кримінального правопорушення.

Так, проаналізувавши предмет ч. 1, 2, 3 ст. 305 КК України, дійшли висновку, що за такої конструкції статті підчас кваліфікації кримінально-протиправних дій з наркотичними засобами, психотропними речовинами, фальсифікованими лікарськими засобами проблеми немає, оскільки законодавцем у статті чітко диференційовано відповідальність щодо розміру наркотичного засобу, психотропної речовини, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованого лікарського засобу (невеликий, великий, особливо великий). Проте щодо кваліфікації кримінально-протиправних дій з особливо небезпечними наркотичними засобами, психотропними речовинами, то є проблема, оскільки особливо небезпечні наркотичні засоби, психотропні речовини є предметом тільки ч. 2 ст. 305 КК України.

Тому запропоновано здійснити подальшу диференціацію відповідальності за кримінально протиправні дії з особливо небезпечними наркотичними засобами або психотропними речовинами з урахуванням їх розміру (великого, особливо великого) і відповідно внести зміни в ч. 3 ст. 305 КК України, а ч. 4 викласти у такій редакції:

3. Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів чи фальсифікованих лікарських засобів, вчинена організованою групою, а також, якщо предметом контрабанди були наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби в особливо великих розмірах чи особливо небезпечні наркотичні засоби або психотропні речовини у великих розмірах, – карається…

4. Контрабанда особливо небезпечних наркотичних засобів, психотропних речовин в особливо великих розмірах, – карається…

Ключові слова: предмет кримінального правопорушення, контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів, кримінальне правопорушення.

Постановка проблеми. Кримінальне правопорушення – це одна з фундаментальних категорій кримінального права і є ключовим поняттям для цієї галузі права, воно є основою будь-якого кримінально-правового поняття, а також інститутів. Як і будь-яке інше правопорушення, кримінальне правопорушення вчиняється людиною. Тож можемо стверджувати, що саме тому кримінальному правопорушенню властиві всі ті об'єктивні і суб'єктивні особливості, які характеризують поведінку людини: а саме фізичні властивості – це рухи людини, які вона вчиняє або утримується від їх вчинення, використовує фізичні, хімічні, біологічні, а також інші закономірності усього, що нас оточує; психологічні властивості – проявлення свідомості, волі, мотивація поведінки, її цілеспрямованість. Отже, якщо кримінальне правопорушення, вчинене у реальній дійсності, є фактичною стороною єдиної підстави кримінальної відповідальності, то відповідно до положень частини 1 ст. 2 КК України склад кримінального правопорушення є юридичною (правовою) стороною цієї підстави. Наука кримінального права традиційно поділяє ознаки складів кримінальних правопорушень на обов'язкові та факультативні. Обов'язкові ознаки законодавець долучає до всіх складів кримінальних правопорушень, факультативні ж передбачено лише в окремих складах кримінальних правопорушень, проте, коли факультативні ознаки зазначені в статті, то вони стають обов'язковими, тому розгляд предмета ст. 305 КК України є актуальним, оскільки правильне визначення предмета цього кримінального правопорушення є важливим для правильної кваліфікації, а відповідно і призначення покарання.

Аналіз дослідження проблеми. Питанням щодо особливостей предмета розділу XIII Особливої частини КК України присвячували увагу в своїх роботах такі науковці: О. Кравченко, Г. Лобода, Н. Мірошниченко, А. Музика, Є. Фесенко та ін. Ця проблема досліджувалась багатьма авторами, проте деякі її аспекти потребують подальшого аналізу, теоретичного розгляду, а також наукового обґрунтування.

Мета статті. Метою статті є дослідження предмета ст. 305 КК України як обов'язкової ознаки складу кримінального правопорушення.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі висвітлені різні думки про предмет кримінального правопорушення. В. П. Кушпіт, І. І. Цилюрик, В. С. Канцір, які досліджували питання про поняття предмета кримінального правопорушення, визначають його як речі матеріального світу, що можуть піддаватись кримінально-правовому впливу або у зв'язку з яким вчиняється кримінальне правопорушення [1, с. 66]. О. В. Попович, Л. В. Томаш, П. П. Латковський дали визначення, що

предметом кримінального правопорушення розуміють також речі матеріального світу, що мають певні властивості, які кримінальне законодавство пов'язує у діях особи, яка вчинила кримінальне правопорушення ознаки конкретного складу такого правопорушення [2, с. 37]. А. А. Музика і Є. В. Лащук визначають предмет кримінального правопорушення як матеріальні цінності (які людиною можуть сприйматися органами чуття або фіксуються спеціальними технічними засобами), з приводу яких, а також шляхом безпосереднього впливу на які (або такого впливу може не бути) вчиняється кримінально-протиправне діяння [3, с. 110]. На нашу думку, предметом кримінального правопорушення доцільно визнавати речі матеріального світу, з приводу яких або у зв'язку з якими може бути вчинене кримінальне правопорушення. Предмет кримінального правопорушення є факультативною ознакою складу кримінального правопорушення. Якщо предмет кримінального правопорушення прямо позначений у диспозиції статті Особливої частини КК, то для цього складу кримінального правопорушення він набуває статусу обов'язкового. Крім того, доцільно відзначити, що для предмета кримінального правопорушення характерні певні ознаки, їх є багато, але теоретичне узагальнення дає змогу виділити три основні: це фізична ознака, яка характеризує фізичний стан предмета; соціальна ознака розкриває зв'язок предмета кримінального правопорушення з іншими соціальними благами, а також встановлює його місце в системі цих благ, які охороняються кримінальним законом; юридична ознака встановлює юридичний статус предмета кримінального правопорушення. В Законі про кримінальну відповідальність ознаки предмета кримінального правопорушення описані по-різному (визначається певний вид предмета(ів), надається приблизний чи вичерпний їх перелік, перелік предметів кримінального правопорушення наводиться тими нормативними актами, до яких відсилає саме КК України). Розглянемо конкретно предмет ст. 305 КК України. Предметом цієї статті є наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби. Враховуючи, що цей предмет безпосередньо зазначений в статті, він є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення, перелік предметів, зазначений в статті, є вичерпним і розширенню не підлягає. Крім того, розмір і ступінь суспільної небезпеки наркотичного засобу, психотропної речовини, їх аналогу чи прекурсору або фальсифікованого лікарського засобу впливають на кваліфікацію, оскільки особа, яка вчинила вказане кримінальне правопорушення, притягується до кримінальної відповідальності за основний, кваліфікований або особливо кваліфікований склад кримінального правопорушення. Для зручності і правильної кваліфікації законодавець систематизував наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори у Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, де наркотичні засоби, психотропні речовини, прекурсори розміщені в Таблицях від I до IV, де враховано їх корисність для використання у медичних цілях, а також залежно від ступеня їх небезпеки для здоров'я населення, яку вони можуть спричинити під час зловживання ними.

В примітці до статті 305 КК України зазначається, що великий та особливо великий розмір наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також отруйних чи сильнодійних речовин або отруйних чи сильнодійних лікарських засобів, або фальсифікованих лікарських засобів, що використовується в розділі XIII КК України, визначається центральним органом виконавчої влади, який забезпечує державну політику у сфері охорони здоров'я, разом з центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу [4]. Крім того, Міністерство охорони здоров'я України прийняло Наказ від 1 серпня 2000 року № 188, яким затверджено: Таблиця 1 невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, що перебувають у незаконному обігу; Таблиця 2 невеликих, великих та особливо великих розмірів психотропних речовин, що перебувають у незаконному обігу; Таблиця 3 великих та особливо великих розмірів прекурсорів, що перебувають у незаконному обігу [5].

Отже, проаналізувавши склад ч. 1 ст. 305 КК України вбачається, що предметом основного складу контрабанди є наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби, розмір яких є невеликим і значним; кваліфікованого складу за ч. 2

ст. 305 КК України – особливо небезпечні наркотичні засоби чи психотропні речовини або наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби у великих розмірах; особливо кваліфікованого складу за ч. 3 ст. 305 КК України – особливо великий розмір наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів чи фальсифікованих лікарських засобів. Отже, під час кримінально-правової кваліфікації кримінально-протиправних дій за вчинення контрабанди за ст. 305 КК України, де предметом є наркотичні засоби, психотропні речовини, фальсифіковані лікарські засоби, питань не виникає, оскільки законодавець в статті чітко диференціював кримінальну відповідальність щодо розміру наркотичного засобу, психотропної речовини, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованого лікарського засобу (невеликий, великий, особливо великий). Проте під час кваліфікації кримінально-протиправних діянь щодо особливо небезпечних наркотичних засобів, психотропних речовин є проблема, оскільки особливо небезпечні наркотичні засоби, психотропні речовини є предметом тільки ч. 2 ст. 305 КК України. Так, наприклад, виникає питання під час кваліфікації при незаконному поводженні з героїном, який згідно з Таблицею 1 Невеликих, великих і особливо великих розмірів є особливо небезпечним наркотичним засобом [2]. Отже, за незаконне поводження з героїном, незалежно від розміру (невеликого, великого, особливо великого) відповідальність настає тільки за ч. 2 ст. 305 КК України, проте метадон, який відповідно до Таблиці 1 Невеликих, великих і особливо великих розмірів є наркотичним засобом [2] і за незаконне поводження з метадоном у особливо великому розмірі відповідальність настає за ч. 3 ст. 305 КК України. Отже, виходячи з конструкції статті, за незаконне поводження з особливо небезпечними наркотичними засобами, психотропними речовинами незалежно від їх розміру дії особи кваліфікується тільки за ч. 2 ст. 305 КК України тому, що інші частини статті такого предмета не містять. Така конструкція статті дає змогу уникнути контрабандистам відповідальності за кримінально протиправні дії, коли предметом є особливо небезпечні наркотичні засоби чи психотропні речовини у великих і особливо великих розмірах. Тлумачні словники, загалом роз'яснюючи поняття "диференціація", визначають його як розподіл цілого на різні форми, частини або ступені. Тому, коли говоримо про диференціацію кримінальної відповідальності, то розуміємо що має наставати різний вид кримінальної відповідальності за різні кримінальні правопорушення і відповідно за однорідні кримінальні правопорушення з різним ступенем тяжкості.

Висновки. Враховуючи викладене, вважаємо доцільним здійснити подальшу диференціацію кримінальної відповідальності за незаконне поводження з особливо небезпечними наркотичними засобами чи психотропними речовинами і врахувати їх розмір (великий, особливо великий). Кримінальна відповідальність за незаконне поводження з особливо небезпечними наркотичними засобами чи психотропними речовинами у великих і особливо великих розмірах має бути більш сувора ніж за незаконне поводження з наркотичними засобами, психотропними речовинами, прекурсорами або фальсифікованими лікарськими засобами у великих і особливо великих розмірах.

Враховуючи викладене, вважаємо за доцільне внести зміни в ч. 3 ст. 305 КК України, а ч. 4 викласти у такій редакції з таким змістом:

3. Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів, вчинена організованою групою, а також, якщо предметом контрабанди були наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги чи прекурсори або фальсифіковані лікарські засоби в особливо великих розмірах або особливо небезпечні наркотичні засоби чи психотропні речовини у великих розмірах, – карається…

4. Контрабанда особливо небезпечних наркотичних засобів, психотропних речовин в особливо великих розмірах, – карається…

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. / В. П. Кушпіт, І. І. Цилюрик, В. С. Канцір. Львів: Растр-7, 2021. 328 с.

2. Кримінальне право України. Частина 1: конспект лекцій: навчально-методичний посібник для здобувачів денної та заочної форми навчання першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 081 “Право” / О. В. Попович, Л. В. Томаш, П. П. Латковський. Чернівці, 2022. 182 с.

3. Музика А. А. Предмет злочину : теоретичні основи пізнання : монографія / А. А. Музика, Є. В. Лащук. К.: ПАЛИВОДА А. В., 2011. 192 с.

4. Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Tex

5. Наказ МОЗ України № 188 від 01.08.2000 “Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу” URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00#Text

REFERENCES

1. ***Kryminlne pravo Ukrayiny. Zahalna chastyna*** [Criminal law of Ukraine. General part]: navch. posibnyk / V. P. Kushpit, I. I. Tsylyuryk, V. S. Kantsir. Lviv: Rastr-7, 2021. 328 p. [In Ukrainian].

2. ***Kryminalne pravo Ukrayiny. Chastyna 1*** [Criminal Law of Ukraine. Part 1]: konspekt lektsiy: navchalno-metodychnyy posibnyk dlya zdobuvachiv dennoji ta zaochnoji formy navchannya pershoho (bakalavrs’koho) rivnya vyshchoji osvity za spetsial’nistyu 081 “Pravo” / O. V. Popovych, L. V. Tomash, P. P. Latkovs’kyy. Chernivtsi, 2022. 182 p. [In Ukrainian].

3. Muzyka, A. A. ***Predmet zlochynu : teoretychni osnovy piznannya*** [Subject of crime: theoretical foundations of cognition]: monografiya / A. A. Muzyka, Ye. V. Lashchuk. K.: PALYVODA A. V., 2011. 192 p. [In Ukrainian].

4. ***Kryminalnyi kodeks Ukrainy*** [The Criminal Code of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Tex [In Ukrainian].

5. Nakaz MOZ Ukrainy No. 188 vid 01.08.2000 “***Pro zatverdzhennia tablits nevelykykh, velykykh ta osoblyvo velykykh rozmiriv narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn i prekursoriv, yaki znakhodiatsia u nezakonnomo obihu”*** [“On Approval of the Tables of Small, Large and Particularly Large Amounts of Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursors in Illicit Trafficking”]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00#Text [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 14.07.2024 р.

Svitlana SOROKA
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the International
and Criminal Law Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
Svitlana.o.soroka@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9351-4531

SUBJECT OF ART. 305 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE AS A MANDATORY ELEMENT OF A CRIMINAL OFFENSE

The subject matter of Article 305 of the Criminal Code of Ukraine has been considered as a mandatory element of the offense. The opinions of other authors regarding the definition of the concept of the subject matter of a criminal offense have been analyzed, and it has been concluded that the subject matter of a criminal offense should be understood as things of the material world that may be the subject of a criminal offense or are related to it. The subject matter of a criminal offense is an optional element of the offense. If the subject matter of a criminal offense is directly indicated in the disposition of the relevant article of the Special Part of the Criminal Code, it acquires the status of a mandatory element. Thus, the subject matter of Article 305 of the Criminal Code of Ukraine is narcotic substances, psychotropic substances, their analogues or precursors, or counterfeit medicinal products. Considering

that this subject matter is directly mentioned in the article, it is a mandatory element of the offense, and the list of items mentioned in the article is exhaustive and cannot be expanded. In addition, the size and degree of social danger of a narcotic substance, psychotropic substance, their analogue or precursor, or counterfeit medicinal product affect the qualification, as the person who commits the criminal offense is held criminally responsible for the basic, qualified, or particularly qualified form of the offense.

Therefore, after analyzing the subject matter of paragraphs 1, 2, and 3 of Article 305 of the Criminal Code of Ukraine, it has been concluded that there are no issues in the qualification of criminal offenses involving narcotic substances, psychotropic substances, or counterfeit medicinal products, as the legislator clearly differentiates the responsibility based on the size of the narcotic substance, psychotropic substance, their analogues or precursors, or counterfeit medicinal product (small, large, particularly large). However, regarding the qualification of criminal offenses involving particularly dangerous narcotic substances or psychotropic substances, there is a problem, as particularly dangerous narcotic substances and psychotropic substances are only the subject matter of paragraph 2 of Article 305 of the Criminal Code of Ukraine.

Therefore, it is proposed to further differentiate the responsibility for criminal offenses involving particularly dangerous narcotic substances or psychotropic substances, taking into account their size (large, particularly large), and accordingly make changes to paragraph 3 of Article 305 of the Criminal Code of Ukraine, and present paragraph 4 in the following version:

3. Smuggling of narcotic substances, psychotropic substances, their analogues or precursors, or counterfeit medicinal products committed by an organized group, as well as if the subject of smuggling was narcotic substances, psychotropic substances, their analogues or precursors, or counterfeit medicinal products in particularly large quantities or particularly dangerous narcotic substances or psychotropic substances in large quantities, shall be punished...

4. Smuggling of particularly dangerous narcotic substances, psychotropic substances in particularly large quantities shall be punished...

Keywords: subject matter of a criminal offence, smuggling of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors or counterfeit medicines, criminal offence.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 34 (091)

Іван ТЕРЛЮК
Львівський національний університет ветеринарної
медицини та біотехнологій ім. С. З. Ґжицького,
доцент кафедри права,
доктор юридичних наук, доцент
i.terlyuk2406@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0900-4388

Олексій ТЕРЛЮК
фізична особа-підприємець,
доктор філософії за спеціальністю 081 “Право”
oleeksiy2807@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4594-0517

НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.254

© Терлюк І., Терлюк О., 2024

Висвітлено питання міжнародного та українського історичного досвіду надання правової допомоги загалом і безоплатної правової допомоги в процесі здійснювання навчальної діяльності зокрема. Простежено особливості цього процесу від джерел й до сьогодення. Проводиться думка, що надання безоплатної правової допомоги у контексті навчальної діяльності – це багатоаспектний процес, який і в світі, і в Україні відбувається впродовж століть у різних формах та під впливом різних факторів. Наголошено, що безсумнівною його передумовою стала легалізація професії юриста та започаткування розгалуженої системи правничої освіти. Акцентовано, що зазначені факти були наслідком зростання значущості права під час регулювання суспільних відносин.

Досліджено основні етапи й особливості європейського історичного досвіду надання правової допомоги в добу Стародавності, Середньовіччя й Нового часу. Розглянуто й певний історичний досвід надання безоплатної правової допомоги у контексті здійснення навчальної діяльності в Україні. Обґрунтовано, що піонером у створенні розгалуженої системи здобуття правничої освіти й вироблення різних форм надання правової допомоги був Стародавній Рим. Установлено, що реальне налагодження системи надання безоплатної правової допомоги, зокрема в процесі здійснювання навчальної діяльності, відбулося тільки у 1920-ті рр., спершу мало локальний характер й обмежувалося переважно США. Аргументовано, що його реалізація стала можливою унаслідок тривалої наукової дискусії попередніх років, у процесі якої було вироблено новий підхід до підготовки правників з пріоритетом на практику, а також знайдено форму такої підготовки – “юридичну клініку”. З’ясовано, що юридична клінічна освіта сьогодні вважається однією

з найбільш ефективних. Простежено характер та особливості поширення юридичної клінічної освіти, а також розвиток відповідної нормативно-правової бази в Україні.

Ключові слова: безоплатна правова допомога, навчальна діяльність у сфері права, історичний досвід, юридичні клініки, юридична клінічна освіта.

Постановка проблеми. Зазначену в заголовку проблему вважаємо актуальною та важливою, принаймні з кількох безсумнівних причин.

Перша і найважливіша, з нашого погляду, – світоглядна. Вона ґрунтується на переконанні про те, що доступ до правової допомоги є важливим аспектом соціальної справедливості. Адже широкий доступ до безоплатної правової допомоги, принаймні, дає змогу забезпечити рівні умови для всіх членів суспільства, незалежно від їхнього матеріального стану чи соціального статусу. А пізніше, надання безоплатної правової допомоги у процесі здійснювання навчальної діяльності, себто залучення студентів під керівництвом досвідчених викладачів до консультування з правових питань (в Україні сьогодні, зокрема, – у формі юридичних клінік), обґрунтовано вважається важливим, а, головне, перспективним напрямом для результативного розвитку як правової освіти, так і правової допомоги в суспільстві. Відтак вивчення окремих аспектів міжнародного та українського досвіду означеної проблеми щонайменше дає змогу студентам краще розуміти соціальні проблеми та виклики, з якими стикаються люди, а також зрозуміти основні правові принципи та механізми надання правової допомоги в різних країнах. А це, переконані, сприятиме підвищенню рівня знань студентів, розвитку їхніх навичок та, можливо, зарадить подальшому вдосконаленню системи правової підтримки громадян.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема надання безоплатної правової допомоги населенню віддавна перебуває у полі зору українських правників. Лише за останні роки в Україні з'явилася низка праць, присвячених різним аспектам означеної проблеми, авторства І. М. Легана та А. Б. Антонюка, А. Г. Гаркуші, С. В. Оверчука, Б. М. Ратушної, О. Г. Яновської та ін., а також захищено декілька дисертаційних робіт (Є. Ю. Бова, М. І. Рішко, Ю. О. Фігель). Українські правознавці досліджували також місце юридичних клінік у процесі надання безоплатної правової допомоги. Зокрема, у цьому контексті вартують на увагу дослідження Н. С. Дубчака [1, с. 89–90], М. Т. Лоджука [див.: 2] та деяких інших авторів. Чи не найновішим і до певної міри підсумковим виданням з проблем правничої клінічної освіти в Україні сьогодні є колективна праця за загальною редакцією В. М. Сущенка [див.: 3]. Вважаємо, що й нині не втратила актуальності праця з основ юридичної клінічної практики, підготовлена закарпатськими науковцями [див.: 4]. Водночас наукових розвідок, де означена у заголовку проблема висвітлювалася б з погляду міжнародного та українського історичного досвіду, віднайти не пощастило.

Мета статті – привернути увагу до вивчення історичного досвіду надання правової допомоги загалом і безоплатної правової допомоги в процесі здійснювання навчальної діяльності зокрема; простежити особливості означеного явища на історичному матеріалі західноєвропейських країн та України у розрізі загальновизнаної схеми періодизації в історії від джерел й до сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Однозначно відповісти на питання про історичні джерела надання безоплатної юридичної допомоги навряд чи можливо. Історичні документи, які б свідчили про започаткування цього процесу в глибокому минулому, нам не відомі. Проте це не означає, що з приводу заявленої проблематики не можна висловити свої міркування.

Якщо відоме у математиці формулювання "необхідної, достатньої умови" екстраполювати на суспільствознавство, то можемо припустити: умова виникнення або розвитку будь-якого суспільного явища чи процесу може бути необхідною, проте не завжди достатньою. На нашу думку, у контексті досліджуваної проблематики необхідною, хоча й *недостатньою* (курсив наш. – *Авт*.) умовою для

надання правової допомоги мають, щонайменше, бути обставини, коли право як система регулювання суспільних відносин стає важливим [*sic!*] фактором урегулювання відносин між людьми. Іншими словами, такі обставини, коли важливі для людей життєві проблеми розв'язуються (чи можуть ефективно розв'язатися) саме (чи зокрема) за допомогою права.

Відомо, що право існує в різних формах впродовж багатьох етапів розвитку суспільства. Але водночас важливим фактором урегулювання відносин між людьми воно стає тоді, коли суспільство розвивається до такого рівня складності, що конфлікти й протиріччя у ньому вже не вирішуються тільки за допомогою звичаїв або угод між окремими особами. Таких якостей право набуває, вважаємо, на етапі формування централізованих суспільств (або держав), у яких існує: *а)* потреба в узгодженні прав й обов'язків між різними групами (особами) та *б)* необхідність забезпечення порядку й стабільності у суспільстві. Звідси й походить твердження про те, що право як явище виникає разом з державою, і це – аксіома в історії держави і права.

Попри те, що останнім часом це твердження як аксіому вже ставлять під сумнів, ніхто не сумнівається у тому, що перші писемні свідчення про існування правових норм сягають таких віддалених цивілізацій, як Стародавній Єгипет (близько 3000–332 до н. е.), Межиріччя (близько 2100–1800 до н. е.), Месопотамія (близько 2100–500 до н. е.) та Стародавня Греція (близько 800–146 до н. е.). Також ніхто не сумнівається, що навіть у цих ранніх державах вже визнавалася потреба у спеціалізованих фахівцях з умовно [*sic!*] правових питань для забезпечення того ж порядку та стабільності або правосуддя в суспільстві. І, додаймо, вже сам факт такого визнання неминуче призводив до легалізації професії юриста.

Звичайно, процес легалізації професії юриста відрізнявся в історичному просторі – залежав від культурних особливостей чи політичних умов різних народів. Однак вже саме явище легалізації професії юриста як наслідку зростання значущості права у процесі регулювання суспільних відносин, вважаємо, було важливим кроком у розвитку правової системи стародавніх суспільств. Та, головне, воно стало закономірним результатом, а відтак необхідною умовою, для виникнення досліджуваного нами явища – надання правової допомоги. Водночас сумнівно, що тільки сама легалізація професії юриста стала достатньою умовою для появи цієї послуги, оскільки не забезпечувала її масштабування. На нашу думку, необхідною і достатньою умовою для її з'яви мала би також стати умовно [*sic!*] розгалужена система правничої освіти.

Якщо перші паростки процесу легалізації професії юриста припадають на суспільства Стародавнього Сходу (наприклад, у Месопотамії та Єгипті, де були, скажемо сучасною мовою – юристи, які володіли знаннями щодо законів й вирішували правові спори), то умовно класичним прикладом суспільства доби Стародавності, у якому поєднувалися риси надання правової допомоги й широкого вивчення права, був Стародавній Рим. До того ж відомо, що саме у Римі сформувалася правова система, яка лягла в основу європейської континентальної правової культури, а римське право – стало першою в історії людства юридичною наукою з абстрактними нормами світського права.

Первісною формою правничої освіти, що веде свій початок зі Стародавнього Риму й Візантії, були т. зв. *атинеї* – тип навчальних закладів, у яких вивчали граматику, риторику, філософію, діалектику і право. А першим став заснований 135 р. н. е. Римський атиней [5, с. 3]. Діти в атинеях вчили "Закони XII таблиць" напам'ять, а охочі глибше вивчати право могли бути присутніми на консультаціях будь-якого юриста, який давав потрібні роз'яснення. Загалом у Римі елементарна юридична освіта великою мірою стала складовою частиною загальної освіти. Однак правдою також є те, що будь-яка освіта у Римі була доступною переважно елітному класу. З другого боку, з ускладненням законодавства і юридичної практики, особливо в епоху Республіки, виникла потреба у навчанні праву для широких верств населення. Це, зокрема, призвело до появи своєрідних юридичних шкіл під керівництвом видатних юристів. Загальновизнаними центрами у цій сфері стали Константинопольська, Олександрійська і Бейрутська правові школи. Там початківці – молоді юристи спершу ознайомлювалися із загальними засадами права, вивчали законодавство, а пізніше їх

навчання зводилося до надання практичних порад щодо тлумачення та застосування права, складання формул, позовів тощо.

Звичайно, ці юристи-початківці могли надавати й безоплатну правову допомогу, проте це тільки наше припущення. Натомість достеменно відомо про існування у Римі певної форми правової допомоги, хоча вона була здебільшого доступна тільки тим, хто мав достатні ресурси для найму адвокатів або захисту своїх прав через суд. Водночас римське право мало низку процедур, які також забезпечували якийсь захист прав для, скажемо так, "пересічних римських громадян". Зокрема, маємо на увазі такі правові процедури, як право на захист у суді чи можливість звернутися до магістратів з питань порушення закону.

Окрім того, варто наголосити, що важливою частиною соціального життя Стародавнього Риму була т. зв. допомога *pro bono* (від з лат. *pro bono publico*, дослівно – для суспільного добра) або безоплатна допомога. Відомо, що римські юристи, знані як *патрони*, часто надавали юридичну допомогу безоплатно або за символічну плату для людей, які не могли собі цього дозволити [6, с. 26]. Така діяльність була своєрідним проявом їхньої соціальної відповідальності та допомагала забезпечити доступ до правосуддя усіляким прошаркам населення. Безоплатна допомога могла стосуватися різних сфер життя, зокрема цивільного та кримінального права, спадщини, власності тощо.

До речі, допомога *Pro bono* – одна з форм юридичної допомоги сучасності. Сьогодні під нею розуміють професійні послуги, що надаються добровільно й безоплатно, для користі громади. Зокрема для осіб, які не мають коштів для оплати цих послуг. Нове життя цій ініціативі дали у США ще наприкінці XIX ст., а вже на початку XX ст. там вже діяло понад 40 програм безоплатної правової допомоги бідному населенню, наприкінці 1990-х рр. їх налічувалося вже близько 1000. В Україні істотне зростання за останнє десятиліття кількості громадських ініціатив Pro bono спричинило постання на початку 2018 р. координаційної організації Pro Bono Club Ukraine [7]. Звичайно, діяльність ініціативи Pro bono має стосунок до надання безоплатної правової допомоги, але не в процесі здійснювання навчальної діяльності. Проте, вважаємо, що вона вартує згадки, принаймні своїм походженням з доби Стародавності, періоду Стародавнього Риму.

У добу Середньовіччя (V–XV ст.) доступ широких верств населення до правової допомоги в Європі також зазвичай був обмеженим. Щоправда, фігурували правові консультанти, які, однак, надавали послуги привілейованим верствам населення. Водночас для забезпечення певного рівня захисту прав пересічного населення теж існували певні інституції та практики. Насамперед ідеться про церковні суди, міську й корпоративні установи.

Чи не найважливішу роль у вирішенні правових спорів доби європейського Середньовіччя відігравала католицька церква. Церковні суди часто давали можливість населенню отримати правову допомогу у випадках спорів про власність, шлюбних спорів, а в окремих випадках і кримінальних злочинів. У деяких містах розвивалися органи міського самоуправління. Наприклад, як у містах на Магдебурзькому праві у Німеччині (і не тільки). Вони забезпечували якийсь рівень правової допомоги своїм мешканцям. Так само у деяких галузях економіки, таких як *гільдії* (в середньовічній Західній Європі різні об'єднання – взаємодопомоги, релігійні, політичні тощо) ремісників, існували корпоративні установи, які забезпечували своїм членам певний рівень захисту і правової допомоги. Тогочасні юристи (знавці права) могли входити до таких гільдій, де обмінювалися знаннями та допомагали один одному у справах.

Що стосується надання безоплатної правової допомоги і, зокрема, в процесі здійснювання навчальної діяльності у Середньовічній Європі, то зауважимо: у Середні віки розвиток юридичної (правничої) освіти пов'язувався з рецепцією римського права і появою університетів. Майже всі середньовічні університети мали у своєму складі чотири підрозділи – теологічний, філософський, медичний та юридичний. Вже у XIII ст. вони почали називатися факультетами [5, с. 3]. До речі, перший університет в Європі – Болонський університет – був заснований як юридична школа (1088 р.), а статус університету отримав щойно через 70 років – 1158 року [6, с. 43–44]. Однак переважно університети та школи, де вивчали правознавство та філософію права, активно почали

з'являтися тільки у пізньому Середньовіччі, на етапі Відродження (XIV–XV ст.). Ці навчальні заклади готували кадри для судів та адміністративних органів. Звичайно, їхня діяльність сприяла створенню доброї основи для професійної освіти юристів й, відповідно, подальшому розвитку правознавства. Проте загалом правова освіта тоді була доступна переважно елітам суспільства.

Першою українською державою, що пройшла типовий шлях середньовічного державотворення: від об'єднання слов'янських племен династією Рюриковичів у IX столітті й утвердження влади роду Рюриковичів до окремих земель-князівств XII–XIII століть на чолі з представниками цієї ж династії [8, с. 21], була Києво-Руська держава. Попри те, що вона не мала формальної системи правової допомоги, певна концепція захисту прав та справедливості у Київській державі існувала. Зокрема, особисто вільні ("люде") общинники (смерди), а за певних обставин й напіввільні (закупи, рядовичі, ізгої) у давньокиївській Русі могли звертатися до князів або суддів зі своїми скаргами, і вони могли вирішувати спори та конфлікти на підставі наявних правил та звичаїв [9, с. 18–21].

Так само не доводиться мовити про правову допомогу на українських землях, у сенсі зазначеної у заголовку проблеми, у період Великого князівства Литовського (ВКЛ) або Литовсько-руської держави (1362–1569). Тоді правову допомогу на українських землях зазвичай надавали місцеві урядники, такі як старости та воєводи, а після Судової реформи 1564–1566 рр. – місцеві суди, зокрема, земські. Заснування останніх зумовило необхідність появи нової для ВКЛ професії – юриста. Також існували центральні спеціалізовані установи, які займалися правосуддям, такі суд великого князя, суд панів-ради або сейму [9, с. 76–80]. У ролі посередників у вирішенні правових справ зазвичай виступали авторитетні місцеві шляхтичі. Натомість спеціалізованих навчальних закладів, в яких вивчалося б право і надавалася б правова допомога у процесі здійснювання навчальної діяльності, у цей період на українських землях не існувало.

Зазначена ситуація, що на українських землях, яка передовсім у Європі якісно змінилася у наступному хронологічному періоді – ранньому Новому часі (приблизно у XVI–XVIII ст.).

У Європі того часу було кілька шляхів надання безоплатної правової допомоги населенню, зокрема, й у процесі здійснення навчальної діяльності. З одного боку, це були "запозичені" із Середньовіччя церковні та благодійні, корпоративні організації (напр., цехи), де надавалася допомога населенню у вирішенні правових питань, особливо тоді, коли це стосувалося сімейного права або благодійних справ. У містах (на Магдебурзькому праві. – *Авт.*) також надавали певний рівень допомоги своїм громадянам у вирішенні правових питань [10, с. 259–278]. А з другого, – маємо новотвори того часу – університетські лекторії, семінарії та практикуми (можливо, віддалений аналог теперішніх юридичних клінік). Передовсім лекторії, де студенти отримували навчання у правових питаннях, часто були доступні для широкої громадськості, а отже, могли надавати певний рівень безоплатної правової допомоги.

Найвідоміші університети, де існували такі лекторії та семінарії, діяли в Німеччині (напр., на правових факультетах університетів Берліна, Гейдельберга, Геттінгена, Марбурга). Скажімо, університет Гейдельберга, що має понад 600-річну історію вищої юридичної освіти, і є одним з найстаріших європейських університетів, був заснований 1386 р. купцями й міським патриціатом, мав статус королівського університету. Цей університет, зокрема, став відомим у той час тим, що мав власну традицію викладання права, яка містила комбінацію лекційного та семінарського методів, а також робила акцент на академічному дослідженні й аналізі правових проблем [11]. У Франції з погляду можливості отримання навчання у правових питаннях виділялися університети у Парижі (зокрема Сорбонна), Тулузі, Ліоні, також мали добре розвинені правові факультети з лекторіями та семінарами. Відомими були правові факультети в університетах Швейцарії: у містах Базель, Цюрих, Женева. Велику славу мали університети в Італії (наприклад, університети у Римі, Пізі, Флоренції), університети в Нідерландах (наприклад, університет Лейдена, університет Амстердама). У них також діяли правові факультети з відповідними навчальними програмами [11].

Водночас деякі університети розвивали правові практикуми, де студенти отримували практичний досвід роботи з правовими питаннями, працюючи над справами реальних клієнтів. Попри те,

що ця практика була менш розповсюдженою порівняно з сучасним часом, нам вдалося з'ясувати ці декілька європейських університетів, де застосовувалася така практика ще в XVI–XVIII століттях.

В Італії – це університет Падуї, який у XVI–XVIII ст. був одним із центрів правової науки. Там вже тоді у навчальний процес активно впроваджувалися практикуми як віддалені аналоги сучасних студентських юридичних клінік. У рамках практикумів студенти мали можливість набувати практичного досвіду, працюючи над справами реальних клієнтів під керівництвом викладачів. У Франції у цьому сенсі виділявся Паризький університет, у якому також у навчальних програмах з підготовки юристів ще в XVI ст. існували правові практикуми, де студенти могли отримати практичний досвід у різних галузях права, працюючи над справами клієнтів. Проте одним з піонерів організації практикумів права в Європі у ранньомодерний період вважається Університет Лейдена в Нідерландах, студенти якого, навчаючись, мали можливість здобувати практичний досвід у різних правових питаннях, співпрацюючи з місцевими юридичними практиками [12]. Вважаємо, що така організація навчання у європейських університетах раннього Нового часу, зокрема в частині існування правових практикумів, може розглядатися як форма безоплатної правової допомоги. Хоча, звичайно, тодішня правова допомога була обмеженою за обсягом і доступом. Цей доступ залежав передовсім від соціального статусу, а також від регіону (країни).

Натомість в тогочасній Україні університетів ще не було. Передумовою для їх створення стали *братські школи* та їх просвітницька діяльність. Найвідомішими братськими школами на українських землях були насамперед Львівська та Київська. Навчання у школах здійснювалося українською мовою, але головну увагау було присвячено мовній підготовці – значна кількість годин надавалася на вивчення грецької, польської мов та латини [13, с. 37–49].

Першим осередком формування вищої освіти в Україні визнається заснована 1576 р. Острозька слов'яно-греко-латинська академія, основним змістом навчання якої стали традиційні для Середньовічної Європи т. зв. "сім вільних наук". До їх складу входили граматика, діалектика, риторика (т. зв. науки тривіуму) та арифметика, геометрія, астрономія, музика (науки квадривіуму). Так само не виділялася окремо правознавча тематика у навчальній програмі заснованої 15 жовтня 1615 р. Києво-Могилянської академії, у складі якої окремого юридичного факультету не було взагалі. Водночас здобути вищу юридичну освіту на території тодішньої України, а пізніше – Російської імперії можна було лише в Києво-Могилянській академії. Юридичні дисципліни тут викладались, вплітаючись у загальний процес навчання студентів разом з іншими науками так, що кожна наука доповнювала собою іншу [14, с. 34].

Безпосередньо початком відліку розвитку юридичної освіти в Україні прийнято вважати 20 січня 1661 року, коли у Львові на базі школи при місцевій єзуїтській колегії було засновано Львівський університет з класичними чотирма факультетами, зокрема юридичним. Останній називали факультетом "обох прав", оскільки у ньому готували фахівців зі знаннями римського та канонічного права [5, с. 3]. Однак знайти відомості, які б свідчили про надання у цей період в Україні безоплатної правової допомоги, зокрема в процесі навчальної діяльності, нам не вдалося. Можливо, ще й тому, що у зазначений період така допомога на українських теренах не була гостро затребуваною. До того ж варто відзначити, що доступність та якість юридичної допомоги у Речі Посполитій – основній державі раннього Нового часу на українських землях – значною мірою залежала від соціального стану та статусу особи, її ставлення до влади та інших факторів.

У XIX ст. мало що змінилося в плані надання правової допомоги, зокрема безоплатної і в процесі здійснювання навчальної діяльності. Правова допомога тоді була переважно функцією адвокатів. У більшості країн Європи та Америки у цей період доступ до неї був обмеженим і переважно доступним лише для тих, хто мав достатні матеріальні ресурси для оплати адвокатських послуг. Це були переважно люди з вищим соціальним статусом і фінансовими можливостями. Водночас існували окремі ініціативи та організації, які намагалися надати безоплатну правову допомогу широким верствам населенню. Це передовсім благодійні організації та церковні установи, які здійснювали благодійну роботу, зокрема надання правової допомоги. До того ж у деяких країнах

виникали різні громадські організації, діяльність яких вміщала надання правової допомоги, особливо у справах, пов'язаних із соціальним забезпеченням, правами дітей, жінок та інвалідів.

Проте надання безоплатної правової допомоги у процесі навчання здійснювалося хіба у роботі правових практикумів. Водночас треба наголосити, що у XIX ст. кількість університетських міст, де для підготовки юристів залучали правові практикуми, збільшувалася. У них студенти-юристи під наглядом професійних адвокатів надавали юридичну допомогу місцевому населенню. Зокрема, відзначалися роботою правових практикумів декілька європейських університетів. Передовсім це університет Кембриджа (Велика Британія), у процесі правових практикумів якого студенти отримували практичний досвід роботи з правовими питаннями. Хоча загалом у Британії традиція студентських правових практикумів у XIX ст., зокрема, була менш поширеною порівняно, наприклад, з Німеччиною. Там у цьому плані відзначалися університети Марбурга та Геттінгена. Майбутні юристи отримували у цих навчальних закладах практичний досвід роботи з правовими питаннями, надаючи юридичну допомогу переважно на безоплатній основі [15, с. 37–40]. Однак загалом тоді масштаби ініціатив надання безоплатної правової допомоги у європейських країнах, зокрема у процесі навчання, були досить обмеженими, порівняно з потребами населення.

Українські землі у XIX ст. (т. зв. "довге століття"), як відомо, перебували у складі Австрійської та Російської імперій. Відповідно до правових та соціально-економічних умов кожної імперії, система надання правової допомоги населенню, зокрема безоплатної у процесі здійснення навчальної діяльності, у цих імперіях не була тотожною.

Так, у складі Австрійської імперії існували окремі законодавчі акти щодо освіти та юридичної допомоги. Наприклад, ще наприкінці XVIII і у XIX ст. в Галичині було створено систему громадських шкіл. До речі, ще 1774 року імператриця Марія-Терезія видала перший у світі закон про обов'язкову освіту для дітей віком від шести до дванадцяти років за державний кошт [9, с. 263–264]. Однак на практиці з різних причин доступ до цих шкіл був обмежений для бідних верств населення. Щодо юридичної допомоги, то цісарський (імператорський) уряд здійснював контроль над адвокатською діяльністю, але публічні обов'язки адвокатів, зокрема надання безоплатних консультацій, були обмеженими [6, с. 153–160].

У Російській імперії під час цього періоду також існувала складна система освіти та правової допомоги. Зокрема, у XIX ст. була запроваджена загальна освітня реформа, але доступ до освіти залишався нерівним. А щодо правової допомоги, то існували різні форми юридичної допомоги, але вони зазвичай були доступні лише тим, хто мав фінансову можливість оплатити адвокатські послуги після створення там 1864 р. адвокатури. Безоплатна правова допомога здебільшого відбувалася через благодійні організації або державні програми, але вона була обмеженою, відповідно її не вистачало для всіх, хто потребував юридичної допомоги. В університетах, де діяли юридичні факультети (на території України – Харківський (1805), Київський (1834) та Новоросійський в Одесі (1865) [5, с. 6] правові практикуми не працювали. Натомість студенти-юристи вивчали право винятково теоретично – мали справу лише з книжками та лекціями. Відповідно не мали жодної юридичної практики.

Дослідник проблематики М. Лоджук справедливо наголошує, що внаслідок такої системи навчання юристи, які щойно закінчили університетський курс, за першої можливості застосувати свої знання в судах чи адміністративних органах виявлялися цілковито безпомічними в азах юридичної практики. З другого боку, і суто теоретичні знання, набуті без практики, яка є необхідною для запам'ятовування та розуміння прикладів, були часто завченими поспішно, без продуманості, а тому швидко "випаровувалися" [2, с. 9].

Зрештою бракувало практики й підготовці юристів у європейських університетах. Відтак ще з другої половини XIX ст. у науковій пресі провадиться активне обговорення перспектив юридичної освіти з огляду на потребу у таких випускниках, які б одразу після закінчення навчання були готові на практиці застосовувати знання, набуті у процесі навчання. З'являлися публікації щодо потреби посилення практики у процесі підготовки юристів (напр., Д. Маєр "Про значення практики у системі сучасної юридичної освіти" (1855 р.). А невдовзі було знайдено й форму такої підготовки –

“юридичну клініку”. Це була ідея німецького професора Георга Фроммгольда, який 1881 року в “Deutsche Juristen-Zeitung” опублікував статтю під однойменною назвою. Вчений запропонував аналогічно клінікам, які функціонують при медичних факультетах, створювати клініки при юридичних факультетах, де студенти під керівництвом викладачів вирішували б не вигадані чи застарілі юридичні казуси, а “живі” справи [2, с. 7].

Ще на початку ХХ ст. сформувалася ідея юридичної клініки як форми навчання і діяльності. Її сутність не змінилася й сьогодні. Погоджуємося з В. Бігуном, що юридична клініка – багатогранний інститут. Вона виконує навчальну (поєднання теорії і практики, вироблення різноманітних навичок: професійного спілкування, консультування, написання документів тощо), соціальну (задоволення потреб соціуму в юридичній інформації та обслуговуванні, підвищення професійної відповідальності юриста в здійсненні соціальної справедливості), науково-дослідну (проведення досліджень), благодійницьку (надання безоплатної правової допомоги) та інші функції [16, с. 70]. На нашу думку, широке впровадження юридичних клінік насамперед сприяло б розв’язанню проблеми надання на безоплатній основі правової допомоги малозабезпеченим верствам населення.

До 1960-х рр. юридичний клінічний рух мав локальний характер й обмежувався переважно США. Очевидно після кількох вдалих публікацій в американській науковій пресі на користь юридичних клінік (стаття Вільяма Роуві “Юридичні клініки та краще підготовлені юристи”, опублікована 1917 р. в журналі “Огляд судової практики” та стаття Джерома Франка “Чому б не створити клініку для юристів?”, опублікована 1933 р. в “Огляді правових питань” Університету Пенсільванії) “*клінічну юридичну освіту*” (термін також запропонований у США) особливо активно взялися реалізовувати у 1920–1930-ті роки [2, с. 15]. А вже починаючи з 1960-х рр., значний розвиток клінічної юридичної освіти відбувався завдяки сприянню приватних фондів. Наприклад, з 1959 року Фонд Форда розпочав фінансово підтримувати та стимулювати розвиток юридичних клінік з метою надання такої допомоги малозабезпеченим особам та розвитку необхідних практичних навичок у студентів [17, с. 34].

У 1970-ті рр. юридична клінічна освіта отримує широку підтримку в інших країнах світу, зокрема в Англії, Німеччині, Франції, Росії, інших європейських державах. Так, у Європі перша юридична клініка була створена в Ягеллонському університеті (м. Краків, Польща) 1997 року [1, с. 89–90]. Відтоді юридичні клініки стають реальністю і в країнах Латинської Америки та Азії.

Наприкінці ХХ ст. рух за створення юридичних клінік набуває глобальних масштабів й призводить до інституціоналізації юридичної клінічної освіти – утворюються асоціації юридичних клінік: *Клінічна юридична освіта* (CLE), *Асоціація / Організація клінічної юридичної освіти* (CLEA / CLEO), *Спільнота американських викладачів права* (SALT), *Асоціація університетських інституцій правової допомоги* (AULAI) та ін. Представників юридичного клінічного руху практично всіх держав світу об’єднав *Всесвітній альянс за реформу юридичної клінічної освіти в дусі справедливості* (GAJE – Global Alliance for Justice Education). Відтоді юридична клінічна освіта була визнана основним компонентом навчання справедливості як ідеї, яку намагаються впровадити члени GAJE в юридичну освіту та практичну діяльність правників. Насамперед завдяки діяльності GAJE юридичні клініки стали, як вважає М. Лоджук, невід’ємною частиною структури закладів вищої освіти з підготовки правників [2, с. 19].

На пострадянському просторі (до якого належить Україна) повернення до питання організації правничої клінічної освіти здійснювалося впродовж 1993–1997 рр. Ініціаторами цього процесу стали правники, які отримали можливість ґрунтовно дослідити досвід юридичної підготовки у зарубіжних країнах, а також на міжнародних конференціях і семінарах, де вони ознайомлювались з роботою юридичних клінік та мали можливість усвідомити їх значення у підготовці правників та розв’язанні соціальних проблем громадян [3, с. 20].

В незалежній Україні перша юридична клініка з’явилася в 1995 році, хоча це дискусійне питання [4, с. 8]. Розвитку юридичної клінічної освіти в Україні сприяло створення відповідної нормативно-правової бази, чільне місце серед якої посідає наказ Міністерства освіти і науки України

від 3 серпня 2006 р. № 592 “Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України”. Цей нормативно-правовий акт зобов’язував ректорів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, що здійснювали підготовку фахівців за напрямом “Право”, незалежно від форм власності і підпорядкування, створювати юридичні клініки та забезпечувати їх функціонування [18]. Також у Стандарті вищої освіти за спеціальністю 081 “Право” для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти в загальному обсязі кредитів ЄКТС, необхідному для здобуття ступеня вищої освіти бакалавра права, передбачено не менше 15 кредитів ЄКТС на практику у сфері права, зокрема, на базі юридичних служб органів місцевого самоврядування, органів законодавчої та виконавчої влади, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, нотаріату, юридичних клінік закладів вищої освіти, у тому числі обов’язковим є проходження практики обсягом не менше п’яти кредитів ЄКТС або в судах, або в системі прокуратури, або адвокатури [19].

Значна частина юридичних клінік нашої держави входить в *Асоціацію юридичних клінік України* – всеукраїнську громадську організацію, організовану у 2003–2004 рр. з метою підтримки юридичного клінічного руху. Мета її діяльності – надання підтримки юридичним клінікам, сприяння розвиткові правничої клінічної освіти та реалізації відповідних освітніх, просвітніх і правозахисних програм. На 2018 р. до *Асоціації юридичних клінік України* входили 54 юридичні клініки, які беруть активну участь у забезпеченні доступу вразливих верств населення до безоплатної правничої допомоги [3, с. 22].

Висновки. Підсумуємо вищевикладені думки:

1. Точний час початку надання безоплатної правової допомоги у контексті навчальної діяльності, і в світі, що в Україні важко визначити, оскільки це багатоаспектний процес, що відбувався впродовж століть під впливом різних факторів та з різною інтенсивністю. Проте безсумнівною його передумовою стала легалізація професії юриста та започаткування розгалуженої системи правничої освіти. І те, і те стало наслідком зростання значущості права у процесі регулювання суспільних відносин.

2. Джерела надання правової допомоги, зокрема у процесі здійснювання навчальної діяльності й на безоплатній основі, сягають доби Стародавності. Стародавній Рим, особливо в епоху Республіки, став піонером у створенні розгалуженої системи здобуття юридичної (правничої) освіти й вироблення різних форм надання правової допомоги. Важливою частиною соціального життя римських громадян стала безоплатна правова допомога *pro bono*, відроджена у сучасну добу.

У Середньовічній Європі правова освіта була доступна переважно елітам суспільства, а надання правової допомоги широким верствам населення ще не стало злободенним для усіх їх прошарків.

Впродовж Нового часу, зокрема на етапі раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), певний рівень безоплатної правової допомоги могли надавати вже реорганізовані університети. Тогочасні європейські університети (напр., Падуя) розвивали правові практикуми, де студенти отримували практичний досвід роботи з правовими питаннями, працюючи над справами реальних клієнтів. Правові практикуми за тодішніх обставин також могли б розглядатися як форма безоплатної правової допомоги. Хоча, звичайно, тогочасна правова допомога була обмеженою за обсягом і доступом. Цей доступ залежав передовсім від соціального статусу, а також від регіону (країни).

У XIX ст. правова допомога в країнах Європи і Америки як переважно функція адвокатів була, відповідно, доступною лише для тих, хто мав достатні матеріальні ресурси для оплати їхніх послуг. Масштаби окремих ініціатив та організацій, які намагалися надати безоплатну правову допомогу широким верствам населення у європейських країнах, були досить обмеженими порівняно з потребами населення. Водночас система підготовки юристів відзначалася дидактичною консервативністю: студенти-юристи переважно вивчали право винятково теоретично – мали справу лише з книжками та лекціями. Відповідно не мали жодної юридичної практики.

3. В Україні також існує певний історичний досвід надання безоплатної правової допомоги, зокрема, у контексті здійснення навчальної діяльності.

У період Середньовіччя, зокрема, у Київській державі формальної системи правової допомоги не було, хоча й існувала певна концепція захисту прав та справедливості. Також не було спеціалізованих навчальних закладів, в яких вивчалося б право і надавалася б правова допомога у процесі здійснювання навчальної діяльності на українських землях у період Литовсько-Руської держави. Відомостей про надання безоплатної правової допомоги у Львівському університеті, найстарішому в Україні, у складі якого був факультет "обох прав", не маємо. До того ж доступність та якість юридичної допомоги у Речі Посполитій – основної держави раннього Нового часу на українських землях – значною мірою залежала від соціального стану та статусу особи, її ставлення до влади та інших факторів. У складі Австрійської та Російської імперій систему надання правової допомоги населенню на українських землях попри певні відмінності поєднував її обмежений характер – залежала від соціального статусу та можливостей окремих осіб. Так само спільні риси мала освітня підготовка майбутніх юристів – університетам на території України, як і в європейських університетах, бракувало практики у підготовці юристів.

4. У XX ст. надання правової допомоги, зокрема у процесі здійснювання навчальної діяльності й на безоплатній основі, головно пов'язується з реорганізацією системи освітньої підготовки юристів.

Фактично з другої половини XIX ст. у науковій пресі провадиться активне обговорення перспектив юридичної освіти з огляду на потребу у таких випускниках, які б одразу після закінчення навчання були готові на практиці застосовувати знання, набуті у процесі навчання. А невдовзі було знайдено й форму такої підготовки – "юридичну клініку", яка стала визначальною формою підготовки юристів впродовж XX століття. Її досі вважають однією з найефективніших.

Ще на початку XX ст. сформувалася ідея юридичної клініки як форми навчання і діяльності. До 1960-х рр. юридичний клінічний рух мав локальний характер й обмежувався переважно США. А вже починаючи з 1960-х рр., значний розвиток клінічної юридичної освіти відбувався завдяки сприянню приватних фондів. У 1970-ті рр. юридична клінічна освіта отримує широку підтримку в інших країнах світу, зокрема в Англії, Німеччині, Франції, Росії, інших європейських державах. В незалежній Україні перша юридична клініка з'явилася 1995 року. Наприкінці XX ст. рух за створення юридичних клінік набуває глобальних масштабів й призводить до інституціоналізації юридичної клінічної освіти – утворюються асоціації юридичних клінік. Значна частина юридичних клінік України входить в "Асоціацію юридичних клінік України" – всеукраїнську громадську організацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дубчак Н. С. (2015). Юридичні клініки Європи: загальний огляд діяльності. *Часопис Академії адвокатури України*. № 1(26). Т. 8. С. 89–90.

2. Лоджук М. Т. (2015). Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога: монографія. Одеса: Фенікс, 328 с.

3. Правнича клінічна освіта в Україні: навч. посіб. (2020) / за заг. ред. В. М. Сущенка. К.: Ваіте, 274 с.

4. Савчин М. В., Менджул М. В., Навроцький В. В. (2007). Основи юридичної клінічної практики. Ужгород, 127 с.

5. Бондар Н. А. (2018). Особливості отримання юридичної (правничої) освіти в Україні (XVII – початок XX ст.). *Приватне та публічне право*. № 1. С. 3–8.

6. Макарчук В. С. (2017). Історія світової та вітчизняної адвокатури: Курс лекцій, навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 264 с.

7. Тарасовський Ю. (2019). Що таке Pro bono і чому це важливо для України? URL: https://biz.liga.net/all/all/cards/chto-takoe-rro-bono-i-pochemu-eto-vajno-dlya-ukrainy-kartochki-4196149#:~:text=%

8. Терлюк І. Я. (2022). Надбання української державності: закладення державницьких традицій в контексті періодизації історії держави і права й формування українського етносу (нації). *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"*. Львів, Том 9. № 3 (35). С. 19–27.

9. Терлюк І. Я. (2018). Історія держави і права України: [навч. посіб.]. Вид. 4-те, зі змінами. К.: Видавничий дім "Кондор", 2018. 772 с.

10. Кобилецький М. М. (2008). Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 406 с.

11. The Educational Legacy of Medieval and Renaissance Traditions. Medieval Universities. URL: http://www.csupomona.edu/~plin/ls201/medieval2.html

12. Frijhoff, Willem. (2012). The University as an Institution of Early Modern Europe Critical Reflections on its Self-evidence. Pfad: L:/ZE/ZHF/Beiheft FS Schilling 13867/11-Frijhoff.3d Union / Schoen 20. 3. S. 1–10. URL: https://heloise.hypotheses.org/files/2012/10/Alteuropa-FS-Schilling-11-Frijhoff.pdf

13. Пам'ятки братських шкіл на Україні : кінець XVI – початок XVII ст.: тексти і дослідження (1988) / [АН УРСР, Ін-т філософії, Ін-т сусп. наук]; редкол.: В. І. Шинкарук [та ін.]; [підгот. до вид. та комент.: В. М. Нічик та ін.]. Київ: Наук. думка, 566 с.

14. Губар К. (2018). Внесок Києво-Могилянської академії та Київської духовної академії у вітчизняну юридичну освіту, науку і практику (1615–1920 рр.): монографія / за заг. ред. І. Б. Усенка. Київ: Центр учбової літератури, 240 с.

15. Прибора Р. І. (2015). Вплив німецьких університетів на розвиток вищої освіти США в XIX столітті. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, III(32), Issue 63. С. 37–40.

16. Бігун В. С. (2006). Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. К.: Юстініан, 272 с.

17. Єлов В. (2004). Коли вуз готуватиме юристів, а не "випускників"? *Право України*. № 1. С. 132–136.

18. Наказ Міністерства освіти і науки України "Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України". № 592 від 03.08.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text

19. Наказ Міністерства освіти і науки України "Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти". № 644 від 20.07.2022 р. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20 standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-644-20.07.2022.pdf

REFERENCES

1. Dubchak, N. S. (2015). ***Yurydychni kliniky Yevropy: zahalnyi ohliad diialnosti*** [Legal clinics in Europe: a general overview of activities]. Chasopys Akademii advokatury Ukrainy. No. 1(26). T. 8. P. 89–90. [In Ukrainian].

2. Lodzhuk, M. T. (2015). ***Yurydychni kliniky v Ukraini: osvita ta pravova dopomoha*** [Legal clinics in Ukraine: education and legal aid]*:* monohrafiia. Odesa: Feniks, 328 p. [In Ukrainian].

3. ***Pravnycha klinichna osvita v Ukraini*** [Legal clinical education in Ukraine]: Navchalnyi posibnyk (2020). / za zah. red. V. M. Sushchenka. K.: Vaite, 274 p. [In Ukrainian].

4. Savchyn, M. V., Mendzhul, M. V., Navrotskyi, V. V. (2007). ***Osnovy yurydychnoi klinichnoi praktyky*** [Fundamentals of legal clinical practice]. Uzhhorod, 127 p. [In Ukrainian].

5. Bondar, N. A. (2018). ***Osoblyvosti otrymannia yurydychnoi (pravnychoi) osvity v Ukraini (XVII – pochatok XIX st.)*** [Peculiarities of legal education in Ukraine (XVII – early XX centuries)]. Pryvatne ta publichne pravo. No. 1. P. 3–8. [In Ukrainian].

6. Makarchuk, V. S. (2017). ***Istoriia svitovoi ta vitchyznianoi advokatury*** [History of the world and national advocacy]: Kurs lektsii. Navch. posibnyk. Lviv: Liha-Pres, 264 p. [In Ukrainian].

7. Tarasovskyi, Yu. (2019). ***Shcho take Pro bono i chomu tse vazhlyvo dlia Ukrainy?*** [What is Pro Bono and why is it important for Ukraine?]. URL: https://biz.liga.net/all/all/cards/chto-takoe-rro-bono-i-pochemu-eto-vajno-dlya-ukrainy-kartochki-4196149#:~:text=% [In Ukrainian].

8. Terliuk, I. Ia. (2022). ***Nadbannia ukrainskoi derzhavnosti: zakladennia derzhavnytskykh tradytsii v konteksti periodyzatsii istorii derzhavy i prava y formuvannia ukrainskoho etnosu (natsii)*** [The acquisition of Ukrainian statehood: the establishment of state traditions in the context of periodization of the history of the state and law and the formation of the Ukrainian ethnos (nation)]. Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia: "Iurydychni nauky". Lviv, Tom 9. No. 3 (35). P. 19–27. [In Ukrainian].

9. Terliuk, I. Ia. (2018). ***Istoriia derzhavy i prava Ukrainy***: [History of State and Law of Ukraine] [navch. posib.]. Vyd. 4-te, zi zminamy. K.: Vydavnychyi dim "Kondor", 2018. 772 p. [In Ukrainian].

10. Kobyletskyi, M. M. (2008). ***Mahdeburzke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna XIX st.)*** [Magdeburg Law in Ukraine (XIV – first half of the XIX century)]: Istoryko-pravove doslidzhennia. Lviv: PAIS, 406 s. [In Ukrainian].

11. ***The Educational Legacy of Medieval and Renaissance Traditions***. Medieval Universities. URL: http://www.csupomona.edu/~plin/ls201/medieval2.html [In English].

12. Frijhoff, Willem. (2012). ***The University as an Institution of Early Modern Europe Critical Reflections on its Self-evidence.*** Pfad: L:/ZE/ZHF/Beiheft FS Schilling 13867/11-Frijhoff.3d Union / Schoen 20. 3. p. 1–10. URL: https://heloise.hypotheses.org/files/2012/10/Alteuropa-FS-Schilling-11-Frijhoff.pdf [In English].

13. ***Pamiatky bratskykh shkil na Ukraini*** [Monuments of Brotherhood Schools in Ukraine: the end of the sixteenth – beginning of the seventeenth century]: kinets XVI pochatok XVII st. : teksty i doslidzhennia (1988) / [AN URSR, In-t filosofii, In-t susp. nauk]; redkol.: V. I. Shynkaruk [ta in.] ; [pidhot. do vyd. ta koment.: V. M. Nichyk ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka, 566 p. [In Ukrainian].

14. Hubar, K. (2018). ***Vnesok Kyievo-Mohylianskoi akademii ta Kyivskoi dukhovnoi akademii u vitchyznianu yurydychnu osvitu, nauku i praktyku (1615 1920 rr.)*** [The contribution of the Kyiv-Mohyla Academy and the Kyiv Theological Academy to national legal education, science and practice (1615–1920)]*:* monohrafiia / za zah. red. I. B. Usenka. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury, 240 p. [In Ukrainian].

15. Prybora, R. I. (2015). ***Vplyv nimetskykh universytetiv na rozvytok vyshchoi osvity SShA v XIX stolitti*** [The Influence of German Universities on the Development of Higher Education in the United States in the Nineteenth Century]. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(32), Issue 63, P. 37–40. [In Ukrainian].

16. Bihun, V. S. (2006). **Yurydychna profesiia ta osvita. Dosvid SShA u porivnialnii perspektyvi**. K.: Yustinian, 272 p. [In Ukrainian].

17. Ielov, V. (2004). ***Koly vuz hotuvatyme yurystiv, a ne "vypusknykiv"?*** [When will the university train lawyers instead of "graduates"?] Pravo Ukrainy. No. 1. P. 132–136. [In Ukrainian].

18. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ***"Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro yurydychnu kliniku vyshchoho navchalnoho zakladu Ukrainy"*** ["On Approval of the Model Regulations on the Legal Clinic of a Higher Educational Institution of Ukraine"]. No. 592 vid 03.08.2006 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text [In Ukrainian].

19. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy ***"Pro zatverdzhennia standartu vyshchoi osvity za spetsialnistiu 081 Pravo dlia pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity"*** ["On approval of the standard of higher education in the specialty 081 Law for the first (bachelor's) level of higher education"]. No. 644 vid 20.07.2022 r. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20 [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 20.07.2024 р.

Ivan TERLYUK
Lviv National University of Veterinary
of Veterinary Medicine and Biotechnology named after S.Z. Grzycki,
Associate Professor of the Department of Law
Doctor of Law, Associate Professor
i.terlyuk2406@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0900-4388

Oleksii TERLYUK
individual entrepreneur,
Ph.D. in Law
oleeksiy2807@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4594-0517

PROVIDING FREE LEGAL AID TO THE PUBLIC IN THE PROCESS OF EDUCATIONAL ACTIVITIES: ASPECTS OF INTERNATIONAL AND UKRAINIAN HISTORICAL EXPERIENCE

The article highlights the issues of international and Ukrainian historical experience of providing legal aid in general, and frees legal aid in the course of educational activities in particular. The author traces the peculiarities of this process from its origins to the present day. The author argues that the provision of free legal aid in the context of educational activities is a multifaceted process which, both in the world and in Ukraine, has been taking place for centuries in various forms and under the influence of various factors. It is emphasized that its undoubted prerequisite was the legalization of the legal profession and the establishment of an extensive system of legal education. The author emphasizes that these facts were the result of the growing importance of law in the process of regulation of social relations.

The author analyzes the main stages and features of the European historical experience of legal aid in the period of Antiquity, the Middle Ages and the Modern era. The author also considers some historical experience of providing free legal aid in the context of educational activities which took place in Ukraine. The author proves that Ancient Rome was a pioneer in creating an extensive system of legal education and developing various forms of legal aid. The author establishes that the real establishment of the system of free legal aid, in particular, in the course of educational activities, took place only in the 1920s, and at first it was localized and limited mainly to the United States. It is argued that its implementation became possible as a result of a long scientific discussion in previous years, during which a new approach to legal training with a priority on practice was developed, and a form of such training – "legal clinic" – was found. The author shows that legal clinical education is considered to be one of the most effective today. The nature and peculiarities of the spread of legal clinical education, as well as the development of the relevant legal framework in Ukraine are traced.

Keywords: free legal aid, educational activities in the field of law, historical experience, legal clinics, legal clinical education.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"
№ 3 (43), 2024

UDK 328.185

Antonello FRASCA
University of Rome Tor Vergata,
Doctor of Law, Lecturer in Public Law Institutions,
Lawyer – Senior Associate of Studio Legale Pavia e Ansaldo (Rome)
antonello.frasca@pavia-ansaldo.it

TRANSPARENCY AS A MEANS OF PREVENTING CORRUPTION IN PUBLIC ADMINISTRATION

http://doi.org/10.23939/law2024.43.267

© *Frasca A., 2024*

The paper examines the issue of transparency as a tool for preventing corruption in public administration. The analysis is conducted by analysing the causes of the phenomenon and its main economic and social effects, in the decision-making processes of the public administration. Furthermore, the work focuses on the analysis of the main international legislative experiences and, in particular, the Italian one, which demonstrate the emergence of 'transparency rights' in order to curb administrative mismanagement behaviour (not only offences) and encourage virtuous behaviour.

Keywords: corruption, public administration, transparency, prevention, access to information.

Corruption in administrative law and its effects. The notion of administrative bribery refers not only to conduct that may constitute violations of criminal law, but also to conduct that is in any case an expression of *maladministration*: conflicts of interest, clientelism, occupation of public office, 'nepotism' and all conduct involving the misuse of public power.

In the social sciences, the reconstructive analysis, focusing on the characteristics of the violation of legal norms, public interests, performance standards, with respect to the behaviour deemed acceptable for a public representative or official, has led to qualify the phenomenon, in general terms, as a form of abuse of power for private purposes by a public agent attributable to the principal-agent type relationship [1].

In public administration, in fact, there exists a relationship of a public or contractual nature between a subject entrusted with the task of making decisions, the agent, and the principal, the holder of the interests for which the same task has been delegated to the former; this coincides, in the systems of the liberal-democratic tradition, with the binomial made up of the set of members of the public that synthetically form the so-called 'sovereign people' and the political or career administrators chosen through different mechanisms (election, competition, appointment), entrusted with the care of common interests. Inevitably, each agent is also the bearer of private interests that may not adhere to the interests of the principal and from whom he may opportunistically conceal certain information concerning his own activities. Consequently, the delegation of tasks and powers is accompanied by a series of procedures and rules to limit the exercise of discretion, controls, and sanctions of various kinds and magnitudes in the event of non-compliance or poor exercise of the entrusted powers (disciplinary, political, social, administrative, penal, etc.) to defuse this potential conflict of interest.

A corrupt exchange takes place when this relationship becomes trilateral, i.e. when an additional subject is inserted: the corruptor. The latter, by means of bribes, promises and other forms of benefits, induces

the agent to circumvent the constraints imposed by the law: first and foremost, that of not accepting undue remuneration. The bribe-giver thus manages to obtain a series of advantages such as confidential information, favourable decisions or a kind of general protection for his own interests. The official and overt exchange between agent and principal is superimposed by a covert transaction between corrupt agent and corruptor that generates a 'genetic mutation' in the exercise of administrative discretion, leading it to safeguard its own and the corruptor's interests at the expense of public interests.

The normal processes are then replaced by '*a market of authority*' where corruptors seek to alter, to their own advantage, the structure of property rights over resources administered or regulated by the state through the activities of political or bureaucratic agents to whom powers and responsibilities are delegated. Public spending and the power of interdiction and licensing are manipulated in order to allow or disallow certain private activities over others. Artificial alterations in access to public benefits and enjoyment of private resources are produced. Annuity positions are thus created: property rights are attributed according to the outcome of procedures whose outcomes are decided or influenced by agents.

Any sector is permeable to corruption: *public procurement*, the sale or assignment of goods, services or rights to private parties at a price below the market price, *enforcement*, which gives public agents the power to selectively impose costs, expropriate or reduce the value of private rights. In this case, the agent secures a benefit for the addressee of the sanction or punitive measure for him by refraining from exercising his lawful powers [2].

Corruption is, therefore, '*rent-seeking*' where corrupt and corruptor share out, through covert exchange, the property rights to the rent created to the detriment of the community [3].

If we want to dwell on the socio-economic reasons that favour the spread of the phenomenon, it is necessary to refer to three main interpretations: the first economic strand considers the choices of accepting or paying bribes, or advantages of various kinds, as the result of a rational calculation that depends on the costs, represented by the possibility of being discovered and the size of the penalties, and the probable benefits parameterised by a comparison with the available alternatives. The balance is inversely proportional to the opportunities for corruption offered by the political and institutional framework, with factors such as the inefficiency of the judicial system, the sensitivity of voters to possible political scandals, the public intervention of the state in the economy; the degree of transparency in the taking of decisions affecting public interests, the volume and formulation of regulatory texts, the effectiveness of political and administrative controls, and the competitive or collusive attitude of economic and political markets. The main variables can be summarised with the formula C=M+D-T-A: the level of corruption (C) is associated with the presence of monopolistic annuity positions (M) and the exercise of discretionary powers (D), and inversely related to the degree of transparency (T) and of accountability, or empowerment of agents (A), which depends on the circulation of information and the effectiveness of institutional and social controls on their actions [4].

A different socio-cultural approach [5] values variables such as ethical norms, cultural values, traditions, and the civic and state sense of citizens and officials. These factors represent the '*moral cost*' of corruption, the psychological distress associated with breaking the law. In this type of reconstruction, opportunities for corruption are mitigated where moral standards are more robust. The combination of economic benefits and the distribution of moral costs constitute the variants that make up a country's corruption rate.

In recent years, then, a third "*neo-institutionalist*" key to interpretation shows how the relevance of internal dynamics in corruption networks contributes to consolidate informal governance structures and mechanisms that guarantee the fulfilment of corrupt transactions, representing a further catalysing element of covert exchanges that fuels the trust of counterparts [6]. The evolution and stability of administrative corruption is, in essence, a *path depentent* process [7] in which high levels of dissemination of illicit practices lay the groundwork for increasing returns on the same activities in subsequent periods and which gradually becomes systemic.

In addition to 'direct' economic damage, the spread of corruption also entails 'indirect' costs that are less easy to quantify.

One only has to think of the delays in settling administrative matters, the malfunctioning of public apparatuses, the inadequacy, if not futility, of certain public works. In particular, there is an extraordinary rise in the cost of major works.

In a more generalised perspective, corruption undermines market and business confidence, leading to a loss of competitiveness: operators choose to invest in countries that provide greater guarantees in this respect.

In this regard, it has been calculated that each point drop in the ranking drawn up annually by the international non-governmental organisation Transparency International results in the loss of sixteen per cent of investments [8].

For example, according to Transparency International, in 2023, Italy ranks fifty-sixth out of one hundred and eighty countries analysed, while Ukraine is currently ranked one hundred and fourteenth [9].

If, then, one proceeds to a more detailed analysis of the impact of corruption on businesses, it can be seen that a low level of corruption is usually associated with regulations that favour the establishment of new businesses and a low average time to start a business, while excessively lengthy bureaucratic procedures are generally associated with high levels of corruption. As for the negative effects of corruption, similar assessments can be made regarding the cost of capital, the level of competitiveness and, more generally, the quality of the ***business environment*** [10]. A World Bank study conducted on a large number of countries shows that companies that have to deal with a corrupt public administration and have to pay bribes grow on average almost 25 % less than companies that do not face this problem. What is even more worrying is that it is small and medium-sized and younger companies that are most severely affected [11]. The World Bank Report, moreover, shows that small companies have a sales growth rate more than 40 % lower than large ones (small companies are defined as those in the lowest 25 % of distribution: large ones the highest 75 %).

Certainly no less important, even if not calculable in economic terms, are the further damages that affect the rate of trust of citizens in the legality and impartiality of the action of public apparatuses and that determine a progressive lowering of the social disvalue of the phenomenon. Moreover, the habit of resorting to these practices determines the alteration of free competition and the concentration of wealth in the hands of those who accept the collusive logic. In such an environment, a sort of 'Darwinism of corruption' is created: those with greater scruples, or lesser capacity to work in such a polluted political-administrative terrain, are destined to be eliminated from the game to the advantage of the more colluding operators.

The technological process is also compromised: companies have more incentive to invest in bribes than in innovation.

Administrative transparency as a means of preventing corruption in public administration. Traditionally, in State legislations, the problem of preventing corruption in public administration has always been tackled with the traditional 'weapon' of criminal repression. In other words, in order to combat corruption, States have always intervened at the already 'pathological' moment of the commission of offences, without bothering to introduce instruments capable of deterring and preventing the commission of such offences.

However, the evolution of political relations in the international sphere has led to the emergence of a consensus towards a right to administrative transparency, which was only rooted in certain national spheres.

In the mid-1980s, the model of transparency took on a clear regime connotation: *Glasnost*, promoted by Michail Gorbačëv in the run-up to the dissolution of the Soviet Union, became a process that delegitimised the Soviet regime itself through opacity and inaugurated a transformation in a democratic direction. European democratic administrative arrangements, the offspring of modern state bureaucracy and competition with the neighbouring Soviet regime, are also being pushed – in a phase of world equilibrium that seemed unipolar – towards the US Freedom *of Information Act* (FOIA) model. In this case, the direction of the reforms is the administrative transformation of democratic regimes that have historically developed along different trajectories, and the intention is to bring them closer to a common model.

Transparency has therefore been assigned a function of preventing administrative corruption, on the basis of the underlying assumption that by illuminating what is obscure, by making it visible, illicit behaviour is prevented. Hence, a 'multifunctional' transparency, a flexible instrument at the disposal (at the same time) of democratic requirements, widespread control, and guarantee of rights. In the perspective of widespread control to guarantee the legality and correctness of public action, the basic idea is basically that there is a sort of 'inverse relationship' between corruption and knowability: where there is maximum transparency, maximum enlightenment, corruption will be minimal, and so on [12].

This function of transparency became a common principle at international level at the 2003 Conference in Merida, Mexico (at which the 2003 UN Convention against Corruption was signed), which identifies it as one of the main tools for preventing corruption.

Specifically, Art. 9 requires the contracting states to adopt transparency measures with regard to the conclusion of public contracts and the management of financial resources, while Art. 10 calls for the dissemination of information "*enabling users to obtain, where appropriate, information on the organisation, functioning and decision-making processes of the public administration*".

In this sense, the dissemination of information held by public administrations also has the advantage of a high dissemination capacity. The scandals that run through the increasingly weak state systems exacerbate citizens' disaffection and increase widespread support for a project of administrative transparency that goes hand in hand with the fight against corruption. With this meaning, on the one hand, support for the ideal of administrative transparency has the opportunity to spread, on the other hand, the objective becomes more specific and circumscribed, even though sociological and non-legal definitions of corruption may dilute it.

Over the last thirty years, therefore, almost all liberal democracies have introduced a second generation of transparency rights, in a democratic function, through *freedom of information acts*, modelled, as outlined above, on the US model.

Specifically, the Freedom of Information Act (FOIA) is the Freedom of Information Act that was enacted in the United States on 4 July 1966 during the term of President Lyndon B. Johnson. The law imposed a set of rules on public administrations to allow anyone to know what the PA does, through total or partial access to classified documents, without the need to prove an interest in knowing the requested information (e.g. to defend oneself in a court case).

In this wake, even in Europe, the rules on "procedural" transparency have gradually been joined by laws in which the *right to know*, understood as an indispensable tool for the proper functioning of a democratic order, has become a fundamental right, to be guaranteed to everyone, with the sole limitation of confidentiality requirements related to certain public and private interests, such as, for example, information concerning military secrets or trade secrets.

After the early affirmation of the '*liberté d'accés aux documents administratifs*' as '*droit de toute personne à l'ìnformation*' in France (1978), laws modelled on Foia were adopted in the Netherlands (1980, 2005), Portugal (1993), Ireland (1997), the United Kingdom (2000), Switzerland (2004), Germany (2005) and in many Eastern European countries, as well as by the European Union (2001).

In the comparative context, therefore, innovations in access to documents emerge (reactive transparency), as well as new duties for public administrations to disseminate information, documents and data (proactive transparency). A right to know is generated (*right to know*) of which anyone is the bearer (*any person*), as distinct from the right to information motivated by a specific legal situation of the interested party (*need to know*). As will be seen, in the Italian case the accessibility process has seen two new legal institutions added over time to the twentieth-century documental access (*need to know* for a specific legal situation): civic access (a right to react if the proactive transparency of PAs is lacking) and generalised civic access (*right to know granted to any person*), under the influence of the *Freedom of Information* Act.

In other words, with these laws, a broader vision of administrative transparency has been affirmed: the citizen does not only have the right to see the information that concerns him, but becomes an 'active operator', an observer and witness of the good performance of the administration. The calls for accountability

of public activities and their control by the citizen are related to the aim of curbing administrative mismanagement (not only crimes) and to encourage virtuous behaviour. Conceiving administrative transparency as an activator of the ***accountability*** principle, accountability would not only unveil officials' betrayals, but also prevent them, nurturing an attitude of dedication, and generating, over time, a relationship of trust.

The means of protection of administrative transparency in the Italian legal system. In the Italian case, the accessibility process has seen two new legal institutions added over time to the twentieth-century documental access (***need to know*** for a specific legal situation): civic access (a right to react if the proactive transparency of public administrations is lacking) and generalised civic access (***right to know*** granted to ***any person***), under the influence of the US *Freedom of Information Act*.

The institution of 'classic' access to administrative documents constitutes an indispensable tool to ensure administrative transparency, i.e. the possibility of a check on the compliance of the ***agere publicum*** with the principles of good performance and impartiality under Article 97 of the Constitution.

In reality, transparency is a canon that was affirmed rather late in positive law, probably due to the fear that, through ostention, a power of indiscriminate verification would be recognised ***erga omnes***, with obvious repercussions on the efficiency and speed of the 'administrative machine'. In other words, the risk was that of subjecting administrative power to a generalised control, even by subjects not directly affected by the exercise of the power itself.

This reluctance has progressively disappeared, 'under the blows' of an incessant legislative work, eminently characterised by a perspective of fruitful dialogue between the bureaucracy and the administered. In fact, the centrality in our legal system of the issue inherent to the relationship between private citizens and the Public Administration is now unquestionable, and in recent years it has undergone a veritable Copernican revolution, implemented with the introduction of essential institutes and figures such as the person in charge of the procedure, the publicity of administrative acts, the justification of measures, the publicity of the meetings of collegiate bodies and, last but not least, access to the acts.

This evolution has affected, as a consequence, the position of the citizen, who from being a passive spectator to the originally unilateral activity of the Public Administration has become the active and central fulcrum of the ***agere publicum***, whose ***modus operandi*** is now characterised by a tendency towards public-private parity and reflects a new conception based on transparency, from the Latin ***trans parere***, i.e. letting citizens see the ***res publica***, so that they can know the reasons behind administrative measures. The outcome of this evolutionary path has led to elevating access to administrative documents to a true 'social right' of the citizen vis-à-vis the Public Administration. Moreover, recently, the institution of access has taken on a further connotation of public interest, aimed at affirming a 'widespread control of legality' and the fight against corruption in the Public Administration.

The substantive regulation of the right of access is contained in Articles 22 et seq. of Law No. 241 of 7 August 1990, amended by Law No. 15 of 11 February 2005 and Law No. 80 of 14 May 2005. Before the introduction of the Administrative Process Code, this law also contained the procedural provisions.

Article 22 of Law No. 241/1990 states that the right of access means the right of interested parties to inspect and take copies of administrative documents. It is exercised by extracting copies of administrative documents (see Art. 25(1) of Law 241/1990). Subsequent paragraph 2 of Article 25 specifies that the request for access must be reasoned, so that the receiving Administration can concretely assess the existence of the interest in the protection of legally relevant situations, which is an essential prerequisite for access to administrative documents. If the request is not made within thirty days, it is deemed to be refused (see Article 25(4) of Law No. 241/1990). Paragraph 1 of Article 24 provides for a series of limitations to the exercise of the right of access in relation to requirements of secrecy and confidentiality concerning certain administrative documents and placed both in the public interest and in the interest of third parties.

Legislative Decree No. 33/2013, the so-called Consolidated Law on Transparency of Public Administrations, subsequently reformed by Legislative Decree No. 97 of 25 May 2016 (the so-called Transparency Decree), introduced the institutes of simple and generalised civic access into the system.

The first (prior to the 2016 reform) is regulated in Article 5(1) of Legislative Decree No. 33/2013 and provides for the obligation of public administrations to publish certain documents, information or data, with the related right of anyone to request the same, in cases where their publication has been omitted.

The second, introduced by the 2016 reform and inspired by the so-called FOIA (Freedom of Information Act, of US matrix), is governed by Article 5(2) of Legislative Decree No. 33/2013 and allows anyone to access the data and documents held by the Public Administrations, in addition to those subject to publication, even in the absence of a substantive legitimising position.

In Italy, therefore, there is a systemic coexistence of three models of access to documents held by public administrations (and equivalent).

These institutions are equally ordered and, in their reciprocal relations, each operates within its own sphere, without absorption of one case into another and without tacit or implied repeal by the subsequent provision in time.

In order to align the procedural provisions with this new set-up, Article 52(4)(c) of Legislative Decree No. 33/2013 amended the access procedure, introducing some provisions aimed at extending the use of this procedure also for "the protection of the right of civic access related to the non-fulfilment of transparency obligations", as stated in the current text of Article 116(1).

Civic access is ontologically different from 'traditional' access.

First of all, a widening of the mesh of subjective legitimacy to access should be highlighted, since the institution of civic access (both simple and generalised) guarantees a much broader ***erga omnes*** protection, without the need for a prior demonstration of the ownership of a legally protected situation, as required for access under Law No. 241/1990.

In addition, there has been an extension of objective legitimacy (especially after the 2016 legislative change), since the protection can be enforced by anyone without the prior demonstration of a personal, concrete and current interest in connection with the protection of legally relevant situations and without the burden of justifying the request to that effect.

For the sake of completeness, it should be noted that the general legislation is flanked by specific disciplines regulating the right of access in certain areas, such as the matter of public contracts (see art. 53, legislative decree no. 50 of 18 April 2016), in environmental matters (see legislative decree no. 195 of 19 August 2005) and in the matter of access for councillors of local authorities (see art. 43, paragraph 2, legislative decree no. 267 of 18 August 2000).

Conclusions. Administrative corruption manifests itself when "*the public function is performed not in the interest of the public, but in the interest of private individuals, in order to ensure their gain*" so that administrative power "*is no longer perceived as an impersonal and neutral power, but rather as a partisan tool*" (S. Cassese). This phenomenon has devastating effects on almost all aspects of public and private life, undermining the economic, social and political development of a country.

In this context, transparency is the most effective tool to fight corruption and rebuild the relationship of trust between citizens and institutions, in a path to protect democracy. The crisis in which the latter finds itself does not stem from technological development per se, but from the use that has been made of technology, seen as a form of de-empowerment of power and reduction of participation. On the contrary, in order to revitalise the democratic system, it seems inescapable to bring the organisation and actions of the public administration out of opacity, since knowledge is a necessary condition for the conscious exercise of citizenship rights and the full realisation of the human person within society.

In other words, administrative transparency constitutes an instrument of rebalancing in the power relationship between citizens and administrators of public affairs, attributing to the former – to the benefit of democracy – a new resource of power, of the information type.

REFERENCES

1. Lambsdorff, J. G. ***Institutional Economics of Corruption and Reform, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 16 VANNUCCI, L'evoluzione della corruzione in Italia: evidenza empirica, fattori facilitanti, politiche di contrasto, in Merloni-Vandelli, La corruzione amministrativa: cause, prevenzione e rimedi, Astrid, Passigli***, Firenze – Antella, 2010. Vannucci – Cubeddu R. (2006), *Lo spettro della competitività: le radici istituzionali del declino italiano,* Rubettino, Catanzaro. [In Italian].

2. Vannucci, A. ***L'evoluzione della corruzione in Italia: evidenza empirica, fattori facilitanti, politiche di contrasto, in Merloni-Vandelli, La corruzione amministrativa: cause, prevenzione erimedi, Astrid, Passigli***, Firenze – Antella, 2010. [In Italian].

3. Vannucci, A. – Cubeddu, R. (2006). ***Lo spettro della competitività: le radici istituzionali del declino italiano, Rubettino, Catanzaro***. [In Italian].

4. Klitgaard, R. (1988). ***Controlling Corruption, Berkeley, University of California Press***. [In Ukrainian].

5. Della Porta, D. – Vannucci, A. (2005). ***The moral (and immoral) cost of corruption, in U.VON ALEMANN, Dimensionen politischer Korruption, Wiesbaden***. [In Italian].

6. Della Porta, D. – Vannucci, A. (2007). ***Mani impulite. Old and new corruption in Italy*, Laterza, Roma-Bari.** [In Italian].

7. Vannucci, A. (2011). ***L'evoluzione della corruzione in Italia: evidenza empirica, fattori facilitanti, politiche di contrasto*, in Merloni–Vandelli*, La corruzione amministrativa: cause, prevenzione e rimedi,* Passigli Editori, Florence.** [In Italian].

8. Seker, M. – Yang, J. S. (2021). ***How bribery distorts firm growth:differences by firm attributes***, Policy Research Working No. 6046, World Bank, Washington. [In Italian].

9. Transaprency International, ***Corruption perception index.*** Retrieved from: https://www.transparency.org/en/cpi/2023[In Italian].

10. IRPA, ***The phenomenon of corruption in Italy*:** 1st map of the High Commissioner for Anti-Corruption (http://www.irpa.eu/wp-content/uploads/2012/03/Mappa-corruzione-Italia.pdf) [In Italian].

11. Seker, M. – Yang, J. S. (2012). ***How bribery distorts firm growth: differences by firm attributes***, Policy re-search working No. 6046, World Bank, Washington. [In Italian].

12. Alti, T., Barbieri, C. (2023). ***Rivista Trimestrale di Diritto Pubblico***, fasc.2, 1 June 2023, p. 809. [In Italian].

Дата надходження статті: 17.08.2024 р.

Антонелло ФРАСКА
Римський університет Тор Вергата,
викладач публічно-правових інституцій,
юрист – старший юрист юридичної фірми
Studio Legale Pavia e Ansaldo (Рим),
доктор юридичних наук
antonello.frasca@pavia-ansaldo.it

ПРОЗОРІСТЬ ЯК ЗАСІБ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

У статті розглядається питання прозорості як інструменту запобігання корупції в державному управлінні. Аналіз проводиться за допомогою аналізу причин виникнення цього явища та його основних економічних і соціальних наслідків у процесах прийняття рішень в органах державного управління. Крім того, робота зосереджена на аналізі основного міжнародного законодавчого досвіду, зокрема, італійського, який демонструє появу "прав на прозорість" з метою стримування адміністративних зловживань (а не лише злочинів) та заохочення доброчесної поведінки.

Ключові слова: корупція, державне управління, прозорість, запобігання, доступ до інформації.

УДК 342.9

Ірина ХОМИШИН
Національний університет “Львівська політехніка”,
заступниця директора з науково-педагогічної роботи
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
докторка юридичних наук, професорка
iryna.y.khomyshyn@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-6180-3478

ПРАКТИКА РОЗГЛЯДУ СУДАМИ СПРАВ ПРО ПРИТЯГНЕННЯ ОСІБ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

http://doi.org/10.23939/law2024.43.274

© Хомишин І., 2024

Стаття присвячена аналізу практики розгляду судами справ про притягнення осіб до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства. Зі зміною суспільних умов змінюються і форми насильницьких діянь, і передумови їх здійснення, і практика розгляду судами подібних справ. Домашнє насильство – це поведінка, за якої фізичний і психологічний примус використовується для встановлення та збереження контролю над близькою особою, з якою здебільшого кривдник пов’язаний спільним побутом чи родинними зв’язками. Часто це циклічна модель поведінки, яка загострюється, ставлячи під загрозу життя та емоційне благополуччя жертв. Права, які порушуються внаслідок домашнього насильства, охоплюють основні фундаментальні права, що захищені міжнародним правом, наприклад, право на життя та тілесну недоторканість і свободу від тортур та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження.

У статті з’ясовано стягнення, які найчастіше застосовують до осіб, що притягуються до відповідальності. Серед них – штраф, який вважаємо недостатньо ефективним, оскільки може впливати на жертву, а також через малий розмір штрафу. Виокремлена проблема, яка полягає в тому, що суди не надають достатньої уваги з’ясуванню всіх обставин справи, недостатнім є і обґрунтування застосування виду стягнення за вчинення домашнього насильства. Не меншою є проблема самого фіксування випадків домашнього насильства, адже протоколи часто складаються із порушенням вимог КУпАП. Залишається проблема визнання дітей потерпілими у разі вчинення насильства у їхній присутності.

Зауважено, що встановлення адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім’ї не є достатньо ефективним засобом протидії сімейному насильству та запобігання його рецидивам.

Ключові слова: домашнє насильство, адміністративна відповідальність, суд, адміністративне стягнення, санкція.

Постановка проблеми. Зі зміною суспільних умов змінюються і форми насильницьких діянь та передумови їх здійснення і практика розгляду судами подібних справ. Домашнє насильство – це поведінка, за якої фізичний і психологічний примус використовується для встановлення та збереження контролю над близькою особою, з якою здебільшого кривдник пов'язаний спільним побутом чи родинними зв'язками. Часто це циклічна модель поведінки, яка загострюється, ставлячи під загрозу життя та емоційне благополуччя жертв. Права, які порушуються внаслідок домашнього насильства, охоплюють основні фундаментальні права, які захищені міжнародним правом, наприклад, право на життя та тілесну недоторканість і свободу від тортур та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження.

Аналіз останніх досліджень. Домашнє насильство дедалі частіше стає предметом досліджень науковців різних галузей. До питань відповідальності за вчинення домашнього насильства зверталось багато вчених, а саме К. Гусєва, О. Зима, Т. Мацелик, В. Миколаєць, Н. Новицька, О. Степаненко. Окремі наукові доробки у сфері протидії та запобігання домашньому насильству репрезентували І. Андрусяк, В. Бондар, О. Соловйова та ін.

Мета дослідження. Проаналізувати практику розгляду судами справ про притягнення осіб до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства та виокремити проблеми, які виникають під час розгляду адміністративних справ цієї категорії.

Виклад основного матеріалу. Тема домашнього насильства з кожним роком все більше актуалізується, що зумовлено не лише змінами у суспільному ставленні до цього негативного явища, але й посиленою увагою органів влади, громадських організацій у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і населення загалом. Таке насильство не має бути терпимо і більше не має розглядатися як "приватна справа". Спостерігаємо неабияке посилення ролі державних органів і громадських організацій у забезпеченні комплексної, скоординованої та багатогранної відповіді на домашнє насильство.

Кризові соціально-економічні явища, притаманні українському суспільству, особливо в період дії воєнного стану, призвели до зростання проявів домашнього насильства [1].

У 2023 році спостерігається збільшення випадків домашнього насильства. Національна поліція України оприлюднює інформацію про понад 291 тисячу фактів домашнього насильства, що на 20 % більше ніж у 2022 році. Прогнози 2024 року також не втішні, оскільки вже на сьогодні зареєстровано на 56 % більше кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством [2].

Попри те, що дослідженню видів і причин домашнього насильства присвячено багато уваги українських і закордонних вчених, можемо констатувати, що зі зміною суспільних умов змінюються і форми насильницьких діянь і передумови їх здійснення, а відтак дослідження у цій сфері не втрачають актуальності.

Домашнє насильство – це поведінка, при якій фізичний і психологічний примус використовується для встановлення та збереження контролю над близькою особою, з якою здебільшого кривдник пов'язаний спільним побутом чи родинними зв'язками. Часто це циклічна модель поведінки, яка загострюється, ставлячи під загрозу життя та емоційне благополуччя жертв.

Варто зауважити, що кожна частина громади відіграє свою роль: системи адміністративної та кримінальної юстиції, служби охорони здоров'я, зокрема психічне здоров'я, система освіти, ЗМІ та інші групи громадянського суспільства.

Хоча сектор юстиції має співпрацювати з іншими секторами, щоб ефективно реагувати на проблему домашнього насильства, сектор правосуддя може відігравати значну роль у запобіганні

домашньому насильству через забезпечення безпеки жертв насильства та притягнення кривдників до відповідальності, розширюючи доступ жертв до правосуддя.

Частими є випадки, коли суди розглядають окремі насильницькі акти ізольовано, а не в межах моделі насильства та в контексті влади та контролю, які виявляються у насильницьких сімейних стосунках. Крім того, метод оцінки серйозності порушення ґрунтується на ступені тілесних ушкоджень, які часто не враховують природу та динаміку насильства в сімейних стосунках.

Адміністративно-правова відповідальність за вчинення домашнього насильства є засобом реагування на нього з метою запобігти цьому негативному соціальному явищу в майбутньому. Важливим питанням у цьому аспекті є те, наскільки ефективні заходи реагування на прояви домашнього насильства.

До питання визначення адміністративної відповідальності зверталось безліч науковців, які з'ясовували поняття адміністративної відповідальності, її мету та підстави.

Володимир Комзюк, розрізняючи нормативну і фактичну підставу, вказує, що нормативною підставою адміністративної відповідальності є норми адміністративного права (матеріальні і процесуальні), якими визначено і закріплено поняття та склади адміністративних правопорушень, встановлена адміністративна відповідальність за них, визначені система адміністративних стягнень і суб'єкти відповідальності, а також порядок притягнення до відповідальності й органи, уповноважені застосовувати заходи адміністративної відповідальності [3]. Отже, нормативною підставою адміністративно-правової відповідальності за вчинення домашнього насильства є стаття 173-2 КУпАП Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування. Де законодавець дає визначення поняття домашнього насильства, насильства за ознакою статі, характеризуючи його як умисне вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого. І доповнює диспозицію цієї ж статті невиконанням термінового заборонного припису особою, стосовно якої він винесений, або неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про місце свого тимчасового перебування в разі винесення такого припису [4].

Норма статті 173-2 КУпАП закріплює лише загальні ознаки, тому, аби повністю з'ясувати суть адміністративного правопорушення, потрібно визначити, які конкретні дії вчиняє особа, який спосіб насильства простежується у діях порушника. Розрізняючи види насильства (фізичне, психологічне, економічне), законодавець вказує, що дія статті 173-2 поширюється лише на дії, які не спричинили тілесних ушкоджень, а здійснені у формі погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого [4].

Права, які порушуються внаслідок домашнього насильства, охоплюють основні фундаментальні права, які захищені міжнародним правом, наприклад, право на життя та тілесну недоторканість і свободу від тортур та іншого жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження.

Загальна декларація прав людини ООН (1948) визнає, що всі люди народжуються вільними та рівними, що кожна людина має право на всі права і свободи, зазначені в Декларації, не залежно від раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майна, народження чи іншого статусу.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) передбачає, що кожна людина має невід'ємне право на життя і що ніхто не може бути свавільно позбавлений свого життя, а також визнає право чоловіків і жінок шлюбного віку одружуватись і засновувати сім'ю і не укладати шлюб без вільної та повної згоди того, хто вступає в шлюб.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання (1984 р.) передбачає, що держави зобов'язані запобігати тортурам, вчиненим приватними особами.

Україна запроваджує внутрішні заходи та законодавство, яке відповідає міжнародним нормам права. Наприклад, Закон України від 20 червня 2022 року "Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами"; Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" визначив основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства; Указ Президента України 21 вересня 2020 року № 398/2020 "Про невідкладні заходи із запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, захисту прав осіб, які постраждали від такого насильства" та інші. Державна політика у сфері запобігання та протидії домашньому насильству спрямована на забезпечення комплексного інтегрованого підходу до подолання домашнього насильства, надання всебічної допомоги постраждалим особам та утвердження ненасильницького характеру приватних стосунків.

Досліджуючи ефективність притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства варто проаналізувати рішення суду у цій сфері.

Вивчаючи судові рішення 2023–2024 року, що розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень, щодо притягнення до адміністративної відповідальності, виокремлюємо, що насильство найчастіше вчиняється у двох формах: у формі психологічного та фізичного насильства. Проте маємо констатувати, що поширеною практикою є закриття провадження у справах через брак події і складу адміністративного правопорушення. Здебільшого суд посилається на відсутність у протоколах про вчинення адміністративного правопорушення інформації про характер вчиненого домашнього насильства стосовно потерпілої особи та про наслідки у вигляді шкоди її фізичному або психічному здоров'ю, які були завдані або могли бути завдані. Також часто суд під час з'ясування обставин справи констатує, що до протоколу про адміністративне правопорушення не долучено доказів на підтвердження обставин, які зазначені в протоколі, зокрема, немає пояснень свідків, даних відеозапису, інших документів, які б вказували на вчинення дій домашнього насильства, що вказані в протоколі, які спричинили або могли спричинити шкоду психологічному та фізичному здоров'ю потерпілого.

Як слушно зазначають вчені, допущені порушення під час оформлення матеріалів про адміністративне правопорушення у вигляді домашнього насильства унеможливлюють повний, всебічний та об'єктивний розгляд справи та прийняття законного судового рішення [6].

Суди розрізняють поняття "конфлікт" і "насильство". Наприклад, у постанові Дніпровського районного суду м. Києва від 5 січня 2024 року у справі № 755/19934/23 суд дії "кривдника" не трактував як різновид гендерно-зумовленого насильства, а визначив цей факт як конфлікт, який не є предметом врегулювання судом. Водночас дає визначення конфлікту як зіткнення протилежних інтересів і поглядів, напруження і крайнє загострення суперечностей, що призводить до активних дій, ускладнень, боротьби, що супроводжуються складними колізіями.

У Постанові зарічного районного суду м. Сум від 5 квітня 2024 року у справі № 591/2968/24 суд розрізняє поняття "сварка", "конфлікт", "насильство". І вказує на ознаки цих негативних явищ, серед яких системність, наявність близьких відносин, повна влада та контроль над постраждалою особою. Конфлікт суд описав як несумісність та протилежність цілей, інтересів, поглядів.

У постанові від 07.11.2023 року у справі № 676/265/23 Верховний Суд зауважив, що домашнє насильство істотно відрізняється від звичайних конфліктних стосунків, оскільки особа, яка вчиняє домашнє насильство, має намір заподіяти шкоду, діє умисно і має певні переваги.

Найбільш розповсюдженим видом стягнення, що застосовується до осіб, які притягуються до відповідальності, є штраф. Підтримуємо позицію вчених, що застосування такого виду покарання не

може бути ефективним, передусім через малий розмір штрафу, а також це може впливати на постраждалу особу, якщо він сплачується із сімейного бюджету [7].

Рідко суди застосовують адміністративний арешт (Постанова Солом'янського районного суду м. Києва у справі №760/22493/23).

В Єдиному державному реєстрі судових рішень України розміщено лише декілька постанов суду за ст. 173-2 КУпАП, які постановили накласти адміністративне стягнення у вигляді громадських робіт (Постанова Братського районного суду Миколаївської області від 5 грудня 2024 р. у справі № 471/1482/23, Постанова Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 26 березня 2024 р. у справі 227/561/24, Постанова Дніпровського районного суду м. Києва від 17 січня 2024 р. у справі № 755/18790/23).

Не винятком є звільнення від адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173-2 КУпАП за малозначністю, оголосивши усне зауваження. Наприклад, у справі Солом'янського районного суду м. Києва від 28 листопада 2024 року № 760/22493/23 суд, вислухавши ОСОБА_1, який вину визнав та щиро розкаявся у скоєному, застосував до нього положення ст. 22 КУпАП та звільнив від адміністративної відповідальності, обмежившись усним зауваженням.

Проаналізувавши судову практику, а саме види стягнень, які застосовують суди під час розгляду справ щодо вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування в переважній більшості суди не надають достатньо уваги у з'ясуванні всіх обставин справи, недостатнім є і обґрунтування застосування виду стягнення за вчинення домашнього насильства. Не меншою є проблема самого фіксування випадків домашнього насильства, адже протоколи часто складаються із порушення вимог КУпАП. Залишається проблема визнання дітей потерпілими у випадках вчинення насильства у їх присутності.

Значна частина справ стосується невиконання термінового заборонного припису і серед стягнень за це правопорушення найчастіше судами застосовується у вигляді штрафу. (Постанова Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 25 квітня 2024 р. у справі № 607/8360/24, Постанова Монастириського районного суду Тернопільської області від 20 лютого 2024 р. у справі № 603/48/24).

Варто погодитись з вченими, які вважають, що адміністративна відповідальність за невиконання термінового обмежувального припису недостатня для виправлення порушника. Науковці пропонують встановити санкцію за це порушення у вигляді громадських робіт на строк від сорока до шістдесяти годин, або виправних робіт на строк до одного місяця з утриманням двадцяти відсотків заробітку, або адміністративний арешт на строк від десяти до п'ятнадцяти діб.

Висновки. Підсумовуючи, звернемо увагу на неналежно оформлені адміністративні матеріали про притягнення особи до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173-2 КУпАП, в яких міститься багато недоліків, пов'язаних з поверхневим зазначенням об'єктивної сторони, суті правопорушення. Водночас звертаємо увагу на те, що судам потрібно з'ясовувати всі обставини справи, які мають неабияке значення для прийняття рішення. Також під час виявлення систематичних фактів насильства судам доцільно встановлювати адміністративний арешт як більш суворе адміністративне стягнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Степаненко О. Психологічне насильство як форма домашнього насильства. *Нове українське право* № 3 (2023) URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/496

2. Урядовий портал. Новини. Кількість випадків домашнього насильства зросла на 20 %: МВС та Парламент працюють над посиленням відповідальності URL: https://www.kmu.gov.ua/news/kilkist-vypadkiv-domashnoho-nasylstva-zrosla-na-20-mvs-ta-parlament-pratsiuiut-nad-posylenniam-vidpovidalnosti

3. Комзюк В., Комзюк А. Щодо підстав адміністративної відповідальності // Правові засади організації та здійснення публічної влади: збірник тез IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої світлій пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка-засновника НАПрНУ, першого Голови Конституційного Суду України Леоніда Петровича Юзькова (м. Хмельницький, 2–6 березня 2021 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 272–275.

4. Кодекс про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/80731-10

5. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2229-19

6. Соловйова О., Зима О. Адміністративна відповідальність за вчинення домашнього насильства: проблеми практики. *Наука і техніка сьогодні* № 4(18) (2023): URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/4428

7. Миколаєць В., Мацелик Т., Новицька Н. Адміністративна відповідальність за вчинення домашнього насильства щодо дитини. *Юридичний вісник*, 2(2022). URL: http://yurvisnyk.in.ua/v2_2022/8.pdf

REFERENCES

1. Stepanenko, O. (2023). ***Psykholohichne nasylstvo yak forma domashnoho nasylstva*** [Psychological violence as a form of domestic violence] *Nove ukrainske pravo*, No. 3. Retrieved from: http://newukrainianlaw.in.ua/index. php/journal /article/view/496 [In Ukrainian].

2. ***Uriadovyi portal. Novyny. Kilkist vypadkiv domashnoho nasylstva zrosla na 20 %: MVS ta Parlament pratsiuiut nad posylenniam vidpovidalnosti Retrieved from***: https://www.kmu.gov.ua/news/kilkist-vypadkiv-domashnoho-nasylstva-zrosla-na-20-mvs-ta-parlament-pratsiuiut-nad-posylenniam-vidpovidalnosti [In Ukrainian].

3. Komziuk, V., Komziuk, A. (2021). ***Shchodo pidstav administratyvnoi vidpovidalnosti*** [Regarding the grounds of administrative responsibility] // *Pravovi zasady orhanizatsii ta zdiisnennia publichnoi vlady*: zbirnyk tez IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii, prysviachenoi svitlii pamiati doktora yurydychnykh nauk, profesora, akademika-zasnovnyka NAPrNU, pershoho Holovy Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Leonida Petrovycha Yuzkova (m. Khmelnytskyi, 2–6 bereznia 2021 roku). Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava imeni Leonida Yuzkova, pp. 272–275. [In Ukrainian].

4. ***Code of Administrative Offenses***: Law of Ukraine 07.12.1984. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/80731 [In Ukrainian].

5. On preventing and countering domestic violence: Law of Ukraine 07.12.2017. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2229-19 [In Ukrainian].

6. Soloviova, O., Zyma, O. (2023). ***Administratyvna vidpovidalnist za vchynennia domashnoho nasylstva: problemy praktyky.*** [Administrative responsibility for committing domestic violence: problems of practice]. *Nauka i tekhnika sohodni* 4(18): Retrieved from: http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/4428 [In Ukrainian].

7. Mykolaiets, V., Matselyk, T., Novytska, N. (2022). ***Administratyvna vidpovidalnist za vchynennia domashnoho nasylstva shchodo dytyny*** [Administrative responsibility for committing domestic violence against a child] *Yurydychnyi visnyk*, 2 Retrieved from:http://yurvisnyk.in.ua/v2_2022/8.pdf [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 23.07.2024 р.

Iryna KHOMYSHYN
Lviv Polytechnic National University,
Deputy Director for Scientific and Pedagogical Work
of the Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Dr. Habil. (Law), Professor
iryna.y.khomyshyn@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-6180-3478

THE PRACTICE OF COURT CONSIDERATION OF CASES OF BRINGING PERSONS TO ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY FOR COMMITTING DOMESTIC VIOLENCE

The article analyses the practice of courts considering cases of bringing persons to administrative liability for committing domestic violence. As social conditions change, so do the forms of violent acts and the preconditions for their commission, as well as the practice of courts considering such cases. Domestic violence is behaviour in which physical and psychological coercion is used to establish and maintain control over a loved one, with whom the perpetrator is usually connected by common life or family ties. It is often a cyclical pattern of behaviour that escalates, endangering the life and emotional well-being of victims. The rights violated by domestic violence include basic fundamental rights protected by international law, such as the right to life and bodily integrity and freedom from torture and other cruel, inhuman or degrading treatment.

The article identifies the penalties most often applied to persons brought to justice, including a fine, which is considered to be insufficiently effective because it may have an impact on the victim and because of the small amount of the fine. The problem identified is that the courts do not pay enough attention to clarifying all the circumstances of the case, and the justification for applying the type of penalty for domestic violence is insufficient. The problem of recording cases of domestic violence is equally problematic, as protocols are often drawn up in violation of the requirements of the Code of Administrative Offences. The problem of recognising children as victims in cases of violence committed in their presence remains.

It is noted that the establishment of administrative liability for domestic violence is not a sufficiently effective means of combating domestic violence and preventing its recurrence.

Keywords: domestic violence, administrative responsibility, court, administrative penalty, sanction.

Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: “Юридичні науки”
№ 3 (43), 2024

УДК 342

Леонтій ЧИСТОКЛЕТОВ
Національний університет “Львівська політехніка”,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, професор
leontii.h.chystokletov@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3306-1593

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ПРАКТИКА МОБІЛІЗАЦІЇ ТА СПОСОБУ КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.281

© Чистоклетов Л., 2024

У статті досліджуються особливості правового регулювання мобілізаційним процесом у Сполучених Штатах Америки, Великій Британії, Фінляндії та країнах Прибалтики, практика яких має свою специфіку, пов’язану з національними традиціями, умовами проходження строкової військової та резервної служби, географічним розташуванням країни та іншими характерними ознаками.

Зазначено, що повномасштабне вторгнення росії на територію України змушує більшу частину європейських країн вживати невідкладних заходів, спрямованих на зміну способів мобілізації в умовах війни, а також переведення економіки на виробництво військової техніки, здійснення організаційно-правових форм і методів призову та поповнення мобілізаційних ресурсів як у своїх країнах, так і в НАТО.

Доведено, що під час прийняття рішення про мобілізаційне розгортання збройних сил у США призов чоловіків здійснюється шістьма етапами, які охоплюють організаційно-правові дії, спрямовані на прийняття Конгресом відповідних поправок до мобілізаційного законодавства, порядку призову конкретних осіб на підставі розіграшу лотереї, здійснення атестації осіб та зарахування призовників на дійсну службу. Право на службу в США, на підставі середньої освіти, мають всі громадяни США та громадяни інших держав, які постійно проживають в державі.

Комплектування армії Великої Британії переважно здійснюється на професійній основі. Проте уряд королівства з метою зниження рівня злочинності, безробіття серед молоді та російської загрози для Заходу вже наступного 2025 року схильний повернути до країни обов’язкову військову службу. Кандидатів на вступ до армійського мобілізаційного резерву комплектує Військове бюро інформації і кар’єри.

Окреслено, що збройні сили Скандинавії та Прибалтики, на відміну від армії США та Великої Британії, у зв’язку зі збільшенням загрози з боку росії, продовжують розширювати процес призову на строкову службу. Так, порядок комплектування збройних сил Фінляндії здійснюється на підставі Закону “Про призов на військову службу”, у Латвії мобілізаційний процес регулюється Законом “Про військову службу”, Литва здійснює військовий призов відповідно до Закону “Про військовий призов”, а в Естонії правові засади з оборони країни регулюються Законом “Про військову службу”.

Доведено, що за порушення мобілізаційного законодавства в країнах НАТО військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти притягуються переважно до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та матеріальної відповідальності.

Зазначено, що вітчизняне мобілізаційне законодавство потребує цілеспрямованого нормативно-правового забезпечення, адаптивного військового управління та комплексно-системного підходу в організації мобілізаційного процесу.

Ключові слова: мобілізація, призов, комплектування, військовослужбовці, військовозобов'язані, резервісти, НАТО.

Постановка проблеми. Розвиток процесу комплектування Збройних сил України (далі – ЗСУ), який розпочався після розпаду Радянського Союзу та продовжувався після підписання Будапештського меморандуму, укладеного 5 грудня 1994 року між Україною, росією, Великою Британією та США про гарантії Україні у зв'язку з набуттям нею неядерного статусу, характеризувався недоглядною державною воєнною стратегією, яка була спрямована на мирне добросусідство, "заколисуваного" миролюбною європейською політикою. Водночас державне керівництво не звертало уваги на постійну, доведену історичною правдою загрозу від російського сусіда, який завжди прагнув до поневолення українців, позбавлення їх території, національних цінностей та інтересів. Наслідком цього стали трагічні події, які розпочалися з анексії Криму, Донецької, Луганської областей та розгортаються дотепер в умовах повномасштабної російської навали з щогодинним принесенням Україні численних жертв серед мирного населення, загибелі військовослужбовців та руйнування критичної інфраструктури.

Безперечно, що сьогоденні обставини, які складаються на фронтах України, потребують від Президента України, органів публічної та судової влади оптимального перегляду стратегічних та тактичних завдань щодо захисту державного суверенітету і насамперед вдосконалення законодавства, спрямованого на пошук дієвої відповідно до міжнародної практики системи мобілізаційної підготовки та мобілізації.

Аналіз дослідження проблеми. Окреслення правового забезпечення мобілізації, сутності та окремих її аспектів висвітлювали такі вітчизняні науковці: Е. Афонін, І. Буковський, В. Гейко, І. Дацюк, О. Задорожний, Ю. Калагін, Г. Комісаров, А. Куртов, М. Медвідь, Ю. Потрогош, О. Савинець, В. Целуйко. Серед зарубіжних авторів, що присвятили праці проблемам комплектування збройних сил: Ую Гайзера, Х. Мейнандера, Ч. Салоніус-Пастернака, К. Сімоняна, А. Постіка. Однак наукові розробки в Україні, аргументовані міжнародною практикою, щодо правового регулювання проблем організаційно-правового забезпечення мобілізаційної підготовки та мобілізації збільшого залишаються без належної уваги. Тому вдосконалення мобілізаційного потенціалу нашої держави потребує ретельного дослідження та вивчення міжнародного досвіду, що й актуалізує тему цієї праці.

Мета статті. Метою статті є дослідження проблем організаційно-правового забезпечення мобілізаційного процесу в окремих країнах Європи з визначенням шляхів їх оптимізації в умовах російсько-української війни як одного з основоположних напрямів діяльності органів публічної влади у сфері оборони України.

Виклад основного матеріалу. Проблеми мобілізаційної підготовки та мобілізації залишаються актуальними для багатьох країн світу. Не винятком у цьому процесі є і Україна, яка перебуває понад десять років у військовому протистоянні з росією – періоду, за який було мобілізовано до ЗСУ сотні тисяч українців. Як зазначив помічник держсекретаря США у справах Європи та Євразії Джеймс О'Браєн, що "мобілізаційні зусилля країни мають таке ж вирішальне значення для стабілізації фронту та перелому ходу війни, як і артилерія" [2].

З метою удосконалення мобілізаційної політики в державі у зв'язку з повномасштабною військовою агресією росії проти України 24 лютого 2022 року Президент України підписав Указ від 24 лютого № 64/2022 "Про введення воєнного стану в Україні" строком на 30 діб [3], а відповідно до Указу № 65/2022 того самого ж дня було оголошено про загальну мобілізацію, яка проводиться одночасно на всій території України [4].

Окремо слід звернути увагу на деякі правові положення Закону України від 11 квітня 2024 року № 3633-IX "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку", який набув чинності 18 травня 2024 року (далі – Закон), які в процесі їх реалізації суперечать реальній дійсності [5]. Насамперед прийняття цього Закону викликало серед спостерігачів та аналітиків жваву дискусію, яка зводиться до того, що замість удосконалення мобілізаційних процесів він лише формально посилює правила військового обліку, посилює санкції проти "ухилянтів" та конкретизує положення про відстрочення від мобілізації [6]. Крім того, враховуючи те, що за даними Міністерства оборони в Україні нині працює лише 178 ТЦК і їм же необхідно зареєструвати дані та обслужити приблизно 7,9 мільйона чоловіків, які лишаються в країні, зазначені норми Закону, які спрямовані на оновлення громадянами своїх військово-облікових даних за 60 днів, уявляються наразі просто нереальними. Хоча, як інформує "The New York Times" "багато солдатів на фронті, включаючи десятки тисяч, які воюють без відпочинку більше двох років, вважають ухвалення нового закону про мобілізацію справедливим і чесним кроком" [7]. На нашу думку, одним законом про мобілізацію, який би він не був ідеальним, вказану проблему не вирішити. Вона за своєю складністю потребує цілеспрямованого нормативно-правового забезпечення, адаптивного військового управління та комплексно-системного підходу в організації мобілізаційного процесу.

Отже, зважаючи на вище викладене, вважаємо за необхідне розглянути міжнародну практику деяких країни НАТО, досвід діяльності яких буде сприяти вдосконаленню процесу організаційно-правового забезпечення вітчизняної мобілізації. З цього приводу треба констатувати, що агресивне повномасштабне вторгнення росії на територію України змушує більшу частину європейських країн блоку НАТО вживати невідкладних заходів, спрямованих на зміну способів мобілізації в умовах війни, а також переведення економіки на виробництво військової техніки та здійснення організаційно-правових форм та методів призову і поповнення мобілізаційних ресурсів як у своїх країнах, так і в Альянсі. Доведено, що основою мобілізаційних ресурсів держав-членів НАТО є людський ресурс, який складається з кількості населення кожної країни, яке за потреби може бути мобілізованим до лав збройних сил, шляхом призову для проходження строкової служби та поповнення військового резерву. Сьогодні, за матеріалами "Financial Times" на частку США припадає 68 % усіх оборонних витрат у рамках НАТО. Минулого року вони витратили 860 мільярдів доларів проти 404 мільярдів доларів від європейських членів Альянсу та Канади [9]. А якщо порівняти потенціали країн НАТО та росії, то вони не зрівняні. "Загальна чисельність населення в країнах-членах НАТО – мільярд населення. Тобто в Росії ми знаємо понад 100 мільйонів, але це не порівняно. Потім, якщо говорити про економічний потенціал. Загальний сукупний валовий продукт країни членів НАТО – 47 трильйонів доларів. В Росії це десь більше одного трильйона. Всі військові бюджети країн-членів НАТО – це біля трильйона доларів. В РФ, ми розуміємо, що значно менше. Хоча останнім часом Росія всю свою економіку і більшість затрат спрямовує саме на військові потреби" [11].

Переходячи до розгляду практичного досвіду комплектування збройних сил США як однієї з провідних країн Альянсу, на початок 2023 року, за версією "Global Firepower", армійський потенціал США вважається найбоєздатнішим на планеті [12], США посідає, маючи водночас унікальну можливість проєктувати свою міць на глобальному рівні, перше місце в рейтингу найсильніших армій світу [13]. За 2024 рік у США були в армії понад 11,4 млн чоловіків. Усього через службу пройшли 16,4 млн, тобто 38 % числа чоловіків віком 16–59 років [14].

Щодо призовної системи США, то вона припинила свої функції ще у 1973 році з моменту виведення американських військ з В'єтнаму. Однак у Звіті Центру нової американської безпеки

(CNAS), який був опублікований 18 червня 2024 року, з метою ефективного розв'язання проблем, пов'язаних з ефективним впровадженням призову для задоволення мобілізаційних вимог майбутнього конфлікту, запропоновано:

– Уряду США – проводити регулярні мобілізаційні навчання в усьому уряді, щоб перевірити готовність і планування стійкості до введення в дію проєкту;

– Міністерству оборони – призначити та уповноважити виконавчого агента з національної мобілізації відповідно до NDAA 2022 фінансового року, який виконуватиме функції єдиного голови з координації всіх зусиль з мобілізації;

– Конгресу – завчасно визначити та розглянути ймовірні юридичні проблеми щодо майбутнього проєкту, такі як розширення вимоги щодо реєстрації в системі вибіркової служби (SSS) для залучення всіх американців до того, як буде потрібен призов на військову службу;

– SSS має інформувати громадськість про значення та вимоги до послуг осіб, які відмовляються від військової служби з мотивів сумління, щоб зменшити помилкові уявлення;

– Міністерству оборони слід оцінити військові оперативні вимоги майбутнього конфлікту та те, як військовозобов'язані сили можуть найкраще інтегруватися з професійними добровольчими силами та підтримувати їх для забезпечення перемоги США.

Усуваючи прогалини в нинішніх структурах мобілізації, США можуть посилити стримування та стійкість проти близьких супротивників [16].

Однією з особливостей мобілізаційного процесу США є те, що під час прийняття рішення про мобілізаційне розгортання збройних сил призов чоловіків, що перебувають на обліку, здійснюється шістьма етапами:

– Конгрес вносить низку відповідних поправок до Закону про військовий обов'язок, президент затверджує їх;

– порядок призову конкретних осіб визначається лотереєю. Першими "розігрують" тих чоловіків, яким або виповнилося, або виповниться 20 років у поточному календарному році. Далі йдуть особи віком 21, 22, 23, 24, 25, 19 та 18 років;

– починають роботу регіональні та місцеві мобілізаційні органи, на дійсну службу призиваються офіцери запасу;

– здійснюється атестація осіб, які підлягають призову, на медичних та інших експертних комісіях. Після укладання комісії призовникові дається 10-денний термін на її оскарження;

– особам, які підлягають призову, надсилаються повідомлення про необхідність прибути на місцевий збірний пункт не пізніше ніж через 10 діб;

– зарахування призовників на дійсну службу. Згідно з мобілізаційним планом, мобілізаційні органи мають надати перших новобранців у війська протягом 193 днів після оголошення призову [17].

Фактично право на службу в США, на підставі середньої освіти, мають всі громадяни США та громадяни інших держав, які постійно проживають в державі. Мінімальний вік кандидата становить 18 років (17 років за згодою батьків). Максимальний вік прийому на службу залежить від виду збройних сил та належності до регулярних сил або резервних компонентів і, зазвичай, наближений до 42 років. Термін контракту – від 4 до 8 років.

Актуальним для мобілізаційного процесу США, як зазначає "The Gateway Pundit", є прийняття відповідної поправки HR 8070 до Закону "Про санкціонування національної оборони (NDAA) на 2025 фінансовий рік", яку було представлено конгресменом Кріссі Хулахан. Автоматична реєстрація відповідно до Закону "Про вибіркову військову службу" (50 USC 3801 і наступні) змінена шляхом видалення розділу 3 (50 USC 3802) з додаванням нового розділу 3, де передбачено, що "…кожен громадянин Сполучених Штатів чоловічої статі та будь-яка інша особа чоловічої статі, яка проживає в Сполучених Штатах, віком від вісімнадцяти до двадцяти шести років автоматично реєструється відповідно до цього Акта директором Системи вибіркового обслуговування" [18].

Новим для вітчизняного законодавства є і те, що мігранти чоловічої статті у віці від 18 до 25 років за законом протягом 30 днів після прибуття до США зобов'язані зареєструватися в системі військової служби (як її інакше називають – системи військової повинності), яка в разі виникнення надзвичайної ситуації національного масштабу є гарантом швидкої мобілізації до збройних сил США. До речі, після неодноразового намагання у США так само планують впровадити реєстрацію жінок на військовий облік.

Щодо збройних сил США, то вони складаються з регулярного та резервного компонентів. Військовослужбовці резервних компонентів після курсу початкової бойової підготовки залучаються на заняття один вікенд на місяць та два тижні на рік. За потреби військовослужбовці резервних компонентів призиваються на справжню службу [19]. Зазвичай значну частину резерву становлять висококласні фахівці. Резервісти зобов'язані прослужити у військовому формуванні щонайменше 39 діб щороку. Однак на практиці тривалість військової служби в резерві значно перевищує визначені норми й може дорівнювати 120–180 днів на рік із перервами [21].

Треба також зауважити, що в США під час мобілізації поважно ставляться до Conscientious objectors (відмовників з релігійних переконань), і як зазначає Василь Павлов, "можемо пригадати американця Десмонда Досса, який не брав до рук зброї з релігійних міркувань, але врятував під час битви на Окінаві 75 поранених, за що був відзначений вищою нагородою США. Тому на сьогодні мобілізація – це прояв становлення політичної нації" [22].

Загальним нормативно-правовим актом, що регулює у США основні положення притягнення до кримінальної або дисциплінарної відповідальності військовослужбовців за порушення законодавства про мобілізацію, є Уніфікований кодекс військової юстиції (UCMJ), схвалений у 1951 році, в якому загальне правопорушення визначається як "безладдя та нехтування, які порушують порядок і дисципліну в Збройних силах, будь-яку девіантну поведінку, спрямовану на дискредитацію Збройних сил, у тому числі й ухилення від виконання військового обов'язку" [23].

Відповідно до UCMJ, підробка документів, які дають підстави для уникнення призову (мобілізації), карається ув'язненням на строк до п'яти років або штрафом не більше 10 000 доларів США, або одночасним поєднанням двох вказаних видів покарання. Також у разі, якщо ухилення від призову (мобілізації) на військову службу в США призвело до тяжких наслідків, то винна особа може бути покарана штрафом до 250 тис. доларів США [24].

Характеризуючи комплектування армії Великої Британії, яка, порівняно з 2010 роком, у 2021 році замість 100000 військовослужбовців була скорочена на 27,5 тис., генерал Патрік Сандерс заявив, що "нещодавні скорочення армії Великої Британії вказують на те, що вона недостатньо серйозно сприймає загрозу з боку Росії та інших країн" [25]. З урахуванням цих обставини, уряд Британії вже на 1 січня 2024 року збільшив загальну чисельність військовослужбовців британської армії, яка становить 231 тис. осіб, з них 194 тис. – дійсні, а 37 тис. – резервісти [26].

Проте треба зазначити, що результати опитування YouGov щодо ставлення громадян до проходження служби у сучасній британській армії показують, що 38 % людей, молодших 40, стверджують, що вони відмовилися б служити в збройних силах у разі нової світової війни, а 30 % стверджують, що не служили би, навіть якщо б Британія зіткнулася з неминучим вторгненням… Кожен чотирнадцятий опитуваний, а це 7 %, стверджує, що пішов би добровольцем до війська, якби почалася світова війна, і 11 % – якби материкова частина Великої Британії опинилася б під загрозою. Крім того, цікавим є і те, що переважна більшість населення (72 %) стверджує, що жінки мають проходити строкову службу. З них 42 % вважає, що жінки повинні служити на тих самих посадах, що й чоловіки, проти 30 %, які вважають, що мають бути певні обмеження щодо ролей, які вони можуть виконувати. Наприклад, не служити в піхоті [27].

Стосовно історії британської мобілізації, то вперше вона була застосована у січні 1916 року з введенням міністром Великої Британії Гербертом Кітченером загального військового обов'язку (Military Service Bill), що посприяло успішному проведенню наступальної операції англійців і французів проти Німеччини на річці Соммі. Вдруге уряд Великої Британії запровадив обов'язкову

військову службу у травні 1939 року. Мобілізації підлягали всі громадяни, за винятком тих, хто мав алергію на продукти, а також мешканців Північної Ірландії. Від військової служби звільнялися поліцейські, священники, пекарі, студенти, працівники залізниць, телеграфісти.

Від 1963 року, після останньої демобілізації солдатів-строковиків, дотепер британські збройні сили комплектуються на професійній основі.

Поряд з комплектуванням збройних сил, з метою зменшення їх чисельності, парламент Великої Британії надає особливу увагу армійському (мобілізаційному) резерву. З цього приводу у 1996 році було схвалено Закон "Про резервні сили" (The Reserve Forces Act) (далі – Закон) [28]. Основні положення Закону визначають умови, порядок та організаційно-правову систему забезпечення армійського (мобілізаційного) резерву, 236 підрозділів якого поділено на національний, регіональний та спонсорований рівні. Кандидатів на вступ до армійського мобілізаційного резерву комплектує Військове бюро інформації і кар'єри.

Відповідно до законодавства, кандидати повинні дотримуватися таких вимог:

– вік (від 17 до 52 років);

– громадянство Великої Британії, Ірландії чи однієї з держав Британської Співдружності;

– 5-річний ценз проживання у країні на момент подання заяви про прийом до армійського корпусу.

Кандидати на офіцерські посади, крім зазначеного, мають мати вищу освіту і пройти низку тестів на професійну придатність і вміння керувати підлеглими. Спеціалізована підготовка для тих, хто вже зарахований на службу до армійського корпусу, зазвичай триває близько року. По закінченню підготовки, після вивчення статутів, військової термінології, основ тактики, штатного озброєння, правила першої допомоги, картографії та таборних зборів, випускники складають серію випускних тестів. Резервіст, з метою його соціального захисту, отримує грошове забезпечення нарівні з військовослужбовцями регулярної армії [29], водночас резервіст не може отримувати більше 548 фунтів на день (приблизно 200 тис. фунтів на рік) [30].

Однак сьогодні, з метою зниження рівня злочинності, безробіття серед молоді та російської загрози для Заходу, уряд Великої Британії вже наступного 2025 року схильний повернути у країні обов'язкову військову службу. Щоправда, ця служба буде реалізована не в традиційній формі, а як зазначає Стюарт Кроуфорд, експерт з оборони, "це буде *обов'язкова громадська служба*. І, можливо, це буде кращою назвою для цієї схеми, згідно з якою, молодий чоловік, який, можливо, має схильність до військової служби, але не впевнений, чи хоче бути солдатом, чи моряком, чи пілотом, матиме рік на те, щоб визначитися, чи йому це підходить. Тобто це не будуть рекрути, яких примусили" [31].

Переходячи до військової практики мобілізаційної підготовки та мобілізації в країнах Скандинавії та Прибалтики, треба зауважити, що сьогодні стратегічна концепція щодо росії змінилася, НАТО, не чекаючи раптового російського нападу, терміново передислоковує свої війська на східні кордони альянсу. "НАТО намагається досягти своєї нової мети: мати 300 000 військовослужбовців, готових бути залученими протягом одного місяця, і ще пів мільйона, що поповнять лави збройних сил протягом шести місяців, сказав Шон Монаган, запрошений співробітник Центру стратегічних і міжнародних досліджень" [32].

Збройні сили Скандинавії та Прибалтики, на відміну від армії США, Великої Британії та інших членів НАТО, у зв'язку зі збільшенням загрози з боку Росії, продовжують розширювати процес призову на строкову службу. Так, норвезьким законодавством встановлена норма, згідно з якою чоловіки і жінки 19–44 років мають півтора року служити у війську. Відповідно до нового законодавства у найближчий період уряд Норвегії запланував вдвічі збільшити оборонний бюджет країни та додатково призвати на військову службу понад 20 000 військовозобов'язаних солдатів, службовців і резервістів.

У Швеції на підставі законодавства про обов'язкову військову службу у 2024 році було призвано до збройних сил орієнтовно 7000 осіб, а у 2025 році ця кількість буде зростати до 8000. Норми обов'язкового призову також діють для 18-річних чоловіків у Данії, Естонії та Фінляндії.

Корисним досвідом, на нашу думку, є порядок комплектування збройних сил Фінляндії, який здійснюється на підставі ч. 1 § 127 Конституції Фінляндії 1999 р., де вказано на обов'язок кожного громадянина цієї країни брати участь чи допомагати національній обороні [34], Закону від 28 грудня 2007 року № 1438 "Про призов на військову службу" від 13 квітня 2022 року № 285 [35], Закону від 13 квітня 2022 року № 285 "Про добровільну військову службу жінок" [36] та інших нормативно-правових актів. Варто зазначити, що щороку у Фінляндії три чверті чоловіків та сотні жінок закінчують військову підготовку.

Щодо Закону "Про призов на військову службу", то відповідно до § 1 глави 1 передбачено: 1) покладання на призовника службово-рятувальних та інших обов'язків, передбачених законом для Сил оборони; 2) про обробку та реєстрацію персональних даних особи, яка залучається на роботу у виняткових випадках і не підлягає військовій службі [35]. Призовний вік становить від 18 до 30 років. У § 2 глави 1 Закону визначається, що "Кожен громадянин Фінляндії чоловічої статі підлягає військовій службі з початку року, у якому йому виповнюється 18 років, до кінця року, у якому йому виповнюється 60 років, якщо інше не передбачено нижче" [35].

Вартує на увагу і те, що на підставі розділу 75 Закону "призовник не зобов'язаний проходити призов чи військову службу, якщо він також має громадянство іншої країни та місце його проживання протягом останніх семи років перебувало за межами Фінляндії. Однак призовника можуть призвати на військову службу, якщо він переїде до Фінляндії до кінця року, в якому йому виповниться 29 років" [35].

Законом також зазначається, що мовою навчання призовника є фінська чи шведська. Це пояснюється тим, що фінська та шведська системи оборони дуже схожі, тому обидві країни, користуючись тривалими добросусідськими військовими відносинами, проводять спільні навчання та використовують загальне технічне обладнання під час них.

Щодо питань перепідготовки призовника, відповідно до розділу 33 Закону, регіональне управління може скасувати наказ про участь у перепідготовці, якщо:

1) призовник отримав травму або захворів так, що не може виконувати службові завдання, заплановані для нього на навчаннях щодо підвищення кваліфікації;

2) виявлено факти, які свідчать про те, що призовник може поставити під загрозу свою безпеку чи безпеку інших осіб;

3) особа, призначена на навчання, постійно проживає за кордоном, та особа, яка віддає наказ, не знала про це на момент віддання наказу.

Регіональне управління може скасувати наказ про участь у зборах щодо підвищення кваліфікації, якщо це потрібно для запобігання поширенню загальнонебезпечного інфекційного захворювання або з іншої особливо невідкладної причини [35].

Зокрема, у Фінляндії призовники не отримують зарплати, лише невеликі субсидії. Так звана "зарплата" залежить від тривалості строків служби: 5,10 євро – на 165 днів, 8,50 – на 255 днів і 11,90 – на 347 днів. Крім того, жінкам належить 0,50 цента на день на купівлю засобів особистої гігієни, яких армія не забезпечує [37].

За недотримання порядку призову та проходження військової служби призовник за вчинення правопорушення відповідно до Закону притягується до адміністративної та кримінальної відповідальності. Наприклад, за завдання шкоди собі чи своєму здоров'ю або намагання це зробити, або надання військовим органам неправдивої інформації – на засудженого передбачено накладення штрафу або застосування тюремного ув'язнення на строк до трьох місяців (розділ 122 Закону).

З метою підтримки військових навиків та бойового духу у Фінляндії створено асоціацію фінських резервістів (FRA), яку очолює Olli Nyberg. Загалом FRA нараховує приблизно 37000 і складається з 340 різних регіональних організацій. Насамперед до її складу на добровільній основі приймаються фінські громадяни віком старше 18 років, які не пройшли службу в армії. Як зазначають аналітики, в разі війни Фінляндія здатна мобілізувати 230000, з яких 95 % становлять резервісти.

У *прибалтійських країнах* обов'язковий призов громадян на військову службу мають свої властивості, які залежать від національних традицій, території та чисельності населення.

Сьогодні у прибалтійських країнах стрімко відбувається трансформація архітектури колективної безпеки, яка спрямована на удосконалення мобілізаційного процесу. Зважаючи на російську агресію проти України, три балтійські країни стрімко збільшили власні витрати на оборону в останні роки, після того, як протягом останніх двох десятиліть не раз попереджали решту Заходу про ймовірну російську загрозу. Усі три країни витрачають на оборону більше, ніж НАТО у 2 % ВВП, і прагнуть досягти 3 % [9].

Враховуючи ці обставини, ***Латвія*** у 2024 році після 18-річної перерви поновила обов'язкову військову службу з призовом до неї громадян від 18 років або закінчення навчання для тих, хто ще навчається. І як вважає Президент Латвії Едгар Рінкевичс, "європейським країнам необхідно повернутися до рівня витрат "часів холодної війни" і обговорити повернення обов'язкової військової служби для збільшення чисельності особового складу збройних сил. Необхідно серйозно обговорити питання про призов" [9].

Водночас генерал Шон Монаган заявив, що "хоча союзники по НАТО безперечно готові воювати сьогодні ввечері, все ще залишається питання, *чи готові вони до тривалої війни, такої як в Україні*, зазначивши, що в низці галузей ще слід зробити потрібну роботу. До них належать промислові потужності, витрати на оборону та стійкість суспільства, зокрема питання призову" [38].

Порядок та особливості призову на військову службу у Латвії регулюються Законом "Про військову службу" (Militārā dienesta likums) (далі – Закон), який прийнято Сеймом 30 травня 2002 року та набув чинності 1 липня 2002 року [39]. До призову на добровільних засадах підлягають громадяни Латвії чоловічої та жіночої статті від 18 до 27 років. Строк служби становить 11 місяців.

Служба державної оборони Латвії поділяється на активну (військову) службу та служба в резерві ЗСУ.

У статті 64 Закону зазначається, що:

1. Реєстрація, облік та зарахування військовослужбовців запасу та резервістів на дійсну службу здійснюється підрозділом обліку запасу Національних збройних сил у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів.

2. Підрозділи обліку резерву Національних збройних сил на підставі нормативно-правих актів Кабінету Міністрів мають право запитувати та отримувати безкоштовно від Реєстру населення, державних адміністративних установ, муніципалітетів, установ охорони здоров'я та інших юридичних осіб необхідні відомості про особу, яка підлягає військовому обліку.

3. Військовослужбовці запасу перебувають у резерві Національних збройних сил до досягнення встановленого цим Законом граничного віку для служби в резерві Національних збройних сил. Резервісти перебувають у запасі Національних збройних сил до досягнення 60-річного віку.

4. У разі мобілізації військовослужбовці запасу та резервісти, за винятком зазначених у пунктах 3, 4 і 5 частини третьої статті 63 цього Закону, призиваються на дійсну службу, якщо:

– відповідає вимогам за станом здоров'я, встановленим Міністром оборони;

– не є або не був штатним або позаштатним працівником, агентом, резидентом або власником конспіративної квартири СРСР, Латвійської РСР або будь-якої іноземної служби безпеки, розвідки чи контррозвідки;

– не карався за особливо тяжкий злочин, якщо судимість не знята або не погашена [39].

Відповідно до частини 2 статті 65 Закону, солдат запасу зобов'язаний:

1) прибути на військові збори у місце та час, зазначені в повістці;
2) з'явитися на медичний огляд у місце та час, зазначені у повістці;
3) підтримувати та вдосконалювати бойові знання, уміння та підготовку, необхідні для певної військової спеціальності під час строкової служби.

Крім того, у частині 1 статті 15 Закону зазначається, що військовослужбовцю заборонено:

1) здійснювати політичну діяльність, вступати до професійних спілок, організовувати страйки та брати в них участь;

2) поєднувати проходження військової служби з іншою посадою чи роботою, що не допускається законом;

3) бути представником іншої особи у справах, пов'язаних з підрозділом (установою), в якому він обіймає посаду;

4) брати участь особисто або через іншу особу в правочинах, під час укладання чи здійснення яких він може неправомірно використовувати своє службове становище або вступити в конфлікт інтересів.

Розділом XIV Закону визначено адміністративну відповідальність за такі правопорушення у сфері військової служби:

– за незаконний обіг знаків розрізнення військової бойової, повсякденної, святкової чи парадної форми одягу або її складових, службових звань чи знаків розрізнення прізвищ на фізичну особу накладається штраф до чотирьохсот штрафних одиниць, а до чотирьох тисяч – штраф. одиниць до юридичної особи;

– за незаконне носіння військовослужбовцем бойової, повсякденної, святкової або парадної форми одягу, незалежно від того, із знаками розрізнення чи без них, карається штрафом до чотирьохсот штрафних одиниць (стаття 77 Закону);

– за недотримання порядку обліку запасу Національних збройних сил, вчинене особою, яка підлягає обліку, накладається штраф розміром до чотирнадцяти штрафних одиниць (стаття 78 Закону);

– за недотримання порядку обліку запасу Національних збройних сил, вчинене особою, яка підлягає обліку, накладається штраф розміром до чотирнадцяти штрафних одиниць (стаття 79 Закону) [39].

Справи про адміністративні правопорушення за порушення, зазначені в цьому розділі, здійснюються військовою поліцією.

Крім адміністративної відповідальності, за вчинення злочину призовники несуть кримінальну відповідальність, яка передбачена статтями 282^1 та 282^2 Кримінального кодексу Латвії (далі – ККЛ) [40], прийнятого Сеймом 17 червня 1998 року. Так, відповідно до частини 1 статті 282^1 ККЛ за умисне ухилення від мобілізації, якщо це скоєно особою, яка підлягає мобілізації для виконання заходів цивільної оборони, передбачено позбавлення волі терміном до року, або тимчасовим позбавленням волі, або пробаційний нагляд, або громадські роботи, або штраф. На підставі порушення положення частини 1 статті 282^2 ККЛ за умисне затягування виконання розпорядження компетентного державного органу під час мобілізації або за умисне затягування виконання розпорядження муніципалітету під час заходів цивільного захисту або за умисне невиконання інших мобілізаційних заходів або запити на мобілізацію – караються позбавленням волі терміном до року, або тимчасовим позбавленням волі, або пробаційним наглядом, або громадськими роботами, або штрафом. А відповідно до частини 2 статті 282^2 ККЛ за ті ж дії, якщо ними завдано значної шкоди, передбачено позбавлення волі терміном до трьох років, чи тимчасове позбавлення волі, чи пробаційний нагляд, чи громадські роботи, чи штраф [40].

Аналізуючи досвід призову та порядку мобілізації у ***Литві та Естонії***, відповідно до пункту 6 статті 4 Закону Литви від 22 жовтня 1996 року № И-159 "Про військовий призов" [41] (далі – Закон) призовником визнається військовослужбовець призовника (чоловіки) віком від 19 до 26 років, який не проходив початкової обов'язкової військової служби або альтернативної служби національної оборони та не звільняється від неї на підставах, передбачених цим Законом.

Що стосується постановки неповнолітніх на військовий облік, то відповідно до частини 1 статті 5 Закону громадяни Литовської Республіки (чоловіки) після досягнення 16-річного віку повинні протягом двох місяців пройти перевірку здоров'я у закладах охорони здоров'я первинного рівня

національної системи охорони здоров'я Литви, у порядку, встановленому Міністерством охорони здоров'я Литви, подати отриманий витяг з індивідуальної медичної картки (амбулаторної картки) до місцевих територіальних військкоматів.

Частина 1 статті 6 Закону визначає також порядок організації призову на військову службу, відповідно до якої громадянин Литовської Республіки після досягнення 19-річного віку має прибути до місцевої територіальної військової установи протягом 45 днів, яка починається за 30 днів до її 19-річчя і закінчується через 15 днів після дня народження. Призовники, яким відстрочено початкову обов'язкову військову службу у випадках, передбачених статтею 9 цього Закону, але бажають пройти цю службу незалежно від терміну відстрочення служби, можуть звернутися до муніципальної приймальної комісії, яка зобов'язана їх призвати до армії [41].

Цікавим для вітчизняної практики є положення частини 2 статті 6 Закону, в якому вказується не лише на орган, до якого має прибути призовник (місцеві територіальні військові управління, міські відбіркові комісії та комісії з медичного огляду призовників), із зазначенням дня прибуття у повідомленні про призов на військову службу, що направляється поштою, а також зазначається, що про факт прибуття призовника за місцем призначення *оголошується у міській (районній) газеті*.

Про поважні підстави неявки у призначений час вказується у частині 1 статті 7 Закону, якими є:

1) хвороба призовника;

2) смерть члена сім'ї чи близького родича призовника;

3) стихійне лихо чи аварія;

4) навчання призовника за кордоном, якщо це є підставою для відстрочення проходження початкової обов'язкової військової служби.

В процесі призову на військову службу особлива увага звертається на формування резерву Збройних сил Литви. Так, згідно зі статтею 2 Закону від 5 травня 1998 року № VIII-723 "Про організацію системи національної оборони та військової служби" [42] до такого формування належить *активний резерв* – як непостійна військова служба, яку проходять військовозобов'язані у військових частинах. До складу активного резерву входять військовослужбовці, які пройшли базову військову підготовку в Збройних силах Литви або еквівалентну підготовку відповідно до стандартів знань і навичок, необхідних для солдатів, встановлених командувачем Збройних сил Литви, і які не досягли 60-річного віку. Навчання резервістів триває від 20 до 60 днів протягом десяти років.

Треба відзначити, що територіальні військові управління разом із службовцями муніципальної адміністрації місцевого органу влади тісно взаємодіють з органами муніципальної поліції, які здійснюють пошук призовників і доставляють їх на пункти призову.

Особи, які порушили законодавство про військовий призов, несуть адміністративну та кримінальну відповідальність.

До адміністративної відповідальності за невиконання військовозобов'язаними обов'язків щодо поряду військового призову на правопорушника відповідно до частини 1 статті 560 Кодексу про адміністративні правопорушення накладається штраф від 60 до 90 євро. А за повторне вчинення аналогічного правопорушення з правопорушника стягується штраф від 90 до 210 євро.

Кримінальна відповідальність визначається Кримінальним кодексом Литви, яким за скоєння злочину у зазначеній сфері на злочинця переважно накладається штраф у розмірі 1 тис. євро, або позбавляють його волі на строк до трьох років.

Враховуючи литовський досвід, на нашу думку, необхідно до вітчизняного мобілізаційного законодавства додатково ввести такі норми надання відстрочки від призову (частина 1 статті 9 Закону "Про військовий призов"): вагітність дружини та досягнення дитиною трьохлітнього віку (пункт 9); коли призовник повинен дбати про непрацездатних бабусь і дідусів, оскільки немає інших дорослих членів сім'ї, які мають їх утримувати (пункт 10 Закону); коли призовник є єдиним працюючим чоловіком у селянській сім'ї (пункт 13 Закону); члени сім'ї призовника, які залишилися без його підтримки, виявляться у скрутному становищі, у тому числі з інших особливо важливих причин, не

зазначених у цій статті (пункт 14). Відповідно до частини 2 статті 9 Закону, до вказаного, ми вважаємо, також додати норму такого змісту: "якщо призовник перебуває у шлюбі і отримав кредит, який надається у визначеному порядку молодим сім'ям на будівництво (придбання) квартири або будинку" (пункт 2).

Що стосується особливостей здійснення комплектування Сил оборони ***Естонії,*** призов до військової служби в країні здійснюється відповідно до Закону від 13 червня 2012 року із змінами на 27 січня 2023 року "Про військову службу" (далі – Закон) [43], який набув чинності 1 квітня 2023 року. У частині 2 § 2 Закону вказується, що особою, яка підлягає обов'язкам з оборони країни, є: 1) особа, яку призвали на службу; 2) чоловік віком від 18 до 60 років; 3) особа віком старше 18 років, яка прийняла на себе обов'язок з оборони країни; 4) дійсний військовослужбовець віком від 60 років, який не досяг граничного віку; 5) чинний військовослужбовець, який досяг граничного віку і обіймає посаду, призначену Урядом Республіки або міністром, який працює над політичним сектором, до звільнення з посади. А на підставі частини 3 статті 2 призовником в Естонії вважається особа чоловічої статі віком від 17 до 27 років (включно) до вступу на строкову або альтернативну військову службу. Показовим для мобілізаційного процесу Естонії є те, що як і у більшій частині країн світу естонським законодавством на добровільній основі дозволено зарахування на строкову військову службу осіб жіночої статі. Професійна придатність жінки, яка подає заяву про проходження строкової військової служби, визнаної відповідною вимогам щодо стану здоров'я до військовозобов'язаного, оцінюється *Агентством оборонних ресурсів* (далі – АОР), який зобов'язаний не менше ніж за 90 днів до вступу на строкову службу надіслати на її адресу повідомлення про призов.

Сили оборони Естонії складаються з кадрових збройних сил та добровільної військової організації "Кайтселійт".

Обов'язок щодо реєстрації обліку осіб, які призиваються до Сил оборони країни, здійснення процедури та прийняття рішень, передбачених законом, а також дотримання вимог для вступу на дійсну військову службу покладено на *Державний реєстр обов'язків з оборони країни*, утворення та статут якого затверджується постановою Уряду Республіки. Право на обробку персональних даних осіб з 17-річного віку відповідно до § 124 Конституції (Põhiseadus) та частини 4 § 11 Закону надано АОР.

На АОР відповідно до частини 1 § 33 Закону покладено такі повноваження: 1) прийняття рішення про призов на строкову військову службу та строків надходження на строкову військову службу; 2) надання відстрочки від призову; 3) ухвалення рішення про звільнення призовника від проходження строкової військової служби; 4) прийняття рішення про вступ на чергову альтернативну службу та звільнення від неї призовника, який відмовився від військової служби з релігійних чи етичних міркувань; 5) прийняття рішення за згодою командира військової частини щодо продовження проходження строкової служби [43].

Варто зауважити, що рішення АОР про терміни призову та вступ на строкову службу відповідно до частини 4 § 37 Закону доводиться до відома призовника не пізніше ніж за один рік до настання строку надходження на строкову службу, якщо інше не передбачено цим Законом.

Порядок зарахування на строкову військову службу, який регулюється АОР, розпочинається з надсилання на адресу призовника трьох повідомлень. У першому повідомленні інформується про офіційну, на підставі Реєстру, постановку призовника на облік. Мета другого сповіщення полягає у визначенні придатності призовника до строкової військової служби, яке здійснюється на підставі проходження медкомісії. Про місце та час проходження медичного обстеження зазначається у сповіщенні. У третьому повідомленні призовник у письмовій формі інформується про дату та час призову на строкову військової служби, а також місце збору, звідки призовників доставлять до частини.

Цікавим в естонському мобілізаційному законодавстві є те, що явка до зазначеного в порядку збору і проходження строкової військової служби є для призовника обов'язковою, причому *запізнення також вважається неявкою на строкову службу.*

Тривалість строкової військової служби встановлюється Урядом Республіки і не може бути більшою за 12 місяців і менше восьми місяців.

Як і в інших розвинених країнах, в Естонії особлива увага надана призову на резервну службу осіб, які перебувають в запасі. З цією метою через службу інформаційного порталу Естонії на адресу електронної пошти personalidentificationcode@eesti резервіста, не пізніше ніж за 120 днів до початку зборів, надсилається повідомлення про обов'язок взяти участь у зборах.

Відповідно до § 71 Закону резервіст зобов'язаний: 1) повідомити АБР у формі, що дає змогу письмовому відтворенню, про свої контактні дані та про їх зміну; 2) повідомити АБР у письмовій формі про своє тяжке захворювання та інші обставини, які можуть істотно вплинути на відповідність стану його здоров'я вимогам до стану здоров'я особи, яка підлягає обов'язковій службі в Силах оборони, та подавати документи, що відображають стан його здоров'я; 4) з'явитися до АБР або до місця, вказаного агентством, для здійснення необхідних дій; 5) брати участь у призначеному АБР часі та у призначеному їм місці у медичному огляді або тестуванні здоров'я для оцінки стану здоров'я та подавати на вимогу АБР документи, що підтверджують стан здоров'я [43].

Не менш важливим для вітчизняного мобілізаційного законодавства, з урахуванням естонського практичного досвіду, є перелік критеріїв для резервістів запасу, які не підлягають призову у військовому резерві у разі, якщо вони: не відповідають або тимчасово не відповідають вимогам щодо стану здоров'я, які висуваються до особи, яка підлягає обов'язковій службі в Силах оборони; обійняли або були призначені на посаду з обов'язком національної оборони; пройшли альтернативну військову службу; є ув'язненими або особами, які перебувають під вартою з метою, передбаченою Законом про тюремне ув'язнення; які були засуджені до реального позбавлення волі на строк більше одного року на підставі вироку суду, що набув законної сили, і відомості про вирок не були внесені до архіву бази даних про судимості відповідно до Закону про базу даних про судимості; не закінчили принаймні другий рівень основної школи відповідно до Закону про основні школи та гімназії [43].

В Естонії, як у всіх країнах світу, військовозобов'язані, резервісти та військовослужбовці за вчинення порушення у сфері мобілізаційного законодавства несуть кримінальну, адміністративну дисциплінарну та матеріальну відповідальність.

У главі 15 Законі "Про військову службу" за недотримання військового законодавства встановлено відповідальність за такі види правопорушень:

– невиконання обов'язку щодо проходження строкової або альтернативної служби тягне за собою накладення штрафу розміром до 300 штрафних одиниць або арешт (§ 222 Закону);

– самовільне залишення альтернативної служби карається штрафом до 300 штрафних одиниць або арештом (§ 223 Закону);

– невиконання обов'язку з проходження військової служби як особи, яка перебуває в запасі, тягне за собою накладення штрафу розміром до 300 штрафних одиниць або арешт (§ 224 Закону);

– незаконне використання форменого одягу військовослужбовця – тягне за собою накладення штрафу розміром до двохсот штрафних одиниць (частина 1 § 224^1 Закону).

Відповідно до частини 2 § 225 Закону органом, який здійснює позасудове провадження у справах про провини, передбачені статтями 222 та 223 цього Закону, є АОР, а на підставі частини 3 § 225 органом, який здійснює позасудове провадження у справах про правопорушення, передбачені в § 224 та 224^1 цього Закону, є Сили оборони [43].

До майнової відповідальності військовослужбовця та відшкодування збитків застосовуються положення Закону про державну службу.

Висновки. Аналіз міжнародно-правової практики призову та способу комплектування збройних сил США, Великої Британії, Фінляндії та країн Прибалтики дають підстави дійти висновку, що специфіка призову на строкову військову службу та до лав резервної служби у вказаних країнах має свої особливості, які залежать від рівня соціально-економічного забезпечення сил оборони, добросусідських відносин та кількості населення. Якщо до російської агресії на Україну більша

частина розвинених країн схилялася до професійного, на підставі контрактної форми, комплектування армії, втім, зважаючи на цю загрозу, країни НАТО у спішному порядку, за рахунок призову, збільшують свій військовий потенціал, повертаючись до принципу колективної оборони. Безперечно, що Україна в умовах російсько-української війни не в стані продовжувати реформування ЗСУ на лише добровільній (контрактній) основі, на це немає ні часу та й певного матеріально-технічного забезпечення. Військові події за два з половиною роки, на тлі непохитного героїзму ЗСУ, висвітлили багато нових факторів, які треба врахувати під час майбутнього переформатування мобілізаційного процесу. Не винятковими у цій перебудові залишаються питання побудови професійної армії з використанням новітньої обороноздатної стратегії та тактики ведення оборонно-наступальних спроможностей ЗСУ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балтійські країни НАТО хочуть повернути призов до армії, щоб бути готовими до нападу РФ. URL: ttps://www.kyivpost.com/uk/opinion/30118
2. Ukraine Is Denying Consular Services to Men Outside the Country. URL: https://www.nytimes.com/2024/04/26/world/europe/ukraine-draft-consulate.html
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента № 64/2022 від 24 лютого. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text
4. Про загальну мобілізацію: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 65/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2022#Text
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11 квітня 2024 року № 3633-IX. URL: https:// zakon.rada. gov.ua/laws/show/3633-20#Text
6. Новий закон про мобілізацію. Чи вирішить він проблеми в армії. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ articles/cv2rl6dv866o
7. Хлюдзинський Вадим. США тиснули на Київ щодо закону про мобілізацію. The New York Times. URL: https://www.unian.ua/war/mobilizaciya-v-ukrajini-ssha-tisnuli-na-kijiv-shchodo-yaknayshvidshogo-uhvalennya-zakonu-12617715.html
8. Служити будуть всі. Чи було таке в історії і чи можливо в Україні. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv2gxvd3gj8o
9. У країнах Балтії закликають членів НАТО повернути призов до армії. URL: https://suspilne.media/713264-u-krainah-baltii-zaklikaut-cleniv-nato-povernuti-prizov-do-armii-ft/
10. Armed forces of the world. URL: https://armedforces.eu
11. Час закінчується. Як країни НАТО готуються до війни з Росією. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-krayiny-nato-viyna-rosiya/ 32791778.html
12. Global Firepower Index, 2023. URL: www.globalfirepower.com
13. Ранжування країн світу на основі наявної вогневої потужності. URL: https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php#google_vignette
14. Кожен другий чоловік. Мобілізація в історії воєн. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4653925-kozhen-druhyi-cholovik-mobilizatsiia -v-istorii-voien
15. Оновлений рейтинг армій світу Global Firepower: що змінилося у 2024 році. URL: https://glavcom.ua/world/observe/onovlenij-rejtinh-armij-svitu-global-firepower-shcho-zminilosja-u-2024-rotsi-1007254.html
16. Новий звіт CNAS оцінює мобілізаційні можливості США. URL: https://www.cnas.org/press/press-release/new-report-from-cnas-assesses-u-s-mobilization-capabilities
17. Usmilitary. What Happens During a Draf. URL: about.com/od/deploymentsconflicts/a/draftprocess.htm
18. Breaking: House of Representatives Passes Bill for Automatic Military Draft Registration of Young Men Between 18 and 26. URL: https://www.Thegateway pundit.com/2024/06/mandatory-military-registration-house-representatives-passes-bill-automatic/
19. Today's Military – Review Entrance Requirements. URL: https://www.todaysmilitary.com/before-serving/entrance-requirements
20. Joining the Military as a Reservist: Eligibility, Obligation and Benefits. URL: https://www.militaryonesourcemil/transition-retirement/national-guard-reserves/joining-the-military-reserves/

21. У США почалися дебати стосовно військової повинності для всіх. URL: https://mil.in.ua/uk/news/u-ssha-pochalysya-debaty-stosovno-vijskovoyi-povynnosti-dlya-vsih/#google_vignette

22. Дещо про світову історію мобілізацій у війну. URL: https://armyinform.com.ua/2023/03/07/deshho-pro-svitovu-istoriyu-mobilizaczij-u-vijnu/

23. The Uniform Code of Military Justice (UCMJ). URL: https://www.military.com/join-armed-forces/the-uniform-code-ofmilitary-justice-ucmj.html

24. 50 U.S. Code § 3811 – Offenses and penalties. URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/50/381

25. Британія має навчити "цивільну армію" та готуватися до можливої сухопутної війни з Росією – генерал Сандерс. URL: https://suspilne.media/669048-britania-mae-navciti-civilnu-armiu-ta-gotuvatisa-do-mozlivoi-suhoputnoi-vijni-z-rosii-general-sanders/

26. Joining the Military as a Reservist: Eligibility, Obligation and Benefits. URL: https://www.militaryonesource.mil/transition-retirement/national-guard-reserves/joining-the-military-reserv es/

27. Третини британців молодших за 40 років відмовилися б від призову в разі світової війни. URL: https://suspilne.media/671294-bilse-tretini-britanciv-molodsih-za-40-rokiv-vidmovilisa-b-vid-prizovu-v-razi-svitovoi-vijni/

28. Reserve Forces Act 1996. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/14/contents

29. Аналітична записка з питань порівняльного законодавства щодо правового регулювання мобілізаційного резерву та служби в ньому в законодавстві деяких держав-членів НАТО. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32886.pdf

30. The British Army Jobs and Recruitment. URL: https://jobs.army.mod.uk/how-to-join/

31. У Британії можуть повернути обов'язкову військову службу. URL: https://podrobnosti.ua/2481839-u-britan-mozhut-povernuti-obovjazkovu-vjskovu-sluzhbu-2.html

32. Над Європою нависла ще більша загроза масштабної війни з Росією, – CNN/. URL: https://24tv.ua/viyna-rosiyi-proti-ukrayini-bogdan-krotevich-rozpoviv-pro-nastup _n2605542

33. Дещо про світову історію мобілізацій у війну. URL: https://armyinform.com.ua/2023/ 03/07/deshho-pro-svitovu-istoriyu-mobilizaczij-u-vijnu/

34. Finland's Constitution of 1999 with Amendments through 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011.pdf?lang=en

35. Asevelvollisuuslaki. 28.12.2007/1438. URL: https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2007/2007143.

36. Laki naisten vapaaehtoisesta asepalveluksesta. 13.4.2022/285. URL: https://www. finlex.fi/fi/laki/ajantasa/ 2022/ 20220285

37. Як фіни готують резервну армію. URL:https://voma.Medium.com/%d0%ba%d0%b0%d0%ba-%d1%84%d0%b8%d0%bd%d1%8b-%d0%b3%d0%be%d1%82%d0%be%d0%b2%d1%8f%d1%82-%d1%80%d0%b5%d0%b7%d0%b5%d1%80%d0%b2%d0%bd%d1%83%d1%8e%d0%b0%d1%80%d0%bc%d0%b8%d1%8e-e84b86c7feff

38. Над Європою нависла ще більша загроза масштабної війни з Росією, – CNN https://24tv.ua/viyna-rosiyi-proti-ukrayini-bogdan-krotevich-rozpoviv-pro-nastup_n2605542

39. The Military Service Law. URL: https://likumi.lv/ta/id/63405-militara-dienesta-likums

40. Latvijas Krimināl kodekss. URL: https://likumi.lv/ta/en/en/id/88966-the-criminal-lawThe/

41. The Law on Military Conscription. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legal Act/TAR.E9CE9C91C255/asr/

42. The Law on the Organisation of the National Defence System and Military Service. URL: https://eseimas.lrs.lt/ portal/legalAct/lt/TAD/a02d70a507f311e8802fc9918087744d?positionInSearchResults=4&searchModelUUID=ef2c56db-0951-4f04-8836-3b888e119d22/

43. Military Service Act. URL: https://www.riigiteataja. ee/en/eli/514092023003/consolide/

44. Адміністрування призначених Департаментом оборонних ресурсів штрафів перейде до НТД. URL: https://rus.err.ee/1609246986/administrirovanie-naznachennyh-departamentom-oboronnyh-resursov-shtrafov-perejdet-k-ntd

REFERENCES

1. ***Baltiys'ki krayiny NATO khochut' povernuty pryz do armiyi, shchob buty hotovymy do ataky RF*** [NATO Baltic states want to reintroduce conscription to be ready for a Russian attack]. URL: ttps://www.kyivpost.com/uk/opinion/30118 [In Ukrainian].

2. ***Ukraine Is Denying Consular Services to Men Outside the Country.*** URL: https://www.nytimes.com/2024/04/26/world/europe/ukraine-draft-consulate.html [In English].

3. ***Pro vvedennya voyennoho stanu v Ukrayini*** [On the introduction of martial law in Ukraine]: Ukaz Prezydenta No. 64/2022 vid 24 lyutoho. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text [In Ukrainian].

4. ***Pro zahal'nu mobilizatsiyu*** [On general mobilisation]: Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 24 lyutoho 2022 roku No. 65/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/65/2022#Text [In Ukrainian].

5. ***Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo okremykh pytan' prokhodzhennya viys'kovoyi sluzhby, mobilizatsiyi ta viys'kovoho obliku*** [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Certain Issues of Military Service, Mobilisation and Military Registration]: Zakon Ukrayiny vid 11 kvitnya 2024 roku No. 3633-IX. URL: https:// zakon.rada. gov.ua/laws/show/3633-20#Text [In Ukrainian].

6. ***Novyy zakon pro mobilizatsiyu. Chy vyrishyty vin problemy v armiyi*** [The new law on mobilisation. Will it solve the problems in the army]. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ articles/cv2rl6dv866o [In Ukrainian].

7. ***Khlyudzins'kyy, Vadym. SSHA tysnuly na Kyyiv shchodo zakonu pro mobilizatsiyu*** [Vadym Khlyudzynskyi. The US pressured Kyiv on the law on mobilisation]. The New York Times. URL: https://www.unian.ua/war/mobilizaciya-v-ukrajini-ssha-tisnuli-na-kijiv-shchodo-yaknayshvidshogo-uhvalennya-zakonu-12617715.html [In Ukrainian].

8. ***Sluzhyty budut' vsi. Chy bulo take v istoriyi i chy v Ukrayini*** [Everyone will serve. Has it ever happened in history and is it possible in Ukraine?]. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cv2gxvd3gj8o [In Ukrainian].

9. ***U krayinakh Baltiyi zaklykayut' chleniv NATO povernuty pryz do armiyi*** [The Baltic States call on NATO members to reintroduce conscription]. URL: https://suspilne.media/713264-u-krainah-baltii-zaklikaut-cleniv-nato-povernuti-prizov-do-armii-ft/ [In Ukrainian].

10. ***Armed forces of the world***. URL: https://armedforces.eu [In English].

11. ***Chas zakinchuyet'sya. Yak krayiny NATO hotuyut'sya do viyny z Rosiyeyu*** [Time is running out. How NATO countries are preparing for war with Russia]. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-krayiny-nato-viyna-rosiya/ 32791778.html [In Ukrainian].

12. ***Global Firepower Index, 2023***. URL: www.globalfirepower.com [In English].

13. ***Ranzhuvannya krayin svitu na osnovi nayavnoyi vohnevoyi potuzhnosti*** [Ranking of the world's countries based on available firepower]. URL: https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php#google_vignette [In Ukrainian].

14. ***Kozhen druhyy cholovik. Mobilizatsiya v istoriyi voyen*** [Every second man. Mobilisation in the history of wars]. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4653925-kozhen-druhyi-cholovik-mobilizatsiia-v-istorii-voien [In Ukrainian].

15. ***Onovlenyy reytynh armiy svitu Global Firepower: shcho zminylosya v 2024 rotsi*** [Updated Global Firepower ranking of the world's armies: what has changed in 2024]. URL: https://glavcom.ua/world/observe/onovlenij-rejtinh-armij-svitu-global-firepower-shcho-zminilosja-u-2024-rotsi-1007254. html [In Ukrainian].

16. ***Novyy zvit CNAS otsinyuye mobilizatsiyni mozhlyvosti SSHA*** [New CNAS report assesses US mobilisation capabilities]. URL: https://www.cnas.org/press/press-release/new-report-from-cnas-assesses-u-s-mobilization-capabilities [In English].

17. ***Usmilitary. What Happens During a Draf***. URL: about.com/od/deploymentsconflicts/a/draftprocess.htm [In English].

18. ***Breaking: House of Representatives Passes Bill for Automatic Military Draft Registration of Young Men Between 18 and 26***. URL: https://www.Thegateway pundit.com/2024/06/mandatory-military-registration-house-representatives-passes -rakhunok-avtomatychnyy/ [In English].

19. ***Today's Military – Review Entrance Requirements***. URL: https://www.todaysmilitary.com/before-serving/entrance-requirements [In English].

20. ***Joining the Military as a Reservist: Eligibility, Obligation and Benefits***. URL: https://www.militaryonesource.mil/transition-retirement/national-guard-reserves/joining-the-military-reserves/ [In English].

21. ***U SSHA pochalysya debaty shchodo viys'kovoyi povynnosti dlya vsikh*** [US debate on military service for all begins]. URL: https://mil.in.ua/uk/news/u-ssha-pochalysya-debaty-stosovno-vijskovoyi-povynnosti-dlya-vsih/#google_vignette [In Ukrainian].

22. ***Deshcho pro svitovu istoriyu mobilizatsiy u viynu*** [Some information about the world history of wartime mobilisations]. URL: https://armyinform.com.ua/2023/03/07/deshho-pro-svitovu-istoriyu-mobilizaczij-u-vijnu/ [In Ukrainian].

23. ***The Uniform Code of Military Justice (UCMJ)***. URL: https://www.military.com/join-armed-forces/the-uniform-code-ofmilitary-justice-ucmj.html [In English].

24. ***50 U.S. Code § 3811 – Offenses and penalties.*** URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/50/381 [In English].

25. ***Brytaniya maye navchyty "tsyvil'nu armiyu" ta hotuvatysya do mozhlyvoyi sukhoputnoyi viyny z Rosiyeyu – heneral Sanders*** [Britain must train 'civilian army' and prepare for possible land war with Russia – General Sanders]. URL: https://suspilne.media/669048-britania-mae-navciti-civilnu-armiu-ta-gotuvatisa-do-mozlivoi-suhoputnoi-vijni-z-rosii-general-sanders/ [In Ukrainian].

26. ***Joining the Military as a Reservist: Eligibility, Obligation and Benefits.*** URL: https://www.militaryonesource.mil/transition-retirement/national-guard-reserves / joining-the-military-reserves/ [In English].

27. ***Treti brytantsi molodshykh za 40 rokiv vidmovylysya vid pryzovu v razi svitovoyi viyny*** [One third of Britons under 40 would refuse to be drafted in the event of a world war]. URL: https://suspilne.media/671294-bilse-tretini-britanciv-molodsih-za-40-rokiv-vidmovilisa-b-vid-prizovu-v-razi-svitovoi-vijni/ [In Ukrainian].

28. ***Reserve Forces Act 1996.*** URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/14/contents [In English].

29. ***Analitychna zapyska z pytan' porivnyal'noho zakonodavstva shchodo pravovoho rehulyuvannya mobilizatsiynoho rezervu ta sluzhby v ts'omu zakonodavstvi deyakykh derzhav-chleniv NATO*** [Analytical note on comparative legislation on the legal regulation of the mobilisation reserve and service in it in the legislation of some NATO member states]. URL: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/32886.pdf [In Ukrainian].

30. ***The British Army Jobs and Recruitment***. URL: https://jobs.army.mod.uk/how-to-join/ [In English].

31. ***U Brytaniyi mozhut' povernuty obov'yazkovu viys'kovu sluzhbu*** [Compulsory military service may be returned in Britain]. URL: https://podrobnosti.ua/2481839-u-britan-mozhut-povernuti-obovjazkovu-vjskovu-sluzhbu-2.html [In Ukrainian].

32. ***Nad Yevropoyu navysla shche bil'sha zahroza masshtabnoyi viyny z Rosiyeyu*** [Europe faces an even greater threat of a large-scale war with Russia], – CNN/. URL: https://24tv.ua/viyna-rosiyi-proti-ukrayini-bogdan-krotevich-rozpoviv-pro-nastup_n2605542 [In Ukrainian].

33. ***Deshcho pro svitovu istoriyu mobilizatsiy u viynu*** [Some information about the world history of wartime mobilisations]. URL: https://armyinform.com.ua/2023/ 03/07/deshho-pro-svitovu-istoriyu-mobilizaczij-u-vijnu [In Ukrainian].

34. ***Finland's Constitution of 1999 with Amendments through 2011.*** URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011.pdf?lang=en [In English].

35. ***Asevelvollisuuslaki***. 28.12.2007/1438. URL: https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2007/20071 43 [In English].

36. ***Laki naisten vapaaehtoisesta asepalveluksesta.*** 13.04.2022/285. URL: https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/ 2022/ 20220285 [In English].

37. ***Yak fini hotuyut' rezervnu armiyu*** [How the Finns are preparing a reserve army]. URL:https://voma.Medium.com/%d0%ba%d0%b0%d0%ba-%d1%84%d0%b8%d0%bd%d1%8b-%d0%b3%d0%be%d1%82%d0%be%d0%b2%d1%8f%d1%82-%d1%80%d0%b5%d0%b7%d0%b5%d1%80%d0%b2%d0%bd%d1%83%d1%8e %d0%b0%d1%80% d0%bc%d0%b8%d1%8e-e84b86c7feff [In Ukrainian].

38. ***Nad Yevropoyu vysla shche bil'sha zahroza masshtabnoyi viyny z Rosiyeyu*** [Europe faces an even greater threat of a large-scale war with Russia], – CNN. URL: https://24tv.ua/viyna-rosiyi-proti-ukrayini-bogdan-krotevich-rozpoviv-pro-nastup_n2605542 [In Ukrainian].

39. ***The Military Service Law.*** URL: https://likumi.lv/ta/id/63405-militara-dienesta-likums [In Ukrainian].

40. ***Latvijas Krimināllkodekss***. URL: https://likumi.lv/ta/uk/uk/id/88966-the-criminal-lawThe/ [In Ukrainian].

41. ***The Law on Military Conscription***. URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.E9CE9C91C255/asr/ [In Ukrainian].

42. ***The Law on the Organisation of the National Defence System and Military Service.*** URL: https://eseimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/a02d70a507f311e8802fc9918087744d?positionInSearchResults=4&searchModelUUID=ef2c56db-0951-4f04-8836-3b888e119d22/ [In Ukrainian].

43. ***Military Service Act.*** URL: https://www.riigiteataja. ee/en/eli/514092023003/consolide/ [In Ukrainian].

44. ***Administratsiya pryznachenykh Departamentom oboronnykh resursiv shtrafiv pereyde do NTD*** [The administration of fines imposed by the Department of Defence Resources will be transferred to the STD]. URL: https://rus.err.ee/1609246986/administrirovanie-naznachennyh-departamentom-oboronnyh-resursov-shtrafov-perejdet-k-ntd [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 21.07.2024 р.

Leontii CHYSTOKLETOV
Lviv Polytechnic National University,
Educatinoal and Rasearch Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Professor of the Administrative
and Informational Law Department,
Dr. Habil. (Law), Professor
leontii.h.chystokletov@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-3306-1593

NTERNATIONAL-LEGAL PRACTICE OF MOBILIZATION AND THE METHOD OF ASSISTING THE ARMED FORCES

The article examines the peculiarities of the legal regulation of the mobilization process in the United States of America, Great Britain, Finland, and the Baltic countries, the practice of which has its own specifics associated with national traditions, the conditions of military and reserve service, the geographical location of the country, and other characteristic features.

It is noted that the full-scale invasion of Russia on the territory of Ukraine forces most European countries to take urgent measures aimed at changing the methods of mobilization for war, as well as shifting the economy to the production of military equipment and the implementation of organizational and legal forms and methods of conscription and replenishment of mobilization resources as in their own countries and in NATO.

It has been proven that when a decision is made on the mobilization deployment of the armed forces in the USA, the draft of men is carried out in 6 stages, which include organizational and legal actions aimed at the adoption by Congress of relevant amendments to the mobilization legislation, the procedure for the draft of specific persons based on the drawing of a lottery, the implementation of attestation persons and enlistment of conscripts for active service. The right to serve in the United States, on the basis of secondary education, has all citizens of the United States and citizens of other states who permanently reside in the state.

Staffing of the army of Great Britain is mainly carried out on a professional basis. However, the government of the kingdom, in order to reduce the level of crime, youth unemployment and the Russian threat to the West, is inclined to return mandatory military service to the country in 2025. Candidates for joining the army mobilization reserve are recruited by the Military Information and Career Bureau.

It is outlined that the armed forces of Scandinavia and the Baltic States, in contrast to the armies of the United States and Great Britain, continue to expand the conscription process due to the increased threat from Russia. Thus, the order of recruitment of the armed forces of Finland is carried out on the basis of the Law "On Conscription for Military Service", in Latvia the mobilization process is regulated by the Law "On Military Service", Lithuania conducts military conscription in accordance with the Law "On Military Conscription", and in Estonia the legal basis of the defense of the country is regulated by the Law "On Military Service".

It has been proven that military servicemen, conscripts and reservists are mainly criminal, administrative, disciplinary and materially responsible for violating mobilization legislation in NATO countries.

It is noted that the domestic mobilization legislation requires targeted legal support, adaptive military management and a complex and systemic approach to the organization of the mobilization process.

Keywords: mobilization, conscription, recruitment, servicemen, conscripts, reservists.

УДК 328.185

Ірина ШУЛЬГАН
Національний університет "Львівська політехніка",
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук
iryna.i.shulhan@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9623-3495

Марія АНЦИФЕРОВА
Національний університет "Львівська політехніка",
студентка Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
mariia.antsyferova.pv.2020@lpnu.ua
ORCID: 0009-0003-2265-9877

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ ПРОЯВАМ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.298

© Шульган І., Анциферова М., 2024

Стаття аналізує правове регулювання з питань запобігання корупційним проявам в діяльності Державної прикордонної служби України (ДПСУ) під час воєнного стану. Корупція є значним ризиком для національної безпеки, ефективності управління державними ресурсами, економічного розвитку та стабільності влади. Правове визначення корупції передбачає використання службових повноважень для одержання неправомірної вигоди. В контексті воєнного стану, ДПСУ зіткнулася зі збільшеними корупційними загрозами, зокрема під час контролю державного кордону.

Стаття аналізує основні категорії антикорупційного законодавства, зокрема запобігання, профілактику, попередження та протидію корупції, а також вивчає заходи, які можуть ефективно зменшити корупційні ризики в державному управлінні. Основні ініціативи з запобігання корупції охоплюють широкий спектр правових, організаційних та виховних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, що можуть сприяти вчиненню протиправних дій.

Ефективне управління та контроль за державними кордонами набувають особливої ваги у період воєнного стану, коли національна безпека залежить від надійності антикорупційних заходів. У цьому контексті удосконалення законодавчої бази, що регулює діяльність Державної прикордонної служби України, зокрема щодо надання їй статусу розпорядника Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних та резервістів, має важливе значення для посилення контролю та зменшення корупційних ризиків на кордоні. Такі зміни не тільки забезпечать ефективніший моніторинг і відповідність осіб, що перетинають кордон, й сприятимуть уникненню незаконного переміщення осіб

через кордон. Ці заходи відіграють основну роль у забезпеченні внутрішньої стабільності та обороноздатності країни, особливо в умовах військових загроз. Оновлення законодавства дасть змогу також зміцнити законність дій прикордонної служби та підвищити їх прозорість, що є необхідним для підтримання довіри громадян до державних інституцій.

Ключові слова: корупція, корупційні ризики, протидія корупції, запобігання корупційним правопорушенням, Державна прикордонна служба України, воєнний стан, національна безпека.

Постановка проблеми. Проблематика дослідження на обрану нами тему полягає в нагальній потребі впровадження ефективних механізмів боротьби з корупцією, особливо в умовах, коли країна перебуває під тиском воєнного стану. Корупція в прикордонних службах не лише загрожує національній безпеці та обороноздатності, але й підриває довіру громадян до державних інституцій, що є критично важливим у кризові часи.

З огляду на геополітичне положення України та тривалу військову агресію на її території, дієве антикорупційне регулювання в діяльності прикордонної служби стає вирішальним фактором у забезпеченні контролю за державним кордоном та протидії зловживанням, що можуть сприяти незаконному переміщенню осіб та товарів.

Ефективність правового регулювання у цій сфері безпосередньо впливає на міжнародний імідж України, її відносини з іншими державами, а також на інвестиційну привабливість країни. Опрацювання цієї теми дасть змогу не тільки виявити прогалини в законодавстві, але й розробити рекомендації щодо їх усунення, що сприятиме правовій та інституційній спроможності України у відповіді на корупційні виклики у воєнний час.

Аналіз досліджень проблеми. Проблематика протидії корупції в Державній прикордонній службі України була предметом досліджень таких вчених, як О. Ганьба, В. Зьолка, М. Колодяжний, Я. Кушнір, М. Маланчій, О. Музика-Стефанчук, Н. Орловська, О. Снігерьов, О. Хлівнюк та інші. Незважаючи на значний внесок цих дослідників, більшу частину наукових робіт було створено до початку військових дій в 2022 році. На окрему увагу заслуговує детальне дослідження діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК), яке зосереджене на протидії корупційним схемам та ризикам під час виїзду з України в умовах воєнного стану. Втім у контексті сучасних реалій воєнного стану потрібно не тільки аналізувати проблеми, але й окреслювати шляхи вдосконалення правових меж для ефективнішого запобігання та протидії корупції в ДПСУ.

Метою статті є аналіз законодавчого і нормативного врегулювання, виявлення його недоліків і прогалин, які можуть сприяти корупційним ризикам у діяльності прикордонної служби. Результатом дослідження має стати розробка ефективних правових, організаційних і технологічних рекомендацій, спрямованих на зміцнення антикорупційної стійкості і забезпечення прозорості роботи Державної прикордонної служби. Ці рекомендації мають на меті покращення правового регулювання, забезпечення належного контролю та нагляду за дотриманням антикорупційних норм, що важливо для підтримання державної безпеки та обороноздатності України в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Сучасне подолання корупції має вирішальне значення, адже це явище загрожує безпеці держави, суспільства і кожного індивіда. В країнах, де корупція є поширеною, відчутно падає ефективність управління державними ресурсами, стримується економічний розвиток, зростає бідність та соціальна нерівність, а також поглиблюється відчуження між народом і владою. Це перетворює політику на арену розподілу національного багатства, підриває моральні цінності суспільства і шкодить міжнародному іміджу країни. Державні службовці, які здійснюють корупційні дії, демонструють повну байдужість до суспільного блага, законів, народу та кожного громадянина.

За визначенням Великого енциклопедичного юридичного словника, корупція – це соціальне явище, що містить всі види корупційних діянь, які вчиняються особами, наділеними державною владою. Ці дії охоплюють неправомірне використання державних повноважень, створення умов для корупційних порушень, а також їх приховування або потурання [1, с. 421].

В статті 7 Кодексу поведінки для посадовців з підтримки правопорядку, який був прийнятий на 34-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 17 грудня 1979 року, корупція описується як дія або бездіяльність, пов'язана з виконанням службових обов'язків, яка відбувається через отримання або вимагання подарунків, обіцянок чи інших стимулів, а також незаконне їх одержання. Також зазначено, що розуміння корупції має відповідати національному законодавству, а термін "акт корупції" має вміщати спроби підкупу [2].

Згідно з частиною 1 статті 3 Закону України "Про запобігання корупції", корупція визначається як використання особою, на яку поширюється цей закон, наданих їй службових повноважень або пов'язаних з ними можливостей для одержання неправомірної вигоди, а також прийняття такої вигоди чи обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, або обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі з метою схилити її до протиправного використання службових повноважень [3].

Для ефективної протидії корупції треба звернути увагу на основні категорії антикорупційного законодавства: "запобігання", "попередження", "профілактика" та "протидія". Засоби антикорупційної діяльності охоплюють конкретні механізми та способи, які використовуються для впливу на корупційні ризики в суспільстві з метою їх нейтралізації. Запобігання корупції спрямоване на вжиття заходів, які унеможливлюють або ускладнюють можливість вчинення корупційних дій. "Запобігання" є основоположним і має на меті недопущення правопорушення. "Профілактика" передбачає комплекс заходів, спрямованих на усунення можливості для підготовки до правопорушення, тоді як "попередження" зазвичай стосується дій, спрямованих на недопущення готовності до правопорушення. Протидія виникає в ситуаціях, коли корупційні дії вже розпочались, і має на меті припинення або обмеження дій протиправного характеру. Основна мета запобігання та протидії – забезпечення дотримання прав та свобод громадян, охорона громадського порядку і громадської безпеки, а також захист законної діяльності [4, с. 91–92].

Отже, запобігання корупційним правопорушенням полягає в реалізації правових, організаційних і виховних заходів. Ці заходи спрямовані на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню протиправних дій, пов'язаних із службовою діяльністю військовослужбовців. Завданням є не лише недопущення протиправної діяльності, але й координація дій із забезпечення безпеки підрозділів та інформації, захисту від загроз з боку злочинних структур або індивідів.

Отож варто констатувати, що запобігання корупції є ключовим елементом у боротьбі з цим явищем. Основною стратегією є впровадження превентивних заходів, які дають змогу попереджати порушення законодавства та усувати причини й умови, які сприяють корупційним діям. Захист національних кордонів та інтересів країни є фундаментальним завданням кожної суверенної держави. У контексті України, вагоме значення у регулюванні прикордонної діяльності належить створенню та підтримці ефективної системи охорони державного кордону, де визначальну роль відіграє Державна прикордонна служба України (ДПСУ).

Однією з важливих проблем під час воєнного стану став виїзд з України чоловіків призовного віку, які за законом не мали права перетинати кордон. Це явище отримало широкий громадський резонанс, що спонукало міністра внутрішніх справ Ігоря Клименка у травні 2023 року анонсувати розробку законопроєкту, спрямованого на покарання таких осіб [5]. Чіткі дії щодо покарання за незаконні перетини кордону в умовах воєнного стану є критично важливими для зміцнення законності. Проте незаконний перетин кордону став можливий через порушення законів з боку військовослужбовців та працівників Державної прикордонної служби України (ДПСУ). Такі корупційні дії від осіб, які мають захищати кордони країни, ставлять під загрозу національну безпеку та оборону України. Згідно з інформацією від Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК),

тільки у 2022 році було зафіксовано 245 спроб підкупу прикордонників на загальну суму понад 3,8 млн гривень [6, с. 8]. Це підкреслює важливість розробки та впровадження ефективніших заходів протидії корупції у ДПСУ.

Національне агентство із запобігання корупції (НАЗК) виявило низку корупційних схем, які відбуваються під час перетину державного кордону України в умовах воєнного стану. Зокрема, ідентифіковано кілька ризиків, пов'язаних із зловживанням службовими особами Державної прикордонної служби України, які отримують неправомірну вигоду від чоловіків призовного віку. Основні ризики становлять:

1. Порушення норм під час перетинання державного кордону поза офіційними пунктами пропуску, зокрема, шляхом надання інформації про розташування прикордонних нарядів або невнесення інформації про перетин кордону до баз даних.

2. Допомога в перетинанні кордону з використанням фальсифікованих документів, наприклад, з неправдивими відомостями про зняття з військового обліку, а також з використанням документів, які формально не дозволяють виїзд за кордон, наприклад, довідок про потребу лікування за кордоном.

3. Відсутність перешкод у перетині кордону за документами, які мають формальні недоліки, або в разі недостатності наданих документів, на думку прикордонних службовців.

4. Невиконання обов'язку повідомляти відповідні органи про порушення умов виїзду за кордон або зміни мети поїздки військовозобов'язаними водіями, що здійснюють перевезення гуманітарних вантажів.

5. Не повідомлення відповідальних органів про порушення водіями, які мають ліцензії на міжнародні перевезення, термінів перебування за кордоном чи зміни мети поїздки [6, с. 57–60].

Фахівці Національного агентства з питань запобігання корупції визначили перелік основних чинників, які сприяють корупції серед співробітників Державної прикордонної служби України. Ці чинники містять:

– особистісну недоброчесність та низький рівень заробітку прикордонників; брак повноважень у ДПСУ для перевірки наявності чоловіків призовного віку у військовому обліку під час перетину кордону;

– відсутність внутрішніх процедур та інструкцій в ДПСУ для контролю за перетинанням кордону особами, що мають військові зобов'язання;

– непрозорі правила перетину кордону;

– відсутність доступу до Єдиного державного реєстру призовників і резервістів, а також нечіткі вимоги до інформації про чоловіків від 18 до 60 років у системі "Аркан", що адмініструється ДПСУ [6, с. 61–62].

Ці проблеми підкреслюють необхідність удосконалення антикорупційних заходів у ДПСУ, особливо в умовах воєнного стану, шляхом оновлення правового статусу служби та перегляду її нормативних актів, спрямованих на боротьбу з корупцією. Враховуючи ідентифіковані проблеми, треба звернути увагу на вдосконалення інформаційно-технічних аспектів діяльності ДПСУ для знищення умов, які сприяють корупційним ризикам.

Структура Державної прикордонної служби України, визначена чинним законодавством, містить кілька основних елементів: центральний орган виконавчої влади, який відповідає за реалізацію державної політики у галузі охорони державного кордону (Адміністрація Державної прикордонної служби); територіальні органи цього центрального органу, які також впроваджують політику у цій сфері; Морська охорона, що містить морські охоронні загони; органи охорони державного кордону, до складу яких входять прикордонні загони, окремі контрольно-пропускні пункти та авіаційні частини; а також розвідувальний орган, що відіграє роль у здійсненні державної політики охорони кордону [7]. Крім того, у структурі Адміністрації ДПСУ, її територіальних органах та органах охорони кордону функціонують спеціалізовані підрозділи такі, як підрозділи спеціального

призначення (оперативного документування, оперативно-технічні, забезпечення внутрішньої та власної безпеки) [7].

Потрібно підкреслити, що Державна прикордонна служба України (ДПСУ) виступає як спеціалізований правоохоронний орган, який є частиною українського сектору безпеки та оборони [8]. Основна місія ДПСУ полягає у забезпеченні захисту державного кордону та гарантуванні суверенних прав України у прилеглих і виключних (морських) економічних зонах [7].

У межах нашого аналізу треба зазначити, що в структурі Державної прикордонної служби України діє Управління запобігання та виявлення корупції [9]. Цей відділ був створений відповідно до положень Закону України "Про запобігання корупції", і на нього покладено всі функції, які передбачені законодавством для відповідних антикорупційних підрозділів [3]. Згідно з Типовим положенням про уповноважені підрозділи (особи) з питань запобігання та виявлення корупції, такі підрозділи та їх співробітники наділені широкими правами у сфері антикорупційної діяльності. Зокрема, вони можуть вимагати від службовців органу надати письмові пояснення щодо ситуацій, які можуть вказувати на порушення вимог закону про запобігання конфлікту інтересів та інші нормативні обмеження і заборони [10].

Відповідно до чинного законодавства України, зокрема Закону "Про Державну прикордонну службу України", військовослужбовці та працівники ДПСУ мають дозволити перевірку їхнього дотримання антикорупційних обмежень лише на вимогу безпосередніх керівників або уповноважених службових осіб внутрішньої безпеки [7]. Отже, уповноважений підрозділ з питань запобігання та виявлення корупції не може самостійно проводити такі перевірки без участі безпосередніх керівників або представників внутрішньої безпеки. Це обмежує автономію Управління запобігання та виявлення корупції у ДПСУ, уповільнює процеси проведення перевірок і створює ризики для витоку конфіденційної інформації та оповіщення осіб про намічені перевірки.

Для збільшення самостійності та оперативності дій Управління запобігання та виявлення корупції пропонуємо внести зміни до частини 10 статті 23 згаданого Закону. Нова редакція має містити положення, що дають змогу відповідним особам зобов'язати військовослужбовців та працівників ДПСУ надавати можливість перевірки виконання антикорупційних обмежень не лише на вимогу прямих начальників або уповноважених осіб внутрішньої безпеки, але й на вимогу представників уповноваженого антикорупційного органу. Таке нововведення сприятиме підвищенню ефективності антикорупційних заходів у структурі ДПСУ.

Також варто відзначити, що для посадовців та службовців Державної прикордонної служби України існують певні вимоги, пов'язані з протидією корупції. До призначення на службу у ДПСУ кандидати зобов'язані подати декларацію особи, яка уповноважена виконувати державні або місцеві управлінські функції [7]. Крім того, вони мають обов'язок інформувати керівництво структури, до якої вони прагнуть долучитися, про наявність родичів, які вже працюють в цьому органі чи підрозділі. Варто зазначити, що обмеження, передбачені Законом України "Про запобігання корупції", не стосуються військовослужбовців строкової служби у ДПСУ, студентів військових навчальних закладів або курсантів відділень військової підготовки [7].

Одним з основних напрямів діяльності Державної прикордонної служби України, який характеризується високими корупційними ризиками, є прикордонний контроль. Ця діяльність охоплює комплекс дій та заходів, таких як перевірка документів, огляд осіб, транспортних засобів, вантажів, а також виконання завдань від уповноважених державних органів України. Це вміщає перевірку дотримання іноземцями та особами без громадянства правил перетину державного кордону, реєстрацію цих осіб та їхніх документів у пунктах пропуску, а також перевірку транспортних засобів на предмет виявлення викрадених [11]. Згідно із Законом України "Про державну прикордонну службу", для працівників і військовослужбовців ДПСУ встановлені спеціальні заборони, які спрямовані на попередження корупційних дій під час виконання прикордонного контролю. Заборони

містять неприйняття будь-яких предметів від інших осіб і непередання предметів іншим особам, заборону надавати інформацію про осіб, транспортні засоби та вантажі, що переміщуються через кордон, заборону на втручання у процес перетину державного кордону без законних на те підстав, використання особистих засобів зв'язку під час служби, а також обмеження на володіння грошовими коштами понад встановлений розмір [12].

У контексті вище сказаного, варто відзначити результати національного опитування громадської думки щодо рівня корупції на кордонах України у час війни. Опитування, ініційоване організацією "Європа без бар'єрів", проходило з 8 по 15 грудня 2023 року й охопило 2019 учасників, які були опитані особисто. Згідно з результатами, 9,6 % опитаних перетинали кордон після початку воєнних дій, найчастіше вибираючи напрямки до Польщі (76 %), Молдови (16 %), Румунії (13 %) та Словаччини (12 %). Для перетину кордону переважно використовувалися автобуси (52 %) та особисті автомобілі (40 %). Основною частиною доповіді стала інформація про особистий досвід опитаних із корупцією на кордоні під час війни. 8,5 % респондентів зазнали корупційних дій, серед яких найчастіше фіксувалися випадки вимагання або надання хабарів (27 %), підроблення документів (13 %) та проїзд без черги (14 %) [13].

Розглядаючи останню заборону, зазначимо, що термін "грошові кошти" є досить невизначеним і викликає питання щодо його точного значення у контексті встановленого законодавцем ліміту. Згідно з національним положенням (стандартом) бухгалтерського обліку 1 "Загальні відомості фінансової звітності", "грошові кошти" охоплюють готівку, кошти на банківських рахунках та депозити до запитання [14]. Відтак військовослужбовці та працівники ДПСУ мають обмежувати загальну суму коштів на своїх рахунках та в готівці до зазначеного законом максимуму.

Це ставить перед ними вимогу виводити кошти з рахунків та мати зі собою лише невелику кількість готівки під час проведення прикордонних перевірок. Можливо, законодавець мав на меті саме обмеження готівкових коштів. Попри те умови, за яких можливе отримання неправомірної вигоди, різноманітні та не завжди залежать від моменту виконання службових обов'язків. Наприклад, корупційні дії можуть відбуватися поза часом проведення прикордонного контролю.

Таке регулювання, яке визначає ліміт грошових коштів, які можуть мати зі собою співробітники ДПСУ під час прикордонних перевірок, виявляється недостатньо продуманим та неефективним для запобігання та протидії корупції. Виходячи з цього, знову ж таки рекомендуємо переглянути та вдосконалити частину 10 статті 23 Закону України "Про Державну прикордонну службу України", зокрема розширивши категорії осіб, які можуть вимагати перевірку дотримання антикорупційних норм, і забезпечивши більшу прозорість у їхньому виконанні.

Розглянемо і такий аспект регулювання діяльності Державної прикордонної служби України, як доступ до Єдиного державного реєстру призовників, військовозобов'язаних та резервістів (ЄДРПВР). Відсутність доступу ДПСУ до цього реєстру визнано основним фактором корупційних ризиків. Попри те через півтора року після встановлення воєнного стану ДПСУ за чинним законодавством щодо ЄДРПВР не має статусу розпорядника цих даних [15]. Важливо зазначити, що останні зміни до відповідного закону були внесені у 2021 році, до початку повномасштабної війни у лютому 2022 року. Ми вважаємо, що надання ДПСУ ролі розпорядника ЄДРПВР було б корисним не лише для зменшення корупційних ризиків під час контролю на кордоні, але й для забезпечення однієї з основних цілей ЄДРПВР – комплектування Збройних сил України та інших військових формувань у мирний та воєнний час. Тому пропонуємо внести зміни до ст. 5 Закону України "Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів", додавши ДПСУ до списку розпорядників цього реєстру.

Узагальнюючи наведене вище, можна стверджувати, що в умовах воєнного стану діяльність Державної прикордонної служби України супроводжується зростанням корупційних загроз під час прикордонних перевірок. Корупційні ризики в діяльності ДПСУ зумовлені як суб'єктивними, так і

об'єктивними факторами, включно з вадами чинного законодавства. Для зниження корупційних ризиків та усунення умов для корупційних діянь у ДПСУ під час воєнного стану потрібно вдосконалити законодавчі положення Закону України "Про Державну прикордонну службу України", які стосуються антикорупційних обмежень для співробітників і військовослужбовців ДПСУ. Також треба надати ДПСУ роль відповідального за управління Єдиним державним реєстром призовників, військовозобов'язаних і резервістів.

Висновки. Правове регулювання запобігання корупційним проявам у діяльності Державної прикордонної служби України у воєнний час має критичне значення через значні ризики, які неминуче з'являються в таких умовах. Корупція в державному апараті загрожує національній безпеці, спотворює ефективність управління державними ресурсами, підриває довіру громадськості до влади, а також шкодить міжнародному іміджу країни. Особливо актуальним це стає, коли йдеться про ДПСУ, орган, що відповідає за охорону кордонів та забезпечення прикордонного контролю. Законодавство України визначає корупцію як неправомірне використання службових повноважень для отримання вигоди. Це охоплює не тільки безпосереднє одержання хабарів, а й створення умов для корупційних діянь та їх приховування. Проте наявні норми не завжди ефективні у період воєнного стану, коли збільшується тиск на прикордонні служби та зростає потенціал для зловживань.

Зокрема, існують обмеження в діяльності Управління запобігання та виявлення корупції у ДПСУ, яке не може самостійно здійснювати перевірки без участі керівництва чи спеціально уповноважених органів. Це створює бар'єри для оперативного реагування на порушення та може сприяти затримці інформації, що в кінцевому підсумку зменшує ефективність антикорупційних заходів. Потрібно внести зміни до законодавства, щоб розширити повноваження Управління запобігання та виявлення корупції ДПСУ, забезпечивши йому більшу самостійність та можливість проводити перевірки без потреби участі інших служб. Також важливим є перегляд норм, які регулюють умови перетину кордону та забезпечення прикордонного контролю з метою усунення лазівок для корупції.

Враховуючи вищесказане, для ефективного запобігання корупції в ДПСУ потрібен комплексний підхід, що містить як законодавчі зміни, так і зміцнення внутрішніх механізмів контролю та підзвітності. Основне значення має прозорість діяльності, а також підвищення правової обізнаності та корпоративної культури серед співробітників служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий енциклопедичний юридичний словник (2012), за ред. Ю. С. Шемшученка. 2- ге вид., перероб. і доп. Київ: Юридична думка. 1020 с.

2. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: прийнятий 34-ю сесією Генеральної асамблеї ООН 17 грудня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282

3. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2014, № 49, ст. 2056.

4. Міловідова С. В. Попередження та протидія адміністративним правопорушенням в Україні (2016): дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київський нац. економіч. ун-т ім. В. Гетьмана. К., 231 с.

5. Міністр внутрішніх справ Ігор Клименко повідомив, що в Україні готують законопроєкт щодо покарання чоловіків, які незаконно виїхали з України під час війни. URL: https://suspilne.media/486544-v-ukraini-gotuut-zakonoproekt-sodo-pokaranna-colovikiv-aki-nezakonnoviihali-za-kordon-pid-cas-vijni-klimenko/

6. Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану (2022). Київ, Національне агентство з питань запобігання корупції, 119 с.

7. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003 року № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 27, ст. 208.

8. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2018, № 31, ст. 241.

9. Структура Адміністрації ДПСУ. Адміністрація Державної прикордонної служби України. URL: https://dpsu.gov.ua/ua/structure/administraciya-derzhavnoi-prikordonnoi-sluzhbi-ukraini/

10. Про затвердження Типового положення про уповноважений підрозділ (уповноважену особу) з питань запобігання та виявлення корупції: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 27 травня 2021 року № 277/21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-21#n14

11. Про прикордонний контроль: Закон України від 5 листопада 2009 року № 1710-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 6, ст. 46.

12. Про встановлення суми коштів, які мають право мати військовослужбовці та працівники Державної прикордонної служби України під час здійснення прикордонного контролю: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 06 липня 2015 року № 814. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0879-15#n6

13. Обговорення думок користувачів кордону "Запобігання корупції на кордоні: цифрові інструменти та людський фактор", – резюме дискусії. *Європа без бар'єрів*. 23.01.2024. URL: https://europewb.org.ua/obgovorennya-dumok-korystuvachiv-kordonu-zapobigannya-koruptsiyi-na-kordoni-tsyfrovi-instrumenty-vs-lyudskyj-faktor-rezyume-dyskusiyi/

14. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 "Загальні вимоги до фінансової звітності": наказ Міністерства фінансів України від 07 лютого 2013 року № 73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text

15. Про Єдиний державний реєстр призовників, військовозобов'язаних та резервістів: Закон України від 16 березня 2017 року № 1951-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2017, № 18, ст. 217.

REFERENCES

1. ***Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk (2012), za red. Yu. S. Shemshuchenka*** [Large encyclopedic legal dictionary (2012), edited by Yu. S. Shemshuchenko]. 2-he vyd., pererob. i dop. Kyiv: Yurydychna dumka. 1020 p. [In Ukrainian].

2. ***Kodeks povedinky posadovykh osib z pidtrymannia pravoporiadku*** [Code of conduct for law enforcement officials]: pryiniatyi 34-yu sesiieiu Heneralnoi asamblei OON 17 hrudnia 1979 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_282 [In Ukrainian].

3. ***Pro zapobihannia koruptsii: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 No. 1700-VII*** [On prevention of corruption: Law of Ukraine dated 14.10.2014 No. 1700-VII.]. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2014, No. 49, st. 2056. [In Ukrainian].

4. Milovidova, S. V. ***Poperedzhennia ta protydiia administratyvnym pravoporushenniam v Ukraini (2016)*** [Prevention and prevention of administrative offenses in Ukraine (2016)]: dys. … kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.07. Kyivskyi nats. ekonomich. un-t im. V. Hetmana". K., 231 p. [In Ukrainian].

5. ***Ministr vnutrishnikh sprav Ihor Klymenko povidomyv, shcho v Ukraini hotuiut zakonoproekt shchodo pokarannia cholovikiv, yaki nezakonno vyikhaly z Ukrainy pid chas viiny*** [Minister of Internal Affairs Ihor Klymenko said that Ukraine is preparing a bill to punish men who illegally left Ukraine during the war]. URL: https://suspilne.media/486544-v-ukraini-gotuut-zakonoproekt-sodo-pokaranna-colovikiv-aki-nezakonnoviihali-za-kordon-pid-cas-vijni-klimenko/ [In Ukrainian].

6. ***Koruptsiini skhemy ta ryzyky pid chas vyizdu z Ukrainy v umovakh voiennoho stanu (2022)*** [Corruption schemes and risks when leaving Ukraine under martial law (2022)]. Kyiv, Natsionalne ahentstvo z pytan zapobihannia koruptsii, 119 p. [In Ukrainian].

7. ***Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy*** [About the State Border Service of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 3 kvitnia 2003 roku No. 661-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2003, No. 27, st. 208. [In Ukrainian].

8. ***Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy*** [On the national security of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 roku No. 2469-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2018, No. 31, st. 241. [In Ukrainian].

9. ***Struktura Administratsii DPSU*** [Structure of the DPSU Administration]. Administratsiia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. URL: https://dpsu.gov.ua/ua/structure/administraciya-derzhavnoi-prikordonnoi-sluzhbi-ukraini/ [In Ukrainian].

10. ***Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro upovnovazhenyi pidrozdil (upovnovazhenu osobu) z pytan zapobihannia ta vyiavlennia koruptsii*** [On the approval of the Standard Regulation on the authorized unit (authorized person) on issues of prevention and detection of corruption]: nakaz Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii vid 27 travnia 2021 roku No. 277/21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0914-21#n14 [In Ukrainian].

11. ***Pro prykordonnyi kontrol*** [About border control]: Zakon Ukrainy vid 5 lystopada 2009 roku No. 1710-VI. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2010, No. 6, st. 46. [In Ukrainian].

12. ***Pro vstanovlennia sumy koshtiv, yaki maiut pravo maty viiskovosluzhbovtsi ta pratsivnyky Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy pid chas zdiisnennia prykordonnoho kontroliu*** [On establishing the amount of funds that servicemen and employees of the State Border Service of Ukraine have the right to have during border control]: nakaz Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 06 lypnia 2015 roku No. 814. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0879-15#n6 [In Ukrainian].

13. ***Obhovorennia dumok korystuvachiv kordonu "Zapobihannia koruptsii na kordoni: tsyfrovi instrumenty vs liudskyi faktor", – reziume dyskusii*** [Discussion of opinions of border users "Prevention of corruption at the border: digital tools vs human factor", summary of the discussion]. Yevropa bez barieriv. 23.01.2024. URL: https://europewb.org.ua/obgovorennya-dumok-korystuvachiv-kordonu-zapobigannya-koruptsiyi-na-kordoni-tsyfrovi-instrumenty-vs-lyudskyj-faktor-rezyume-dyskusiyi/ [In Ukrainian].

14***. Pro zatverdzhennia Natsionalnoho polozhennia (standartu) bukhhalterskoho obliku 1 "Zahalni vymohy do finansovoi zvitnosti"*** [On the approval of the National Regulation (standard) of accounting 1 "General requirements for financial reporting": order of the Ministry of Finance of Ukraine dated February 7, 2013 No. 73]: nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy vid 07 liutoho 2013 roku No. 73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13#Text [In Ukrainian].

15. ***Pro Yedynyi derzhavnyi reiestr pryzovnykiv, viiskovozoboviazanykh ta rezervistiv*** [About the Unified state register of conscripts, conscripts and reservists]: Zakon Ukrainy vid 16 bereznia 2017 roku No. 1951-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR), 2017, No. 18, st. 217. [In Ukrainian].

Дата надходження: 18.05.2024 р.

Iryna SHULHAN
Lviv Polytechnic National University,
Associate Professor of the Department of
Administrative and Information
Institute of Jurisprudence, Psychology and Innovative Education
Law PhD.
iryna.i.shulhan@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-9623-3495

Mariia ANTSYFEROVA
Lviv Polytechnic National University,
student of the Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education
mariia.antsyferova.pv.2020@lpnu.ua
ORCID: 0009-0003-2265-9877

LEGAL REGULATION OF THE PREVENTION OF CORRUPTION IN THE ACTIVITIES OF THE STATE BORDER SERVICE IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

The article analyzes the legal regulation on the prevention of corruption in the activities of the State Border Service of Ukraine (SBSU) during martial law. Corruption poses a significant risk to national security, the efficiency of public resource management, economic development, and the stability of government. The legal definition of corruption refers to the use of official powers to obtain an unlawful

benefit. In the context of martial law, the DPSU faced increased threats of corruption, in particular when controlling the state border.

The article analyzes the main categories of anti-corruption legislation, including the prevention, prevention, prevention and counteraction of corruption, and also examines measures that can effectively reduce corruption risks in public administration. The main initiatives for the prevention of corruption cover a wide range of legal, organizational and educational measures aimed at eliminating the causes and conditions that can contribute to the commission of illegal actions.

Effective management and control of state borders becomes especially important during martial law, when national security depends on the reliability of anti-corruption measures. In this context, the improvement of the legislative framework regulating the activities of the State Border Service of Ukraine, in particular regarding granting it the status of administrator of the Unified State Register of conscripts, conscripts and reservists, is important for strengthening control and reducing corruption risks at the border. Such changes will not only ensure more effective monitoring and compliance of border crossers with military and legal obligations, but will also help prevent the illegal movement of people across the border. These measures play a key role in ensuring the country's internal stability and defense capability, especially in the face of military threats. Updating the legislation will also strengthen the legality of border service actions and increase their transparency, which is necessary to maintain citizens' trust in state institutions.

Keywords: corruption, corruption risk, fighting against corruption, prevention of corruption offenses, State Border Guard Service of Ukraine, martial law, national security.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"
№ 3 (43), 2024

УДК 347.991 (477)

Ірина ЮРКЕВИЧ
Західноукраїнський національний університет,
доцент кафедри кримінального права та процесу,
заступниця декана юридичного факультету,
доктор філософії з права
i.yurkevich@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8025-8156

Арсен РОМАНІВ
Західноукраїнський національний університет,
студент юридичного факультету;
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка,
студент історичного факультету
arsromh@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7420-5207

ВЕРХОВНИЙ СУД ЯК СУД ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ ЩОДО СПРАВ ДЕРЖАВНОЇ ВАГОМОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

http://doi.org/10.23939/law2024.43.308

© Юркевич І., Романів А., 2024

У статті досліджено розгляд Верховним Судом як судом першої інстанції певних категорій справ, визначених Кодексом адміністративного судочинства України (спори про результати виборів і референдумів, бездіяльність Кабінету Міністрів України щодо невнесення до Верховної Ради України законопроєкту на виконання (реалізацію) рішення Українського народу про підтримку питання загальнодержавного значення на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою, акти, рішення, дії чи бездіяльність Президента України, Верховної Ради України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, суб'єктів призначення суддів Конституційного Суду України під час конкурсного відбору, за позовом про дострокове припинення повноважень народного депутата України), у позасудових конституційних процесах (усунення Президента України від виконання своїх повноважень за станом здоров'я чи в порядку імпічменту). Встановлено прийнятність такого розгляду Верховним Судом задля забезпечення якнайшвидшого справедливого рішення, враховуючи особливу значущість для держави.

Головна суть дослідження полягає в тому, що Верховний Суд, який здійснює правосуддя на засадах верховенства права, зобов'язаний захищати статус Українського народу як єдиного джерела влади в Україні. Отже, він повинен захищати результати його волевиявлення під час здійснення прямої форми народовладдя (результати виборів і референдумів), а також пов'язані з представницьким мандатом. Розглядаючи питання оскарження актів, дій чи бездіяльності окремих органів влади, встановлено, що воно стосується органів, які обіймають найбільш відповідальне становище в Україні, а тому вирішення таких спорів є невідкладним для функціонування держави. Роль Верховного

Суду в позасудових конституційних процесах у встановленні юридичних фактів є важливою, але не є остаточною в результатах такого процесу, оскільки за це відповідає Верховна Рада України.

Ключові слова: Верховний Суд, виборчі та референдумні спори, оскарження актів, дій чи бездіяльності органів державної влади, дострокове припинення повноважень Президента України та народного депутата України.

Постановка проблеми. Судова гілка влади в межах розподілу повноважень покликана захищати право та принцип його верховенства у державі. Україна пройшла у 2016 році масштабну судову реформу, ознаменовану прийняттям Закону України "Про судоустрій і статус суддів", однак процес становлення продовжується й досі. Найвищим судом у системі судоустрою України є Верховний Суд, який розглядає найважливіші справи, які, пройшовши нижчі інстанції, потребують рішення щодо правильності застосування норм матеріального чи процесуального права. Водночас законодавство України визначає, що в певних категоріях справ Верховний Суд здійснює розгляд не як касаційна, а апеляційна чи навіть перша інстанція. Поряд з оновленням судової гілки влади триває безперервний процес становлення громадянського суспільства та політичного життя в демократичному руслі, витоки чого йдуть із здобуття Незалежності України. Як тоді, так і нині у громадян є запит на справедливість у політиці та державі загалом. Для того, щоб суперечності вирішувались мирно у легітимному конституційному полі, вони мають розв'язуватись не лише в політичному напрямі, а й правовому.

Аналіз дослідження проблеми. Обговорення статусу і повноважень Верховного Суду активно відбувається в експертному середовищі із моменту прийняття Закону України "Про судоустрій і статус суддів". Огляд літератури доводить, що комплексні дослідження правового статусу Верховного Суду як суду першої інстанції не відбувались. Загальні питання статусу Верховного Суду досліджені в працях Я. О. Берназюка, М. О. Деменчук, А. А. Калараша, М. І. Козюбри, Р. А. Крусяна та ін.

Мета статті – аналіз характеру підсудності Верховному Суду як суду першої інстанції певних справ, що становлять особливий державний, в тому числі політичний інтерес для України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [1]. Ч. 1 ст. 1 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" визначає, що судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом [2]. Ст. 2 цього ж Закону вказує, що завданням суду під час здійснення правосуддя є забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод. Дослідження ролі судової влади в демократичному розвитку України доводить, що ефективна та незалежна судова система є невід'ємною ознакою демократичної держави, адже прямо випливає з визначення демократії як форми організації суспільства, що забезпечує максимально захист прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина [3, с. 41]. Отже, роль суду в утвердженні України як демократичної правової держави є визначальною.

Основною функцією Верховного Суду є здійснення касаційного розгляду справи в межах компетенції, водночас направляючи свою діяльність насамперед на забезпечення суспільного інтересу, що спрямований на захист прав необмеженої кількості осіб. Цей підхід дає змогу реалізувати призначення Верховного Суду як "суду права", що розглядає справи, що мають принципове значення для суспільства та держави. Всі справи, що надходять до Верховного Суду, є вагомими, адже пройшли вимоги щодо такого розгляду [4, с. 111]. Натомість є певні категорії справи, які одразу розглядаються Верховним Судом як першою інстанцією, адже нагальні для функціонування держави.

Необхідність розгляду таких категорій справ винятково судом зрозуміла, адже це забезпечує конституційний принцип розподілу влади. Будучи політично нейтральною, судова гілка влади може об'єктивно розглянути спір із значним політичним критерієм і вагомістю для України, не вдаючись до політичних зв'язків відповідних суб'єктів. Нейтральність судової системи формується завдяки нейтральності суддів, адже вони не можуть належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, згідно з ч. 2 ст. 127 Конституції України. В цьому контексті Консультативна ради європейських суддів робить висновок щодо проблемності участі суддів у політичній діяльності, тому задля забезпечення справедливого судового розгляду, правомірних суспільних очікувань та збереження довіри до судової системи судді повинні утримуватися від її ведення, а також не мають піддаватися політичним нападкам, адже це є несумісним з нейтральністю, яка вимагається від правосуддя [5, с. 146]. Отже, судова гілка влади як політично нейтральна може розглядати спори щодо політично вагомих справ, адже судове рішення, прийняте на основі верховенства права, неможливо піддати критиці щодо упередженості.

Можливість Верховного Суду здійснювати правосуддя як судом першої інстанції закріплено Законом України "Про судоустрій і статус суддів", адже відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 36 цього Закону, Верховний Суд здійснює правосуддя у випадках, визначених процесуальним законом, як суд першої інстанції. Ще одним елементом з цієї ж статті є п. 4 – надання висновку про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; внесення за зверненням Верховної Ради України письмового подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я.

З усіх процесуальних законів лише Кодекс адміністративного судочинства України містить перелік справ, які підлягають розгляду Верховним Судом як судом першої інстанції. Відповідно до ч. 4 ст. 22 Кодексу адміністративного судочинства України, Верховному Суду як суду першої інстанції підсудні справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму, справи за позовом про дострокове припинення повноважень народного депутата України, а також справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, рішень, дій чи бездіяльності органів, які обирають (призначають), звільняють членів Вищої ради правосуддя, щодо питань обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя, звільнення їх з таких посад, оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів призначення суддів Конституційного Суду України у процесі конкурсного відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України, а також Дорадчої групи експертів щодо оцінювання таких кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України, бездіяльності Кабінету Міністрів України щодо невнесення до Верховної Ради України питання загальнодержавного значення на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою [6]. Провадження у зразкових справах відповідно до ст. 290–291 КАС України не розглядатимуться, адже направлення судом такого подання до Верховного Суду для розгляду як судом першої інстанції щодо типових справ є дискреційною нормою, а не імперативною, як ст. 22 КАС України.

На основі цього можна виділити кілька категорій справ, підсудних Верховному Суду як суду першої інстанції:

1) спори, пов'язані із народним волевиявленням та реалізацією влади Українським народом як носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні – демократичній державі (встановлення ЦВК результатів виборів або всеукраїнського референдуму, бездіяльність КМУ щодо невнесення до ВРУ законопроєкту на виконання (реалізацію) рішення Українського народу про підтримку питання загальнодержавного значення на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою);

2) оскарження актів дії чи бездіяльності ключових органів державної влади (Президент України, ВРУ, ВРП, ВККСУ), а також дій чи бездіяльності в процесі їхнього формування (органи, які обирають (призначають), звільняють членів ВРП, щодо питань обрання (призначення) на посади

членів ВРП, звільнення їх з таких посад, суб'єкти призначення суддів КСУ у процесі конкурсного відбору кандидатів на посаду судді КСУ, ДГЕ щодо оцінювання кандидатів на посаду судді КСУ);

3) дострокове припинення народним депутатом України чи Президентом України своїх повноважень з обставин, що потребують рішень інших органів державною влади щодо їхнього встановлення (внесення за зверненням ВРУ письмового подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я, надання висновку про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину).

Всі вони є важливими для України з огляду на державну вагомість. З огляду на це, Верховний Суд повинен діяти як суд першої інстанції, адже проходження від першої чи апеляційної затягує розгляд справ, які потребують якнайскорішого вирішення у зв'язку із винятковою вагомістю для держави. Розгляд Верховним Судом як судом першої інстанції згаданих адміністративних категорій справ (не щодо Президента України) не позбавляє можливості оскарження судового рішення, відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України, до Великої Палати Верховного Суду як апеляції, згідно з п. 2 ч. 2 ст. 45 Закону України "Про судоустрій і статус суддів".

Перший блок справ охоплює найважливіші питання, пов'язані із волевиявленням громадян, яке, відповідно до ст. 69 Конституції України, здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії. Сучасний конституціоналізм визначає народовладдя пріоритетним щодо інших форм здійснення державою власних функцій, адже через вибори та референдуми воля народу щодо певного питання державного життя не лише формується, а й легітимізується [7, с. 6]. Вираження волі громадян здійснюється у державницькій площині, але водночас проходить під знаком боротьби ідей, політичної фрагментації суспільства. Політичний аспект полягає в тому, що учасники процесу виборів і всеукраїнського референдуму зацікавлені у відображенні власної позиції (виборець) чи перемозі (зареєстровані на вибори кандидати, політичні партії, прихильники або опоненти питання всеукраїнського референдуму), тому встановлені ЦВК результати народного волевиявлення мають викликати довіру. Проведення чесних виборів і референдумів та право на захист цього принципу забезпечує стабільність в Україні, яка може буде підірвана через замах на конституційні демократичні засади держави. Підозри у фальсифікації результатів ставлять під сумнів легітимність обраних представників або прийнятого на всеукраїнському референдумі рішення, що призводить до політичної нестабільності, сумніву в законності влади, революції, громадянської війни.

Принцип чесних виборів, який у Виборчому кодексі України закріплено ст. 19 водночас із відповідальністю за порушення виборчого законодавства [8]. Він об'єднує всі інші принципи проведення виборів і слугує підставою для перегляду результатів у судовому порядку. Таку ж позицію поділяють автори науково-практичного коментаря до Виборчого кодексу України, для яких в широкому розумінні принцип чесних виборів узагальнює усі засадничі вимоги до регулювання і проведення виборів загалом, і Венеціанська комісія, для якої це вибори, в яких якість виборчого процесу відповідає духові та букві встановлених стандартів. У вузькому розумінні цей принцип потребує, щоб офіційні результати виборів відображали зміст реального волевиявлення виборців, тобто не були фальсифікованими, особливо під час підрахунку голосів, коли волевиявлення виборців набуває свого юридичного оформлення. Правовий принцип чесних виборів можна пов'язувати із принципом верховенства права, адже нечесні, протиправно проведені вибори означають неконституційне захоплення влади всупереч волі народу-суверена [9, с. 142–144].

В цьому контексті варто згадати унікальний для України судовий прецедент – рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року у справі щодо встановлення результатів повторного голосування на виборах Президента України. Верховним Судом України встановлено низку порушень у процесі проведення другого туру виборів, що виключало можливість достовірно встановити результати волевиявлення виборців загалом, тому суд вважав за необхідне поновити права суб'єктів виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування [10]. Тобто відбувся захист права громадян України на чесні вибори у широкому (порушення в

процесі виборчої кампанії та дня голосування) і вузькому розумінням (неможливість встановлення дійсного волевиявлення). Рішення Верховного Суду України змогло врегулювати конфлікт, який наростав під час Помаранчевої революції 2004 року, коли суперечність щодо результатів виборів тримала в напрузі всю Україну, розділивши народ за ознакою політичних уподобань до Віктора Ющенка чи Віктора Януковича, існував серйозний ризик початку кровопролиття та розколу держави. Верховний Суд України в найкоротші терміни зумів вивести Україну з політичної кризи, реалізувавши безпосередньо верховенство права, внаслідок чого питання легітимності Президента України, обраного у "третьому турі" виборів, не виникло.

Треба зазначити, що Верховний Суд спрямовує захист результатів не тільки виборів до органів державної влади, а й місцевого самоврядування. Його правова позиція полягає в тому, що те, що у випадку місцевих виборів встановлюються результати обрання органів місцевого самоврядування, а не державних органів, не може бути підставою для приниження їхнього правового значення і, як наслідок правового статусу цих органів, адже суб'єктом здійснення влади як через органи державної влади, так і через органи місцевого самоврядування однаковою мірою є народ [11].

Суспільством проводиться аналогія проведення референдуму і виборів як тотожні, адже вони є формами безпосереднього народного волевиявлення і реалізуються через загальне голосування на підставі спільних принципів, але сутність референдуму полягає у безпосередньому здійсненні влади народом, спрямованого на прийняття загальнообов'язкового владного рішення щодо певного питання [12, с. 101–102]. На відміну від виборів, референдуми в Україні майже не проводились, але під час розгляду питання захисту результатів народного волевиявлення не варто їх відкидати. Всеукраїнський референдум є невід'ємною частиною вирішення надважливих засад існування України, адже його проведення є обов'язковим щодо питань про внесення змін до розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України" та про зміну території України, згідно з ст. 156 і 73 Конституції України відповідно. Захист результатів обов'язкового референдуму з цих питань у судовому порядку Верховним Судом свідчить про охорону конституційного ладу від спотворення результатів волевиявлення Українського народу. В цьому ж контексті бездіяльність КМУ щодо невнесення до ВРУ законопроєкту на реалізацію рішення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою є пасивною формою поведінки щодо результатів волевиявлення громадян, коли воно проігноровано.

Виборче законодавство передбачає оскарження виборчих правопорушень адміністративним та судовим способами, але компетенція Верховного Суду щодо встановлення ЦВК результатів виборів і референдумів є виключною. Інші питання не охоплюються судовим розглядом такого рівня інстанційності Верховного Суду, адже сам факт проведення виборів розглядається з конституційного погляду КСУ, а організаційні – ЦВК, окружними або територіальними виборчими комісіями чи судами нижчих інстанцій залежно від предмета спору. Така ж ситуація із референдумами – КСУ не може скасувати результати всеукраїнського референдуму, а здійснює контроль за конституційністю питання, організаційні питання покладаються на ЦВК, а спори за ними – на суди нижчих інстанцій. Правова позиція Верховного Суду в контексті підсудності виборчих спорів свідчить про те, що Касаційному адміністративному суду у складі Верховного Суду підсудні лише справи щодо встановлення ЦВК результатів виборів як кінцевого факту, тому саме на суть встановлення результатів виборів орієнтовані приписи ч. 4 ст. 22, ч. 3 ст. 273 Кодексу адміністративного судочинства України, які відносять до його юрисдикції оскарження встановлення результатів будь-яких виборів Центральною виборчою комісією як органом найвищого авторитету в системі виборчих комісій [11].

Справи щодо виборчих і референдумних спорів загалом та оскарження результатів є одними з найважливіших з погляду законодавця, адже ч. 5 ст. 37 Закону України "Про судоустрій і статус суддів" закріплює обов'язку наявність окремої палати для розгляду справ щодо виборчого процесу та референдуму, а також захисту політичних прав громадян у складі Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду. Ця норма може свідчити про підвищену увагу до необхідності високого рівня компетенції суддів щодо розгляду такої категорії справ.

Другий блок стосується оскарження актів дії чи бездіяльності ключових органів державної влади (Президент України, ВРУ, ВРП, ВККСУ), а також дій чи бездіяльності під час формування ВРП, суб'єктів призначення суддів КСУ у процесі конкурсного відбору кандидатів на посаду судді КСУ, Дорадчої групи експертів щодо оцінювання таких кандидатів на посаду судді КСУ. У список ввійшли органи державної влади, що мають виняткове значення для функціонування України: Президент України – глава держави (ст. 102 Конституції України), Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади (ст. 75 Конституції України), Вища рада правосуддя – орган державної влади та суддівського самоврядування, метою якого є забезпечення належного функціонування судової влади, Вища кваліфікаційна комісія суддів України – орган у системі правосуддя України, який відіграє основну роль у відборі кандидатів на посаду судді та кваліфікаційному оцінюванні безпосередньо на посаді, Конституційний Суд України – єдиний орган, що вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України (ст. 147 Конституції України). Політична складова прямо стосується Президента України та ВРУ, адже їхнє становище в суспільстві апріорі визначається з погляду політики, тому важливо, щоб оскарження актів дії чи бездіяльності розглядалось лише з погляду законності та не було піддано сумнівам під час політичного процесу. Щодо ВРП, ВККСУ та органів, що беруть участь у відборі кандидатів на посаду суддів КСУ, то політичний фактор не існує прямо через їхню політичну нейтральність, але відіграє важливу роль у представленні України як правової держави як для себе, так і для світу.

Щодо цього кола органів ВРУ двічі вносила зміни, зокрема додаткові. Вперше розширення відбулось 14 липня 2020 року доданням до категорії справ, які розглядаються Верховним Судом як судом першої інстанції, оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів, які обирають (призначають), звільняють членів ВРП, щодо питань обрання (призначення) на посади членів ВРП, звільнення їх з таких посад. Причиною змін став меморандум між Україною та Міжнародним валютним фондом щодо нового кредитування за програмою "Stand-by", відповідно до якого держава зобов'язалась продовжити судову реформу [13]. Актуальними стали перезапуск ВРП, підсилення якості відбору її членів, а відтак і спосіб оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів, які обирають (призначають), звільняють членів ВРП, щодо цих питань. Друге розширення відбулось 27 липня 2023 року, додавши можливість оскарження до Верховного Суду як суду першої інстанції рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів призначення суддів КСУ у процесі конкурсного відбору кандидатів на посаду судді КСУ, а також ДГЕ щодо оцінювання таких кандидатів на посаду судді КСУ. Необхідність змін пов'язана із серйозною конституційною кризою у державно-політичному полі України, яка виникла внаслідок рішення КСУ від 27 жовтня 2020 року щодо неконституційності статті Кримінального кодексу України щодо незаконного збагачення. У грудні цього ж року Венеційська комісія надала висновок щодо згаданого рішення КСУ, а також щодо необхідності реформування системи відбору його суддів [14]. Українська влада відреагувала на них неналежно, допоки Європейська комісія 17 червня 2022 року не висунула сім вимог до України як кандидата в члени ЄС, серед яких на першому місці стоїть реформа КСУ у векторі, окресленому Венеційською комісією [15]. Враховуючи це, було внесено зміни у порядок конкурсного відбору кандидатів на посаду суддів КСУ, відтак справи щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів призначення суддів КСУ у процесі конкурсного відбору кандидатів на посаду судді КСУ, а також ДГЕ щодо оцінювання таких кандидатів на посаду судді КСУ стали підсудні Верховному Суду як суду першої інстанції.

Послідовна правова позиція Верховного Суду визначає, що юрисдикція адміністративних судів поширюється лише на спори про визнання протиправними дії або бездіяльності владної (управлінської) діяльності визначених суб'єктів. Зокрема, юрисдикція адміністративних судів не поширюється на спори про визнання протиправною постанови Верховної Ради України про прийняття за основу проєкту Закону України, яка є результатом нормотворчої, а не управлінської діяльності, що б створювала безпосередньо для позивача правові наслідки [16]. До Верховного Суду як суду першої інстанції можуть бути оскаржені тільки ті правові акти та/або дії чи бездіяльність Президента

України, що виникли у правовідносинах, у яких він реалізовує свої владні (управлінські) повноваження, і які не вимагають перевірки на відповідність Конституції України за їх юридичним змістом і процедурою розгляду [17].

Третій блок охоплює справи щодо внесення за зверненням ВРУ письмового подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я, надання висновку про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину і за позовом про дострокове припинення повноважень народного депутата України. Кожна з трьох справ має свою особливу процедуру розгляду: дострокове припинення повноважень народного депутата України прописано в кодексі адміністративного судочинства України, розгляд за зверненням ВРУ письмового подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я – в Регламенті Верховної Ради України [18], надання висновку про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину – в Законі України "Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)" [19] – однак вони подібні в тому, що постає питання про припинення повноважень представника, обраного народом на виборах, що не пов'язано з їхнім особистим волевиявленням. У політичному вимірі припинення їхніх повноважень завжди розглядатиметься з поглядуу політики, водночас у державному – це справа істотної вагомості для України з огляду на їхнє становище, а саме представницький мандат Президента України та народного депутата України. Важливим аспектом є те, що припинення їхніх повноважень пов'язано із факторами, що відмінні від власного волевиявлення, тому така процедура не має викликати сумнівів у легітимності рішення, а відтак спровокувати політичну нестабільність.

Наявність декількох процедур розгляду щодо питань про дострокове припинення повноважень народного депутата України та Президента України способами визнання неспроможності виконання у зв'язку із станом здоров'я чи в порядку імпічменту потребує виокремлення окремих напрямів. Справи щодо дострокового припинення повноважень народного депутата України однозначно є адміністративними, адже прописані у ч. 4 ст. 22, ст. 285 Кодексу адміністративного судочинства України. Інша ситуація складається із відстороненням Президента України від посади в порядку визнання неспроможності виконання у зв'язку із станом здоров'я чи процедури імпічменту. Залучення Верховного Суду у розгляд таких справ визначається п. 4 ч. 2 ст. 36 Закону України "Про судоустрій і статус суддів", а сам розгляд справи відбувається не в порядку адміністративного судочинства, як було у всіх попередніх категоріях справ. Треба зауважити, що Верховний Суд тут діє як єдина інстанція, але це не порушує права на апеляцію, оскільки остаточне рішення приймає РВУ.

Роль Верховного Суду у процедурі усунення Президента України від посади у зв'язку із станом здоров'я є складною у розумінні через недостатню правову базу. Зі змісту ст. 110 Конституції України та 170 Регламенту Верховної Ради України випливає, що повноваження Верховного Суду полягає у внесенні письмового подання щодо цього питання. Однак незрозуміла сама процедура розгляду ним відповідної постанови, спрямованої ВРУ на основі висновку тимчасової слідчої комісії, підготовленого з урахуванням медичного висновку про стан здоров'я Президента України. Тож Верховний Суд має розглянути висновок тимчасової слідчої комісії на основі медичного висновку. Ці повноваження нагадують перегляд результатів медико-соціальної експертизи, що визначає на основі комплексного обстеження особи міру втрати здоров'я (адміністративне судочинство), або визнання особи недієздатною у зв'язку із хронічним, стійким психічним розладом, через що вона не здатна усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними (цивільне судочинство). Однак дострокове припинення повноважень Президента України у зв'язку зі станом здоров'я не є аналогічним жодній з них, адже є особливим конституційним процесом. Така правова невизначеність у процедурі є неприйнятною, а тому потрібно прийняти окремий Закон України, покликаний встановити порядок дострокового припинення повноважень Президента України у зв'язку з неспроможністю виконання ним своїх повноважень за станом здоров'я, окресливши роль Верховного Суду та процедуру розгляду ним цієї справи.

Набагато краще зрозуміла процедура зняття Президента України з посади в порядку процедури імпічменту, адже порядок прописано не лише у Конституції України (ст. 111), Регламенті Верховної Ради України, а й в окремому Законі України "Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)". Як і в процедурі усунення Президента України у зв'язку із станом здоров'я, імпічмент є особливою конституційним процесом, який не розглядається в порядку загального судочинства. Відповідно до ч. 1 ст. 105 Конституції України, Президент України має право недоторканності на час виконання повноважень. Конституційний Суд України тлумачить в світлі цієї статті: "Право недоторканності Президента України треба розуміти як органічну складову його конституційного статусу, що має на меті забезпечення умов для реалізації покладених на нього повноважень. Також він вказує, що імпічмент у системі конституційних інститутів є позасудовим конституційним процесом, за змістом якого парламент у разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши з поста" [20]. Хоч процедура зняття Президента України з посади у зв'язку із наявністю у його діяннях ознак державної зради або іншого злочину не є за своєю суттю кримінальним провадженням, адже не передбачена у Кримінальному процесуальному кодексі України, але фактично схожа, враховуючи принципи, на яких ґрунтується імпічмент, а також порядку розгляду тимчасовою слідчою комісією та спеціальним прокурором. З огляду на це, надання Верховним Судом висновку про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину, має базуватись на процедурі, що схожа на судове засідання у кримінальній справі. Діяння, вчинене Президентом України, не обов'язково стосується ознак державної зради, а й іншого кримінального правопорушення, тому сам злочин не завжди може містити політичний складник, але сама процедура імпічменту стосується очільника держави, тому факт його статусу потребує політичної нейтральності у сторін розгляду, в тому числі Верховного Суду.

Висновки. Отже, закріплення за Верховним Судом можливості розгляду окремих справ як судом першої інстанції свідчить про їхню пріоритетність для функціонування держави. Всі вони пов'язані із реалізацією принципу народовладдя у безпосередній формі (результати виборів та всеукраїнських референдумів, бездіяльність Кабінету Міністрів України щодо невнесення до Верховної Ради України законопроєкту на виконання (реалізацію) рішення Українського народу про підтримку питання загальнодержавного значення на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою) та опосередкованій (акти, рішення, дія чи бездіяльність Президента України, Верховної Ради України, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, суб'єктів призначення суддів Конституційного Суду України в процесі конкурсного відбору, зняття Президента України чи народного депутата України з посади), а відтак Верховний Суд, що звершує правосуддя на засаді верховенства права, покликаний захищати належний правовий порядок в Україні. Враховуючи коло суб'єктів, можна стверджувати про вагомість вирішення таких справ для України, необхідність термінового компетентного розгляду. У них є значний політичний елемент, тому розгляд справ Верховним Суд як найвищим судом в системі судоустрою України, до того ж політично нейтральним, має бути правомірним, належно обґрунтованим і викликати довіру в суспільстві задля уникнення сумнівів у правомірності рішення, що може призвести до загрозливої політичної нестабільності в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. Дата оновлення: 01.01.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

3. Олійник В. М. (2023). Роль суду в демократичному розвитку України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. № 4. С. 37–42. DOI: https://doi.org/ 10.31733/2078-3566-2023-4-37-42

4. Берназюк Я. О. (2020). Конституційно-правовий статус Верховного Суду як суду права. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. Вип. 6 (12). С. 101–115. DOI: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-6(12)-101-115

5. Кавакін А. О. (упоряд.) (2020). Documents of the Consultative Council of European Judges = Документи Консультативної ради європейських суддів. 3-тє вид. допов. Київ : Видавничий дім "Ратіо Деціденті", 940 с.

6. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Дата оновлення: 31.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

7. Бисага Ю. М., Придачук О. А. (2023). Народовладдя в Україні як принцип формування органів державної влади. *Український часопис конституційного права*. Часопис 1 (26). С. 3–9. DOI: https://doi.org/ 10.30970/jcl.1.2023.1

8. Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 р. № 396-IX. Дата оновлення : 31.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text

9. Ключковський Ю. Ю. (ред.) (2021). Виборчий кодекс України. Книга перша. Загальна частина. Науково-практичний коментар. Київ : К.І.С. 768 с.

10. Рішення Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України щодо справи за скаргою на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року від 03.12.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04#Text

11. Постанова Касаційного адміністративного суду від 12.01.2021 у справі № 855/6/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94071077

12. Ключковський Ю. Б. (2019). Референдум у системі державного режиму представницької демократії. *Право України*. № 10. С. 95–112. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2019-10-095

13. Ukraine: Request for Stand-by Arrangement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. URL: https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2020/06/10/Ukraine-Request-for-Stand-by-Arrangement-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-49501

14. Urgent opinion on the reform of the Constitutional Court. № 1012/2020. Strasbourg, 10 December 2020. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)019-e

15. Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en

16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 24.06.2020 у справі № 9901/47/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458886

17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.06.2019 у справі № 9901/275/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82997441

18. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. Дата оновлення: 31.12.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text

19. Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент) : Закон України від 10.09.2019 р. № 1861-VI. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20#Text

20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України) від 10.03.2003. № 19-рп/2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03#Text

REFERENCES

1. ***Konstytutsiia Ukrainy*** (1996, June 28) No. 254к/96-ВР [Constitution of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [In Ukrainian].

2. ***Pro sudoustrii i status*** (2016, June 2) No. 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text [In Ukrainian].

3. Oliinyk, V. M. (2023). ***Rol sudu v demokratychnomu rozvytku Ukrainy***. [The court's role in the democratic development of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. No. 4. P. 37–42. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-4-37-42 [In Ukrainian].

4. Bernaziuk, Ya. O. (2020). ***Konstytutsiino-pravovyi status Verkhovnoho Sudu yak sudu prava.*** [Constitutional and legal status of the Supreme Court as a court of law]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia.* Vol. 6 (12). P. 101–115. DOI: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-6(12)-101-115 [In Ukrainian].

5. Kavakin, A. O. (Eds.). (2020). *Documents of the Consultative Council of European Judges = Dokumenty Konsultatyvnoi rady yevropeiskykh suddiv.* Kyiv: Vydanychyi Dim "Ratio Detsidenti" [In English, Ukrainian].

6. ***Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy*** (2005, July 6) No. 2747-IV. [The Codex of Administrative Justice of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text [In Ukrainian].

7. Bysaha, Yu. M., Prydachuk, O. A. (2023). ***Narodovladdia v Ukraini yak pryntsyp formuvannia orhaniv derzhavnoi vlady.*** [People's rule in Ukraine as a principle of formation of state authorities]. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava.* Chasopys 1 (26). P. 3–9. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.1.2023.1 [In Ukrainian].

8. ***Vyborchyi kodeks Ukrainy*** (2019, December 19) No. 396-IX. [The Election Codex of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text [In Ukrainian].

9. Klyuchkovskyi, Yu. B. (Eds.). (2021). ***Vyborchyi kodeks Ukrainy. Knyha persha. Zahalna chastyna. Naukovo-praktychnyi komentar.*** [The Election Codex of Ukraine. Book one. General part. Scientific and practical commentary]. Kyiv: K.I.S., 2021. [In Ukrainian].

10. ***Rishennia Sudovoi palaty u tsyvilnykh spravakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo spravy za skarhoiu na rishennia, dii ta bezdiialnist Tsentralnoi vyborchoi komisii po vstanovlenniu rezultativ povtornoho holosuvannia z vyboriv Prezydenta Ukrainy 21 lystopada 2004 roku vid 03.12.2004.*** [Decision of the Judicial Chamber in Civil Cases of the Supreme Court of Ukraine regarding the case of a complaint against the decisions, actions and inaction of the Central Election Commission on establishing the results of the re-voting for the Presidential elections of Ukraine on November 21, 2004 dated 03.12.2004.]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0090700-04#Text [In Ukrainian].

11. ***Postanova Kasatsiinoho administratyvnoho sudu vid 12.01.2021 u spravi No. 855/6/21.*** [Resolution of the Administrative Cassation Court dated January 12, 2021 in case No. 855/6/21]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/9407107 [In Ukrainian].

12. Kliuchkovskyi, Yu. B. (2019). ***Referendum u systemi derzhavnoho rezhymu predstavnytskoi demokratii.*** [Referendum in the system of the state regime of representative democracy]. *Pravo Ukrainy.* No. 10. P. 95–112. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2019-10-095 [In Ukrainian].

13. ***Ukraine: Request for Stand-by Arrangement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine.*** Retrieved: https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2020/06/10/Ukraine-Request-for-Stand-by-Arrangement-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-49501 [In English].

14. ***Urgent opinion on the reform of the Constitutional Court. No. 1012/2020. Strasbourg, 10 December 2020.*** Retrieved from: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-PI(2020)019-e [In English].

15. ***Opinion on Ukraines application for membership of the European Union.*** URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/opinion-ukraines-application-membership-european-union_en [in Englsih].

16. ***Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 24.06.2020 u spravi No. 9901/47/20.*** [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated 24.06.2020 in case No. 9901/47/20]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458886 [In Ukrainian].

17. ***Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 26.06.2019 u spravi No. 9901/275/19.*** [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated 26.06.2019 in case No. 9901/275/19]. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82997441 [In Ukrainian].

18. ***Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy*** (2010, February 10) No. 1861-VI. [On the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text [In Ukrainian].

19. ***Pro osoblyvu protseduru usunennia Prezydenta Ukrainy z posta (impichment)*** (2019, September 10) [On the special procedure for removing the President of Ukraine from office (impeachment)]. No. 1861-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20#Text [In Ukrainian].

20. ***Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 47 narodnykh deputativ Ukrainy pro ofitsiine tlumachennia polozhen chastyny pershoi statti 105, chastyny pershoi statti 111 Konstytutsii Ukrainy (sprava shchodo nedotorkannosti ta impichmentu Prezydenta Ukrainy) vid 10.03.2003. No. 19-рп/2003.*** [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 47 People's Deputies of Ukraine on the official interpretation of the first part of Article 105, the first part of Article 111 of the Constitution of Ukraine (the case regarding the immunity and impeachment of the President of Ukraine) dated 03.10.2003. No. 19-рп/2003]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03#Text [In Ukrainian].

Дата надходження: 01.08.2024 р.

Iryna YURKEVYCH
West Ukrainian National University,
Associate Professor of the Criminal Law and Process Department
Deputy Dean of the Faculty of Law,
PhD in Law
i.yurkevich@wunu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8025-8156

Arsen ROMANIV
West Ukrainian National University,
Student of the Faculty of Law;
Ternopil National Pedagogical University
named after V. Hnatyuk, Ternopil,
Student of the Faculty of History
arsromh@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7420-5207

THE SUPREME COURT AS A COURT OF FIRST INSTANCE REGARDING CASES OF STATE IMPORTANCE FOR UKRAINE

The article examines the consideration by the Supreme Court as a court of first instance for the certain categories of cases defined by the Codex of Administrative Justice of Ukraine (disputes regarding the results of elections and referenda, inaction of the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding the implementation of the results of the All-Ukrainian referendum; acts, decisions, actions or inactions of the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, the High Council of Justice, High Qualification Commission of Judges of Ukraine, the subjects of the appointment of judges of the Constitutional Court of Ukraine in the course of competitive selection, removal of a People's Deputy of Ukraine from office), as well as in extrajudicial constitutional processes (removal of the President of Ukraine from office due to health or impeachment). The admissibility of such a court hearing by the Supreme Court was established in order to ensure the fastest professional just decision, considering the special significance of solving such cases for the state.

The main point of the analysis is that the Supreme Court, which administers justice on the basis of the rule of law, is obliged to protect the status of the Ukrainian nation as the only source of power in Ukraine. Therefore, it has to protect the results of his expression of will in the implementation of a direct form of the democracy (the results of elections and referenda), as well as related to the representative mandate. Considering the issue of appeal of the acts, actions or inaction of some authorities, it is established that it concerns the bodies with the most responsible position in Ukraine, and therefore the resolution of such disputes is urgent for the functioning of the state. The role of the Supreme Court in extrajudicial constitutional processes in establishing the legal facts is important, but is not final in the results of such a process, because the Verkhovna Rada of Ukraine is responsible for this.

Keywords: the Supreme Court, the election and referendum disputes, the appeals against acts, actions or inaction of state authorities, the early termination of the powers of the President of Ukraine and People's Deputy of Ukraine.